

श्रीपंचरत्नगीता

गुजराती सरलार्थ सहित

सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालय

अमदावाद अने मुंबई-२

अमदावादमां पाकु पु. कु. ०११. अलिपु. ०११

प्रकारमात्राणा ०)२ वधु बेरी.

ગીતા વિષે જાણવા જેવા વિચાર-૧

“કોઇ પણ જાતિને ઉન્નતિને શિખરે ચઢાવવામાં ગીતાનો ઉપદેશ અદ્વિતીય છે.” વૉરન હેસ્ટિંગ્સ

“ગીતામંથ બુદ્ધિની પ્રખરતા, આચારની ઉત્કૃષ્ટતા અને ધાર્મિક ઉત્સાહનું અપૂર્વ મિશ્રણ રજુ કરે છે.” ડૉ૦ મેકનિકલ

“રાષ્ટ્રીય ધર્મમંથ ગણ્યાવામાં જે જે નિયમો જરૂરી છે તે ગદ્યા ભગવદગીતામાં મળે છે; એટલુંજ નહિ પણ ભાવી વિશ્વધર્મનો એ એક સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મમંથ છે.” એફ. ટી. બુકસ

“આદ્યજ્ઞાનો મેં યથાર્થ અભ્યાસ કર્યો છે. x x એમાં જે લખ્યું છે તે માત્ર ગીતાના સારરૂપે છે. x x જે જ્ઞાન ગીતામાં :

- આશ્ચર્ય
- સુધા વિઃ
- પાશ્ચાત્ય
- નિર્દય અ
- વિદેશી |
- એ સ્વાથી
- યુક્તમીમ
- જ છે. >
- ખરીદી :
- અખનો

“
તેના લા
બીજાં જે
સરખાવત
લાગે છે.

ગીતારથી પાવેત જળમાં સ્નાન કરાવું છું.” મહાત્મા થોરો

“સંસારના ગદ્યા મંથોરથી ક્યાંય પણ ભગવદગીતા જેવા સૂક્ષ્મ અને ઉન્નત વિચારો મળતા નથી.” વિઠ હુમ્બોલ્ટ

“આ મંથ માત્ર હિંદુઓનોજ નહિ પરંતુ સમસ્ત માનવજાતિનો છે.” મહેરબાબાજી

“તે પુરુષ અને સ્ત્રી મહાભાગ્યશાળી છે કે જેમને આ સંસારના અધિકારથી ભરેલા સાંકડા માર્ગોમાં પ્રકાશ આપનાર આ નાનકડો પરંતુ અખૂટ તેલથી ભરેલો ધર્મપ્રદીપ પ્રાપ્ત થયો છે.”

મદનમોહન માલવીયા

“એક વાર મારો અંતકાળ પાસે જણાયો ત્યારે ગીતા અને બહુજ આશ્વાસનરૂપ થઇ હતી.” મહાત્મા ગાંધીજી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અવકાશિક

૧૫૮૧૦

વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ

પંચરત્નગીતા

વિષય

કદ્મ: ૬

श्रीपंचतन्त्रीगीता

गुजराती सरलार्थ सहित

सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालयने माटे

संपादक अने प्रकाशकः भिक्षु-अखंडानंद

अमदावाद्-अने मुंबई-२

आवृत्ति त्रीण, सं. १९८७, प्रत ५३००, कुल १४३००

अमदावाद्भां पाकु पूंहुं ०॥॥ शब्दियुं ०॥॥

अहारागामवाणा ०)० वधु देश.

“છાપવા છયાવવાનો હક્ક સર્વાને છે.”

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ
મુદ્રણાલય પ્રમોટીવ્સ લેડર્સ
૧૯૬૦

અમદાવાદ “સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય” માં
લિલ્લુ-અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત.

समर्पण

नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये
सस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।
सस्रनाभे पुरुषाय शाश्वते
सहस्रकोटी युगधारिणे नमः ॥

असितगिरिसमं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रे
सुरतरुवरशाखा लेखिनी पत्रमुर्वी ।
लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं
तदपि तव गुणानामीश पारं न याति ॥

त्वमेव माता च पिता त्वमेव
त्वमेव बंधुश्च सखा त्वमेव ।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव
त्वमेव सर्वं मम देवदेव ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा
बुद्ध्यात्मना वा प्रकृतेः स्वभावात् ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै
नारायणायेति समर्पयामि ॥

સમર્પણનો ભાવાર્થ

હજારો રૂપવાળા; હજારો ચરણ, આંખો, મસ્તકો, સાથળો અને બાહુઓવાળા; હજારો નામવાળા; સહસ્ર કોટી યુગોને ધારણ કરનારા અને સદાય શાશ્વત એવા આપ અનાદિ-અનંત પરમ પુરુષને નમસ્કાર હો.

જે નીલપર્વત જેટલું કાળજી હોય; મહાસાગર જેવડો ખડીઓ હોય; કટપવૃક્ષના ડાળની કલમ હોય; પૃથ્વી જેવડો કાગળ હોય અને એ બધું લઈને તેનાવડે સાક્ષાત્ સરસ્વતી સદાકાળ લખ્યા કરે, તો પણ હે નાથ! આપના દિવ્ય ગુણોનો પાર આવે નહિ.

હે દેવોના દેવ! મારે માતા પણ આપ છો અને પિતા પણ આપજ છો; બંધુ પણ આપ છો અને મિત્ર પણ આપજ છો; વિદ્યા પણ આપ છો અને દ્રવ્ય પણ આપજ છો; દુકંમાં હે સર્વેશ્વર! માઈં તો સર્વ કાંઈ એક આપજ છો.

માટે કાયાવડે, વાણીવડે, મનવડે, ઇંદ્રિયોવડે, બુદ્ધિવડે, ચિત્તવડે, અહંકારવડે અથવા પ્રકૃતિના સ્વભાવવડે જે જે કંઈ કરૂં છું; તે સર્વ હે પરબ્રહ્મ નારાયણ! આપના ચરણકમળ-માં સમર્પણ કરૂં છું.

जयसच्चिदानंद

ॐ सव्यात्माने

आर्मानुं ज्ञान समज्वा-पाणवामां

कांध पशु प्रीति प्रकटी होय

तेमने सविनय साधुवाद;

अने ज्ञेया नित्यप्रति

आर्मानो ज्ञान-प्रकाश

हृदयमां पाड्या करी

भोळइपी अंधकारने

तेना परिवार साथे

डांष्ट्री कडाडवा

मथता होय

ते ते साधक

अंधुअेने

वंदनपूर्वक

जयसच्चिदानंद

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१८	२६	निष्क्रीय को	निष्क्रीयी को
६०	१८	मालन	मलिन
६४	८	संसारयुक्त	संसारयुक्त
६४	२६	श्रुति	ति
१०६	१३	आपे	आपो
१२१	३	सुखं	न सुखं
१२४	२६	इणन	इणने
१२७	७	वेपातुं, नथी	वेपातुं नथी,
१२८	१८	लोकोभ्यो	लोकेभ्यो
१८८	६	तोना	भूतेना
१९८	१०	धृष्टुः	धृष्टुं ध्रुः
२११	१४	तारी	भारी
२१६	१६	भन	भान
२५५	३०	प्रमाणुभत	प्रमाणुभूत
२५६	१६	दृष्टयो	दृष्टयो
३१६	२०	महाघति	महाघृति
३८२	१५	ते कामात्माने	कामात्माने
४०३	१२	ब्राह्म	ब्रूहि
४१६	३	देवा	देव !
४४४	२७	नातन	सनातन

પ્રકાશકનું નિવેદન

આ “પંચરત્નગીતા”માં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ, શ્રીભીષ્મસ્તવરાજ, શ્રીઅનુસ્મૃતિ અને શ્રીગજેન્દ્રમોક્ષ, એ પાંચ ગ્રંથરત્ન સમાયલાં છે. આ રત્નોની દિવ્યતા અને ઉપકારકતા આથી પણ સમગ્ર શકાય કે, મહાભારતરૂપી મહાસાગરમાં રહેલાં અનેકાનેક રત્નોમાંથી અતિ મહત્ત્વના રત્નતરીકે ગીતાજીની પસંદગી જે આપણા સમર્થ ધર્મોદ્ધારક ભગવાન શંકરાચાર્યે કરી હતી; તેમણેજ બીજાં ચાર દિવ્ય રત્નો ચૂંટી કાઢીને ધર્મપ્રેમી જિજ્ઞાસુઓ અને મુમુક્ષુઓ માટે આ ગીતાદિ પાંચ ગ્રંથરત્નો જનસમાજ આગળ મૂક્યાં હતાં.

આ પંચરત્ન માટે પણ સંસ્થાની શરૂઆતથી વિચાર હતો; પરંતુ સસ્તાપણની સાથે સારાપણું પણ ઇષ્ટ હોવાથી ઇશ્વરેચ્છાથી એવો સુયોગ મળી આવતાં આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે. આમાંનો અનુવાદ સરલ, સ્પષ્ટ અને ભાવવાહી બનાવવા યોજકે યથાશક્ત્ય યત્ન કર્યો છે; પણ નિર્દોષ તો એક પરમાત્માજ હોવાથી સુયોગ્ય જનોને વિનતિ કે, એમાં દોષાદિ જણાય તે સુધારી મોકલી પુનરાવૃત્તમાં તેનો યથામતિ સદુપયોગ કરવા સગવડ આપે.

આમાં ભગવદ્ગીતાનો અનુવાદ મુખ્યત્વે શ્રીધરી ટીકા અનુસાર યોજાયો છે. યોજકને એમાં મૂળ શ્રીધરી ટીકા ઉપરાંત વેદધર્મ સભાએ તથા સ્વંઘચંદ્રારામ સૂર્યારામદેશાઇએ જે શ્રીધરી ટીકા અનુસાર અનુવાદવાળી ગીતાઓ કલાડેલી, તે પણ ઠીક ઉપયોગી થઇ હતી. બાકીનાં ચાર રત્નોના અનુવાદમાં પાંચ સ્થળનાં પંચરત્નો સહાયભૂત થયાં હતાં. એમાં બે પંચરત્નો ઉપરોક્ત બે સ્થળનાં, ત્રીજું ‘ગીતા પંચરત્ન’ સદ્ગત ભદ્ર બલદેવરામ કૃષ્ણરામવાળું, ચોથું ‘ગીતાદિ પંચરત્ન’ મંનથુરામ શર્માજીનું, અને પાંચમું ‘ગીતાદિ પંચરત્ન’ સદ્ગત ખેમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસે પ્રસિદ્ધ કરેલું તે. આ સર્વ પંચરત્નોના અનુવાદક અને પ્રકાશક સજ્જનોનો આભાર માની ઇચ્છવાનું કે, હજી આથી વધુ સરલ, સ્પષ્ટ, ભાવવાહી અને સ્વસ્પ મૂલ્યવાળા અનુવાદો યોજાઇ પ્રચાર પામે.

આ નિવેદન પછી ગીતાની વિગતવાર અનુક્રમણિકા, ગામઠી ગીતા, ગીતાનો ઉપયોગ અને ઉપકારકતા, ગીતાજી વિષે નિવેદન, ગીતામાં સંબોધાયલાં નામોના અર્થ, ગીતાજયંતિની જરૂર, શ્રીગીતામાહાત્મ્ય તથા ગીતામંત્રનાં ન્યાસ, ધ્યાન, ઈં અપાયું છે તે તો પાઠક સજ્જનો વાંચશેજ; પરંતુ એ સિવાય આ ગ્રંથની છેવટે ટીકાકાર શ્રીધરસ્વામી, ગીતાજીનાં ગુણગાન ઇલાદિ બાબતો અપાઈ છે તે પણ ખાસ વાંચવા અને ફેલાવવા યોગ્ય હોવાથી અપાઈ છે. શુદ્ધિપત્ર મુજબ સુધારીનેજ વાંચવું જોઈએ. આગલી બે આવૃત્તિઓ ૧૯૮૫માં નીકળી હતી.

पंचरत्न गीतानी अनुक्रमणिका

श्रीमद् भगवद्गीता संप्रबन्धी केटलीक व्याप्तो	पृष्ठांक	
भगवद्गीतानी विगतवार अनुक्रमणिका...	६ थी	११
गामडी गीता		१२
गीतानो उपयोग अने उपकारता ...	१५ थी	१८
गीताञ्चविषे निवेदन ...	१६ थी	२१
गीतामां संप्रोधायेलां नामोना अर्थ ...	२२ थी	२३
गीताञ्चयतिनी ञ्३२... ..		२४
श्रीगीतामाहात्म्य	२५ थी	२६
गीतामाहात्म्यनुं अनुसंधान	३० थी	३८
गीतामंत्रना न्यास, ध्यान इत्यादि ...	३६ थी	४८

१-श्रीमद् भगवद् गीताना अध्याय तथा विषय

अध्याय १ को अर्जुनविषादयोग ...	४६ थी	६०
„ २ को सांख्ययोग	६१ थी	८८
„ ३ को कर्मयोग	८६ थी	१०४
„ ४ को ज्ञानविलासयोग ...	१०५ थी	१२१
„ ५ को कर्मसंन्यासयोग ...	१२२ थी	१३४
„ ६ को अध्यात्मयोग	१३५ थी	१४६
„ ७ को ज्ञानयोग	१५० थी	१६०
„ ८ को अक्षरब्रह्मयोग... ..	१६१ थी	१७१
„ ९ को राजविद्या-राजगुह्ययोग	१७२ थी	१८३
„ १० को विभूतियोग	१८४ थी	१९५
„ ११ को विश्वरूपदर्शनयोग ...	१९७ थी	२१३
„ १२ को लक्ष्मियोग	२१४ थी	२२०
„ १३ को क्षेत्रक्षेत्रज्ञविलासयोग...	२२१ थी	२३४
„ १४ को गुणत्रयविलासयोग ...	२३५ थी	२४४
„ १५ को पुरुषोत्तमयोग	२४५ थी	२५२
„ १६ को ईशवासुर संपद्दविलासयोग	२५३ थी	२६०
„ १७ को श्रद्धात्रय विलासयोग...	२६१ थी	२६६
„ १८ को मोक्षसंन्यासयोग ...	२७० थी	२८६
२-विष्णुसहस्रनाम	२८७ थी	३६८
३-श्रीलीलामस्तवराज	३६६ थी	३६८
४-श्रीअनुस्मृति	३६६ थी	४२४
५-श्रीगणेशोद्देश	४२५ थी	४६०
गीता संप्रबन्धी केटलीक विषयो		
टीकाकार श्रीवर स्वामी	४६१ थी	४६५
गीताञ्चनां गुणगान	४६६ थी	४७८
संज्ञानोने सूचना इत्यादि	४७६ थी	४८२

भगवद्गीतानी विगतवार अनुक्रमणिका

श्लोक

विषय

अध्याय पहिलो-अर्जुनविषादयोग-पृष्ठ ४६ थी ६०

१ थी ११ अन्ने सेनाओंना मुष्य मुष्य शूरवीरानी गणुत्री
अने सामर्थ्यनुं वर्णन.

१२ थी १६ अन्ने सेनाओंना शंभुष्वनि विषे कथन.

२० थी २७ अर्जुन सेनानुं अवलोकन करे छे.

२८ थी ४६ भेदथी भ्रमित थयेला अर्जुननां कायरता, प्रीति
अने शोकयुक्त वचनो.

अध्याय भीष्मे-सांख्ययोग-पृष्ठ ६१ थी ८८

१ थी १० अर्जुननी कायरता संपंधी श्रीकृष्णार्जुननो संवाद.

११ थी ३० सांख्ययोग विषे.

३१ थी ३८ क्षात्रधर्मने अनुसरीने युद्ध करवानी आवश्यकता विषे

३६ थी ५३ निष्काम कर्मयोगविषे.

५४ थी ७२ स्थिर बुद्धिवाणा पुरुषनां लक्षण अने तेनो महिमा.

अध्याय त्रींजे-कर्मयोग-पृष्ठ ८६ थी १०४

१ थी ८ ज्ञानयोग अने कर्मयोगने अनुसरीने अनासक्तपण्ये
नियत कर्म करवानी श्रेष्ठतानुं निरूपण.

६ थी १६ यज्ञादि कर्म करवानी आवश्यकतानुं निरूपण.

१७ थी २४ ज्ञानवान अने स्वयं लगवानने पण्य लोकसंग्रह
भाटे कर्म करवानी आवश्यकता.

२५ थी ३५ अज्ञानी अने ज्ञानीनां लक्षण, तेमज रागद्वेषरहित
थमने कर्म करवानी प्रेरणा.

३६ थी ४३ कामना निरोध विषे.

अध्याय चौथो-ज्ञानविभागयोग-पृष्ठ १०५ थी १२१

१ थी १८ सगुण्य लगवाननो प्रभाव अने निष्काम कर्मयोगविषे.

१६ थी २३ योगी महात्माओंनां आचरण अने तेमनो महिमा.

२४ थी ३२ इणसहित शुद्ध शुद्ध यज्ञो विषे कथन.

३३ थी ४२ ज्ञाननो महिमा.

अध्याय पांचमो-कर्मसंन्यासयोग-पृष्ठ १२२ थी १३४

१ थी ६ सांख्ययोग अने निष्काम कर्मयोगनो निर्णय.

७ थी १२ सांख्ययोगी अने कर्मयोगीओंनां लक्षण तथा महत्ता.

१३ थी २६ ज्ञानयोग विषे.

२७ थी २६ लकितसहित ध्यानयोगनुं वर्णन.

अध्याय छठो-अध्यात्मयोग-पृष्ठ १३५ थी १४६

१ थी ४ कर्मयोग विषे अने योगाश्द पुरुषनां लक्षण.

५ थी १० आत्मोद्धारनी प्रेरणा अने लगवत्प्राप्तिवाणानां लक्षण.

- ૧૧ થી ૩૨ સવિસ્તર ધ્યાનયોગ વિષે.
૩૩ થી ૩૬ મનોનિગ્રહ વિષે.
૩૭ થી ૪૭ યોગબ્રહ્મ થયેલાની ગતિ અને ધ્યાનયોગીનો મહિમા.

અધ્યાય સાતમો-જ્ઞાનયોગ-પૃષ્ઠ ૧૫૦ થી ૧૬૦

- ૧ થી ૭ વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન વિષે.
૮ થી ૧૨ સમસ્ત પદાર્થના કારણરૂપે ભગવાનની વ્યાપકતા
૧૩ થી ૧૯ આસુરી જીવોની નિંદા અને ભગવદ્ભક્તોની પ્રશંસા.
૨૦ થી ૨૩ ખીજા દેવોની ઉપાસના વિષે.
૨૪ થી ૩૦ ભગવાનના પ્રભાવ અને સ્વરૂપને નહિ જાણનારા-
ઓની નિંદા અને જાણનારાઓનો મહિમા.

અધ્યાય આઠમો-અક્ષરબ્રહ્મયોગ-પૃષ્ઠ ૧૬૧ થી ૧૭૧

- ૧ થી ૭ બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, કર્મ વિષે સાત પ્રશ્નો અને ઉત્તર.
૮ થી ૨૨ ભક્તિયોગ વિષે.
૨૩ થી ૨૮ શુદ્ધ અને કૃષ્ણ માર્ગ વિષે.

અધ્યાય નવમો-રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગ-પૃષ્ઠ ૧૭૨ થી ૧૮૩

- ૧ થી ૬ પ્રભાવસહિત જ્ઞાન વિષે.
૭ થી ૧૦ જગતની ઉત્પત્તિ વિષે.
૧૧ થી ૧૫ ભગવાનનો તિરસ્કાર કરનારા આસુરી જીવોની નિંદા
અને દૈવી જીવોના ભગવદ્ભજનના પ્રકાર.
૧૬ થી ૧૯ સર્વાત્મારૂપે પ્રભાવસહિત ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન.
૨૦ થી ૨૫ સકામ અને નિષ્કામ ઉપાસનાનું ફળ.
૨૬ થી ૩૪ નિષ્કામ ભગવદ્ભક્તિનો મહિમા.

અધ્યાય દશમો-વિભૂતિયોગ-પૃષ્ઠ ૧૮૪ થી ૧૯૫

- ૧ થી ૭ ભગવાનની વિભૂતિ અને યોગશક્તિનું જ્ઞાન તથા ફળ.
૮ થી ૧૧ ફળ અને પ્રભાવસહિત ભક્તિયોગ વિષે કથન.
૧૨ થી ૧૮ અર્જુને કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ અને વિભૂતિ તથા
યોગશક્તિ કહેવાની પ્રાર્થના.
૧૯ થી ૪૨ ભગવાનનું પોતાની વિભૂતિ અને યોગશક્તિવિષે કથન.

અધ્યાય અગ્નીઆરમ્ભો-વિશ્વરૂપદર્શનયોગ-પૃષ્ઠ ૧૯૭ થી ૨૧૩

- ૧ થી ૪ વિશ્વરૂપ દેખાડવા માટે અર્જુનની પ્રાર્થના.
૫ થી ૮ ભગવાને કરેલું પોતાના વિશ્વરૂપનું વર્ણન.
૯ થી ૧૪ સંજયે ધૃતરાષ્ટ્ર આગળ કરેલું વિશ્વરૂપનું વર્ણન.
૧૫ થી ૩૧ અર્જુનને વિશ્વરૂપનું દર્શન થવું અને સ્તુતિ.
૩૨ થી ૩૪ ભગવાનનું પોતાના પ્રભાવનું વર્ણન અને અર્જુન-
ને યુદ્ધ કરવા પ્રોત્સાહન આપવું.
૩૫ થી ૪૬ ભયભીત અર્જુનની સ્તુતિ અને ચતુર્ભુજરૂપે થવા પ્રાર્થના.
૪૭ થી ૫૦ વિશ્વરૂપદર્શનનું મહત્ત્વકથન અને સૌમ્યરૂપે દર્શન.

- ૫૧ થી ૫૫ અનન્ય લક્ષિતવિના ચતુર્ભુજરૂપે દર્શન થવાની દુર્લભતા અને અનન્ય લક્ષિતનું ફળસહિત વર્ણન.
- અધ્યાય બારમો-લક્ષિતયોગ-પૃષ્ઠ ૨૧૪ થી ૨૨૦**
- ૧ થી ૧૨ સાકાર અને નિરાકાર ઉપાસકોની ઉત્તમતા અને ભગવતપ્રાપ્તિનો ઉપાય.
- ૧૩ થી ૨૦ ભગવતપ્રાપ્તિ પામેલા પુરુષોનાં લક્ષણ.
- અધ્યાય તેરમો-ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ-પૃષ્ઠ ૨૨૧ થી ૨૩૪**
- ૧ થી ૧૯ જ્ઞાનસહિત ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ વિષે.
- ૨૦ થી ૩૫ જ્ઞાનસહિત પ્રકૃતિ-પુરુષ વિષે.
- અધ્યાય ચૌદમો-ગુણત્રયવિભાગયોગ-પૃષ્ઠ ૨૩૫ થી ૨૪૪**
- ૧ થી ૪ જ્ઞાનનો મહિમા અને પ્રકૃતિ-પુરુષથી જગતની ઉત્પત્તિ.
- ૫ થી ૧૮ સત્ત્વ, રજ્જ ને તમસ, એ ત્રણે ગુણોવિષે.
- ૧૯ થી ૨૭ ભગવતપ્રાપ્તિના ઉપાય અને ગુણાતીત પુરુષનાં લક્ષણ.
- અધ્યાય પંદરમો-પુરુષોત્તમયોગ-પૃષ્ઠ ૨૪૫ થી ૨૫૨**
- ૧ થી ૬ સંસારવૃક્ષનું કથન અને ભગવતપ્રાપ્તિનો ઉપાય.
- ૭ થી ૧૧ જીવાત્મા વિષે.
- ૧૨ થી ૧૫ પ્રભાવસહિત પરમેશ્વરના સ્વરૂપ વિષે.
- ૧૬ થી ૨૦ ક્ષર અને અક્ષર તથા પુરુષોત્તમ વિષે.
- અધ્યાય સોળમો-દૈવાસુરસંપત્તિભાગયોગ-પૃષ્ઠ ૨૫૩ થી ૨૬૦**
- ૧ થી ૫ દૈવી અને આસુરી સંપત્તિનું ફળસહિત કથન.
- ૬ થી ૨૦ આસુરી જીવોનાં લક્ષણ અને તેમની અધોગતિ.
- ૨૧ થી ૨૪ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ આચરણનો ત્યાગ અને શાસ્ત્રાનુકૂલ આચરણ માટે પ્રેરણા.
- અધ્યાય સત્તરમો-શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ-પૃષ્ઠ ૨૬૧ થી ૨૬૯**
- ૧ થી ૬ શ્રદ્ધા અને શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ધોર તપ કરનારાઓ વિષે.
- ૭ થી ૨૨ આહાર, યજ્ઞ, તપ અને દાનના જીદા જીદા ભેદ.
- ૨૩ થી ૨૮ ઐ તત્ સત્તા પ્રયોગની વ્યાખ્યા.
- અધ્યાય અઠારમો-મોક્ષસંન્યાસયોગ-પૃષ્ઠ ૨૭૦ થી ૨૯૬**
- ૧ થી ૧૨ ત્યાગ વિષે.
- ૧૩ થી ૧૮ કર્મો કરવા વિષે સાંખ્યસિદ્ધાંતનું કથન.
- ૧૯ થી ૪૦ ત્રણ ગુણો પ્રમાણે જ્ઞાન, કર્મ, કર્તા, બુદ્ધિ, ધૃતિ અને સુખના જીદા જીદા ભેદ.
- ૪૧ થી ૪૮ ફળસહિત વર્ણ-ધર્મ વિષે.
- ૪૯ થી ૫૫ જ્ઞાનનિષ્ઠા વિષે.
- ૫૬ થી ૬૬ લક્ષિતસહિત નિષ્કામ કર્મયોગ વિષે.
- ૬૭ થી ૭૮ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું માહાત્મ્ય.

ગામઠી ગીતા

(સારાંશરૂપે)

ધરતયડા કે છે:-

ધરમ છેતરમાં ને કુર છેતરમાં, એ ધડીકમાં ખાઝી મરે-
હંજયડા ધડીકમાં ખાઝી મરે; મારાં છેયાં ને મારા ભાઇનાં સોકરાં (૨)
ભેળાં થઇને હું કરે- હંજયડા ભેળાં થઇને હું કરે ?

અરજણિયો કે છે:-

નાનાંએ મારવાં ને મ્હોટાંએ મારવાં, મારવાનો નાં મળે આરો-
કરહણિયા મારવાનો નાં મળે આરો; એવું તે રાજ કેદીક નારે કર્યું તો(૨)
ચીયો ગીગો રહી જીયો કુંવારો ? કરહણિયા હું તો નથી લડવાનો.

કરહણિયો કે છે:-

અજરાંમર છે અલ્યા મનખાનો આત્યમો, ને માર્યો નાં કોથી મરાય-
અરજણિયા માર્યો નાં કોથી મરાય; એવું હમજીને અલ્યા દીધે તું રાજ્યને (૨)
તારા ખાપાનું હું જાય, - અરજણિયા મેલ્યને મુરખાવેડા.

મલક બધો તારી કરવાનો ઠેકડી, ને હું તો કહી કહીને થાચ્યો-
અરજણિયા હું તો કહી કહીને થાચ્યો; ખતરીના કુરમેં ચ્યાંથી તું આવો(૨)
ઉંધા તે પાંનિયાનો પાચ્યો, - અરજણિયા મેલ્યને મુરખાવેડા.

અલ્યા જીધમાં જીતેશ તો રાજ કરેશને, મરેશ તો જશ એલ્યા હરજે-
અરજણિયા મરેશ તો જશ એલ્યા હરજે; અલ્યા તારો તે દી જો ઘેરજ
હોય તો(૨) આવો તે કાગ શીદ ચૂકે ? અરજણિયા મેલ્યને મુરખાવેડા.

મોટા મોટા મહાત્યમ ને મોટા પુરખ, જીજી વાસનામાં મેલ્યો પૂજો-
અરજણિયા વાસનામાં મેલ્યો પૂજો; અલ્યા એવા જગતદાટુ કરમ દલદડે(૨)
પછે તુ તે એઈ વાડીનો મૂજો, - અરજણિયા મેલ્યને મુરખાવેડા.

કરમની વાત બધી આપડા લાઇમાં, ને ફળની નલિ એક કણી-
અરજણિયા ફળની નલિ એક કણી; ઇમ ના હોય તો બધાય થઇ ખેહે (૨)
એલ્યા દલ્લી તે શહેરના ધણી, - અરજણિયા મેલ્યને મુરખાવેડા.

(માટે) ઉંધુ ધાલીને જ કરમ દલ્લેજને ફળની કર્યાં માં ફકર-
અરજણિયા ફળની કર્યાં માં ફકર; ફળનો દેનારો એલ્યો ખેટો પરબૂડીયો (૨)
તે નથી તારા ખાપનો નોકર, - અરજણિયા મેલ્યને મુરખાવેડા.

અરજણિયો કે છે:-

ભરમ લાજ્યો ને મારો સાર્યો ટર્યો છે, ને ગન્યાંન લાધ્યુ મને હાચ્યુ-
કરહણિયા ગન્યાંન લાધ્યુ મને હાચ્યુ; તું મારો મદારી ને હું તારો માંકડો(૨)
નચાવે ત્યમ હું નાચ્યુ, - કરહણિયા હું તો હવે લડવાનો.

હંજયડા કે છે:-

જેગી કરહણિયો ને ભડ અરજણિયો, ઇ બે જ્યાં થાયે ભેળા-
ધરતયડા ઇ બે જ્યાં થાયે ભેળા; મારૂ દલકુ તો ઇમ શાખ્ય પૂરે છે (૨)
તિહાં ફહાડી ઉડે ઝી ચેળાં, ધરતયડા ફહાડી ઉડે ઝી ચેળાં.

श्रीमद् भगवद्गीता

श्रीधरी टीका अनुसार

सरलानुवाद सहित

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

महावीर अर्जुन अने योगेश्वर श्रीकृष्ण

ગીતાનો ઉપગેગ અને ઉપકારકતા

ખરેખર ગીતાના જેવો દિવ્ય સદેશ પહોંચાડનારો ગ્રંથ આજ-સુધી ખીજો નથીજ રચ્યો. ગીતાના સંબંધમાં માનવજાતિએ એટલી બધી આલોચના-પ્રત્યાલોચના કરી છે કે જેટલી આજસુધી ખીજા કોઈ પણ ગ્રંથની થઈ નથી. ગીતાના કેવળ અંતરંગ રૂપ ઉપરજ એટલું બધું લખાયું છે કે, જે તે બધાનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો મહાભારત જેવડા કેટલાય ગ્રંથ ભરાઈ જાય.

ગીતાના કાવ્યમાધુર્ય ઉપર કવિ વિમુગ્ધ થાય છે; ગીતાના સાર્વભૌમ નીતિશાસ્ત્ર ઉપર નીતિજ ગળગળો થઈ જાય છે; ગીતાના નિષ્કામ કર્મયોગ ઉપર કર્મયોગી આક્રીન થાય છે અને ગીતાની વીર વાણી ઉપર દૃઢપ્રતિજ્ઞ માનવી આસક્ત થાય છે. કોઈ ગીતાને જ્ઞાનનો સાગર કહે છે, તો કોઈ તેને ઉપનિષદોનું હૃદય કહે છે. કોઈ એને કર્મયોગશાસ્ત્ર કહે છે, તો કોઈ ભક્તિસૂત્ર કહે છે. વાસ્તવમાં ગીતા એ નટવર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની એક એવી અલૌકિક ઝોળી છે અને એવું સ્વર્ગનું કલ્પવૃક્ષ છે, કે જેનાવડે માનવી જે કંઈ જોઈએ તે મેળવી શકે છે. જે એમ ન હોત તો ગીતામાંથી લોકોની ભિન્ન ભિન્ન રુચિ અનુસાર કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ, પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ વગેરે ચિત્રવિચિત્ર જ્ઞો ક્યાંથી નીકળી શકત?

એક દિવસે રોમન જાતિનું નામ સાંભળતાંજ યુરોપની જાતિએ ભીંજાયલી બિઘ્નીની પેઠે ધ્રુજતી હતી; એક સમયે ખેખીલોનિયનોના ડરથી યુરોપીયનો થરથર કંપતા હતાં; એક જમાનામાં યુરોપ, એશિયા અને આફ્રિકામાં ઇજીપ્શિયનોનો દમમ ચાલતો હતો અને એક કાળમાં ગ્રીકોની ધાક સમસ્ત યુરોપમાં ફેલાઈ ગઈ હતી; પરંતુ એ જોરાવર જાતિએ પણ કાળરૂપી સમુદ્રમાં ક્યાંની ક્યાંય વિલીન થઈ ગઈ; અને આ હિંદુજાતિ-કે જે કાર્પિયન, ગ્રીસ, બલ્ક, દિરાત અને ત્રિવિષ્ટપ(તિબેટ)માંની આગલી જાતિઓથી ધણા કાળ પહેલાં ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્રમાં સુરસ શ્રુતિમંત્રોની લહરિમાં અવગાહન કરતી હતી તે-આજપર્યાંત ટકી રહી છે એનું શું કારણ? અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એનું જખરદસ્ત કારણ તેનું ઉદાત્ત સાહિત્ય (અને એ સર્વોત્તમ સાહિત્યના પાલન તથા કથાકીર્તનાદિ વડે તેનો પ્રચાર કર્યા કરનારાઓ) છે. વળી આ વાત પણ સત્ય છે કે, એ મહાન સાહિત્યનું મંથન કરીને તેનું હૃદય ગીતામાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે એવી તો અજબ રીતે અને સુંદર રીતે ગોઠવી દીધું છે, કે જેથી આપણી આ હિંદુજાતિની પ્રતિષ્ઠા અને મહિમાનો સર્વત્ર પ્રચાર કરનારો એના જેવો ખીજો એક પણ ગ્રંથ સમગ્ર સંસારમાં નથી.

આજે હિંદુજાતિ ગુલામ છે, દરીદ્ર છે, ઊંજલિન્ન છે અને

ધૂર્ત જાતિઓ તો તેને “કપિલા ગાય” જેવી બલી અને બોળી માને છે; પરંતુ જ્યારે એ કપિલા ગાય-એ હિંદુજાતિ-ગીતાની અભય વાણી તરફ કાન માંડે છે, ત્યારે તેઓ અને ભૂખ્યા વાઘ જેવી ભયંકર જુએ છે અને તેમનાં એકે એક ગાત્ર ઢીલાં ઢખ થઈ જાય છે! જ્યારે એ જાતિઓ જુએ છે કે, એ ગરવી ગીતાના અનુવાદ ફ્રેંચીએ ફારસીમાં, અબુ સુલેહે અરબીમાં, સ્લેગને લેટિન-માં, ડિમિટ્રિયસે ગ્રીકમાં, ખર્નુકે ફ્રેન્ચમાં, લોરિંજરે જર્મનમાં, સ્તાનિસલસ ગેટીએ ઇટાલિમાં અને ટોમ્સન, આનોલ્ડ, ડેવિસ, બીસેન્ટ તથા ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સને અંગ્રેજી ભાષામાં કરીને ઘણી ખરી નીતિશૂન્ય જાતિઓમાં આ સદ્વાચારશાસ્ત્રનો પ્રકાશ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; ત્યારે એ પ્રજાઓ શરમાઈ જઈને હિંદુજાતિને મસ્તક નમાવે છે અને તેને આદિગુરુ, આદિસબ્ય, આદિવીર, આદિનીતિજ્ઞ અને આદિશાસક તરીકે માને છે. ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સને ગીતાનો જે અનુવાદ કર્યો છે, તેની ભૂમિકા વૉરન હેસ્ટિંગ્સ સાહેબે લખી છે. એ ભૂમિકામાં તેમણે મુક્તકંઠે સ્વીકાર્યું છે કે “કોઈ પણ જાતિને ઉન્નતિના શિખરે ચઢાવવામાં ગીતાનો ઉપદેશ અદ્વિતીય છે.” અમેરિકાનો સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર એમર્સન તો ગીતાના પુસ્તકને પોતાની દષ્ટિ સમક્ષજ રાખતો હતો. કેમકે ગીતાને તે સમગ્ર વિશ્વના સાહિત્યમાં સર્વોત્તમ ગ્રંથ, માનવના ચિંતનની સર્વશ્રેષ્ઠ સામગ્રી તથા અનુભવની સૌથી મહાન સંપત્તિ માનતો હતો. જ્યારે તે ગીતાનો ‘સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્માનિ’ એ શ્લોક વાંચતો ત્યારે તેનું આખું શરીર પુલકિત થઈ જતું; તેનું હૃદય નાચી ઉઠતું અને તે કલાકાના કલાકો સુધી આનંદશ્રુ વહાવતો! તે પોતાના ગીતા પુસ્તકને ઇષ્ટદેવની ભૂતિસમાન ગણતો અને તે પુસ્તક લજ્જાસુધી ન્યુયૉર્કની એક લાયબ્રેરીમાં સુરક્ષિત છે. ચીની ભાષામાં ગીતાનો અનુવાદ કરનાર ચીનો માણસ તો શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાન ઉપર એટલો બધો મુગ્ધ હતો કે તે દરરોજ તેનું વાચનમનન કરીને ત્રણ ચાર વાર પ્રેમરુદન કરતો હતો! ચીનાઓએ તો તેનું નામ ‘કિપનજી’ (કૃષ્ણજી) પાડ્યું હતું! લજ્જા પશુ ત્યાં તે એજ નામથી ઓળખાય છે અને તેનું અસલ નામ લુપ્ત થઈ ગયું છે!

બાલી અને જવા બેટમાં ગીતાના કેટલાયે ગદ્યપદ્ય અનુવાદ છે અને ફિલ્મોમાં ગીતાનાં બધાં દ્રશ્યો દેખાડવામાં આવે છે. આ વિશાળ ભારતમાં તો વેદો કરતાં પણ ગીતાની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે.

આપણે ત્યાંની તો વાતજ જુદી છે. અહીં તો જેણે ગીતા ઉપર કંઈ પણ લખ્યું ન હોય તે સમર્થ આચાર્યજ ગણાતો નથી. કેમકે તેમનો કોઈ પણ મત કે સિદ્ધાંત એવો હોતો નથી, કે જેનું તેમણે ગીતાથી સમર્થન ના કર્યું હોય. એજ કારણથી અદ્વૈતવાદી

શંકરાચાર્ય, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી રામાનુજાચાર્ય, વિશુદ્ધાદ્વૈતવાદી વલ્લભાચાર્ય, દ્વૈતવાદી મધ્વાચાર્ય અને દ્વૈતાદ્વૈતવાદી નિમ્બાર્કાચાર્ય વગેરેએ અને તેમના અનુયાયીએએ ગીતા ઉપર એટલાં ભાષ્યો, વ્યાખ્યાઓ, વૃત્તિઓ, વિવૃત્તિઓ, ટીકાઓ, ટિપ્પણીઓ, આલોચનો, રહસ્યો અને વિવરણો સંસ્કૃતમાં લખ્યાં છે કે એ બધું જો કોઈ વાંચવા માગે, તો તેની પાછળ માણસને બે-ચાર જન્મ તો લેવાજ પડે! આ સાંપ્રદાયિક વિવેચનો ઉપરાંત ગીતા ઉપર સેંકડો સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાગ્રંથો પણ સંસ્કૃતમાં લખાયા છે. ભારતની પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પણ શ્લોકાનુવાદ, ભાવાનુવાદ, છાયાનુવાદ, આલોચના, અંતરંગ વિવરણ અને બહિરંગ સમાલોચનાના અગણિત ગ્રંથો નીકળ્યા છે. એમાં લોકમાન્ય તિલક, હીરેન્દ્રનાથ દત્ત અને અરવિંદ ધોષના ગ્રંથો સર્વોત્તમ ગણાય છે.

તુલસીકૃત રામાયણ સિવાય ભારતવર્ષની કોઈ પણ ભાષામાં એવો કોઈ પણ ગ્રંથ નથી કે જેનો ગીતાના જેટલો પ્રચાર હોય. પ્રત્યેક ધર્મપ્રેમી હિંદુ તેનો નિત્યપાઠ કરે છે. મરણ વખતે પણ ગીતોપદેશ સંભળાવવાની અત્યંત પ્રાચીન પરિપાટી આપણે ત્યાં છે. વધારે તો શું, ભારતના જડ ચેતન સર્વમાં ગીતોપદેશના સંસ્કારો ભર્યા પડ્યા છે. અલખત, તે અવ્યક્ત છે, વ્યક્ત નથી; સૂઈ રહેલા છે, જાગ્રત નથી.

ગીતાના આ દિવ્ય કિંતુ અવ્યક્ત અને સૂઈ રહેલા ઉપદેશને વિકાસ અને જાગૃતિના નવીન સ્વાંગ સજાવવા એ હિંદુજાતિનું હાલનું પરમ આવશ્યક કર્તવ્ય છે. આપણે ગીતા વાંચીએ છીએ, પરંતુ તેને સદુપયોગ કરવાનું જાણતા નથી. આપણે “નિર્વેરઃ સર્વં મૂતેષુ” નો પાઠ કરીએ છીએ, પરંતુ ધરમાંજ વેરઝેરના દાવાનળ સળગી રહ્યા હોય છે. આપણે “યુધ્યસ્વ વિગતઝવરઃ”નું રટણ કરીએ છીએ, પરંતુ ધર્મ અને જાતિની રક્ષાર્થે રણાંગણમાં ફૂટી પડતાં ડરીએ છીએ! આપણે “ક્લૈવ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ”નું પારાયણ કરીએ છીએ, પરંતુ મા-બહેનોની આબરૂ લૂંટાતી જેવા-જાણવા છતાંયે નપુંસકતા દર્શાવીએ છીએ! આપણે “સુસ્ત્રિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લભંતે યુદ્ધમીદ્રશમ્” નો દમ મારીએ છીએ, પરંતુ દેશની સ્વાધીનતાના સંગ્રામમાં નાગી તલવારોની ધારો ઉપર નાચતાં ડરીએ છીએ! આપણે “શુદ્ધં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ”ની ખુલંદ ગર્જના કરીએ છીએ, પણ વ્યવહારમાં તો હીજડાઓની પેઠે માર ખાયા કરીએ છીએ! આપણે “નૈનં છિન્વન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ” ની બડાઇ હાંક્યા કરીએ છીએ; પરંતુ ધર્મામાઓના તનતોડ પરિશ્રમ છતાંયે આત્મબળ ખીલવાને સંસારને ચકિત કરી શકતા નથી!

ગીતાનો નિત્યપાઠ કરો, તેને સમજો અને તે પ્રમાણે આચરણ કરો. જો તમે એ પ્રમાણે કરો, જો ગીતાનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરો, તો તો એનો એકાદ શ્લોક પણ તમારી નસોમાં ચેતના

ગજવવાને પૂરતો છે. ગીતાનો એક એક શબ્દ અભયવાણીનો એક એક એવો અજબ નમુનો છે, કે જે અભય વાણીનો ભક્ત આદરી એસે તો કૃતાંત કાળને પણ ધૂળભેગો કરી શકે તેમ છે; તો પછી મનુષ્યોના તે શા દિસાબ ? હકાકત આવી હોવાથી પ્રત્યેક દેશાભિ-માનીએ આ અભય વાણીને પોતાના હૃદયપટ ઉપર સુવર્ણાક્ષરે લખી લેવી જોઈએ. હિંદુસંગઠનના નિશામાં મસ્ત રહેનાર વ્યક્તિઓએ એવો પ્રખર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કે જેથી પ્રત્યેક હિંદુગૃહમાં આ અભય વાણીનું—આ ગીતાપનિષદનું રામનામની પેઠે રટણ થતું રહે. જેઓ સંસ્કૃતમાં ગીતા સમજી શકતા નથી તેઓ પોતાની માતૃભાષામાં વાંચે, અને જેઓ માતૃભાષા પણ જાણતા નથી તેઓ બીજાઓ પાસે વંચાવીને સાંભળે. આ રીતે જે દિવસે બધા હિંદુઓ ગીતાભક્ત થઈ તેનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરીને (અથવા કરવા માટે) હિંદુ-જાતિ સમક્ષ જાગૃતિનો શંખનાદ ગજવશે; તે દિવસે આ ભૂમંડળમાં એવી કોઈ પણ જાતિ નહિ રહે કે જે આપણી સામે આંખ પણ ઉંચી કરી શકે ! જે દિવસે આપણે ધર્મરક્ષણ અને દેશાભિમાનને ખાતર વીરવ્યાઘ્ર અર્જુનની પેઠે ત્રિલોકવિજયી ગાંડીવનો વિજયટંકાર કરીશું, તે દિવસે આ સંસારમાં એવી તે કશી પ્રખળ શક્તિ છે કે જે ધુંટણાંએ પડીને શિર નમાવે નહિ ? ગીતા-સિદ્ધાંતના પાયા ઉપર જે દિવસે આપણે સંગઠન કરી લઈશું, તે દિવસે વિશ્વની પ્રભુતામત્ત શક્તિઓ પણ ધ્રૂજી ઉઠશે અને મદાભયંકર કૃતાંત કાળ પણ કંપી ઉઠશે.

(કલકત્તાના “હિંદુપંચ” ઉપરથી)

મનહર હંદ

મોહ કો મિટાતી પ્રકટાતી આત્મબોધ શુદ્ધ ।
 મીરુતા મગાતી યુદ્ધવીરતા જગાતી હૈ ॥
 ક્ષણમેં છુડાતી અકર્મણ્યતા સે નિષ્ક્રીય કો ।
 કૌન તૂ હૈ, વિશ્વ ક્યા હૈ, તથ્ય સમજાતી હૈ ॥
 પ્યારીયોગિયોંકી ઔ વિયોગિયોંકી મોગિયોંકી ।
 મરણોપરાન્ત મોક્ષદ્વાર દિખલાતી હૈ ॥
 જીવનમેં વિશ્વવિજયી કા હૈ પઢાતી પાઠ ।
 શાન્તિ સુખદાત્રી એક ગીતા કહલાતી હૈ ॥

(શ્રી. વિદ્યાભારકર શુક્લ)

गीताजी विषे निवेदन

गौरववंतु गीताज्ञान, जेना गायक श्रीलगवान;
 सीधे पंथ सधावे श्रेय, व्यवहारे पणु मोक्षण ध्येय.
 ते लूकी लारतसंतान, लूल्यां लव्य धर्मंतुं लान;
 धर्म कर्मथी थधने श्रष्ट, सर्व प्रकारे पात्रे कष्ट.
 तेहतणी सेवाने काण, सुखल थावा ग्रंथ समाज;
 सुजनोना पुण्ये सौ थाय, कर्ता धर्ता श्रीहरिराय.

आ संस्थानी सरलार्थवाणी गीताओना निवेदनमां जे विचारो
 तेनी (संवत १९७० वाणी) पांचमी आवृत्तिथी रणु थता आव्या
 छे; ते अदीं पणु (थोडा शोधन साथे) रणु कयां छे.

आधुनिक सोसायटी अने ख्रिस्ती मिशनोद्वारा भारतवासीओने
 ख्रिस्तीओ अनाववा वगेरे माटे दर वर्षे जे करोडोनां इंड क्रिश्चियन
 धनिको वडेवरावता आव्या छे; जेवा बुद्धिमान दाताओ अने स्वार्थ-
 त्यागी कार्य करनाराओ आ देशमांथी नीकणी आवे अने देशमांना
 अग्रेसरो, धनिको, धर्मगुरुओ वगेरे जेवी तेवी अनेकविध सादी
 सीधी उपकारक जायतो समजता थाय, त्यारनी वात त्यारे.

असामान्य पूर्वज्जेनी जयंतीओ स्थणे स्थणे जगवीने
 सुतेला सुसंस्कारो जगाउनारा, कर्मयोगमय जवनकथनद्वारा प्रणण
 प्रवाह पुंकनारा, अनेकानेक दिन अनाथ जाणकेने देशनी दुर्दशा
 वधारतां रोडने जेवाओमांथी (ख्रिस्तीओनी पेडे) पोताना देश
 अने धर्म माटे थोकाअंध स्वयंसेवको-ब्रह्मचारीओ-पांडितो-कथा-
 कारो-उपदेशको-देशभक्तो-साक्षरो-शिक्षको-प्रचारको-वैद्यो अने
 सैनिको धत्यादि प्रकटाववानी धगश धरावनारा, तथा जेवी जायतो
 पाछण सर्वलावे जेकनिष्ठ अने समर्पणु थध जधने जडु जायतो-
 ना जडेजां जनवाना कीर्तिलोभथी जयी जणुनारा, जेवा साव
 साया कर्मवीर अने धर्मवीर भारतवर्षमां कयां ? अने केटला ?
 ज्यां धनिकोनां छोकरांने सरकारनुं के सरकारने मणतुं शिक्षणु आपीने
 अथवा तेमां महद करनारी शाणाओ अने जोडिंजो काढीने देशनुं
 धर धालवा छतां तेमां देशसेवा मनाया करती होय, त्यां पायाभूत
 मति-मति अथवा गरज-इरज जगवी, जे तो केध महाभागी विरल
 मानवीनाज नशीजमां होय. आकी ललेने परधर्मीओना विधातक,
 विशाण अने गुपयूप डुमला गमे तेटला यात्या करे; ललेने लाजो
 विधवाओना आंतरिक आर्तनादो हिंदुजतिने रसातणमां पडोंयाडी
 हे! ललेने अधाय अंत्यजे अने काणी परजेने विधर्मीओ अपनावी

લે ! ભલેને ધર્મને નામે ગમે તેટલી લૂંટ અને દુરાચાર ચાલ્યા કરે ! ભલેને બધા હિંદુઓ આર્યપ્રજા મટી કુરકુરિયાની પ્રજા બની ગય કે ભલેને તેનાં નામનિશાન પણ ઉમડી ગય ! પણ એવું તેવું વિચારવા સંભાળવાની પડી છેજ કેને ? જાણે કે એવી તેવી બાબતોમાં પણ વિદેશી સરકાર ને વિદેશી વસ્તુઓજ આડી આવતી હોયને ! આર્ય-સમાજ કે ખીજાઓ એવું તેવું કાંઈ પણ કરતા કારવતા હોય તેમને ઉત્સાહ આપવા જેટલી પણ જ્યાં અક્કલ ન હોય ત્યાં સહાયતાની તો વાતજ શી !

ધનિકવર્ગ પણ જ્યાંસુધી આવી તેવી દેશકાળને અનુસરતી અનેક બાબતો નહિ સમજતાં દાનપુણ્યની બાબતમાં માત્ર ગાડરીઆ પ્રવાહે-નુકસાનકારક રસ્તે-તણાયા કરશે; જ્યાંસુધી વિદેશી વિધર્મી સરકાર માઆપ રાજ થઈ જઈ એકાદ ઈલ્કાબનું પૂંછડું વળગાડી દે, એવાંજ કામો કરવા જેટલી અક્કલ ને આવડત રહેશે; જ્યાંસુધી ધર્મગુરુઓ પોતાની રાજસ-તામસ વૃત્તિઓને પોષવા માટે શિષ્યવર્ગનું તન-મન-ધન પોતાનાજ શ્રીચરણમાં સમર્પાવ્યા કરશે; જ્યાંસુધી તેઓ પોતે ખરી નિષ્કામતા ધારણ કરીને સાત્ત્વિક દાનના દેશકાળને અનુસરતા પ્રકારે અમલમાં મૂકવા-મૂકાવવાની અક્કલ મેળવશે નહિ; જ્યાંસુધી “ વૃથા વૃષ્ટિ સમુદ્રેષુ ” કર્યા કરનારા અધ્ધ્રક્ષાણ શિષ્યો સ્વાર્થસાધુ ગુરુ આપલિયાઓના બાજુ ઠાઠ અથવા વાણીકૌશલ્યથી અંજાયા કરીને તેઓની સ્વાર્થલોલુપતા સમજવા જેટલી અક્કલ મેળવશે નહિ; જ્યાંસુધી અગ્રેસરો દેશની અનેકવિધ દુર્દશાને માટે બહારનાઓને દોષ આપ્યા કરશે; અને ખુદ પોતામાં, ધરમાં, જ્ઞાતિમાં ને સમાજમાં વ્યાપી રહેલા અવળા અને ઉપલકિયા આચારવિચારોને, વિધાતક શાળા-શિક્ષણોને અને અયોગ્ય રૂઢિ-રિવાજોને ખરા કારણરૂપે સમજી એવી તેવી બાબતોને ટાળવા-સુધારવાના પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરશે નહિ; જ્યાંસુધી તાત્કાલિક કીર્તિ-વિનાનું અને અધિક શ્રમસાધ્ય એવું સ્વાર્પણનું અમોઘ સત્ત્વ ધરાવનારા અનેકાનેક ધનિકો, ધર્મગુરુઓ અને અગ્રેસરો પાકશે નહિ; જ્યાંસુધી દયાદાન, જ્ઞાનભક્તિ, સમભાવ, સત્યાગ્રહ, દેશાભિમાન, નિડરતા, વિદ્વત્તા, દુરાચારવિરોધ, સત્યોપદેશ, સાદું જીવન, સર્વાર્પણ અને સહનશીલતા વગેરે દૈવી સંપત્તિના બંડારરૂપ શતાવધિ વીરાતમાઓ ભારતની ગરીબ ઝુંપડીઓમાંથી ઉદ્ધારવાને દેશના ખૂણેખૂણાને જ્ઞાન-ચારિત્રના પ્રખર પ્રકાશથી ભરી કાઢશે નહિ; ત્યાંસુધી તો દેશમાં ઉંડી જડ ધાલી ખેઠેલો અજ્ઞાનાંધકાર તથા તેનાં બાળબચ્ચાંરૂપ દુઃખ-દુર્ગુણો અને તેનાં ફળ ભોગવાવનારાં અનેકવિધ બાહ્યનિમિત્તો વગેરે દૂર થવાં મુશ્કેલ છે.

યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં પાસ થનારા નવયુવકોને પદવીની

સાથે ક્રિશ્ચિયનો તરફથી બક્ષીસ અપાતી બાઈબલની ભપકાદાર છુટકા કયા ધનવાને પોતાનાં સંતાનોને મળેલી નહિ જોઈ હોય ? અને તે છતાં પણ અદ્ભુતોસ ! ઓ ધર્મપ્રેમી હિંદુ સંતાનો ! તમારા સર્વોત્તમ ગીતા-રામાયણાદિ ધર્મગ્રંથોવિષે એવા તેવા કોઈ વિચાર તમને કેમ નથી આવતા ? એકાદ મૂર્ખ પણ સમજી શકે અને પરોપકારના પુણ્ય સાથે કીર્તિ પણ મળી રહે એવી બાબતો સમજી અને સાધી શકે, એટલાં તમારાં હૃદયકપાટ હજી કેમ ખુલી શકતાં નથી ? શું હજી પણ તે બંધજ રહેશે ?

બંધુઓ ! હવે તો લોકોની ખરી સ્થિતિ અને હાજતોને બંધખેસતા પરોપકારના સ-માર્ગોએ તમારે વળવું ધટે છે. તમારા, તમારી સંતતિના અને સર્વના સાચા હિત માટે પ્રભુ તમને તેમ કરવાની શુદ્ધિ આપો.

મહાન અવતારો, આચાર્યો અને ઋષિમુનિઓથી ઉતરી આવેલા સનાતન આર્યધર્મના સારભૂત સિદ્ધાંતો અને ધર્મગ્રંથો સમગ્રવીને વ્યવહાર તથા પરમાર્થને રૂઠે પ્રકારે સાધવાને સાચો માર્ગ દર્શાવનારા જે ગીતા-રામાયણાદિ ધર્મગ્રંથો, તેને નિત્યપાઠ માટે ગ્રહણ કરીને તથા દાન કે ભેટ આપીને સર્વ હિંદુ-આર્ય સંતાનો પોતાનો હાથ પવિત્ર કરે; પાઠ કરીને વાણી પવિત્ર કરે; ઉદ્દેશ અને રહસ્ય સમજી હૃદય પવિત્ર કરે; અને પરિપાલનરૂપે કર્મયોગ (નિષ્કામ પરોપકાર) તથા આંતરિક સાધના સાધીને સદાકાળ માટેની સાચી “સ્વારાજ્યસિદ્ધિ” પણ પ્રાપ્ત કરે; એવી બિલા-યાચનાપૂર્વક ઐ તત્સત્

કહે તેવું કરવાને બદલે પરોપદેશે પાંડિત્ય

જેવું લખે, તેથી ગાળોના દાવનો

ખરાબ બિશુ-અખંડાનંદ

ગીતામાં સંબોધાયલાં નામોના અર્થ

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં નામોના અર્થ

અનંતરૂપઃ=જેનાં રૂપો અનંત છે તે. અનંત રૂપોવાળા.

અચ્યુતઃ=જેનો કદી પણ ક્ષય કે અધોગતિ નથી તે.

અરિસૂદનઃ=શુભીજનોના દુશ્મનનો નાશ કરનારા.

કૃષ્ણઃ=કૃષ-એ સત્તાવાચક શબ્દ છે, અને ણુ-એ આનંદ-વાચક શબ્દ છે. એ સત્તા અને આનંદ બંનેની એકતાસૂચક પરબ્રહ્મ પણ કૃષ્ણ કહેવાય છે.

કેશવઃ=ક-બ્રહ્મા અને ઈશ એટલે શિવને વશ રાખનારા.

કેશિનિષૂદનઃ=અશ્વાકારના કેશી દૈત્યનો નાશ કરનારા.

કમલપત્રાક્ષઃ=કમળપત્ર જેવી સુંદર વિશાળ આંખોવાળા.

ગોવિંદઃ=ગો-વેદાંતવાક્યો દ્વારા બ્રહ્મી શકતા પરમાત્મા.

જગત્પતિઃ=જગતના પતિ.

જગન્નિવાસઃ=જગતનો નિવાસ જેની અંદર છે તે, અથવા જે જગતમાં સર્વત્ર વસી રહ્યા છે તે.

જનાર્દનઃ=દુષ્ટોને અને ભક્તજનોના શત્રુને પીડનારા.

દેવદેવઃ=દેવતાઓના પૂજ્ય. દેવોના દેવ.

દેવવરઃ=દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ.

પુરુષોત્તમઃ=ક્ષરને અક્ષર, એ બંને પુરુષોથી અથવા પદાર્થો-થી જે ઉત્તમ છે તે. અથવા શરીરરૂપી પુરમાં રહેનારા જીવ પુરુષોથી જે ઉત્તમ, પર અને વિલક્ષણ છે તે.

મગવાનુ=ઐશ્વર્ય, ધર્મ, યશ, લક્ષ્મી, વૈરાગ્ય અને મોક્ષ, એ છએ પદાર્થના અખૂટ સાગરરૂપ, અને જે માગી બાણે તેને સદા સર્વદા છૂટથી આપ્યા કરનાર. અથવા સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ, પ્રલય, જન્મ, મરણ, વિદ્યા અને અવિદ્યાને બાણનાર.

મૃતભાવનઃ=સર્વ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનાર.

મૃતેશઃ=સર્વ ભૂતોના ઈશ્વર-માલિક.

મધુસૂદનઃ=મધુ નામના દૈત્યને મારનાર.

મહાબાહુઃ=નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવામાં સમર્થ હાથવાળા.

माधवः=माथाना-लक्ष्मीना पति.

यादवः=यादवकुण्ठां जन्मेला.

योगवित्तमः=योगने ज्ञानाराज्यां श्रेष्ठ.

वासुदेवः=वसुदेवना पुत्र.

वार्ष्णेयः=विष्णुगोत्रं उत्पन्न थयेला.

विष्णुः=सर्वव्यापक.

हृषीकेशः=हृद्रियोना धृष-स्वामी-मालिक-अधिपति.

हरिः=सर्व प्रकारनां दुःख अने पापने हरनार.

अर्जुननां नामोना अर्थ

अनघः=पापरहित-निष्पाप.

कपिध्वजः=जनी ध्वज उपर कपि-हनुमान-छे ते.

कुरुश्रेष्ठः=कुरुकुण्ठां उत्पन्न थयेलाज्यां श्रेष्ठ.

कुरुनंदनः=कुरुवंशना राजनो पुत्र.

कुरुप्रवीरः=कुरुकुण्ठां जन्मेलाज्यां विशेष तेजस्वी.

कौंतेयः=कुंतीनो पुत्र.

गुडाकेशः=निद्राने ज्ञतनारो. निद्राना स्वामी. अथवा

गुडांक अटले शिवज्जेना स्वामी छे ते.

धनंजयः=दिविजयं सर्व राज्यां ज्ञतनारो.

धनुर्धरः=धनुष्यने धारण करनारो.

परंतपः=परम तपस्वी, अथवा शत्रुज्यां बहु तपावनारो.

पार्थः=पृथानो-अटले कुंतीनो पुत्र.

पुरुषव्याघ्रः=पुरुषोमां वाध जेवो.

पुरुषर्षभः=पुरुषोमां ऋषभ अटले श्रेष्ठ.

पांडवः=पांडुनो पुत्र.

भरतश्रेष्ठः=भरतना वंशजोमां श्रेष्ठ.

भरतसत्तमः=भरतवंशीज्यां अति श्रेष्ठ.

भरतर्षभः=भरतवंशीज्यां श्रेष्ठ.

भारतः=ला-ब्रह्मविद्यामां प्रेमवाणो. भरतनो वंशज.

महाबाहुः=मोटा हाथवाणो.

सव्यसाचिन्=डाया हाथे पण धनुष्य संधान करनारो.

ગાંજયંતીની જન્મ

પૂનાના ગીતાધર્મ મંડળે માગશર સુદ ૧૧ નો દિવસ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ગીતા-દિવસતરીકે ઉજવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એજ દિવસે મહાભારતવાળું સંસારમાં સૌથી મહાન યુદ્ધ શરૂ થયું હતું અને આપણે પણ ધર્મના રક્ષણાર્થે એજ દિવસથી મહાભારત શરૂ કરવાની આવશ્યકતા છે. આ તિથિ લોકમાન્ય તિલકે નક્કી કરેલી છે અને કેટલાંક વર્ષોથી આ પુણ્યદિવસ ઉજવાય પણ છે. આ દિવસે સમસ્ત દેશમાં ગીતાપ્રવચનો, ગીતાવ્યાખ્યાનો, ગીતાપદેશ-સંબંધી લેખો, ગીતા-પાઠ અને ગીતા-સમાલોચનાઓ કરવાની એ મંડળે સૂચનાઓ કરેલી છે. એ મંડળ ઇચ્છે છે કે, તે દિવસે પ્રત્યેક હિંદુ કમમાં કમ ગીતાના એક અધ્યાયનો પાઠ અવશ્ય કરે અથવા સાંભળે. હિંદુ મહાસભાના દિલ્હીવાળા અધિવેશનમાં પણ એવો ઠરાવ પસાર થયો હતો.

વાસ્તવમાં ઉપરોક્ત મંડળની એ યોજનાની જેટલી સ્તુતિ કરીએ તેટલી ઓછી છે. એમાં તો શંકાજ નથી કે, આ પદ્ધતિથી જનતામાં ગીતાનો કંઈ પણ પ્રચાર વધશે; અને જેટલો પ્રચાર વધશે તેટલો સંગઠનનો કિલ્લો મજબૂત થતો જશે. અમને તો વિચાર કરતાં મહા આશ્ચર્ય થાય છે કે, જે જાતિમાં ગીતા જેવો જ્વલંત ઉપદેશક ગ્રંથ છે, તેનું સંગઠન થતાં આટલી બધી વાર શા સાડ થાય છે ! પરંતુ એ તો ત્યારેજ થઈ શકે, કે જ્યારે ગીતાનો રામનામની પેઠે પ્રચાર થાય અને તેના ઉપદેશોનો આચાર-વ્યવહારમાં ઉપયોગ થવા લાગે. તેથી આ ગીતા-દિવસને મહાન મહોત્સવનું રૂપ અપાવું જોઈએ. તે દિવસે “તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌંતેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ” ના વૃમુલ નિનાદથી ભારતવર્ષના વાયુમંડળને ભરપૂર કરી દેવું જોઈએ. એ દિવસે બલુચિસ્તાનથી આસામ અને હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી “તસ્માત્ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ જિત્વા શત્રૂન્ મુંક્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્” ની એવી બુલંદ ગર્જના થવી જોઈએ, કે જેથી વિરાટ હિંદુજાતિનાં ફેફસાંમાં ગરમ લોહી ધસી આવે અને સંગઠનનો સુદૃઢ દુર્ગ રચવાને શુદ્ધિપૂર્વક આગળ ધસે.

(“હિંદૂપંચ”ના એક અગ્રલેખને આધારે)

श्रीगीतामाहात्म्य

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीधरोवाच । श्रीपृथ्वीदेवी पूछे छे:-

भगवन्परमेशान भक्तिरव्यभिचारिणी ।

प्रारब्धं भुज्यमानस्य कथं भवति हे प्रभो ॥१॥

हे भगवन् ! हे परमेश्वर ! हे प्रभो ! प्रारब्धने भोगवी रहैला मनुष्यना हृदयमां अनन्य भक्ति कया उपायथी उत्पन्न थाय ? १

श्रीविष्णुरुवाच । श्रीविष्णु भगवान् भोत्या:-

प्रारब्धं भुज्यमानो हि गीताभ्यासरतः सदा ।

स मुक्तः स सुखी लोके कर्मणा नोपलिप्यते ॥२॥

प्रारब्धने भोगवनारे जे मनुष्य सदा गीताना अभ्यासमांरत रहैतो होय, ते आ लोकमांने परलोकमां मुक्त अने सुखी थछ कर्मथी लेपातो नथी. २

महापापादिपापानि गीताध्यानं करोति चेत् ।

क्वचित्स्पर्शं न कुर्वति नलिनीदलमंबुवत् ॥३॥

जेम कमणपत्रने जणनो स्पर्श थतो नथी, तेम जे गीताज्ञाननुं ध्यान करे छे, तेने महापापादि पापो कही स्पर्श करतां नथी. ३

गीतायाः पुस्तकं यत्र यत्र पाठः प्रवर्तते ।

तत्र सर्वाणि तीर्थानि प्रयागादीनि तत्र वै ॥४॥

ज्यां गीतानुं पुस्तक होय अने ज्यां तेनो पाठ प्रवर्ततो होय, त्यां प्रयागादि सर्व तीर्थो रहै छे. ४

सर्वे देवाश्च ऋषयो योगिनः पन्नगाश्च ये ।

ગોપાલા ગોપિકા વાપિ નારદોદ્ભવપાર્ષદૈઃ ।

સહાયો જાયતે શીઘ્રં યત્ર ગીતા પ્રવર્તતે ॥૫॥

જ્યાં ગીતા પ્રવર્તે છે ત્યાં સર્વ દેવો, ઋષિઓ, યોગીઓ, નાગો, પાર્ષદો, ગોવાળો, ગોપીઓ, નારદ તથા ઉદ્ભવ પણ છે અને સહાયતા શીઘ્ર આવી મળે છે. ૫

યત્ર ગીતાવિચારશ્ચ પઠનં પાઠનં શ્રુતમ્ ।

તત્રાહં નિશ્ચિતં પૃથિવિ નિવસામિ સદૈવ હિ ॥૬॥

જ્યાં ગીતા સંબંધી વિચાર ચાલે છે તથા જ્યાં ભણવું-ભણાવવું અને શ્રવણ ચાલે છે. ત્યાં હું પૃથ્વિ! હું નક્કીપણે અને સદૈવ નિવાસ કરું છું. ૬

ગીતાશ્રયેઽહં તિષ્ઠામિ ગીતા મે ચોત્તમં ગૃહમ્ ।

ગીતાજ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય ત્રીલોકાન્પાલયામ્યહમ્ ॥૭॥

હું ગીતાના આશ્રયે વસું છું, ગીતા મારું ઉત્તમ ગૃહ છે; અને ગીતાના જ્ઞાનનો આશ્રય લઈને હું ત્રણે લોકનું પાલન પોષણ કરું છું. ૭

ગીતા મે પરમા વિદ્યા બ્રહ્મરૂપા ન સંશયઃ ।

અર્ધમાત્રાક્ષરા નિત્યા સ્વાનિર્વાચ્યપદ્માત્મિકા ॥૮॥

ગીતા એ મારી પરમ શ્રેષ્ઠ અને બ્રહ્મરૂપિણી વિદ્યા છે; અવિનાશી અર્ધમાત્રારૂપ છે; નિત્ય છે ને અવર્ણનીય પદોવાળી છે એમાં સંશય નથી. ૮

ચિદાનંદેન કૃષ્ણેન પ્રોક્તા સ્વમુખતૌઽર્જુનમ્ ।

વેદત્રયી પરાનંદા તત્ત્વાર્થજ્ઞાનસંયુતા ॥૯॥

વળી તે સચ્ચિદાનંદન શ્રીકૃષ્ણે સ્વમુખે અર્જુનને કહેલી છે, ત્રણે વેદરૂપ છે, પરમાનંદ આપનારી છે તથા જ્ઞાનના તત્ત્વાર્થથી ભરપૂર છે. ૯

યોઽષ્ટાદશજપો નિત્યં નરો નિશ્ચલમાનસઃ ।

જ્ઞાનસિદ્ધિં સ લભતે તતો યાતિ પરં પદમ્ ॥૧૦॥

જે મનુષ્ય સ્થિર મનથી નિત્ય ગીતાના અઠારે અધ્યાયનો જપ કરે છે, તે જ્ઞાનની સિદ્ધિને પામે છે અને તેથી પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦

પાઠેઽસમર્થઃ સંપૂર્ણે તતોઽર્થ પાઠમાચરેત્ ।

તદા ગોદાનજં પુણ્યં લભતે નાત્ર સંશયઃ ॥૧૧॥

ત્રિભાગં પઠમાનસ્તુ ગંગાસ્નાનફલં લભેત્ ।

ષઢ્ઠં જપમાનસ્તુ સોમયાગફલં લભેત્ ॥૧૨॥

સંપૂર્ણ પાઠ કરવાને અસમર્થ હોય તો તેથી અર્થ પાઠ કરે તો પણ ગોદાન જેટલું પુણ્ય લાભે છે, એમાં સંશય નથી. (૧૧) ત્રીજા ભાગનો પાઠ કરનાર ગંગાસ્નાનના ફળને લાભે છે અને છઠ્ઠા ભાગનો પાઠ કરનાર સોમયાગનું ફળ લાભે છે. ૧૨

एकाध्यायं तु यो नित्यं पठते भक्तिसंयुतः ।

रुद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ॥૧૩॥

જે પુરુષ ભક્તિપૂર્વક નિત્ય એક અધ્યાયનો પણ પાઠ કરે છે, તે રુદ્રલોકને પામે છે અને ત્યાં શિવજીનો ગણ થઈને ઘણો કાળ વસે છે. ૧૩

अध्यायं श्लोकपादं वा नित्यं यः पठते नरः ।

स याति नरतां यावन्मन्वंतरं वसुंधरे ॥૧૪॥

જે મનુષ્ય એક અધ્યાય, એક શ્લોક અથવા એક ચરણનો પણ નિત્યપ્રતિ પાઠ કરે છે, તે પણ હે પૃથ્વિ! મન્વંતર સુધી મનુષ્યદેહ પામે છે. ૧૪

गीतायाः श्लोकदशकं सप्त पंच चतुष्टयम् ।

द्वौ त्रीनेकं तदर्धं वा श्लोकानां यः पठन्नरः ॥૧૫॥

इन्द्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामयुतं ध्रुवम् ।

ગીતાપાઠસમાયુક્તો મૃતો માનુષતાં વ્રજેત્ ॥૧૬॥

ગીતાભ્યાસં પુનઃ કૃત્વા લભતે મુક્તિમુત્તમામ્ ।

ગીતેત્યુચ્ચારસંયુક્તો પ્રિયમાણો ગતિં લભેત્ ॥૧૭॥

ગીતાના દશ, સાત, પાંચ, ચાર, બે, ત્રણ, એક કે અર્ધા શ્લોકનો પણ જે મનુષ્ય નિત્ય પાઠ કરે છે; તે દશહજાર વર્ષસુધી ચંદ્રલોકને પામે છે. ગીતાના પાઠ-સંયુક્ત મરનારો પાછો મનુષ્યદેહને પામે છે અને ત્યાં ફરીથી ગીતાનો અભ્યાસ કરીને ઉત્તમ મુક્તિ પામે છે. વળી “ગીતા” એવા ઉચ્ચારસહિત મરનારો ઉત્તમ ગતિ પામે છે. ૧૫-૧૭

ગીતાર્થશ્રવણાસક્તો મહાપાપયુતોઽપિ વા ।

વૈકુંઠં સમવાપ્નોતિ વિષ્ણુના સહ મોદતે ॥૧૮॥

મહાપાપવાળો પણ ગીતાર્થશ્રવણમાં આસક્ત થાય તો વૈકુંઠને પામી વિષ્ણુ સાથે આનંદે છે. ૧૮

ગીતાર્થ ધ્યાયતે નિત્યં કૃત્વા કર્માણિ ભૂરિશઃ ।

જીવન્મુક્તઃ સ વિજ્ઞેયો દેહાંતે પરમં પદમ્ ॥૧૯॥

અનેક કર્મો કરતો છતો જે મનુષ્ય નિત્ય ગીતાના અર્થનું ધ્યાન કરે છે; તે વિશેષ જ્ઞાની અને જીવન્મુક્ત થઈને દેહાંતે પરમ પદને પામે છે. ૧૯

ગીતામાશ્રિત્ય બહવો ભૂમુજો જનકાદયઃ ।

નિર્ઘૂતકલ્મષા લોકે ગીતા યાતાઃ પરં પદમ્ ॥૨૦॥

ગીતાના જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને જનકાદિ ધણા રાજાઓ પાપરહિત થયા છે અને લોકમાં ગવાતા થકા પરમ પદને પ્રાપ્ત થયા છે. ૨૦

ગીતાયાઃ પઠનં કૃત્વા માહાત્મ્યં નૈવ યઃ પઠેત્ ।

વૃથા પ્પઠો ભવેત્તસ્ય શ્રમ એવ હ્યુદાહતઃ ॥૨૧॥

જે મનુષ્ય ગીતાનો પાઠ કરીને માહાત્મ્યનો પાઠ કરતો નથી, તેનો પાઠ વૃથા થાય છે અને શ્રમ પણ વૃથા કહ્યો છે.

एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीताभ्यासं करोति यः ।

स तत्फलमवाप्नोति दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ॥२२॥

આ માહાત્મ્યસહિત ગીતાનો જે અભ્યાસ કરે છે તે પૂર્વોક્ત ક્ષણને પ્રાપ્ત થઈ દુર્લભ ગતિ પામે છે. ૨૨

सूत उवाच । सूत કહે છે:—

माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातनम् ।

गीतांते च पठेद्यस्तु यदुक्तं तत्फलं लभेत् ॥२३॥

જે મનુષ્ય ગીતાના પાઠને અંતે મેં કહેલા આ ગીતાના સનાતન માહાત્મ્યનો પાઠ કરે છે; તેજ ઉપર જે કહ્યું તે ક્ષણ પામે છે. ૨૩

इति श्रीवाराहपुराणे श्रीगीतामाहात्म्यं* संपूर्णम् ॥

* ગીતાનો રહસ્યાર્થ સમજી તે પ્રમાણે વર્તવાથીજ એવું મહાન ક્ષણ મળે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું.

ખાસ સૂચના—ગીતાઓ સાથે સામાન્ય રીતે ઉપર મુજબનું માહાત્મ્ય છપાય છે. પરંતુ વારાહપુરાણમાં બીજું જે મોટું ગીતામાહાત્મ્ય છે, તેમાં ઉપલા તથા એને મળતા શ્લોકો ઉપરાંત બીજા પણ જાણવા જેવા અનેક શ્લોક હતા; તેથી તે આ પછી વધારારૂપે જુદા અપાયા છે. આશા છે કે, સમજી ગીતાપાઠકોને તે પણ ગમશે; અને દર વખતે નહિ તો કોઈ વાર પણ વાંચશે અને વિચારશે. ગીતાના વિશેષ પ્રેમીઓને તો એ વધારા આ માહાત્મ્યની પેઠે હરહંમેશ વાંચવા—સાંભળવા જેવો લાગે એ પણ સ્વાભાવિક છે.

गीतामाहात्म्यनुं अनुसंधान

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

शौनક ઉવાચ । શૌનક ઋષિ કહે છે:—

गीतायाश्चैव माहात्म्यं यथावत्सूत मे वद ।
पुराणमुनिना प्रोक्तं व्यासेन श्रुतिनोदितम् ॥१॥

હે સૂત પૌરાણિક ! મુનિશ્રેષ્ઠ શ્રીવ્યાસજીએ શ્રુતિ-
ઓમાં વર્ણવેલું ગીતાજીનું માહાત્મ્ય મને યથાવત્
કહેવા કૃપા કરો. ૧

સૂત ઉવાચ । સૂતજી બોલ્યા:—

पृष्टं वै भवता यत्तन्महद्गोप्यं पुरातनम् ।
न केन शक्यते वक्तुं गीतामाहात्म्यमुत्तमम् ॥२॥

આપે જે પુરાતન અને ઉત્તમ ગીતામાહાત્મ્ય
પૂછ્યું તે મોટે ભાગે ગુપ્ત હોવાથી યથાવત્ તે કોઈથી
વર્ણવી શકાય તેમ નથી. ૨

कृष्णो जानाति वै सम्यक् कवित्कौंतेय एव च ।
व्यासो वा व्यासपुत्रो वा याज्ञवल्क्योऽथ मौथिलः ॥

વાસ્તવમાં ગીતાનું માહાત્મ્ય ખૂરેખૂર તે ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણ જાણે છે; સહેજસાજ અર્જુન જાણે છે; તેથી
થોડું વ્યાસજી, તેથી થોડું શુકદેવજી અને તેથીયે થોડું
યાજ્ઞવલ્ક્ય તથા જનકરાજ જાણે છે. ૩

अन्ये श्रवणतः श्रुत्वा लोके संकीर्तयन्ति च ।

तस्मार्त्तिकचिद्वदाम्यद्य व्यासस्यास्यान्मयाश्रुतं ॥३॥

બીજાઓએ તે કણિપરંપરાથી સાંભળીને લોકોમાં
વર્ણવેલું છે, તેથી શ્રીવ્યાસજીના મુખારવિંદથી મેં જે
સાંભળ્યું છે તેમાંનું કેટલુંક આજે તમને કહું છું. ૪.

ગીતા સુગીતા કર્તવ્યા કિમન્યૈઃ શાસ્ત્રસંગ્રહૈઃ ।

યા સ્વયં પદ્મનાભસ્ય મુખપદ્માદ્વિનિઃસૃતા ॥૫॥

જે ગીતા સાક્ષાત્ પદ્મનાભ વિષ્ણુ ભગવાનના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલી છે; તે ગીતાનું રૂડે પ્રકારે ગાન કરવું એજ કર્તવ્ય છે; અન્ય શાસ્ત્રોના સંગ્રહનું પ્રયોજન શું? ૫

યસ્માદ્ધર્મમયી ગીતા સર્વજ્ઞાનપ્રયોજિકા ।

સર્વશાસ્ત્રમયી ગીતા તસ્માદ્ગીતા વિશિષ્યતે ॥૬॥

ગીતાગ્રંથ સર્વોત્તમ ધર્મ-કર્મના ઉપદેશોથી ભરપૂર હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે; સર્વ શાસ્ત્રમય છે; અને એ ઉપદેશોનો ઉપયોગ સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાનોમાં થઈ શકે છે. ૬

સંસારસાગરં ઘોરં તર્તુમિચ્છતિ યો જનઃ ।

ગીતાનાવં સમારુહ્ય પરં યાતુ સુખેન સઃ ॥૭॥

જે મનુષ્ય આ મહાઘોર સંસારસાગરને તરી જવા ઇચ્છતો હોય તે આ ગીતાથી વહાણપર ચઢીને સુખેથી પાર પહોંચી જાય છે. ૭

ગીતાશાસ્ત્રમિદં પુણ્યં યઃ પઠેત્ પ્રયતઃ પુમાન્ ।

વિષ્ણોઃ પદમવાપ્નોતિ ભયશોકાદિવર્જિતઃ ॥૮॥

જે પુરુષ આ પુણ્ય-પવિત્ર ગીતાશાસ્ત્રને પ્રયત્ન-પૂર્વક ભણે છે; તે સર્વ પ્રકારના ભયશોકાદિથી મુક્ત થઈ વિષ્ણુપદને પામે છે. ૮

ગીતાજ્ઞાનં શ્રુતં નૈવ સદૈવાભ્યાસયોગતઃ ।

મોક્ષમિચ્છતિ મૂઢાત્મા યાતિ બાલકહાસ્યતામ્ ॥૯

ગીતાનું જ્ઞાન જેણે સાંભળ્યું નથી અને સદા અભ્યાસયોગથીજ મોક્ષની ઇચ્છા રાખે છે; તે મૂઢ માણસ બાળકોની પેઠે ઉપહાસજ પામે છે. ૯

ये शृण्वन्ति पठन्त्येव गीताशास्त्रमहर्निशम् ।

न ते वै मानुषा ज्ञेया देवा एव. न संशयः ॥१०॥

જે મનુષ્ય અહર્નિશ ગીતાશાસ્ત્ર ભણે છે; અથવા તેનો પાઠ કરે છે કિંવા સાંભળે છે; તેને મનુષ્ય નહિ, પણ નિઃસંશય દેવજ× ભણુવો. ૧૦

मलनिर्मोचनं पुंसां जलस्नानं दिने दिने ।

सकृद्गीतांभसि स्नानं संसारमलनाशनम् ॥११॥

જેમ પ્રત્યેક દિવસે કરાતું જળનું સ્નાન મનુષ્યના શરીરનો મેલ દૂર કરે છે; તેમ ગીતાજ્ઞાનરૂપી જળમાં સ્નાન નિત્યપ્રતિ કરવાથી સંસારમળનો નાશ કરે છે.

गीताशास्त्रस्य जानाति पठनं नैव पाठनम् ।

परस्मान्न श्रुतं ज्ञानं नैव श्रद्धा न भावना ॥१२॥

स एव मानुषे लोके पुरुषो विद्वराहकः ।

यस्माद्गीतां न जानाति नाधमस्तत्परो जनः ॥१३॥

x આ પ્રમાણે ગીતાપ્રેમીને જે ઉપમાઓ અપાય છે અને ગીતાપાઠનું જે મહત્ત્વ કૃષ્ણ દર્શાવ્યું છે; તે ગીતાના ઉપદેશ સુજળ વર્તનાર માટે છે. “ચેલા તેરા, પણ કહ્યા કરું નહિ” તેની પેઠે માત્ર ઉપલક્ષ અને દંખાડવા પૂરતોજ પાઠ કરે અથવા બાહ્યાચાર રાખે, અને અંદરથી તો “એરણુની ચોરી ને સોયનું દાન” કરવા વાળો કિંવા પરોપકારને નામે સ્વાર્થ અને ધર્મને નામે ધૂર્તવેડા કરનારો હોય; અભેદવાદને નામે દુરાચાર સેવનારો હોય; એવા બગલકતો અથવા શુષ્કવેદાંતી ધર્મઠંગો માટે તો નરકદ્વારજ ખુલ્લાં સમજવાં. એવા બિચારાઓને એટલું પણ નથી સમજાતું કે, બાહ્યાચાર અને મીઠા શબ્દોથી માણસો ઠગાશે, પણ સર્વજ્ઞ નિયંતા તો નહિજ ઠગાય. હા, ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ જેને ન સમજાયું પણ હોય અને ચાર્વાકની પેઠે “કેઇ પણ રીતે મેળવવું અને ભોગવવું” અથવા “સર્વે ગુણાઃ કાંચનમાશ્રયંતે” એજ જેને સ્વધર્મરૂપ કે સર્વસ્વરૂપ લાગતું હોય તે તો એટલો પણ વિચાર શા માટે લાવે! લિ૦ ખરાબ ભિક્ષુ

જે મનુષ્ય પોતે ગીતાશાસ્ત્રનું પઠન કરવું કરાવવું જાણતો નથી, બીજા પાસેથી સાંભળતો નથી, તેમ જેનામાં શ્રદ્ધાયે નથી અને ભાવના પણ નથી; તે ગીતાને નથી જાણતો તેથી ગામમાં ભટકતા ભુંડ જેવો હોઈને તેનાથી નીચ બીજા કોઈ નથી. ૧૨, ૧૩

ધિક્ તસ્ય જ્ઞાનમાચારં વ્રતં ચેષ્ટાં તપો યશઃ ।

ગીતાર્થપઠનં નાસ્તિ નાધમસ્તત્પરો જનઃ ॥૧૪॥

જે મનુષ્ય (માત્ર ગીતા વાંચે છે, પણ) ગીતાના અર્થનું પઠન કરતો નથી, તેના એવા (પોપટિયા) જ્ઞાનને, (દેખાડવામાત્રના) આચારને, વ્રતને, ચેષ્ટાને, તપને અને યશને (કીર્તિને) ધિક્કાર છે. એનાથી અધમ બીજા કોઈ નથી. ૧૪

ગીતાગીતં ન યજ્ઞાનં તદ્વિદ્વ્યાસુરસંજ્ઞકમ્ ।

તન્મોઘં ધર્મરહિતં વેદવેદાંતર્ગહિતમ્ ॥૧૫॥

જે જ્ઞાન ગીતામાં ગવાયું નથી, તે જ્ઞાનને વેદમાં અને વેદાન્તમાં નિંદેલું હોઈ તેને નિષ્ફળ, ધર્મરહિત અને આસુરી જ્ઞાન જાણવું. ૧૫

યોઽધીતે સતતં ગીતાં દિવારાત્રૌ યથાર્થતઃ ।

સ્વપન્ગચ્છન્વદંસ્તિષ્ઠચ્છાશ્વતં મોક્ષમાપ્નુયાત્ ॥૧૬॥

રાતદિવસ સૂતાં, બોલતાં, ફરતાં અને ઉભો રહેતાં પણ જે મનુષ્ય ગીતાનું યથાર્થ રીતે અધ્યયન (અભ્યાસ, શ્રવણ, મનન) સતતપણે કર્યા કરે છે; તે શાશ્વત મુક્તિને પામે છે. ૧૬

યોગિસ્થાને સિદ્ધપીઠે શિષ્ટાગ્રે સત્સભાસુ ચ ।

યજ્ઞે ચ વિષ્ણુમક્તાગ્રે પઠન્યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૧૭॥

યોગીના સ્થાનમાં, સિદ્ધોના સ્થાનમાં, શ્રેષ્ઠ પુરુષો આગળ, સંતસભામાં, યજ્ઞસ્થાનમાં અથવા વિષ્ણુ-

ભક્તો આગળ પાઠ કરવાથી મનુષ્ય પરમ ગતિ પામે છે.
ગીતાપાઠં ચ શ્રવણં ચ યઃ કરોતિ દિને દિને ।

ક્રત્વો વાજિમેઘાઘ્યા કૃતાસ્તેન સદક્ષિણાઃ ॥૧૮॥

ગીતાનો પાઠ કે શ્રવણ જે નિત્ય પ્રતિ કરે; તેણે દક્ષિણા-
સહિત અશ્વમેઘાદિક (યજ્ઞો) કર્યા છે એમ સમજવું. ૧૮

ગીતાઽધીતા ચ યેનાપિ ભક્તિભાવેન ચેતસા ।

તેન વેદાશ્ચ શાસ્ત્રાણિ પુરાણાનિ ચ સર્વશઃ ॥૧૯॥

જેણે ભાવભક્તિપૂર્વક તથા એકાગ્રચિત્તે ગીતાનું
અધ્યયન કર્યું, તેણે સર્વ વેદો, શાસ્ત્રો અને પુરાણોનો
અભ્યાસ કર્યો (એમ સમજવું). ૧૯

યઃ શૃણોતિ ચ ગીતાર્થં કીર્તયેચ્ચ સ્વયં પુમાન્ ।

આવયે ચ પરાર્થં વૈ સ પ્રયાતિ પરં પદમ્ ॥૨૦॥

જે મનુષ્ય પોતે ગીતાર્થને સાંભળે, ગાય અને પરોપ-
કારાર્થે અન્યને સાંભળાવે, તે પરમપદને પામે છે. ૨૦

નોપસર્પતિ તત્રૈવ યત્ર ગીતાર્ચનં ગૃહે ।

તાપત્રયોદ્ધવા પીડા નૈવ વ્યાધિમયં તથા ॥૨૧॥

જેઘરમાં ગીતાનું પૂજન-અર્ચન થાય છે ત્યાં ત્રિવિધ
દુઃખ (દૈહિક, દૈવિક અને આધિભૌતિક) પ્રવેશી શકતાં
નથી તથા વ્યાધિઓનો પણ ભય રહેતો નથી. ૨૧

ન શાપં નૈવ પાપં ચ દુર્ગતિં ચ ચ કિંચન ।

દેહેઽસ્યઃ પહેતે વૈ ન વાધંતે કદાચન ॥૨૨॥

વળી તેને કોઈનો શાપ લાગતો નથી, પાપ લાગતું
નથી, જરા પણ દુર્ગતિ થતી નથી; તેમ શરીરના પદ્-
રિપુઓ (કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને ઈર્ષ્યા) પણ
કદી બાધા કરતા નથી. ૨૨

ભગવત્પરમેશાને ભક્તિસ્વ્યભિચારિણી ।

જાયતે સતતં તત્ર યત્ર ગીતામિનંદનમ્ ॥૨૩॥

જ્યાં નિરંતર ગીતાનો આનંદ વર્તે છે, ત્યાં ભગવાન પરમેશ્વરમાં અવ્યભિચારિણી-અનન્ય-એકનિષ્ઠ ભક્તિ ઉપજે છે. ૨૩

સ્નાતો વા યદિ વાઽસ્નાતઃશુચિર્વાયદિવાઽશુચિઃ ।

વિભૂતિં વિશ્વરૂપશ્ચ સંસ્મરન્સર્વદા શુચિઃ ॥૨૪॥

સ્નાન કર્યું હોય વા ન કર્યું હોય, પવિત્ર હોય વા અપવિત્ર હોય, તોપણ જે તે (ગીતામાં કહેલી) પરમાત્માની વિભૂતિનું અને વિશ્વરૂપનું સંસ્મરણ કરે તો તેને સદા પવિત્ર જાણવો. ૨૪

સર્વત્ર પ્રતિભોક્તા ચ પ્રતિગ્રાહી ચ સર્વશઃ ।

ગીતાપાઠં પ્રકુર્વાણો ન લિપ્યતે કદાચન ॥૨૫॥

સર્વત્ર ભોજન કરનાર અને સર્વ પ્રકારનો પ્રતિગ્રહ કરનાર (દાન લેનાર) પણ જે ગીતાપાઠ કરતો હોય તો તે તેનાથી કદી પણ લેપાતો નથી. ૨૫

યસ્યાંતઃકરણં નિત્યં ગીતાયાં રમતે સદા ।

સર્વાંગિકઃ સદાજાપી ક્રિયાવાન્સ ચ પંડિતઃ ॥૨૬॥

દર્શનીયઃ સ ધનવાન્સ યોગી જ્ઞાનવાનપિ ।

સ એવ યાજ્ઞિકો ધ્યાની સર્વવેદાર્થદર્શકઃ ॥૨૭॥

જેનું ચિત્ત સદા ગીતામાં જ રમ્યા કરે છે; તેને સદાય અગ્નિહોત્રી, જપ કરનારો, ક્રિયાવાન, ધનવાન, પંડિત, યાજ્ઞિક, જ્ઞાની, ધ્યાની, યોગી, સર્વ વેદોના અર્થ જાણનારો અને દર્શન કરવા યોગ્ય સમજવો. ૨૬, ૨૭

ગીતાયાઃ પુસ્તકં યત્ર નિત્યં પાઠે પ્રવર્તતે ।

તત્ર સર્વાણિ તીર્થાણિ પ્રયાગાદીનિ ભૂતલે ॥૨૮॥

આ પૃથ્વીપર ગીતાનું પુસ્તક જ્યાં પણ નિત્યપ્રતિ પાઠ કરવામાં વપરાતું હોય, ત્યાં પ્રયાગાદિક સર્વ તીર્થ

આવી વસેલાં સમજવાં. ૨૮

નિવસંતિ સદા ગેહે દેહદેશે સદૈવ હિ ।

સર્વે દેવાશ્ચ ઋષયો યોગિનઃ પન્નગાશ્ચ યે ॥૨૯॥

વળી તે ધરમાં, અને દેહરૂપી દેશમાં સર્વ દેવો, ઋષિઓ, યોગીઓ અને પન્નગો સદાસર્વદા રહે છે.

ગીતા ગંગા ચ ગાયત્રી સીતા સત્યા સરસ્વતી ।

બ્રહ્મવિદ્યા બ્રહ્મવહ્ની ત્રિસંધ્યા મુક્તગેહિની ॥૩૦॥

અર્ધમાત્રા ચિદાનંદા ભવગ્રી ભયનાશિની ।

વેદત્રયી પરાઽનંતા તત્ત્વાર્થજ્ઞાનમન્જરી ॥૩૧॥

इत्येतानि जपेन्नित्यं नरो निश्चलमानसः ।

જ્ઞાનાસિદ્ધિં લભેચ્છાંઘ્રં તથાંતે પરમં પદમ્ ॥૩૨॥

ગીતા, ગંગા, ગાયત્રી, સીતા, સત્યા, સરસ્વતી, બ્રહ્મ-વિદ્યા, બ્રહ્મવહ્ની, ત્રિસંધ્યા, મુક્તગેહિની, અર્ધમાત્રા, ચિદાનંદા, ભવગ્રી, ભયનાશિની, વેદત્રયી, પરા, અનંતા અને તત્ત્વાર્થજ્ઞાનમન્જરી (તત્ત્વરૂપી અર્થના જ્ઞાનનો ભંડાર), એ ગીતાનાં અઢાર નામનો સ્થિર મનથી જે નિત્ય જપ કરે; તે જ્ઞાનની સિદ્ધિને શીઘ્ર પામે છે અને તેના પરિણામે પરમપદરૂપ મોક્ષ પણ પામે છે. ૩૦-૩૨

यद्यत्कर्म च सर्वत्र गीतापाठं प्रकीर्तयेत् ।

તત્તત્કર્મ ચ નિર્દોષં કૃત્વા પૂર્ણમવાપ્નુયાત્ ॥૩૩॥

જે જે કર્મ કરે તે સર્વમાં ગીતાપાઠનું સ્મરણ કરે, તે તે કર્મનિર્દોષી રીતે કરાય છે અને નિર્વિઘ્ને પૂરું થાય છે.

पितृनुद्दिश्य यः श्राद्धे गीतापाठं करोति वै ।

સંતુષ્ટાઃ પિતરસ્તસ્યનિરયાદ્યાંતિ સદ્ગતિમ્ ॥૩૪॥

ગીતાપાઠેન સંતુષ્ટાઃ પિતરઃ શ્રાદ્ધતર્પિતાઃ ।

પિતૃલોકં પ્રયાંત્યેવ પુત્રાશીર્વાદતત્પરાઃ ॥૩૫॥

જે મનુષ્ય શ્રાદ્ધમાં પિતૃઓના નિમિત્તે ગીતાનો પાઠ કરે, તેના પિતૃઓ સંતુષ્ટ થાય અને નરકમાં હોય તો ત્યાંથી પણ સદ્ગતિ પામે છે; અને ગીતાપાઠથી પ્રસન્ન થયેલા તથા શ્રાદ્ધથી તર્પિત થયેલા એ પિતૃઓ પુત્રને આશીર્વાદ દેતા થકા પિતૃલોકમાં જાય છે. ૩૪, ૩૫

લિખિત્વા ધારયેત્કંઠે બાહુદંડે ચ મસ્તકે ।

નશ્યંત્યુપદ્રવાઃ સર્વે વિઘ્નરૂપાશ્ચ દારુણાઃ ॥૩૬॥

જે માણસ ગીતાને લખીને ગળામાં, હાથ ઉપર કે મસ્તકે ધારણ કરે છે; તેના વિઘ્નોરૂપી સર્વ દારુણ ઉપદ્રવો પણ નાશ પામે છે. ૩૬

દેહં માનુષમાશ્રિત્ય ચાતુર્વર્ણ્યેષુ ભારતે ।

ન શૃણોતિ પઠત્યેવ ગીતામમૃતરૂપિણીમ્ ॥૩૭॥

હસ્તાત્યક્ત્વાઽમૃતં પ્રાપ્તં કષ્ટાત્ક્વેદં સમશ્ચુતે ।

પીત્વા ગીતામૃતં લોકે લબ્ધ્વા મોક્ષં સુર્ણી ભવેત્ ॥

ભારતભૂમિમાં કોઈ પણ વર્ણમાં મનુષ્યદેહ પામવા છતાં જે મનુષ્ય અમૃતરૂપિણી ગીતાને ભણે કે સાંભળે નહિ, તે હાથમાં આવેલું અમૃત તણને દુઃખથી વિપનું પાન કરે છે; અને જે ગીતારૂપી અમૃતનું પાન કરે છે તે આ સંસારમાં સુખી થઈને દેહાંતે મોક્ષ પામે છે. ૩૭, ૩૮

जनैः संसारदुःखार्तेर्गीताज्ञानं च यैः श्रुतम् ।

संप्राप्तममृतं तैश्च गतास्ते सदनं हरेः ॥૩૯॥

સંસારનાં દુઃખોથી દુઃખી થયેલા જે મનુષ્યે ગીતાનું જ્ઞાન સાંભળ્યું છે તેને અમૃત પ્રાપ્ત થયું જાણવું; અને તે વૈકુંઠને પ્રાપ્ત થયો છે, એમ જાણવું. ૩૯

गीतासु न विशेषोऽस्ति जनेषूच्चावचेषु च ।

ज्ञानेष्वेव समग्रेषु समा ब्रह्मस्वरूपिणी ॥૪૦॥

ગીતા સમજવામાં ઉચ્ચ-નીચનો ભેદ નથી;

કેમકે ગીતા બ્રહ્મસ્વરૂપિણી હોવાથી તેનું જ્ઞાન સૌ કોઈને માટે સમાન છે. ૪૦

યઃ શ્રુત્વા નૈવ ગીતાર્થં મોદતે પરમાદરાત્ ।

નૈવાપ્નોતિ ફલં લોકે પ્રમાદાચ્ચ વૃથા શ્રમમ્ ॥૪૧॥

(આવા અતિઉપકારક) ગીતાગ્રંથનો અર્થ વાંચવા કે સાંભળવા છતાં પણ જેને પરમઆદર અને આનંદ ઉપજતો નથી, તે મનુષ્યના પ્રમાદને લીધે (અર્થાત્ તે ચિત્તપરોવીને ગીતાર્થ વાંચતો-સાંભળતો નથી, અથવા તો ગીતાના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તતો નથી તેથી) તેનો એ સર્વ (ઉપરચોટીઓ) શ્રમ કાંઈ પણ ફળ નહિ આપતાં વૃથા જાય છે. ૪૧

ગીતાયાઃ પઠનં કૃત્વા માહાત્મ્યં નૈવ યઃ પઠેત્ ।

વૃથા પાઠફલં તસ્ય શ્રમ એવ હિ કેવલમ્ ॥૪૨॥

ગીતાનો પાઠ કરીને જે માહાત્મ્યનો પાઠ કરતો નથી તેને પાઠનું ફળ મળતું નથી અને તેનો પાઠનો શ્રમ કેવળ વૃથાજ જાય છે. ૪૨

એતન્માહાત્મ્યસંયુક્તં ગીતાપાઠં કરોતિ યઃ ।

શ્રદ્ધયા યઃ શૃણોત્યેવ દુર્લભાં ગતિમાપ્નુયાત્ ॥૪૩॥

આ ગીતાનો પાઠ જે માહાત્મ્યસહિત કરશે અને જે શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળશે (અને ગીતાના જ્ઞાન મુજબ વર્તશે) તે દેવદુર્લભ મોક્ષગતિને પામશે. ૪૩

માહાત્મ્યમેતદ્ગીતાયા મયા પ્રોક્તં સનાતનમ્ ।

ગીતાંતે ચ પઠેદ્યસ્તુ યદુક્તં તત્ફલં લભેત્ ॥૪૪॥

જે મનુષ્ય ગીતાના પાઠને અંતે મેં કહેલા ગીતાના આ સનાતન માહાત્મ્યનો પાઠ કરે છે; તે ઉપર જે કહ્યું તે ફળ પામે છે. ૪૪

ગીતામંત્રના ન્યાસ, ધ્યાન इत्यादि

ऋषि, छंद, देवता, षीज, शक्ति અને કીલક

ॐ अस्य श्रीमद्भगवद्गीतामालामंत्रस्य भगवान्वेदव्यास ऋषिः ॥ अनुष्टुप् छंदः ॥ श्रीकृष्णः परमात्मा देवता ॥ *अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषस इति बीजम् ॥ *सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति शक्तिः ॥ *अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच इति कीलकम् ॥

અર્થાત્ આ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા૩પી માળામાં મણકાતરીકે સમાયલા શ્લોકોમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો જે દિવ્ય ઉપદેશ સમાયલો છે; તે પરમાત્મપ્રેરિત વેદ ઉપનિષદ અને શાસ્ત્રોના સારરૂપ, ધર્મમય અને પરમપદદાયક હોવાથી મંત્રરૂપજ છે. આવા મહાઉપકારક સેંકડો મંત્રમણિઓથી ગુંથવામાં આવેલી આ ભગવદ્ગીતા૩પી મંત્રમાળાના ઋષિ÷ ભગવાન વેદવ્યાસ છે. છંદ અનુષ્ટુપ છે અને દેવતા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા છે. “જે શોક કરવા યોગ્ય નથી, તેનો તું શોક કરે છે અને વાતો બુદ્ધિમાનના જેવી બોલે છે*” એ વચન ગીતામંત્રનું ષીજ-એટલે કે આરંભનું કારણ છે; “સર્વ

x બુઓ અ૦ ૨, શ્લોક ૧૧. * બુઓ અ૦ ૧૮, શ્લોક ૬૬.

÷ મંત્રના ઋષિ એટલે કે પરમાત્મદર્શનપૂર્વક જીવનમુક્ત થયેલા એવા જે વેદશાસ્ત્રસંપન્ન અને પરમસિદ્ધ મહાજ્ઞાનીએ આ પ્રવચનોથી અથવા અંતર્યામીની પ્રેરણાથી જે જે દિવ્ય સિદ્ધાંત, રહસ્ય અને ધર્મકર્માદિ જાણ્યાં તથા અનુભવ્યાં હોય; અને પછી જેણે તેના દ્રષ્ટાતરીકે રહીને તેને પરમપદદાયક લોકહિતાવહ સ્તોત્રરૂપે કે મંત્રરૂપે બોલ્યાં હોય તે.

ધર્મેનો પરિત્યાગ કરીને એક મારે (પરમાત્માને)જ શરણે આવx” (અર્થાત્ ખીજું-ત્રીજું જવા દઈને સર્વભાવથી એક મારે પરમાત્માનુંજ શરણ લે-મારા ઉપદેશને અનુસર)આ મંત્ર ગીતાના સર્વ મંત્રોમાં શક્તિરૂપ છે; અને “ હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ, તું શોક ન કરx” એ મંત્ર આ ગીતારૂપી મંત્રમાળાનો કીલક એટલે આધાર, ખીલો અથવા સ્તંભ છે-અર્થાત્ આ ગીતાગ્રંથનો સર્વ ભાર-આધાર આ કીલક ઉપર છે.

ન્યાસ વિષે સમજણ

હરકોઈ મંત્રનો પાઠ કે જપ કરવા પહેલાં શરીરની બાહ્યશુદ્ધિ કરવા ઉપરાંત આંતરિક શુદ્ધિ અને જ્ઞાનની દૃઢતા અર્થે હાથ ઇત્યાદિ અંગોમાં સામાન્યરૂપે રહેલા જીવાત્માને વિશેષરૂપે રહેલો કલ્પીને તેનું મહત્ત્વ સૂચવનારા તે તે મુખ્ય મંત્રોનો વિધિપૂર્વક ન્યાસ (એટલે જમાવ) કરવો; (અર્થાત્ તે તે મંત્રોમાં સમાયલી સાવ સાચી અને આંતરિક દૃઢતા તથા નિડરતાને આપનારી સમજણને અધિકાધિક મજબૂત કરવા માટે નિત્યપ્રતિ તે તે માન્યતા પ્રમાણેનો દૃઢ સંકલ્પ તે તે અંગોદ્વારા પોતાના અંતઃકરણમાં જમાવતારહેવું-જગાડતારહેવું-મજબૂત કરતારહેવું;) અને પોતાના એ દિવ્ય અને અમર જીવાત્માને એવી રીતે તે તે અંગમાં તે તે ગુણોની સૂર્તિ-રૂપે રહેલો કલ્પીને તે તે અંગદ્વારા તે આત્માને નમન કરવું. આવી રીતે પાઠ કરનારે પ્રથમ મંત્રરૂપબનવું એને ‘ન્યાસ’ કર્યો, એમ કહે છે. આ ક્રિયા હરહમેશ ઉંડી સમજણપૂર્વક અને નિયમિત રીતે થવાને પરિણામે પાઠકના જ્ઞાનમાં દૃઢતા થાય, અને તેના પરિણામે આરિત્રબળ પણ કેવું ખીલી ઉઠે એ તદ્દન સ્પષ્ટ વાત છે. અનુભવી ઋષિમુનિઓએ યોજેલી આવી અનેકવિધ

ક્રિયાઓ અને વિધાઓની ખુબી નહિ સમજવાથી તેને ધતિંગ કહેનારા પણ હોય છે. ન્યાસની આ ક્રિયાઓ લપ કાઢવાની પેઠે જેમ તેમ કરાતી જોઈને જોનારને અભાવ ઉપજે, એ પણ સ્વાભાવિક છે. માટે તે પૂરી સમજણ-પૂર્વક, શાન્તિપૂર્વક અને ન આવડતી હોય તેણે એ ક્રિયા કોઈ પાસે ઊરાબર શીખી લેવી જોઈએ તથા વિધિપૂર્વક અને એકચિત્તે દર વખતે કરવી જોઈએ. આ ન્યાસના બે વિભાગ છે:—કરન્યાસ અને અંગન્યાસ. ગીતાનો પાઠ કરનારે પ્રથમ ઉપરોક્ત ગીતામંત્રના ઋષિ, છંદ ઇત્યાદિનું સ્મરણ કરીને પછી એ ન્યાસનીયે પ્રમાણે કરવા.

કરન્યાસનો વિધિ

***નૈનં છિન્દંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવક
ઇત્યંગુષ્ઠાભ્યાં નમઃ ॥**

અર્થાત્ “આ જીવાત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી અને અગ્નિ બાળી શકતો નથી” એ મંત્ર ભણીને તથા બંને હાથના અંગુઠાને બંને હાથની તર્જનીઓ (અંગુઠા પાસેની આંગળીઓ) વડે સ્પર્શ કરીને અંગુષ્ઠામ્યાં નમઃ એમ બોલીને નમસ્કાર કરવા.

***ન ચૈનં ક્લેદયંત્યાપો ન શોષયતિ મારુત્ત્વમ્
તર્જનીભ્યાં નમઃ ॥**

અર્થાત્ “આ જીવાત્માને પાણી પલાળી શકતું નથી અને પવન સૂકવી શકતો નથી” એ મંત્ર ભણીને બંને હાથની તર્જનીઓને અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને તર્જનીમ્યાં નમઃ કહીને તેને નમસ્કાર કરવા.

**‘અચ્છેદ્યોઽયમદાહ્યોઽયમક્લેદ્યોઽશોષ્ય એવ ચેતિ
મધ્યમાભ્યાં નમઃ ॥**

અર્થાત્ “આ જીવાત્મા છેદી શકાય નહિ એવો, બાળી શકાય નહિ એવો, ભીંજવી શકાય નહિ એવો અને સૂકવી શકાય નહિ એવો છે” એ મંત્ર ભણી બંને હાથની મધ્યમા (વચલી આંગળીઓ)નો અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને તેને મધ્યમામ્યાં નમઃ એમ બોલીને નમસ્કાર કરવા.

*નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોઽયં સનાતન હત્યનામિકામ્યાં નમઃ ॥

અર્થાત્ “આ જીવાત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક, સ્થિર, અચળ અને સનાતન (જગત ઉપજ્યું ત્યારથી) છે” એ મંત્ર ભણીને બંને હાથની અનામિકાઓ(ટચલીની પાસેની આંગળીઓ)ને અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને તેને અનામિકામ્યાં નમઃ એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા.

*પશ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોઽથ સહસ્રશ્ચ શ્ચેતિ કનિષ્ઠિકામ્યાં નમઃ ॥

અર્થાત્ “હે અર્જુન! મારાં સેંકડો અને હજારો રૂપોને જો” એ મંત્ર ભણીને તથા બંને હાથની ટચલી આંગળીઓને અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને કનિષ્ઠિકામ્યાં નમઃ એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા.

*નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચેતિ કરતલકરપૃષ્ઠામ્યાં નમઃ ॥

અર્થાત્ “આપનાં રૂપ અનેક પ્રકારનાં, દિવ્ય તથા અનેક વર્ણ અને આકારનાં છે” એ મંત્ર ભણીને બંને હાથની હથેળીઓથી તેના પાછલા ભાગોનો યથાક્રમ સ્પર્શ કરી કરતલકરપૃષ્ઠામ્યાં નમઃ બોલી તેને નમસ્કાર કરવા. પછી હૃદયાદિ અંગન્યાસ આવે છે.

હૃદયાદિ અંગન્યાસનો વિધિ

*નૈનં છિંદંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવક ઇતિ
હૃદયાય નમઃ ॥

અર્થાત્ “આ જીવાત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી અને અગ્નિ બાળી શકતો નથી” એ મંત્ર ભણીને હૃદયાય નમઃ એમ ખોલીને જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાઓથી હૃદયને સ્પર્શ કરીને તેને (હૃદયદ્વારા આત્માને) નમસ્કાર કરવા.

§ન ચૈનં ક્લેદયંત્યાપો ન શોષયતિ મારુત ઇતિ
શિરસે સ્વાહા ॥

અર્થાત્ “એને પાણી ભીંજવી શકતું નથી અને પવન સૂકવી શકતો નથી” એ મંત્ર ભણીને શિરસે સ્વાહા (માથાને સ્વાહા) એમ ખોલીને જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાવડે મસ્તકને સ્પર્શ કરવો.

*અચ્છેદ્યોઽયમદાહ્યોઽયમક્લેદ્યોઽશોષ્ય એવ ચેતિ
શિખાયૈ વષટ્ ॥

અર્થાત્ “આ આત્મા છેદી શકાય નહિ એવો, બાળી શકાય નહિ એવો, ભીંજવી શકાય નહિ એવો અને સૂકવી શકાય નહિ એવો છે” એ મંત્ર ભણીને શિખાયૈ વષટ્ (શિખાને વષટ્) ખોલીને જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાવડે શિખાને સ્પર્શ કરવો.

*નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોઽયં સનાતન ઇતિ
કવચાય હુમ્ ॥

અર્થાત્ “આ આત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક, સ્થિર, અચળ અને સનાતન છે” એ મંત્ર ભણીને તથા કવચાય

x જુઓ અં ૨, શ્લોક ૨૩ § જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૩

* જુઓ અં ૨, શ્લોક ૨૪

હ્રુમ્ એમ બોલી બંને હથેળીઓ બંને ખલાને અડાડી અદબ વાળીએ તેમ કરવું. આથી કવચ પહેર્યાની ભાવના થાય છે.

*પश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश इति नेत्रत्रयाय वૌષટ્ ॥

અર્થાત્ “હે પાર્થ ! મારાં સેંકડો અને હજારો રૂપોને બે” આ મંત્ર ભણીને તથા નેત્રત્રયાય વૌષટ્ (ત્રણે નેત્રોને વૌષટ) એમ બોલીને જમણા હાથની આંગળીઓના અગ્રભાગ વડે બંને ચક્ષુઓને અને બંને ભ્રમરો વચ્ચે ગુપ્ત રહેલા ત્રીજા જ્ઞાનચક્ષુને સ્પર્શ કરવો.

*नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि चेति अस्त्राय फट् ॥

અર્થાત્ “આપનાં રૂપ અનેક પ્રકારનાં, દિવ્ય તથા અનેક વર્ણનાં છે” આ મંત્ર ભણીને અસ્ત્રાય ફટ્ એમ બોલીને જમણા હાથને માથાની આસપાસ પ્રદક્ષિણાથી ઉલટી રીતે ફેરવીને તેની પહેલી બે આંગળીઓવડે ડાબી હથેળીમાં તાળી વગાડવી.

इति अंगन्यास समाप्त ।

વિનિયોગ

श्रीकृष्णप्रीत्यर्थे पाठे विनियोग इति संकल्पः ॥

અર્થાત્ દરેક પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલીને તેમની કૃપા પામવા અર્થે આ ગીતારૂપી મંત્રાવલિનો પાઠ કરવામાં [અર્થાત્ માઈ કર્તવ્ય-પ્રાપ્તવ્ય સમજવામાં] મારો વિનિયોગ કરું છું (એટલે કે તનમનથી એકચિત્તે બેડાઉં છું) એવો દૃઢ સંકલ્પ ન્યાસ-

ની છેવટે કરવો;* અને તે પછી ગીતામંત્રના ઋષિ અને દેવતાનું નીચે મુજબ ધ્યાન-વંદન કરવું અને તે પછી-જ ગીતાનો પાઠ શરૂ કરવો.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું ધ્યાન-વંદન

ૐપાર્થાય પ્રતિબોધિતાં ભગવતા નારાયણેન સ્વયં ।
વ્યાસેન પ્રથિતાં પુરાણમુનિના મધ્યે મહાભારતમ્ ॥
અદ્વૈતામૃતવર્ષિણીં ભગવતીમષ્ટાદશાધ્યાયિનીમંબ
ત્વામનુસંદધામિ ભગવદ્ગીતે ભવદ્વેષિણીમ્ ॥૧॥

ૐ ભગવાન નારાયણે પોતે અર્જુનને ઉપદેશેલી, પ્રાચીન મહામુનિ શ્રીવેદવ્યાસજીએ મહાભારત મધ્યે ગુંથેલી, અદ્વૈતજ્ઞાનામૃતને વર્ષાવનારી, અષ્ટાદશ અધ્યાયવાળી અને આ અસત્, જડ તથા દુઃખરૂપ અસાર સંસાર ઉપરથી મોહમમતા ટાળનારી એવી હે ભગવતિ ભગવદ્ગીતે! હે માતા! હું આપનું ધ્યાન ધરું છું. ૧

મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાનનું ધ્યાન-વંદન

નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલબુદ્ધે ફુલ્હારવિંદાય-
તપત્રનેત્ર । યેન ત્વયા ભારતતૈલપૂર્ણઃ પ્રજ્વાલિતો
જ્ઞાનમયઃ પ્રદીપઃ ॥૨॥

હે વિશાળ બુદ્ધિવાળા અને ખીલેલા કમળ જેવાં

* ન્યાસની છેવટે આ સંકલ્પ પણ અધ્યાત્મવિદ્યાના નિયમો સમજી લઈને લાવભક્તિપૂર્વક કરવામાં આવે તો (જેમ પંખો હલાવવારૂપે કે ખુલ્લી જગામાં જવારૂપે મનુષ્યચત્ન થવાથી હવાનો લાભ વિશેષરૂપે મળે છે તેમ) સર્વવ્યાપક પરમાત્મદેવની સર્વવ્યાપી કૃપાનો લાભ પણ જરૂર મળી શકે-અર્થાત્ પ્રભુકૃપા પામવી કે નહિ પામવી એનું કારણ કાંઈ પ્રભુમાં મનુષ્યોના જેવો પક્ષપાત, સ્તુતિલોભ કે સ્વચ્છંદતા હોવાનું નથી, પણ 'મનુષ્યચત્ન' છે. કેમકે પ્રભુ પોતે જેમ સદાય સર્વત્ર છે, તેમ પ્રભુકૃપા પણ સદા સર્વત્ર અને સર્વ માટે રહેલી છે.

વિશાળ નેત્રવાળા વ્યાસ ભગવાન ! આપને નમસ્કાર હો. મહાભારતરૂપી તેલ પૂરીને આપેજ આ ગીતા-જ્ઞાનરૂપી દીપક (અમને ધર્મકર્મનો ખરો માર્ગ દર્શાવવા સાર) પ્રગટાવ્યો છે. ૨

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું ધ્યાન-વંદન

પ્રપન્નપારિજાતાય તોત્રવેત્રૈકપાણયે ।

જ્ઞાનમુદ્રાય કૃષ્ણાય ગીતામૃતદુહે નમઃ ॥૩॥

શરણ થનાર ભક્તોને કલ્પવૃક્ષ પેઠે ઇચ્છિત ફળ આપનારા, એક હાથમાં આબુક ધારણ કરનારા, જ્ઞાનમુદ્રાયુક્ત અને ગીતારૂપી અમૃતનું દોહન કરનારા એવા હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપને નમસ્કાર હો. ૩

સર્વોપનિષદો ગાવો દોઘા ગોપાલનંદનઃ ।

પાર્થો વત્સઃ સુધીર્ભોક્તા દુગ્ધં ગીતામૃતં મહત્ ॥૪

સર્વ ઉપનિષદોરૂપી ગાયો છે; તેના દોહનારા ગોપાલ-નંદન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે; અર્જુનરૂપી વત્સ છે; મહાન ગીતાઅમૃતરૂપી દૂધ છે અને બુદ્ધિશાળી પુરુષો તેના ભોક્તા (પીનારા) છે. ૪

વસુદેવસુતં દેવં કંસચાણૂરમર્દનમ્ ।

દેવકીપરમાનંદં કૃષ્ણં વંદે જગદ્ગુરુમ્ ॥૫॥

વસુદેવના પુત્ર, દિવ્ય રૂપવાળા, કંસ અને ચાણૂર દૈત્યોનો નાશ કરનારા અને દેવકીને પરમ આનંદ આપનારા હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે જગદ્ગુરો ! હું આપને વંદન કરું છું.

ભીષ્મદ્રોણતટા જયદ્રથજલા ગાંધારનીલોપલા ।

શલ્યગ્રાહવતી કૃપેણ વહની કર્ણેન વેલાકુલા ॥

અશ્વત્થામવિકર્ણઘોરમકરા દુર્યોધનાવર્તિની ।

સોત્તીર્ણાં સ્વલુ પાંડવૈ રણનદી કૈવર્તકઃ કેશવઃ ॥

ભીષ્મ અને દ્રોણરૂપી કિનારાઓવાળી, જયદ્રથરૂપી

જળવાળી, શકુનીરૂપી નીલ પથ્થરવાળી, શલ્યરૂપી
જૂડવાળી, કૃપાચાર્યરૂપી પ્રવાહવાળી, કર્ણુરૂપી મોઝ-
વાળી, અશ્વત્થામા અને વિકર્ણુરૂપી ભયાનક મગરમ-
ચ્છવાળી અને દુર્યોધનરૂપી ધુમરીવાળી જે યુદ્ધરૂપી
નહી, તેને આપ શ્રીકૃષ્ણરૂપી સુકાની મળ્યા તેથીજ
પાંડવો તરી ગયા છે. ૬

પારાશર્યવચઃ સરોજમમલં ગીતાર્થગંધોત્કટં ।

નાનારૂપાનકકેસરં હરિકથાસંબોધનાબોધિતમ્ ॥

લોકે સજ્જનષ્ટપદૈરહરહઃ પેપીયમાનં મુદા ।

મૂયાદ્ધારતપંકજં કલિમલપ્રધ્વંસિનઃ શ્રેયસે ॥૭॥

ગીતાના અર્થરૂપ ઉત્કટ સુગંધત્રાણું, નાના પ્રકારનાં
આખ્યાનોરૂપી કેસરવાણું, હરિકથાના ઉપદેશવડે
પ્રકૃષ્ણ થયેલું, જગતમાંના સજ્જનરૂપી ભમરાઓ
નિરંતર આનંદપૂર્વક જેના રસનું પાન કરે છે એવું,
કલિકાળનાં પાપનો વિનાશ કરનાર અને પરાશરના
પુત્ર શ્રીવ્યાસ મુનિના વાણીરૂપી વિશાળ સરોવરમાં
ઉગેલું એવું મહાભારતરૂપી વિશાળ કમળ અમારું
કલ્યાણ કરનારું થાઓ. ૭

મૂકં કરોતિ વાચાલં પંગું લંઘયતે ગિરિમ્ ।

યત્કૃપા તમહં વંદે પરમાનંદમાધવમ્ ॥૮॥

જેમની કૃપા મુંગાને વાચાળ કરે છે અને પાંગળાને
પર્વત ઉદ્ધાધાવે છે; તે પરમાનંદ સ્વરૂપ માધવને હું
વંદન કરું છું. ૮

યં બ્રહ્માવરુણેંદ્રરુદ્રમરુતઃ સ્તુન્વંતિ દિવ્યૈઃ સ્ત-

વૈવેદૈઃ સાંગપદક્રમોપનિષદૈર્ગાયંતિ યં સામગાઃ ॥

ધ્યાનાવસ્થિતતદ્ગતેન મનસા પશ્યંતિ યં યોગિનો ।

યસ્યાં તં ન વિદુઃ સુરાસુરગણા દેવાય તસ્મૈ નમઃ ॥

બ્રહ્મા, વરુણ, ઈંદ્ર, રુદ્ર અને મરુત્ (વાયુ) વગેરે દેવતાઓ દિવ્ય સ્તોત્રાવડે જ્ઞેમની સ્તુતિ કરે છે; સામ-વેદનું ગાન કરનારા મુનિઓ અંગ, પદ, ક્રમ અને ઉપ-નિપદસહિત વેદોવડે જ્ઞેમની સ્તુતિ ગાય છે; તેમનામાં પરોવાયલા ચિત્તવડે ધ્યાનમાં સ્થિર થયેલા યોગીઓ જ્ઞેમનાં દર્શન કરી શકે છે; અને દેવો તેમજ અસુરો જ્ઞેમના પારને જાણી શકતા નથી; એવા પરમાત્મ-દેવને નમસ્કાર હો. ૯

श्रीमद् भगवद्गीता

श्रीधरी टीकानुसार अर्थसहित

अध्याय १ लो-अर्जुनविषादयोग

धृतराष्ट्र उवाच । धृतराष्ट्र कहे छे:—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥१॥

हे संजय ! धर्मलूभि एवा कुरुक्षेत्रमां भारा पुत्राये
तथा पांडुना पुत्राये युद्धनी धिच्छाथी लेगा थधने पछी
शुं कयुं ? ते कहे. १

संजय उवाच । संजय कहे छे:—

दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥२॥

पांडवानी सेनाने व्यूढना आकारमां गोठवायली
लेछ ते वेणा राजा दुर्योधन द्रोणाचार्य पासे गयो
अने आवुं वचन बोलेयो. २

दुर्योधननी अे वात डवेना नव श्लोकमां आवे छे.

पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥३॥

हे आचार्य ! पांडुपुत्रानी आ भोटी सेना लुओ, डे
जे आपना लुद्धिमान शिष्य अने द्रुपदपुत्र धृष्टद्युम्ने
व्यूढना आकारमां गोठवेली छे. ३

અત્ર શૂરા મહેષ્વાસા મીમાર્જુનસમા યુધિ ।
યુયુધાનો વિરાટશ્ચ દ્રુપદશ્ચ મહારથઃ ॥ ૪ ॥

આ સેનામાં મોટા ધનુર્ધારી તથા યુદ્ધ કરવામાં બહુ પ્રખ્યાત એવા ભીમ, અર્જુન અને તેમના જેવા ખીજા પણ અનેક શૂરવીરો છે. જેમકે સાત્યકિ, વિરાટ રાજા અને મહારથી* દ્રુપદરાજા. ૪

ઘૃષ્ટકેતુશ્ચેકિતાનઃ કાશિરાજશ્ચ વીર્યવાન્ ।
પુરુજિત્કુંતિભોજશ્ચ શૈબ્યશ્ચ નરપુંગવઃ ॥ ૫ ॥
યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાંત ઉત્તમૌજાશ્ચ વીર્યવાન્ ।
સૌભદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વ એવ મહારથાઃ ॥ ૬ ॥

વળી ઘૃષ્ટકેતુ, એકિતાન, પરાક્રમી કાશીરાજ, ધણુને જીતનારો કુંતિભોજ રાજા, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ શૈબ્યરાજા, પરાક્રમી યુધામન્યુ રાજા, વીર્યવાન ઉત્તમૌજા, સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ તથા દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, એ બધાજ મહારથીઓ છે. ૫, ૬

અસ્માકં તુ વિશિષ્ટા યે તાન્નિબોધ દ્વિજોત્તમ ।
નાયકા મમ સૈન્યસ્ય સંજ્ઞાર્થં તાન્બ્રવીમિતે ॥ ૭ ॥

હે દ્વિજોમાં ઉત્તમ! હવે આપણામાં બળપરાક્રમાદિને લીધે પ્રસિદ્ધ એવા જે મારા સૈન્યના નાયકો છે, તે સારી રીતે આપની જાણમાં આવે તે સારૂ તેમનાં નામ કહું છું, તે સાંભળો. ૭

મવાન્મીષ્મશ્ચ કર્ણશ્ચ કૃપશ્ચ સમિતિંજયઃ ।

* જે એકલો દશહજાર ધનુર્ધારીઓ સાથે યુદ્ધ કરે તથા શત્રુમાં અને શાત્રુમાં પ્રવીણ હોય તે 'મહારથી' છે. ધણુ થોડાઓ સાથે યુદ્ધ કરી શકે તે 'અતિરથી', એકની સાથે લડી શકે તે 'રથી' અને એથી ન્યૂન હોય તે 'અર્ધરથી' કહેવાય છે.

અશ્વત્થામા વિકર્ણશ્ચ સૌમદત્તિસ્તથૈવ ચ ॥૮॥

અન્યે ચ બહવઃ શૂરા મદર્થે ત્યક્તજીવિતાઃ ।

નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ ॥૯॥

આપ (દ્રોણાચાર્ય), ભીષ્મપિતામહ કર્ણ, યુદ્ધમાં જ્ય મેળવનાર કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, વિકર્ણ, સૌમદત્તનો પુત્ર ભૂરિશ્ચવા તેમજ બીજા પણ ધણા શૂરવીરો છે, કે જે સર્વ મારે માટે જીવ આપવા તૈયાર થયા છે, મારવાનાં વિવિધ શસ્ત્રો ધારણ કરે છે તથા યુદ્ધવિષે કુશળ છે.

અપર્યાસં તદસ્માકં બલં મીષ્માભિરક્ષિતમ્ ।

પર્યાસં ત્વિદમેતેષાં બલં મીમાભિરક્ષિતમ્ ॥૧૦॥

આપણું સૈન્ય ઉપર કહેલા વીર પુરુષોથી યુક્ત છે અને ભીષ્મથી રક્ષાયલું છે તોપણ અપૂર્ણ છે; તથા એ પાંડવોનું સૈન્ય તો ભીમથી રક્ષાયલું હોવાથી આપણી સાથે લડવાને સમર્થ છે. ૧૦

ભાવાર્થ કે:-ભીમ કરતાં પણ ભીષ્મ વધારે બળવાન છે, પણ તે કૌરવો અને પાંડવોને સમાન ગણે છે તેથી પોતાનું સૈન્ય તેમનાથી રક્ષાયલું છતાં પણ જીતવામાં અસમર્થ છે; અને પાંડવોનું સૈન્ય ભીમથી રક્ષાયલું છે તોપણ તે પાંડવપક્ષનો હોવાથી તેના જેટલી લાગણીથી ભીષ્મ યુદ્ધ નહિ કરે; એ હેતુથી દુર્યોધને આ શંકા કરી છે.

અયનેષુ ચ સર્વેષુ યથાભાગવસ્થિતાઃ ।

મીષ્મમેવાભિરક્ષંતુ ભવંતઃ સર્વ એવ હિ ॥૧૧॥

આપ સર્વે વ્યૂહમાં પેસવાના સઘળા માર્ગો ઉપર પોતપોતાને ઠેકાણે ઉભા રહીને સર્વ તરફથી ભીષ્મ-પિતામહનીજ રક્ષા કરો. કારણ કે આપણું જીવિત ભીષ્મ-નાજ બળ ઉપર આધાર રાખે છે. ૧૧

એવી રીતે દુર્યોધનનું માનપૂર્વક બાલવું સાંભળીને પછી

ભીષ્મપિતાએ શુ' કયું તે વાત સંજય કહે છે.

તસ્ય સંજનયન્હર્ષ કુરુદ્ધઃ પિતામહઃ ।

સિંહનાદં વિનયોચ્ચૈઃ શંખં દધ્મૌ પ્રતાપવાન્ ॥૧૨॥

પછી તે પ્રતાપી અને કુરુકુળમાં વૃદ્ધ એવા ભીષ્મ-
પિતામહે દુર્યોધનને હર્ષ ઉપજાવતાં મોટા સિંહનાદ
કરીને શંખ વગાડ્યો. ૧૨

એવી રીતે સેનાપતિ ભીષ્મનો યુદ્ધોત્સાહ જોઈ બધાને યુદ્ધનો
ઉત્સાહ થયો એ વાત હવે સંજય કહે છે.

તતઃ શંખાશ્ચ ભેર્યશ્ચ પળવાનકગોમુખાઃ ।

સહસૈવાભ્યહન્યંત સ શબ્દસ્તુમુલોઽભવત્ ॥૧૩॥

ત્યાર પછી શંખો, નગારાં, મૃદંગ, ઢોલ અને રણ-
શિંગાં આદિ રણનાં વાજીંત્ર એકસાથે વાગવા લાગ્યાં
અને એ સર્વનો ઘણો મોટો શબ્દ થયો. ૧૩

તે પછી પાંડવોના સૈન્યનો યુદ્ધોત્સાહ વર્ણવે છે.

તતઃ શ્વેતૈર્હયૈર્યુક્તે મહતિ સ્યંદને સ્થિતૌ ।

માઘવઃ પાંડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શંખૌ પ્રદધ્મતુઃ ॥૧૪॥

કૌરવસૈન્યનો વાજીંત્રોનો ડોલાહલ થયા પછી, ધોળા
ઘોડાવાળા મોટા રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુને
પણ દિવ્ય શંખો વગાડ્યા. ૧૪

પાંચજન્યં હૃષીકેશો દેવદત્તં ધનંજયઃ ।

પૌંડ્રં દધ્મૌ મહાશંખં ભીમકર્મા વૃકોદરઃ ॥૧૫॥

ઇંદ્રિયોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પાંચજન્ય શંખ
વગાડ્યો; અર્જુને દેવદત્ત નામનો શંખ વગાડ્યો તથા
ભયંકર કર્મ કરનારા ભીમસેને પૌંડ્ર નામનો મોટો
શંખ વગાડ્યો. ૧૫

અનંતવિજયં રાજા કુંતીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।

નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુઘોષમણિપુષ્પકૌ ॥૧૬॥

કુંતીના પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે અનંતવિજય નામનો શંખ વગાડ્યો તથા નકુલ અને સહદેવે સુધોષ અને મથિપુષ્પક નામનાં શંખો વગાડ્યા. ૧૬

કાશ્યશ્ચ પરમેષ્વાસઃ શિશ્વંડી ચ મહારથઃ ।

ઘૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટશ્ચ સાત્યકિશ્રાપરાજિતઃ ॥૧૭॥

દ્રુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વશઃ પૃથિવીપતે ।

સૌભદ્રશ્ચ મહાબાહુઃ શંખાન્દધ્મુઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥૧૮

હે મહારાજ ! ઉત્તમ ધનુષ્યવાળા કાશીરાજા, મહારથી શિખંડી, ઘૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, અજિત સાત્યકી, દ્રુપદ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો તથા સુભદ્રાનો મોટા હાથવાળો પુત્ર અભિમન્યુ, એ બધાએ પોતપોતાના બુદ્ધા બુદ્ધા શંખો વગાડ્યા. ૧૭, ૧૮

સ ઘોષો ઘાર્તરાષ્ટ્રાણાં દયાને વ્યદારયત ।

નમશ્ચ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયઃ ॥૧૯॥

આકાશ અને પૃથ્વીને ગભવી દેતા એવા એ તુમુલ અવાજે કૌરવોનાં હૃદયને ચીરી નાખ્યાં. સારાંશ કે, એ શંખનાદથી તેમનાં હૃદય કંપી ઉઠ્યાં. ૧૯

અથ વ્યવસ્થિતાન્દૃષ્ટ્વા ઘાર્તરાષ્ટ્રાન્કપિધ્વજઃ ।

પ્રવૃત્તે શસ્ત્રસંપાતે ધનુરુદ્યમ્ય પાંડવઃ ॥૨૦॥

હૃષીકેશં તદા વાક્યમિદમાહ મહીપતે ।

હે રાજા ! પછી લડવાને તૈયાર થઈ ઉભેલા તમારા પુત્રોને જોઈને, જે સમયે એકબીજા ઉપર શસ્ત્રોનો ધા કરવાની તૈયારી થઈ ચૂકી છે તે સમયે, જેની ધ્વજા-માં કપિવર હનુમાન છે એવા અર્જુને પોતાનું ધનુષ્ય ઉગામીને લગવાનને કહ્યું કે:-૨૦

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:—

સેનયોરુભયોર્મધ્યે સ્થં સ્થાપય મેઽચ્યુત ॥૨૧॥

યાવદેતાન્નિરીક્ષેયઽહં યોદ્ધુકામાનવસ્થિતાન્ ।

કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્ રણસમુદ્યમે ॥૨૨॥

યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેઽહં ય એતેઽત્ર સમાગતાઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્બુદ્ધેર્યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥૨૩॥

હે અચ્યુત ! આ રણના સમારંભમાં જેઓ લડવાની ઈચ્છાથી આવીને ઉભા છે, તેઓમાં મારે કોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે તથા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા દુર્યોધનનું યુદ્ધમાં પ્રિય કરવાની ઈચ્છાથી અહીં આવેલા લડનારા કોણ કોણ છે તેઓને હું જોઈ લઉં, ત્યાંસુધી મારો રથ બંને સેનાની વચ્ચે લઈ જઈ ઉભો રાખો. ૨૧-૨૩

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:—

એવમુક્તો હૃષીકેશો ગુડાકેશેન ભારત ।

સેનયોરુભયોર્મધ્યે સ્થાપયિત્વા રથોત્તમમ્ ॥૨૪॥

ભીષ્મ દ્રોણ પ્રમુખતઃ સર્વેષાં ચ મહીક્ષિતામ્ ।

ઉવાચ પાર્થ પશ્યૈતાન્સમવેતાન્કુરૂનિતિ ॥૨૫॥

હે રાજા ! નિદ્રાને છોડનારા અર્જુને એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, ત્યારે ભગવાને જોઈ સેનાની વચ્ચેમાં ભીષ્મ, દ્રોણ તથા બધા રાજાઓની સન્મુખ રથ ઉભો રાખ્યો અને કહ્યું કે, હે અર્જુન ! આ એકઠા થયેલા કૌરવોને તું જો. ૨૪, ૨૫

તત્રાપશ્યત્સ્થિતાન્પાર્થ પિતૃનથ પિતામહાન્ ।

આચાર્યાન્માતુલાન્ભ્રાતૃન્ પુત્રાન્પૌત્રાન્સર્વીંસ્તથા ।

શ્વશુરાન્સુહૃદશ્ચૈવ સેનયોરુભયોરપિ ॥૨૬॥

પછી અર્જુને પોતાના કાકા વગેરેને, પિતામહાને,

આચાર્યેનિ, મામાચ્ચેને, દુર્યોધન આદિ ભાઇચ્ચેને, પુત્રો તથા પૌત્રોને, મિત્રોને, સસરાચ્ચેને તથા પોતાની ઉપર ઉપકાર કરનારાં સુહૃદ્ પુરુષોને બન્ને સેનાચ્ચેમાં આવી ઉભેલા જોયા. ૨૬

તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌંતેયઃ સર્વાન્બંધૂનવસ્થિતાન્ ।
કૃપયા પરયાવિષ્ટો વિષીદન્નિદમબ્રવીત્ ॥૨૭॥

આ પ્રમાણે તે સર્વ બંધુ ઇત્યાદિને પોતાની સન્મુખ ઉભેલા જોઈને, જેના મનમાં અત્યંત દયા ઉત્પન્ન થયેલી છે એવા અર્જુને મનમાં ગ્લાનિ પામીને આ પ્રમાણે કહ્યું:—

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:—

દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સું સમુપસ્થિતમ્ ।
સીદંતિ મમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુષ્યતિ ॥૨૮॥
વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ।
ગાંડીવં સંસતે હસ્તાત્ત્વક્ચૈવ પરિદહ્યતે ॥૨૯॥

હે કૃષ્ણ! આ મારા બંધુચ્ચેને યુદ્ધની ઇચ્છાથી સન્મુખ ઉભેલા જોઈને મારાં ગાત્ર ઢીલાં થઈ જાય છે; મુખ સૂકાય છે; શરીરમાં કંપ થાય છે; રૂવાડાં ઉભાં થાય છે; હાથમાંથી ગાંડીવ ધનુષ પડી જાય છે અને આમડીમાં દાહ થાય છે. ૨૮, ૨૯

ન ચ શક્રોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતીવ ચ મે મનઃ ।
નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ॥૩૦॥

અહીં સ્થિરતાથી હું ઉભો રહી શકતો નથી; મારું મન જાણે ભ્રમે છે અને હે કેશવ! હું અનિષ્ટ સૂચવનારા અપશુકનો પણ જોઉં છું. ૩૦

ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ।
ન કાંક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં સુખાનિ ચ ॥૩૧

વળી યુદ્ધમાં સ્વજનને હણવામાં હું કદ્યાણુ પણ

જ્નેતો નથી. એટલે કદી આપ વિજ્યાદિક ક્ષણ ધારતા હો તોપણ હે કૃષ્ણ! હું એ વિજ્ય, રાજ્ય તથા સુખોને ઇચ્છતો નથી. ૩૧

કિં નો રાજ્યેન ગોવિંદ કિં ભોગૈર્જીવિતેન વા ।
 યેષામર્થે કાંક્ષિતં નો રાજ્યં ભોગાઃ સ્વાનિ ચ ॥
 ત ઇમેઽવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણં સ્ત્યક્ત્વા ઘનાનિ ચ ।
 આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહાઃ ॥૩૩
 માતુલ્યઃ શ્વશુરાઃ પૌત્રાઃ શ્યાલાઃ સંબંધિનસ્તથા ।
 એતાન્ન હંતુમિચ્છામિ ઘ્નતોઽપિ મધુસૂદન ॥૩૪॥

કારણ કે હે ગોવિંદ! જ્ઞેઓને માટે અમે રાજ્ય, ભોગ તથા સુખો ઇચ્છીએ, એવા આ અમારા આચાર્યો, કાકાઓ, પુત્રો, પૌત્રો, પિતામહો, મામાઓ, સસરાઓ, સાળાઓ તથા સંબંધીઓ ઇત્યાદિ તો પ્રાણ અને ધનનો મોહ ત્યજીને આ યુદ્ધભૂમિમાં આવી ઉભા છે. માટે અમે તેમની સાથે લડીને મેળવેલા રાજ્યને, ભોગને તથા જીવિતને શું કરીએ? હે મધુસૂદન! આપ કદી એમ કહેશો કે, જો તું દયા લાવીને તેમને નહિ મારે, તો દુર્યોધનાદિ તો રાજ્યલોભને લીધે તને માર્યા વિના રહેવાના નથી, માટે તું જ તેમને મારીને રાજ્ય ભોગવ; તો તેનો ઉત્તર એ છે કે, કદી તેઓ મને મારે તોપણ તેમને મારવા હું ઇચ્છતો નથી. ૩૨-૩૪

અપિ ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય હેતોઃ કિં નુ મહીકૃતે ।

નિહત્ય ધાર્તરાષ્ટ્રાન્નઃ કા પ્રીતિઃ સ્યાજ્જનાર્દન ॥૩૫

હે જનાર્દન! ત્રણે લોકનું રાજ્ય મળતું હોય તોપણ તેમને મારું નહિ, તો પછી માત્ર આ પૃથ્વીને માટે તો કેમજ મારું? એ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને મારવાથી મને શો આનંદ થવાનો છે? ૩૫

પાપમેવાશ્રયેદસ્માન્હત્વૈતાનાતતાયિનઃ । તસ્માન્નાર્હા વયં હંતું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સ્વબાંધવાન્ । સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુખિનઃ સ્યામ માધવ ॥૩૬॥

એ દુર્યોધિન આદિ આતતાયીઓ* છે, તોપણ તેમને મારવાથી તો અમને પાપજ લાગે; માટે અમારાબાંધવો જે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો તેમને મારવા અમારે યોગ્ય નથી. વળી હે માધવ ! સ્વજનોને મારીને અમે સુખી પણ ક્યાંથી થઈએ ? ૩૬

કુટુંબ આદિના વધનો દોષ તો તમારે ને દુર્યોધનાદિને પણ સરખોજ છે; છતાં તેઓ પણ બંધુવધનો મહાન દોષ વહોરીને યુદ્ધમાં ઉતર્યા છે તો પછી તમે પણ યુદ્ધ કરો; ખેદ શામાટે કરો છો ? એમ ભગવાન કહેવા ધારતા હશે, એમ ધારીને અર્જુન આ પછીના બે શ્લોકવડે તેનો ઉત્તર આપે છે.

યદ્યપ્યેતે ન પશ્યંતિ લોભોપહતચેતસઃ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદોહે ચ પાતકસ્મ ॥૩૭॥

કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતુસ્મ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપ્સ્યદ્વિર્જનાર્દન ॥૩૮॥

* અગ્નિદો ગરહશ્ચૈવ શસ્ત્રપાણિર્ધનાપહઃ ।

ક્ષેત્રદારાપહર્તા ચ વહેતે આતતાયિનઃ ॥

અર્થાત્ અગ્નિ લગાડનાર, ઝેર આપનાર, હાથમાં શસ્ત્ર લઈ સામો થનાર, ધનનો નાશ કરનાર અને જમીન તથા સ્ત્રી લઈ લેનાર, એ છ આતતાયી કહેવાય છે. દુર્યોધનાદિએ તો એ છએ પ્રકારનાં કર્મ કરેલાં હોવાથી તેઓ સર્વ પ્રકારે આતતાયી છે એટલે તેમને તો મારવા ઉચિતજ છે. કારણ કે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

આતતાયિનમાયાન્તં હન્યાદેવાધિચારયન્ ।

નાતતાયિવધે વૌષો હંતુર્ભવતિ કશ્ચન ॥

અર્થાત્ જે આતતાયી મારવા આવે, તો કશા પણ વિચારવિના તેને હણવો. એથી જરા પણ દોષ લાગતો નથી; માટે તું આ દુર્યોધનાદિને હણ એવો ભગવાનનો અભિપ્રાય ધારીને અર્જુને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું છે.

*હે જનાર્દન ! એ દુર્યોધન આદિકતું ચિત્ત રાજ્ય-લોભથી ભ્રષ્ટ થયેલું છે તેથી તેઓ કુલક્ષય કરવાથી તથા મિત્રદ્રોહ કરવાથી થતું પાતક જોઈ શકતા નથી; પણ અમે તો કુળનાશથી તથા મિત્રદ્રોહથી લાગતા પાતકને જાણીએ છીએ એટલે અમારે આ પાપથી અટકવાનો વિચાર શા માટે ન કરવો? ૩૭,૩૮

અર્જુન હવે કુલક્ષયથી થતા દોષો દેખાડે છે.

કુલક્ષયે પ્રણश्यंति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥૩૯॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टासु वाष्ण्ये जायते वर्णसंकरः ॥૪૦॥

કુળનો નાશ થવાથી પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા કુળધર્મો નાશ પામે છે; કુળધર્મોનો નાશ થવાથી આખા કુળમાં અધર્મ પ્રસરી જાય છે; કુળમાં અધર્મ પ્રસરવાથી કુળની સ્ત્રીઓ દુરાચારી થાય છે; અને હે શ્રીકૃષ્ણ! સ્ત્રીઓ દુરાચારી થવાથી પ્રજા વર્ણસંકર થાય છે—અર્થાત્ ઉચ્ચ જાતિની સ્ત્રીમાં નીચ જાતિના પુરુષથી અથવા નીચ જાતિની સ્ત્રીમાં ઉચ્ચ વર્ણના પુરુષથી જે પ્રજા

* આતતાયીને મારવાની છૂટ છતાં અર્જુને ઉપર કહ્યું કે “તેઓ આતતાયી છતાં પણ તેમને મારવાથી અમને પાપજ લાગે” તે એવા અભિપ્રાયથી કે, ઋષિઓનાં અર્થશાસ્ત્રરૂપે અને ધર્મશાસ્ત્રરૂપે જે પ્રકારનાં વચન છે. તેમાં ધર્મશાસ્ત્ર કરતાં અર્થશાસ્ત્રનાં વચન પ્રબળ ગણાય છે; માટે આચાર્યાદિ આતતાયીઓને મારવા એ તો અધર્મજ છે. મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું છે કે:—

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः ।

अर्थशास्त्राच्च बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥

અર્થાત્ જે સ્મૃતિઓ વચ્ચે વિરોધ જણાતાં વ્યાવહારિક રીતે જે ન્યાય જણાય તેને બળવાન જણવો અને અર્થશાસ્ત્ર કરતાં ધર્મશાસ્ત્રને વધારે બળવાન જણવું, આવી મર્યાદા છે.

ઉત્પન્ન થાય તે વર્ણસંકર કહેવાય છે. ૩૯,૪૦

સંકરો નરકાયૈવ કુલગ્નાનાં કુલસ્ય ચ ।

પતંતિ પિતરો હ્યેષાં લુપ્તપિંડોદકક્રિયાઃ ॥૪૧॥

એવી વર્ણસંકર પ્રજા કુળનો નાશ કરનારાઓને તથા કુળને નરકમાં જ નાખે છે-અર્થાત્ કુળનો નાશ કરનારાઓ અને સંકરદોષવાળાઓ નરકમાં પડે છે, અને તેમના સ્વર્ગવાસી પિતૃઓને પિંડદાન તથા જ્ઞાંજલિ આપવાની ક્રિયાનો લોપ થવાથી તેઓ પણ નરકમાં પડે છે. ૪૧

દોષૈરેતૈઃ કુલગ્નાનાં વર્ણસંકરકારકૈઃ ।

ઉત્સાદ્યંતે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ ॥૪૨॥

વળી એ કુળધાતક મનુષ્યોના એવા વર્ણસંકર કરનારા દોષોને લીધે સનાતન જાતિધર્મો તથા કુળધર્મો નાશ પામે છે. ૪૨

ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।

નરકે નિયતં વાસો ભવતીત્યનુશુશ્રુમ ॥૪૩॥

અને હે જનાર્દન ! જે મનુષ્યોનો જાતિધર્મ તથા કુળધર્મ નાશ પામે છે, તેઓનો નિયત કાળ સુધી નરકવાસ થાય છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે. ૪૩*

અહો વત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્ ।

યદ્રાજ્યસુખલોભેન હંતું સ્વજનમુદ્યતાઃ ॥૪૪॥

છતાં પણ અહો ! ખેદની વાત છે કે, અમે એવું

* પ્રાયશ્ચિત્તમકુર્વાણાઃ પાપેષુ નિરતાઃ નરાઃ ।

અપશ્ચાત્તાપિનઃ કષ્ટાગ્નિરચાન્ યાંતિ દારુણાન્ ॥

અર્થાત્ જે પાપ કરવામાં પ્રીતિવાળા છે, જે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા નથી અને જેમને પાપને માટે પશ્ચાત્તાપ પણ થતો નથી તેઓ મહાહુઃખદાયી દારુણ નરકમાં જાય છે.

महान पाप करवा तैयार थया छीये ! केभके राज्य-
सुपना लोभथी अमे स्वकुटुंभीयेने हणुवा तैयार
थया छीये. ४४

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

घातैराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥४५॥

ये करतां तो हाथमां हथियारवाणा धृतराष्ट्रना
पुत्रो जे भने प्रतीकार (अत्याच) नहि करनारने तथा
शस्त्रवगरनाने रणुमां हणी नाभे, तो तेथीज भाइं
वधारे हित थाय. ४५

संजय उवाच । संजय कहे छे:-

एवमुक्तवार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विसृज्य सशरं चापं शोकसंविभ्रमानसः ॥४६॥

जेनुं मत शोकमां उणेलुं छे, एवो अर्जुन आ युद्ध-
ने प्रसंगे ये प्रमाणे कहीने तथा आणुसहित धनुष्य
भूकी हठने रथ उपर भेसी गयो. ४६

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु

ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

इति श्रीमद् भगवद्गीता विषे अर्जुनविषादयोग नामने
पहिलो अध्याय संपूर्ण.

अध्याय २ जो=सांख्ययोग

संजय उवाच । संख्य कहे छे:-

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥१॥

ये प्रभाणे आंसुवडे लरेलां तथा गलरायसां
नेत्रवाणा अने शोक करता दयायुक्त अर्जुनने
मधुसूदन श्रीकृष्णु लगवाने आ वाक्य कहुं. १

श्रीभगवानुवाच । श्रीलगवान कहे छे:-

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥२॥

हे अर्जुन! आवा संकटने समये, आर्यजनोअ
नहि सेवेलो, धर्मरहित तथा अपयश करनारो आ
भोह तने क्यांथी थयो? २

क्लैब्यं मास्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं तत्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥३॥

हे अर्जुन! तुं अेम भीकणु था नहि. तारा जेवाने
अे भीकणुपणुं छाजतुं नथी, भाटे हे शत्रुने तपाव-
नारा! हृदयनुं तुच्छ दुर्बलपणुं त्यणु दधने तुं
युद्धने भाटे उलो था. ३

हुं कंठ भीकथी युद्ध त्यणु हेतो नथी, पणु न्यायथी उलदुं
छे भाटे त्यणु हठं छुं, अे वात हवे अर्जुन कहे छे.

अर्जुन उवाच । अर्जुन कहे छे:-

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥४॥

હે મધુસૂદન! પૂજા કરવા યોગ્ય એવા ભીષ્મ અને દ્રોણ સામે હું ખાણોવડે લડુંજ કેમ! સારાંશ કે, એમની સાથે “હું લડીશ” એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી તો પછી લડી તો કેમજ શકું? ૪

લડીશ નહિ તો તારા શરીરનો નિર્વાહ નહિ થાય એમ જો કૃષ્ણ કહે, તો અર્જુન કહે છે.

गुरुन् हत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं
भैक्ष्यमपीह लोके । हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिर्ह्वैव
भुंजीय भोगान्नुधिरप्रदिग्धान् ॥५॥

ગુરુનો વધ એ નરકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે; માટે મહાન પ્રભાવવાળા દ્રોણ અને ભીષ્મ આદિ ગુરુજનોની હિંસા કરવા કરતાં તો આ લોકમાં ભિક્ષાનું અન્ન ખાવું ઠીક છે. કેમકે ધનની તૃષ્ણાવાળા* ગુરુઓને મારીને પર-લોકના દુઃખ ઉપરાંત આ લોકમાં પણ લોહીથીજ ખર-ડાયલા વૈભવ ભોગવવા પડે એ ખડુ દુઃખદાયક છે. ૫

વળી અમે કદાચ અધર્મને સ્વીકારીએ તોપણ અમારો જય અંશ કે પરાજય થશે એ નક્કી નથી, એટલે પણ લડવું વૃથા છે, એ વાત હવે અર્જુન કહે છે.

* આ ઠેકાણે અર્જુને ગુરુજનોને ‘ધનની તૃષ્ણાવાળા’ કહ્યા તે એવા અભિપ્રાયથી કે, ધનની તૃષ્ણાને લીધે ભીષ્મ વગેરે તો યુદ્ધથી નહિજ અટકે તેથી તેમને મારવાનો પ્રસંગ આવવાનોજ. વળી ભીષ્મ ધનના લોભી હતા એ તો તેમણેજ યુધિષ્ઠિરને એક પ્રસંગે કહ્યું હતું:-

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

इति सत्यं महाराज बद्धोस्म्यर्थेन कौरवैः ॥

અર્થાત્ માણુસ ધનનો દાસ છે, ધન કાઢીને દાસ નથી, એજ વાત ખરી છે. હે રાજા યુધિષ્ઠિર! ધનને લીધે (એટલે કે કૌરવોએ ભીષ્મ તરફ ધનની ખૂબ છૂટ રાખેલી તેને લીધે) હું કૌરવો સાથે અંધાઈ ગયો છું.

ન ચેતદ્વિદ્ધિઃ કતસ્મિન્નો મરીયો યદ્વા જયેમ યદિ
વા નો જયેયુઃ । યાનેવ હત્વા ન જિર્જીવિષામસ્તેઽ
વસ્થિતાઃ પ્રમુખે ઘાંતરાષ્ટ્રાઃ ॥૬॥

વળી અમે જીતીશું કે તેઓ અમને જીતશે ? એ પણ
અમે જાણતા નથી; છતાં કહી અમે જીત્યા, તો તે જ્ય
પણ અમારો પરાજય થવા બરાબર છે. કારણકે જેમને
મારીને અમે જીવવા ઇચ્છીએ નહિ, તે આ ધૃતરાષ્ટ્રના
પુત્રો તો સામેજ ઉભેલા છે ! ૬

ઉપરોક્ત વાત સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન રખેને એમ કહે
કે “એમ છે તો તુંજ વિચાર કરીને ઠીક લાગે તેમ કર” તેથી
અર્જુન સરળભાવે કહી દે છે કે:-

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ પૃચ્છામિ ત્વાં ધર્મ-
સંમૂઢચેતાઃ । યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે
શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥૭॥

“બંધુઓને મારીને પછી અમે પણ કેમ જીવી શ-
કીએ !” એ જાતની દીનતા તથા કુળનો નાશ કરવાથી
થતો દોષ, એ જે કારણથી મારો શૈયાદિ ક્ષાત્ર-
સ્વભાવ અત્યારે જતો રહ્યો છે; તથા યુદ્ધ કરવાનું
ત્યજીને ભિક્ષાત્રથી જીવવું એ અમારા ગુણકર્મ-
સ્વભાવ જેતાં અમારો સ્વધર્મ છે કે પરધર્મ અથવા
અધર્મ છે, એ વિષે પણ મારા મનમાં સંદેહ થયો છે;
તેથી હું આપને પૂછું છું. માટે મારા ગુણસ્વભાવાદિ-
નો વિચાર કરીને જે કાંઈ મારો સ્વધર્મ હોય-વાસ્ત-
વિક રીતે મારે જે કરવું ઘટિત હોય-તે આપજ મને
કહો. હું આપના શિક્ષણને યોગ્ય છું અને આપને
શરણે આવેલો છું, માટે આપ મને શિક્ષા આપો. ૭

ન હિ પ્રપશ્યામિ મમાપનુદ્યાદ્ યચ્છોકમુચ્છો-

ષણ્મિન્દ્રિયાણામ્ । અવાપ્ય ભૂમાવસપત્નઃ સ્વં રાજ્યં
સુરાણામપિ ચાધિપત્યમ્ ॥૮॥

શત્રુવિનાનું અને સમૃદ્ધિથી ભરપૂર હોય એવું
આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય, તથા દેવોનું આધિપત્ય
એટલે સ્વર્ગનું રાજ્ય પણ મેળવવાથી મારો આ
ઈન્દ્રિયોને સૂકવી નાખનારો શોક દૂર થાય એવો કરીશ
ઉપાય હું દેખતો નથી. ૮

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।

न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥

હે શત્રુઓને તપાવનારા ધૃતરાષ્ટ્ર ! અર્જુન એ
પ્રમાણે કહીને તથા 'હે ગોવિંદ ! હું યુદ્ધ નહિ કરું'
એમ કહીને ચૂપ રહ્યો. ૯

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः ॥१०॥

હે ભરતવંશી ધૃતરાષ્ટ્ર ! એ પ્રમાણે બન્ને સેનાની
વચ્ચે અર્જુનને ખેદ કરતો જોઈને ઈન્દ્રિયોના સ્વામી
શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને હસતા હોય એવા પ્રસન્ન મુખથી
આવું વચન કહ્યું. ૧૦

દેહથી આત્મા જુદો છે, એવું જ્ઞાન નહિ હોવાથીજ અર્જુનને
એ પ્રમાણે નાશવંત શરીરોનો શોક થાય છે માટે શ્રીભગવાન હવે
તે વાત સમજાવે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगत्तासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥११॥

જેમનો શોક કરવો યોગ્ય નથી તેમનો તે "મારા
સંબંધીઓને સામા ઉભેલા જોઈને મારાં અંગો ઢીલાં
થાય છે" ઇત્યાદિ વચનોવડે શોક કર્યો છે, અને મેં તને

કહ્યું છે કે “ આ સંકટના સમયમાં આર્ય પુરુષોએ નહિ સેવેલો એવો આ ધર્મરહિત મોહ તને ક્યાંથી ઉપજ્યો?” છતાં પણ “ ભીષ્મ અને દ્રોણ જેવા ગુરુજનોને હું કેમ મારું ?” ઈત્યાદિ પંડિતોના જેવા શબ્દો તું બોલે છે; માટે તું પંડિત નથી. કારણ કે પંડિતો કાંઈ મુએલા બંધુ-એનો તથા જીવતાએનો શોક કરતા નથી. ૧૧

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥१२॥

જ્ઞે કે લીલાવડે ધારણ કરાતાં મારાં શરીરોનો પણ આવિભાવ અને તિરોભાવ તો થાય છેજ, પરંતુ તે પરથી કાંઈ હું પેાતે (પરમાત્મારૂપે સદાય સર્વત્ર રહેલો છું તે) પણ કોઈ દિવસ નહોતો એવું ન હતું, પણ અનાદિ ને અનંત હોવાથી હતોજ; અને એજ પ્રમાણે તું પેાતે પણ આગળ દેહ છૂટવાને લીધે નહિ હતો (એટલે કે મટી ગયો હતો) એવું ન હતું. એજ પ્રમાણે વાસ્તવ દષ્ટિથી જ્ઞેતાં આ બધા રાજાઓ પણ આત્મભાવે કોઈ સમયે ન હતા કે મટી ગયા હતા એવું ન હતું; અને હવે પછી પણ કોઈ સમયે તેઓ તથા આપણે બધા નહિ હોઈએ એમ પણ બનવાનું નથી—અર્થાત્ આત્મભાવે તો આપણે બધા સદાસર્વદા હતા અને હોઈશુંજ; અને એ પ્રમાણે આત્મારૂપે સર્વ કોઈ જન્મમરણ રહિત હોવાથી કોઈનો પણ શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૧૨

હે શ્રીકૃષ્ણ ! ઈશ્વરરૂપે આપને જન્મમરણ ન હોય, પરંતુ જીવોનાં જન્મમરણ પ્રસિદ્ધ છે તે પણ નથી એમ શી રીતે મનાય? એવી શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥१३॥

મનુષ્યની બાહ્યાવસ્થા ગયા પછી જ્યારે તેને યુવા-

વસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પણ “જે હું બાળક હતો તેજ હું જીવાન થયો છું” એવી રીતે એમ અવસ્થાઓમાં પોતાનું અસ્તિત્વ અને એકપણું તેને જણાઈ રહે છે. માટે દેહાભિમાની જીવની બાલ, યુવા તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં જે ફેર જણાય છે તે તો માત્ર શરીરની અવરથા બદલાવાથી જણાય છે, આત્મા બદલાવાથી નહિ. એજ પ્રમાણે બીજું શરીર પ્રાપ્ત થવું એ પણ આગલા દેહના નાશને લીધે છે; પૂર્વશરીરમાં રહેલા આત્માનો નાશ થવાથી નહિ. વળી તુરતના જન્મેલા બાળકની સ્તનપાનમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તે પણ પૂર્વજન્મના સંસ્કારને લીધે થાય છે. માટે બુદ્ધિમાન પુરુષ શરીરનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ માનતો નથી, તેમ અજ્ઞાનીની પેઠે શોક પણ કરતો નથી.

હું કાંઈ મરનારાં કે જીવતાંનો શોક કરતો નથી, પણ તેમના વિયોગાદિથી મને થનારાં દુઃખો વિચારીને મારો પોતાનોજ શોક કરું છું; એમ અર્જુન કહી કહે તો હવે તેનો ઉત્તર ભગવાન પ્રથમથી કહી દે છે.

માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌંતેય શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વદાઃ ।

આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિતિક્ષસ્વભારત ॥૧૪

હે કુંતાપુત્ર ! ઈંદ્રિયોનો તેમના વિષયોની સાથે સંબંધ થાય છે; તેથીજ મનુષ્યને ઠાઠ, તડકો, સુખ તથા દુઃખ લાગે છે. પરંતુ એ વિષયો અને એ સંબંધો તો ઉત્પત્તિ અને નાશવાળા હોવાથી અસ્થિર છે; માટે હે ભારત ! તેમને તું સહન કર. ૧૪

ભાવાર્થ કે—જેમ દેશકાળને લીધે વરસાદ અથવા તડકાનો સંબંધ થવાથી માણસને સ્વાભાવિક રીતેજ ઠાઠ અથવા ગરમી લાગે છે; તેમ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થનો સંયોગ કે વિયોગ થવાથી સુખદુઃખ પણ થાય છે. પરંતુ એ લૌકિક પદાર્થ અને સુખદુઃખાદિ અસ્થાયી

હોવાથી તારે તેમને સહન કરી લેવાં જોઈએ; અને એવા ઉત્પત્તિ-નાશવાળા દેહાદિ પદાર્થોમાટે તથા તેનાથી થતાં સુખદુઃખાદિ માટે હર્ષ કે શોક કરવો જોઈએ નહિ.

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ !

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥૧૫॥

હું પુરુષશ્રેષ્ઠ! એ પ્રમાણે જ્ઞેને વિષયોના સંયોગ કે વિયોગથી હર્ષ કે શોક થતા નથી તથા સુખ અને દુઃખ જ્ઞેન સમાન છે તેજ ધીરજવાન છે; અને એવો ધીર પુરુષજ મોક્ષનો અધિકારી થાય છે. ૧૫

તોપણ અત્યંત દુઃસહ ટાઢ, તડકો ઇત્યાદિ કેમ સહન કરવાં? કેમકે અત્યંત સહેતાં તો શરીર છૂટી જાય; એવી શંકા અર્જુનને થાય તો, તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારવડે બધું સહન થઈ શકે છે, એ વાત હવે કહે છે.

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥૧૬॥

ટાઢ, તડકો ઇત્યાદિ આત્માનો ધર્મ નહિ હોવાથી તે અસત્ છે અને તેમની આત્મા ઉપર કશી સત્તા નથી, તેમ આત્મા સત્ય સ્વભાવવાળો હોવાથી તેનો કોઈ કાળે નાશ પણ થતો નથી. આ પ્રમાણે આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણનારા મહાપુરુષોએ સત્ તથા અસત્ પદાર્થો-વિષે નિર્ણય કર્યો છે; માટે તું એ સુખદુઃખાદિ સહન કર.

અવિનાશી વસ્તુને સત્ય સ્વભાવવાળી સામાન્ય રીતે દર્શાવી-ને હવે તે વિસ્તારથી દર્શાવે છે.

अविनाशी तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥૧૭॥

આ સઘળા ઉત્પત્તિનાશના સ્વભાવવાળા દેહાદિક પદાર્થોની અંદર અને બહાર જે આત્મા સાક્ષીરૂપે વ્યાપી રહેલ છે, તે આત્માનું સ્વરૂપ નાશરહિત છે

એમ બાણુવું; કારણ કે ક્ષય તથા વૃદ્ધિ આદિ છએ વિકારથી રહિત હોવાથી આ આત્માનો નાશ કરવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી. ૧૭

હવે અસ્થિર સ્વભાવવાળા પદાર્થોવિષે કહે છે.

અંતવંત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।

અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્બુધ્યસ્વ ભારત ॥૧૮॥

સદાય એકરૂપ રહેનાર, નાશરહિત તથા અમાપ અને સર્વવ્યાપક એવા શરીરધારી આત્માનાં આ જે સુખદુઃખાદિક ધર્મવાળાં શરીરો છે તેજ માત્ર નાશવાન છે અને એ આત્માનો તો કોઈ કાળે નાશ પણ થતો નથી અને તેનો સુખદુઃખાદિ સાથે સંબંધ પણ કોઈ કાળે થતો નથી, એમ તત્ત્વવેત્તાઓએ કહ્યું છે. માટે હે અર્જુન! તું પણ એ પ્રમાણે સમજીને મોહથી થયેલો શોક ત્યજ દે; યુદ્ધ કર અને સ્વધર્મને છોડી દે નહિ. ૧૮

ઉપર પ્રમાણે લીળમ આદિના મૃત્યુથી થનારા શોકનું સમાધાન કર્યું. હવે “લીળમ આદિને મારવા હું ઇચ્છતો નથી” ઇત્યાદિ વચનોવડે અર્જુને હણુનારતરીકેના મિથ્યાભિમાનને લીધે જે શોક કર્યો, તે પણ નિરર્થક છે એમ કહે છે.

ય એનં વેત્તિ હંતારં યશ્ચૈનં મન્યતે હતમ્ ।

ઉમ્ભૌ તૌ ન વિજાનીતો નાયં હંતિ ન હન્યતે ॥૧૯

આ આત્માને જે મારનારો માને છે તથા જે આ આત્માને ખીબથી મરાયલો માને છે; તે બન્ને અજ્ઞાની છે. કારણ કે આ આત્મા કોઈને મારતો પણ નથી અને કોઈથી મરાતો પણ નથી. ૧૯

પ્રત્યેક પદાર્થ જન્મ, સત્તા, વૃદ્ધિ, પરિણામ, ક્ષીણતા અને નાશ, એ છ વિકારને પામે છે; પણ એ વિકારો આત્મામાં નથી તેથી તે અવિનાશી છે; એમ દઢ કરવાને હવે કહે છે.

ન જાયતે પ્રિયતે વા કદાચિન્નાયં ભૂત્વા ભવિતા

વા ન ભૂયઃ । અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો
ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥૨૦॥

આ આત્મા કોઈ કાંઈ જન્મતો પણ નથી અને મરતો પણ નથી; મારે તે “ જન્મ ” તથા “ નાશ ” ના વિકારોથી રહિત છે. વળી તે કાંઈ ઉત્પન્ન થઈને કે જન્મીને અસ્તિત્વ (હયાતી) ભોગવતો નથી, પણ પ્રથમથીજ પોતે સત્રૂપ છે, કારણ કે તે અજન્મા છે. જે અજન્મા છે તે કાંઈ જન્મીને હયાતીમાં આવતો નથી, પણ જે જન્મે છે તેજ જન્મીને હયાતી પામે છે. મારે એ આત્મા બીજા કશાથી સત્તા (હોવાપણું-અસ્તિત્વ-હયાતી) નથી પામતો પણ પોતે સત્તારૂપ છે તેથી તે ‘સત્તા’ના વિકારથી રહિત છે. વળી એ આત્મા જે કંઈ છે અને જેવો છે, તેવેજ રૂપે સદા એકરસ રહે છે તથા જરા પણ વધતો કે ઘટતો નથી; તેથી તે “ વૃદ્ધિ ” ના તથા “ ક્ષીણતા ” ના વિકારથી રહિત છે. વળી તે અનાદિકાળથીજ નવીન છે-અર્થાત્ તે પ્રથમ જે રૂપે હતો, તેમાંથી બીજા રૂપે પરિણામ પામીને (એટલે કે બીજા રૂપમાં ફેરવાઈ જઈને) નવા સ્વરૂપે થયો નથી; તેથી “ પરિણામ ” ના વિકારથી પણ રહિત છે. આ પ્રમાણે એ છએ વિકાર આત્મામાં નથી તેથી શરીરનો નાશ થવાથી તેનો નાશ થતો નથી. ૨૦

વેદાવિનાશિનં નિત્યં ય એનમજમવ્યયઃ ।

કથં સ પુરુષઃ પાર્થ કં ઘાતયતિ હંતિ કમ્ ॥૨૧॥

હું અર્જુન ! એ પ્રમાણે જે કોઈ આ આત્માને છએ વિકારથી રહિત (અજન્મા, અવિનાશી ઇત્યાદિ) જાણે છે તે પુરુષ કોને મારે છે, કેવી રીતે મારે છે તથા બીજા પાસે કોનો નાશ કરાવે છે ? અર્થાત્ તે એમાંનું કાંઈ પણ કરતો કે કરાવતો નથી. ૨૧

ભાવાર્થઃ:-ઉપલા છેલ્લા વચનથી કૃષ્ણ ભગવાને

એમ સૂચવ્યું કે, હું આ બધાઓને મારવા પ્રેરું છું અને મરાવું છું, એવી દોષદૃષ્ટિ હે અર્જુન ! તારે મારા ઉપર કરવી નહિ.

આત્મા ભલે અવિનાશી છે, પણ તેનાં શરીરોનો નાશ થાય છે, તેથી તે શરીરોનો શોક કરું છું; એમ જો અર્જુન કહે તો તેનો ઉત્તર આપે છે.

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય નવાનિ ગૃહ્ણાતિ
નરોઽપરાણિ । તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાન્ય-
ન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥૨૨॥

માણસ જેમ જૂનાં વસ્ત્ર તથા દૈનને બીજાં નવાં વસ્ત્ર ગ્રહણ કરે છે; તેમ જીવાત્મા પણ કર્મબંધીન એવાં જૂનાં શરીરોને તથા દૈનને બીજાં નામરૂપવાળાં નવાં શરીરોને ધારણ કરે છે. ૨૨

ભાવાર્થ કે, પ્રારબ્ધ પૂરું થતાં કર્માનુસાર બીજું શરીર તો મળવાનું જ. માટે એવા કર્મબંધીન જીવું શરીરના નાશનો શોક કરવો ઘટે નહિ.

હવેના શ્લોકમાં, એ આત્માનો વધ કશાથી થાય તેમ નથી, એમ દર્શાવતાં તેનું અવિનાશીપણું સ્પષ્ટ કરે છે.

નૈનં છિંદંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।

ન ચૈનં ક્લેદયંત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥૨૩॥

આ આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી; આ આત્માને અગ્નિ બાળી શકતો નથી; આ આત્માને પાણી પલાળી શકતું નથી અને આ આત્માને વાયુ સૂકવી શકતો નથી.

આત્માનું છેદનાદિ નહિ થવાનું કારણ કહે છે.

અચ્છેદ્યોઽયમદાહ્યોઽયમક્લેદ્યોઽશોષ્ય એવ ચ ।

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચ્છલોઽયં સનાતનઃ ॥૨૪॥

અવ્યક્તોઽયમચિંત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ।

તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥૨૫॥

આ આત્માને સદાકાળ રહેનારો, સર્વત્ર રહેનારો, સ્થિર રહેનારો-અર્થાત્ રૂપાંતર નહિ પામનારો, અચ-
ળ-અર્થાત્ કશાથી ચંલિત નહિ થતાં મૂળસ્વરૂપમાંજ
રહેનારો, સનાતન (અનાદિ), ઈંદ્રિયોવડે દેખાય નહિ
એવો, મનથી એકસાથે પૂરેપૂરો ચિંતવી શકાય નહિ
એવો તથા વિકારોથી રહિત કહે છે; તેથી એને અચ્છેદ,
અદાહ, અકલેદ્ય અને અશોષ્ય કહ્યો તે પણ યોગ્યજ
છે. તે માટે એ આત્માને એવા પ્રકારનો જાણીને એનો
પણ તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૪,૨૫

એમ છતાં કદાચ તું શરીરની સાથે એ આત્માને પણ જન્મ
તથા મરણાદિ પામતો માને, તો તે દષ્ટિથી પણ તારે શોક કરવો
ઘટતો નથી, એ વાત હવે કહે છે.

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥२६॥
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

વળી શરીરના જન્મ સાથે એ આત્મા પણ સદા
જન્મ્યા કરે છે, ને મરણ સાથે મર્યા કરે છે, એમ તું
માનતો હોય; તો પણ હે મહાબાહો! તારે એનો શોક
કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે જન્મનારનાં પ્રારબ્ધ
કર્મેનો નાશ થતાં તેનું મરણ અવશ્ય થવાનું છે;
અને મરનારાનો જન્મ પણ આગલા શરીરવડે કરેલાં
સંચિત કર્મેને લીધે અવશ્ય થવાનો છે; તેથી એ
ટાળ્યાં ટળે નહિ એવાં જન્મમરણનો તારા જેવા
વિદ્વાને શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૬, ૨૭

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥२८॥

વળી હે અર્જુન! શરીરનું પૂર્વરૂપ તો અવ્યક્ત-

એટલે અદૃશ્ય અથવા માયારૂપજ હોય છે; અને વચમાં એ શરીર સ્પષ્ટ દેખાય છે તે પણ મરણ થતા પાછું અદૃશ્ય થઈ માયામાં લય પામે છે. માટે એવાં અનિત્ય શરીરોનો શોક શામાટે કરવો? ૨૮

ભાવાર્થ:—સ્વપ્નમાં મળેલા પદાર્થ જાગ્રતમાં ન બેવાથી જાગેલો મનુષ્ય તેનો શોક કરતો નથી; તેમ તારે પણ દેહાદિકનો શોક કરવો ઘટે નહિ.

તો પછી વિદ્વાનો પણ શાથી તેનો શોક કરે છે? તેનું કારણ 'આત્માનું અજ્ઞાન' છે, એ વાત હવે કહે છે.

આશ્ચર્યવત્પश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्भवति तथै-
वचान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं
वेद न चैव कश्चित् ॥૨૯॥

આચાર્ય તથા શાસ્ત્રનો ઉપદેશ સાંભળવા છતાં પણ કોઈ પુરુષ તો એ આત્માને આશ્ચર્યની પેઠે જુએ છે—એટલે કે તેનામાં અસંભાવના દોષ હોવાથી ગુરુ તથા શાસ્ત્રે ઉપદેશેલા સર્વવ્યાપક, તથા સત્ય જ્ઞાન ને આનંદસ્વરૂપ એવા અલૌકિક આત્મસ્વરૂપને તે ઈર્ષ-જાળની પેઠે અસંભવિત માને છે. બીજે કોઈ વાચાળ વક્તા, તેણે કોઈ આશ્ચર્યકારક કલ્પિત વાત સાંભળી હોય તેનીજ પેઠે એ આત્માવિષે બોલે છે; તો બીજે સાંભળનાર પણ કોઈ આશ્ચર્યકારક કલ્પિત વાત સાંભળતો હોય તેનીજ પેઠે એ આત્માની વાત સાંભળે છે; અને બીજે કોઈ ડાળી મનુષ્ય તો ચિત્ત પરોવ્યા સિવાય માત્ર દેખાવ માટેજ સાંભળે છે, તેથી સાંભળવા છતાં પણ એ આત્માને જરા પણ જાણી શકતો નથી; તથા વક્તા પોતે પણ (માત્ર પોતાંપંડિત-સ્વાર્થસાધક વક્તા-હોય છે તો) એ આત્માનું કથન કરવા છતાં તે આત્માના સ્વરૂપને યથાવત્ સમજતો નથી. ૨૯

આ રીતે દુર્બોધ એવા પરમાત્મતત્ત્વને સંક્ષેપમાં ઉપદેશીને હવે એનો શોક નહિ કરવા કહે છે.

દેહી નિત્યમવધ્યોઽયં દેહે સર્વસ્ય ભારત ।

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ નત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥૩૦॥

હે ભારત ! સર્વ શરીરોનો વધ થવા છતાં આ આત્માનો તો કદી નાશજ થઈ શકતો નથી; માટે તારે આ સર્વ પ્રાણીઓનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૩૦

‘મારું શરીર કંપે છે, રૂંવાડાં ઉભાં થાય છે’ ઇત્યાદિ અર્થને કહેલું તેમ પણ થવું યોગ્ય નથી, તે હવે કહે છે.

સ્વધર્મમપિ ત્રાવેક્ષ્ય ન વિકંપિતુમર્હસિ ।

ધર્મ્યાદિ યુદ્ધાચ્છ્રેયોઽન્યત્ક્ષત્રિયસ્ય ન વિદ્યતે ॥૩૧॥

આત્માને એવો અમર સમજીને તારે કંપવું યોગ્ય નથી; તેમ તારા સ્વધર્મનો પણ વિચાર કરીને તારે કંપવું યોગ્ય નથી. જો તું એમ કહે કે, સ્વજનોને મારવામાં હું શ્રેય જોતો નથી; તો તેનો ઉત્તર એ છે કે, તારે ક્ષત્રિયને માટે તો અત્યારે આ ધર્મયુદ્ધવિના ખીલું કશું કલ્યાણકારી નથી. ૩૧

આવું તારી પ્રકૃતિને અનુસરતું—સ્વધર્મના પાલનરૂપ જે મહા-કલ્યાણકારી સાધન તે તને સહજ રીતે પ્રાપ્ત થયેલું છે, તે વખતે તું ઉલટો કંપે છે શાથી? એ વાત હવે કહે છે.

યદૃચ્છયા ચોપપન્નં સ્વર્ગદ્વારમપાવૃત્તમ્ ।

સુખિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લભંતે યુદ્ધમીદૃશમ્ ॥૩૨॥

કારણ કે માગ્યા વિના દૈવેન્દ્રિયાથી મળેલું અને સ્વર્ગના ખુલ્લા દ્વાર જેવું આવું ધર્મયુદ્ધ, હે અર્જુન! ભાગ્યવાન ક્ષત્રિયોનેજ મળે છે. ૩૨

ભાવાર્થ:—સ્વજનોને હાણીને કેમ સુખી થઈએ? એવી શંકા તેં દર્શાવેલી તે પણ વૃથા છે.

અથ ચેત્ત્વમિમં ધર્મ્યં સંગ્રામં ન કરિષ્યાસિ ।

તતઃ સ્વધર્મ કીર્તિં ચ હિત્વા પાપમત્રાપ્સ્યસિ ॥૩૩

એમ છતાં પણ જે તું આ ધર્મયુદ્ધ નહિ કરે, તો તું ક્ષત્રિયનો ધર્મ તથા મેળવેલી કીર્તિ ગુમાવી દઈને કેવળ પાપનોજ ભાગી થઈશ. ૩૩

અકીર્તિં ચાપિ મૂતાનિ કથયિષ્યંતિ તેઽવ્યયામ્ ।
સંભાવિતસ્ય ચાકીર્તિર્મરણાદતિરિચ્યતે ॥૩૪॥

વળી એથી જગતમાં સર્વ લોકો તારી સદા અપકીર્તિ ગાશે; તે તારા જેવા પ્રતિષ્ઠા પામેલાને તો મરવા કરતાં પણ વધારે દુઃખદાયક છે. ૩૪

મયાદ્રણાદુપરતં મંસ્યંતે ત્વાં મહારથાઃ ।

યેષાં ચ ત્વં बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥૩૫॥

વળી જે મહારથીઓએ તને બહુ ગુણવાન માનેલો છે તેઓ તને ભયભીત થઈને રણમાંથી નાસી ગયેલો માનશે; અને જેઓમાં તું ધણું માન પામ્યો છે, તેઓમાં પણ તું હલકાઈને પામીશ. સારાંશ કે, સર્વ કોઈ તને હલકો ગણશે. ૩૫

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति त्वाहिताः ।

निंदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥૩૬॥

વળી તારા સામર્થ્યને નિંદનારા તારા શત્રુઓ તો તારે માટે ન બોલવા જેવાં અનેક વેળુ બોલશે અને તેનાથી વધારે દુઃખ બીજું કયું ? ૩૬

“ અમારૂં હિત જયમાં રહેલું છે કે પરાજયમાં ” એમ અર્જુને કહેલું તેનો હવે ઉત્તર આપે છે.

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥૩૭॥

યુદ્ધમાં જે તું મરાઈશ તો સ્વર્ગમાં જઈશ અને જય મેળવીશ તો પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવીશ. માટે હે

કૌંતેય ! તું જે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરી ચૂક્યો છે, તે યુદ્ધ કરવાને હવે ઉભો થા. ૩૭

ગુરુજનો સાથે યુદ્ધ કરવાથી અમને પાપજ લાગે, એવું જે અર્જુને કહેલું તેનો હવે ભગવાન ઉત્તર આપે છે.

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લાભલાભૌ જયાજયૌ ।

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥૩૮॥

સુખદુઃખને સરખાં ગણીને, તથા તેના કારણરૂપ લાભહાનિને સરખાં ગણીને, અને તેના કારણભૂત જ્ય-પરાજ્યને પણ સમાન ગણીને હવે તું યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થા. કારણ કે લૌકિક સુખવૈભવાદિકની કામના છોડીને “ પોતાનો સ્વધર્મ છે-પોતાનું કર્તવ્ય છે” એવી બુદ્ધિથી પ્રભુપ્રીત્યર્થે યુદ્ધ કરવાથી તને પાતક લાગશે નહિ. ૩૮

ઉપદેશ કરેલા જ્ઞાનયોગનો એ પ્રમાણે ઉપસંહાર કરીને હવે તેમાં સાધનભૂત એવો કર્મયોગ કહે છે.

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥૩૯॥

ઉપલી બુદ્ધિ તને જ્ઞાનયોગની દૃષ્ટિથી કહી છે. (અર્થાત્ આત્મા અને દેહાદિ વિષે કેવી બુદ્ધિ કરવી એ વાત તને કહી છે) પરંતુ તને એ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયેલો નથી; એટલે અંતકરણની શુદ્ધિદ્વારા તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે તને કર્મયોગ વિષેની બુદ્ધિ કહું તે હવે સાંભળ. એ બુદ્ધિને જાણવાથી હે અર્જુન ! તું તારાં કર્મો પરમેશ્વરને અપણું કરતો ચાલી કર્મબંધનનો સંપૂર્ણ નાશ કરી શકીશ; વધારે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થઈ પરમાત્મકૃપા વિશેષ પામીશ; તથા અપરોક્ષ જ્ઞાન-પરમાત્મસાક્ષાત્કાર પામીને આ અસાર સંસારથી સર્વથા છૂટી શકીશ. ૩૯

જેમ ખેડ વગેરેમાં વધારે વિઘ્ન આવે તો અન્નરૂપી ફળ થતું

નથી; તેમ યજ્ઞયાગાદિક કર્મોમાં વધારે વિઘ્ન આવવાથી અથવા મંત્રાદિ અંગ અપૂર્ણ રહેવાથી કૃળ નહિ થતાં યજ્ઞમાન દોષભાગી થાય છે. માટે કેવાં કર્મોથી અને શા કારણથી કર્મબંધન છૂટે છે એ વાત હુજી વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

નેહાભિક્રમનાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે ।

સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો ભયાત્ ॥૪૦॥

સકામ યજ્ઞયાગાદિકની પેઠે આ નિષ્કામ કર્મયોગમાં પ્રભુપ્રીત્યર્થે કરેલો કર્મનો આરંભ નિષ્પ્રળ જતો નથી; તેમ તેમાં વિઘ્ન આવવાથી કે અપૂર્ણતા રહેવાથી દોષ પણ લાગતો નથી. વળી ઇશ્વરને ઉદ્દેશીને કરેલાં કર્મોમાં વિઘ્નો કે અપૂર્ણતાનો સંભવ એટલા માટે નથી કે, પ્રભુ પોતે એને નિર્વિઘ્ન ને સંપૂર્ણ કરે છે. માટે આ નિષ્કામ કર્મયોગરૂપી ધર્મ થોડો પણ આચર્યે હોય છે, તો તે (તેના પ્રમાણમાં) મણા મોટા ભયથી તારે છે. ૪૦

ભાવાર્થ:—નિષ્કામ કર્મ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે થોડાં અને તો થોડાં પણ દરેકે અવશ્ય કરવાં જોઈએ. કેમકે એથી નિઃસ્વાર્થપણું, હૃદયબળ, સાચી પવિત્રતા, અનુભવ અને નિરભિમાનપણું ઇત્યાદિ ખીલતાં ચાલે છે અને પરિણામે જન્મમરણરૂપી અતિ મહાન ભયથી પણ તારે છે.

સકામ તથા નિષ્કામ બંને પ્રકારની બુદ્ધિ તથા કર્મ વચ્ચે ખીલે જે મોટો ભેદ રહેલો છે, તે હવે સમજાવે છે.

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ કુરુનંદન ।

બહુશાસ્ત્રા હ્યનંતાશ્ચ બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥૪૧॥

હે કુરુવંશી રાજપુત્ર! આ ઇશ્વરની આરાધનારૂપ કર્મયોગમાં કર્મો કરનારાની બુદ્ધિ (સમજણ) 'હું કર્મ-યોગરૂપી પ્રભુભક્તિવડે અવશ્ય સંસારને તરીશ' એવી એકજ નિશ્ચયવાળી હોય છે; (તેથી તે મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યમાં અને પ્રભુમાં એકનિષ્ઠ રહી શક્તીને પ્રાપ્તવ્ય સત્વર પામી શકે છે;) ત્યારે એવા એક નિશ્ચયવગરના

જે અજ્ઞાની અને સકામ પુરુષો, તેમની બુદ્ધિઓ તે (પ્રત્યેક કર્મના ગુણભેદને લીધે તે તે કર્મનાં ફળ પણ અનેક પ્રકારનાં મળે છે તેથી) વણાજ ફાંટાવાળી તથા જેનો છેડો આવે નહિ એવી લોક પરલોકની અનંત ઇચ્છાઓવાળી હોય છે અને થતી ચાલે છે. ૪૧

ત્યારે એ સકામ પુરુષો પણ અનેક પ્રકારની કામનાઓ ત્યજી દેઈને એક નિશ્ચયવાળી નિષ્કામ બુદ્ધિ કેમ નહિ કરતા હોય ? એવી શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.

યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવદંત્યવિપશ્ચિતઃ ।

વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥૪૨॥

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।

ક્રિયાવિશંષબહુલાં મંગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ॥૪૩॥

હે અર્જુન ! “ ચાતુર્માસ્ય યજ્ઞ કરનારને અક્ષય પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, અમે સોમરસ પીને અમર થયા છીએ” ઇત્યાદિ વેદના અર્થવાદો સાંભળીને સકામ કર્મ કરવાને લલચાયલા; તથા “ કર્મના ફળરૂપે પ્રાપ્ત કરવા જેવું તે માત્ર એક સ્વર્ગ છે, તે સિવાય બીજું (પરમધામ કે સચ્ચિદાનંદમય મોક્ષ જેવું) કશું નથી” એવું બોલનારા; લૌકિક કામનાઓને લીધે વ્યાકુળ ચિત્તવાળા તથા સ્વર્ગનેજ શ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ માનનારા એવા જે અજ્ઞાની અને વિષયલોભુપ મનુષ્યો; તેઓ તે માત્ર એવીજ વાણીઓ બોલ્યા કરે છે કે જે લાકિક સુખવૈભવાદિ અસાર અનિત્ય કર્મફળને દર્શાવનારી હોય છે તથા જેમાં ભોગ અને ઐશ્વર્યના સાધનરૂપ અનેક ક્રિયાઓ કહેલી હોય છે. પણ એવી વાણી સુશોભિત પુષ્પોવાળી વિષવેલીની પેઠે ઉપરથીજ રમણીય હોઈને અંદરથી તે સ્વર્ગ આદિનાં વિષ જેવાં વિષયસુખોનેજ સર્વોત્તમ અમૃતરૂપે તથા પરમપ્રાપ્તવ્યરૂપે સમજાવનારી અને તેનાજ તરફ પ્રેરનારી હોય છે. ૪૨, ૪૩

મોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં તયાપહતચેતસામ્ ।

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥૪૪

એવી આકર્ષક વાણીથી જેમનું ચિત્ત ભોગ અને
એશ્વર્ય તરફ ખેંચાઈને આસક્ત થયેલું હોય છે; તેમના
અંતઃકરણમાં (ઉપર કહી તેની) પરમ કલ્યાણના
એકજ નિશ્ચયવાળી અને એકનિષ્ઠ “ યોગબુદ્ધિ ”
ઉપજી શકતી નથી. (અથવા પરમાત્મસમાધિમાં
એકાગ્ર થઈ શકતી નથી.) ૪૪

વેદોનું પરમ પ્રયોજન સ્વર્ગ આદિ ન હોય તો તે સ્વર્ગ
આદિના આધનભૂત સકામ કર્મોનું વિધાન શામાટે કરે છે ? એ
શંકાનો હવે ભગવાન ઉત્તર આપે છે.

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિસ્ત્રૈગુણ્યો મવાર્જુન ।

નિર્દ્વંદ્વો નિત્યસત્ત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥

સકામ કર્મ કરનારાઓનેજ કર્મોનાં ત્રિગુણાત્મક
ફળો સાથે સંબંધ છે, એમ વેદો કહે છે; માટે હે અર્જુન!
તું એ ત્રિગુણાત્મક ફળોની ઈચ્છાવગરનો થા; જયપરા-
જય તથા સુખદુઃખાદિ જોડકાંઓ પ્રત્યે રાગદ્વેષવિનાનો
થા; સદાય સાત્ત્વિક આહાર, વિહાર, કર્મ અને સહ-
વાસાદિક કરનારો થા; તથા લૌકિક પદાર્થોના યોગ અને
ક્ષેમને માટે-એટલે કે અપ્રાપ્ત લૌકિક વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે
તથા પ્રાપ્ત વસ્તુના સંરક્ષણ માટે-ઈચ્છા, ચિંતા કે
પ્રયત્નવગરનો થઈને માત્ર એક તે સર્વેશ્વર અને પરમ
ઉદાર પરમાત્મામાંજ પ્રીતિ, કામના અને પ્રયત્ન કર-
નારો થા; કારણ કે જે મનુષ્ય સુખદુઃખ આદિક દ્વંદ્વો
પ્રત્યેના રાગદ્વેષથી વ્યાકુળ રહેતો હોય; જે પોતાના
યોગક્ષેમ માટે ચિંતા ને ઉદ્વેગ કર્યા કરતો હોય; અથવા
જે પ્રમાદી અને ધીરજરહિત હોય; તે મનુષ્ય નિષ્કામ
યોગી થઈ શકતો નથી. ૪૫

વેદે કહેલાં અનેક પ્રકારનાં લૌકિક કૃણોથી ઉપરામ કરીને જે બુદ્ધિ કેવળ ઈશ્વરનીજ આરાધનામાં જોડે; તેનેજ કુબુદ્ધિ કેમ ન ગણવી? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્લુતોદકે ।

તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥૪૬॥

જેમ વાવ, કૂવા આદિક નાનાં જળાશયોમાં જવાથી સ્નાનપાન આદિનો જેટલો અર્થ સરે છે, તે બધેજ અર્થ ચોતરફ પાણીથી ભરેલા એક મોટા જળાશયમાં જવાથી પણ સરે છે; તેમ સદ્ગુણ વેદોમાં સકામ કર્મોનાં જે જે કૃણ કહ્યાં છે, તે બધાં કૃણ પૂર્વે કહેલી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવાળા બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષને પણ અવશ્ય મળે છે.

ભાવાર્થ:—एतस्यैवानन्दस्यान्यानि वृत्तानि मात्रामुप-
जीवन्ति अर्थात् “અન્ય પ્રાણીઓ તો માત્ર આ મહાન આનંદની એકજ માત્રાવડે જીવે છે.” એવું શ્રુતિ કહે છે, તેમાં પણ એજ હેતુ છે કે, સર્વ લૌકિક આનંદનો સમાવેશ બ્રહ્માનંદમાં થઈ જાય છે. તથા બધાં લૌકિક સુખો કરતાં અનંતગણો, અમાપને અચળ છે. માટે બ્રહ્માનંદ નિષ્કામ કર્મરૂપી ઈશ્વરારાધનમાં તત્પર રહે-
નારી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિજ સદ્બુદ્ધિ કહેવાય છે.

જે એમ હોય તો “ઈશ્વરારાધનાથી સર્વ કર્મનાં કૃણ મળશે” એમ સમજીને ઈશ્વરની માત્ર આંતરિકજ આરાધના કરવી જોઈએ. બાહ્ય કર્મોની શી જરૂર? તે વિષે હવે કહે છે.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્મૂર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥૪૭॥

તું એ પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળો હોવાથી પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા પણ તારે મેળવવી જોઈએ; અને તે યોગ્યતા મેળવવા માટે હવે તારો અધિકાર પણ પ્રભુપ્રી-
ત્યર્થ કર્મ કરવા જેટલો થયેલો છે. તું હવે જન્મમરણમાં બાંધી રાખનારાં લૌકિક કર્મકૃણ ઇચ્છે એવો અધિકાર-

હીન (મંદ બુદ્ધિવાળો) કોઈ રીતે રહ્યો નથી; તેમ નિષ્કામ આલ્પકર્મ છોડી દઈ માત્ર આંતરિક સાધનામાં જોડાઈ રહે એટલો વધારે યોગ્ય પણ થયો નથી. માટે હવે તો તારે લૌકિક ફળના હેતુથી કર્મ કરવાં જોઈએ નહિ; તેમ “કર્મ બંધન કરશે તો?” એવા ભયથી સ્વધર્મને અનુસરતાં નિષ્કામ કર્મ નહિ કરવાનો પણ તારે નિશ્ચય કરવો જોઈએ નહિ. ૪૭

એ નિષ્કામ કર્મો દેવી રીતે કરવાં તે હવે કહે છે.

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥

પણ હે ધનંજય! કર્મોનો કર્તા હું છું, એવું અભિમાન ત્યજીને તથા કર્મની સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમાન બુદ્ધિ રાખીને તું એકમાત્ર પ્રભુપરાયણ (ઈશ્વરને જ પરમશ્રેષ્ઠ ને પરમપ્રાપ્તવ્ય માનનારો) થઈને પ્રભુપ્રીત્યર્થે કર્મો કર. કારણકે એમ સમાન બુદ્ધિથી તથા ફળેચ્છા ત્યજીને સ્વધર્માનુસાર કર્તવ્ય કર્મ કરવાં; તેને જ સત્પુરુષો “નિષ્કામ કર્મ” અથવા “કર્મયોગ” કહે છે. ૪૮

કામ્ય કર્મો તો અત્યંત હલકાં છે એ વાત હવે કહે છે.

દૂરેણ હ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્ધનંજય ।

બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહૈતવઃ ॥૪૯॥

હે અર્જુન! વિજ્ઞાનના સાધનભૂત નિષ્કામ કર્મો કરતાં અન્ય કામ્ય કર્મો તો પરમહિત સાધવાથી દૂરજ રહેનારાં—અર્થાત્ નકામાંજ છે; માટે એ પરમશ્રેય પામવા માટે તો તું નિષ્કામ બુદ્ધિનો આશ્રય લઈને પ્રભુપ્રીત્યર્થે ઈશ્વરાર્પણ કર્મો કર. કારણકે (નિષ્કામ કર્મને પરિણામે પ્રભુકૃપાનેચિત્તશુદ્ધિ થવાથી જે અનુપમ પરમપદ પામી શકાય છે; તે મેળવવાનો વિચાર નહિ કરતાં જેઓ તુચ્છ લૌકિક ફળો જ મેળવવા ઇચ્છે છે એવા) લૌકિક ફળના સંકામ હેતુથી કર્મ કરનારા તો (પોતાનું જ્ઞાન-સમજ-

ણ-બુદ્ધિ-એને સુધારવા વધારવામાં અત્યંત કૃપણ-
કંબુસ-મૂર્ખ-હોવાથી પોતાનું મહાન હિત પણ
સમજવામાં તથા સાધવામાં) અત્યંત કૃપણ (કંબુસ-
મૂર્ખ) હોય છે. *૪૯

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ૫૦

એ મોક્ષના સાધનભૂત નિષ્કામબુદ્ધિવાળો યોગી કુક-
ર્મ તો પ્રથમથીજ છોડી ચૂકેલો હોઈ શુભ કર્મમાં જ્ઞેડા-
યલો હોય છે; પરંતુ પછી તે (કર્મયોગદ્વારા તેનું અંતઃ-
કરણ આંતરિક સાધનામાં વધારે યોગ્ય થતાં-જેમ
રમતમાં પડેલો બાળક ભૂખ લાગતાં રમવાનું છોડી દઈ
જમવા માંડે તેમ-શુભ કર્મ પણ આપોઆપ છોડી
દે છે અને એવી રીતે તે) સુકૃત તથા દુષ્કૃત એ બેઉ
પ્રકારનાં બાહ્યકર્મ આ ને આ જન્મમાંજ તણ દે છે.
(તથા અંતરંગ સાધનામાં સર્વભાવે એકનિષ્ઠ થઈને
પરમપદને પામે છે.) માટે હે અર્જુન! તું “કર્મયોગ”
એટલે કે “નિષ્કામ કર્મ” કરવાને પ્રવૃત્ત થા. કેમકે તુચ્છ
ફળવાળાં તથા બંધનકારક એવાં સકામ કર્મોમાં આ-
યુષ્ય અને શક્તિ ગુમાવવાનું જવા દઈ મોક્ષદાયક એવા
નિષ્કામ કર્મરૂપ ઇશ્વરારાધનામાં વાપરવાની કુશળતા
(આવડત-ચતુરાઈ) મેળવવી એનેજ યોગ જાણવો. ૫૦

હવે નિષ્કામ કર્મ મોક્ષનું સાધન શાથી છે, તે વાત કહે છે.

* શ્રુતિ પણ કહે છે કે યો વા एतदक्षरमाविदित्वा गार्ग्यस्मा-
ह्योक्तात्प्रैति स कृपणः । अर्थात् હે ગાર્ગિ! (પોતાની જે શક્તિવડે
લોકો લૌકિક પદાર્થ પાછળ મથ્યા કરે છે, તેજ શક્તિવડે તેઓ
પરમકલ્યાણ સાધી શકે તેમ છે; છતાં) જે મનુષ્ય આ અવિનાશી
પરમાત્માને જાણ્યા વિના-સાક્ષાત્કાર પામ્યા વિના આ લોકમાંથી
મરણ પામે છે, તેને (પોતાનું શક્ય અને સદાનું પરમકલ્યાણ
સાધવામાં) કૃપણ જાણવો.

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ।

જન્મવંધવિનિર્મુક્તા પદં ગચ્છંત્યનામયમ્ ॥૫૧॥

આ પ્રમાણે જે મનુષ્યો કર્મજન્ય ફળની ઈચ્છા તથા ઇધને નિષ્કામ બુદ્ધિપૂર્વક કર્મ કરે છે; તેજ પૂરી ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા વિજ્ઞાન (પરમાત્મસાક્ષાત્કાર) પામીને સર્વ વિકારરહિત એવા પરમ સચ્ચિદાનંદમય ભોક્ષ-પદને પામે છે; તથા જન્મમરણરૂપી મહાન બંધનથી સદાને માટે છૂટે છે. ૫૧

એ પરમ પદ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય ? તે હવે સમજાવે છે.

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિષ્યતિ ।

તદા ગંતાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥૫૨॥

એવી રીતે નિષ્કામ કર્મરૂપે ઈશ્વરારાધન કરીને જ્યારે તારી બુદ્ધિ મોહરૂપી કાદવ-કચરો તથા દેશે; ત્યારેજ તું સાંભળેલી તથા સાંભળવાયોગ્ય ભાસતી એવી સર્વ લૌકિક વસ્તુઓની અનિત્યતા, જડરૂપતા તથા દુઃખરૂપતા પૂરેપૂરી સમજી શકીને તેના ઉપર પ્રબળ વૈરાગ્ય પામીશ—અર્થાત્ એ બધું છેક અગ્રાહ્ય લાગવાથી લૌકિક પદાર્થ આવી ભળશે તોપણ લેવા ઈચ્છીશ નહિ.

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્યાસ્યતિ નિશ્ચલાઃ ।

સમાધાવચ્ચલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥૫૩॥

નાના પ્રકારના લૌકિક તથા વૈદિક અર્થોજ વધારે સાંભળવાથી તારી બુદ્ધિ વિક્ષેપ પામેલી છે તે જ્યારે (ઉપર કહ્યું તેમ બીજા પદાર્થો તરફ નહિ જતાં) કેવળ પરમેશ્વર પ્રત્યેજ સ્થિર થઇને રહેશે; ત્યારેજ તું એ યોગના ફળરૂપે વિશેષ ચિત્તશુદ્ધિ અને પરમાત્મ-સાક્ષાત્કારને પામીશ. ૫૩

એવા પરમાત્મામાં સ્થિર બુદ્ધિવાળા બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષનાં લક્ષણ કેવાં હોય, તે હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા ભાષા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ।

સ્થિતધીઃ કિં પ્રમાષેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥

હે કેશવ ! એવા પરમાત્મસમાધિમાં સ્થિતિ પામેલા સ્થિતપ્રજ્ઞ (સ્થિર બુદ્ધિવાળા) પુરુષનાં લક્ષણ કેવાં હોય ? એ સ્થિર બુદ્ધિવાળો કેવી રીતે બોલે ? કેવી રીતે બેસે ? તથા કેવી રીતે ચાલે ? ૫૪

કલ્યાણપ્રાપ્તિને માટે સાધકને જે જે સાધનો સાધ્ય કરવાનાં, તે સાધનો સિદ્ધ પુરુષમાં સ્વાભાવિક બની રહ્યાં હોય છે; માટે સિદ્ધાત્માનાં લક્ષણો સાથે સાધક માટે જરૂરી જે અંતરંગ સાધનો તે પણ અધ્યાય પૂરો થતાં સુધી કહે છે. તેમાં પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર બે શ્લોકથી આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્ ।

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥૫૫॥

હે પાર્થ ! મનુષ્ય જ્યારે મનમાં રહેલી અન્ય સર્વ લૌકિક પદાર્થોની કામનાઓ તણ દે છે અને સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્મસ્વરૂપમાંજ સંતુષ્ટ રહે છે, ત્યારે તે મુનિ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ૫૫

દુઃસ્વેષ્વનુદ્વિમમનાઃ સુસ્વેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥૫૬॥

વળી દુઃખને વખતે જે ઉદ્વેગરહિત રહે છે; જે લૌકિક સુખોમાં ને પદાર્થોમાં સ્પૃહારહિત રહે છે; તથા જેના રાગ, દ્વેષ, ભય ને ક્રોધ જતા રહ્યા છે; તે મુનિ સ્થિર બુદ્ધિવાળો કહેવાય છે. ૫૬

હવે એ સ્થિર બુદ્ધિવાળો કેવી રીતે રહે છે તે ઇં કહે છે.

યઃ સર્વત્રાનભિસ્નેહસ્તત્પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નાભિનંદતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૫૭

જેને સ્ત્રીપુત્રાદિ લૌકિક પદાર્થોમાં સ્નેહ નથી; જે અનુકૂળ વસ્તુ મળતાં ખુશી થતો નથી ને પ્રતિકૂળ વસ્તુ મળતાં દ્વેષ કરતો નથી પણ ત્રાહિતની પેઠે સ્થિર રહે છે; તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે. ૫૩

यदा संहरते चायं कूर्मोऽग्नीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥

જેમ કાચખો પોતાનાં હાથપગાદિ સર્વ અંગોને સ્વભાવથી સંકોચી લે છે; તેમ જે સર્વ ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી ખેંચી લે છે, તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે. ૫૮

રોગી તથા ઉપવાસી પણ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી; માટે વિષયોમાં ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ ન થવી એ સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ કહેવાય નહિ. એ શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥५९॥

જે કે વિષયોને નહિ સેવનારા સાધકને તથા રોગીને પણ વિષયોનો અનુભવ થતો અટકે છે; પણ તેથી કંઈ તેના મનમાં રહેલી વિષયાસક્તિ જતી નથી. અને સ્થિતપ્રજ્ઞ સિદ્ધ પુરુષને તો સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તેના અંતઃકરણમાંની વિષયાસક્તિ જતી રહે છે. ૫૯

આ શ્લોકનો એવો પણ અર્થ થાય કે, ઉપવાસી પુરુષ ભૂખે તપવાથી તેની ઇન્દ્રિયો શાંત પડી જાય છે; પરંતુ મનમાં તો ખાનપાનાદિકના રસાસ્વાદની ઇચ્છા રહે છેજ. પણ સ્થિતપ્રજ્ઞને તો સર્વ રસોના રસરૂપ અને સુખોના સુખરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી રસાસ્વાદની ઇચ્છા પણ આપોઆપ ટળી જાય છે.

ઇન્દ્રિયો વશ કર્યા વિના એ સ્થિતપ્રજ્ઞપણું સંભવે નહિ; માટે સાધકે તો ઇન્દ્રિયો જીતવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તે વાત હવે કહે છે.

યતતો હ્યપિ કૌન્તેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ।

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરંતિ પ્રસભં મનઃ ॥૬૦॥

હે કુંતીના પુત્ર! મોક્ષમાટે પ્રયત્ન કરનારા એવા જ્ઞાની સાધકના પણ મનને ક્ષોભ પમાડનારી એ ઇન્દ્રિયો પરાણે વિષયો તરફ ખેંચી જાય છે. ૬૦

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ।

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૬૧॥

માટે સાધક યોગીએ તો એ સઘળી ઇન્દ્રિયોને સ્વાધીન રાખવા ઉપરાંત મનવડે પણ (પરમાત્મવિષયક ધ્યાન-ચિંતન, કથા-કીર્તન, શ્રવણ-મનન, ભજન-પૂજન ઇત્યાદિમાંની અનુકૂળ પડે તે તે સાધનામાં મનને જોડતા રહીને) સદા મારે પરાયણ રહેવું. કારણકે એવી રીતે જેની ઇન્દ્રિયો મન સહિત પોતાને વશ હોય છે તેની જ બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. ૬૧

બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને વશ નહિ રાખવાથી થતા દોષ કહ્યા. હવે મનને વશ નહિ રાખવાથી થતા દોષ કહે છે.

ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥૬૨

જે મનુષ્ય માત્ર ઇન્દ્રિયોને જ રોકે છે અને મનને છૂટું રાખે છે; તેને તો સ્વાભાવિક રીતે જ વિષયોના વિચાર અને ચિંતન થયા કરે; ચિંતનથી વિષયોમાં આસક્તિ થાય છે; આસક્તિને પરિણામે કામના-ઈચ્છા-થાય છે અને કામનામાં વિદ્ન આવવાથી ક્રોધ થાય છે. ૬૨

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ॥૬૩

ક્રોધમાંથી મોહ ઉપજે છે; (અર્થાત્ કાર્ય અકાર્યનો વિવેક નાશ પામે છે;) સંમોહથી ગુરુ તથા શાસ્ત્રના ઉપ-

દેશની સ્મૃતિમાં ભ્રમ થાય છે; સ્મૃતિભ્રમથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને બુદ્ધિનો નાશ થવાથી જ્ઞાની સાધક અધોગતિને પામે છે. ૬૩

વિષયો તરફ વળવાનો ઈંદ્રિયોનો સ્વભાવ હોવાથી તેને રોકીને એ દોષ ટાળી શકાય તેમ નથી; તે પછી સ્થિતપ્રજ્ઞપણું ક્યાંથીજ થાય? એનું હવે સમાધાન કરે છે.

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિંદ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥૬૪॥

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥૬૫॥

સ્વાધીન મનવાળો સાધક પોતાની રાગદ્વેષરહિત તથા મનને આધીન એવી ઈંદ્રિયોવડે વિષયોમાં વિચરે તોપણ પરમાત્માનો પ્રસાદ પામે છે; પરમાત્મકૃપાથી એનાં સર્વ વિધ્નો અને દુઃખો નાશ પામે છે તથા તે પ્રસન્નચિત્તવાળો થઈ તેની બુદ્ધિ પણ શીઘ્ર સ્થિર થાય છે.

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ।

ન ચાભાવયતઃ શાંતિરશાંતસ્ય કૃતઃ સુખમ્ ॥૬૬

જેણે મનસહિત ઈંદ્રિયોને વશ કરી નથી એવા અયોગી મનુષ્યને કર્મયોગની નિષ્કામબુદ્ધિ પણ થતી નથી; કર્મયોગરૂપી ઈશ્વરારાધન વિના પરમાત્મધ્યાનની પણ ભાવના થતી નથી; ભાવનાવગરનાને શાંતિ પણ મળતી નથી અને અશાંત મનુષ્યને બ્રહ્માનંદનું સુખ તો ક્યાંથીજ મળે? ૬૬

હવે ઈંદ્રિયાધીન મનુષ્યને જ્ઞાન નહિ થવાનું કારણ કહ્યું છે.

ઈન્દ્રિયાણાં હિ ચરતાં યન્મનોઽનુવિધીયતે ।

તદસ્ય હરતિ પ્રજ્ઞાં વાયુર્નાવમિવાંભસિ ॥૬૭॥

વશ નહિ થયેલું મન વિષયોમાં ભટકતી ઈંદ્રિયોમાંની એક પણ ઈંદ્રિય સાથે જોડાઈને વિષય તરફ જાય છે;

તો તે એક ઇંદ્રિય પણ, જેમ અસાવધ નાવિકના વહાણ-
ને સમુદ્રમાં પવન જ્યાં ત્યાં ભભાવે તેમ પુરુષની બુદ્ધિને
વિક્ષેપવાળી કરીને વિષયોમાં ભભાવે છે; તો પછી
વિષયાધીન બધી ઇંદ્રિયો બુદ્ધિને વિક્ષેપ કરીને
વિષયોમાં ભભાવે એમાં તો કહેવું જ શું? ૬૭

તસ્માદ્યસ્ય મહાબાહો નિગૃહીતાનિ સર્વશઃ ।

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૬૮॥

માટે હે મહાબાહો! મન ઉપરાંત જેની સર્વ ઇંદ્રિયો
પણ પોતપોતાના વિષયોથી રોકેલી હોય છે, તેનીજ
બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત (સ્થિર) થઈ શકે છે. ૬૮

નિદ્રાવશ મનુષ્યની પેઠે ઇંદ્રિયોના દર્શનાદિક વ્યાપારથી
રહિત હોય એવો મનુષ્ય આ જગતમાં જણાતો નથી, માટે ઉપર
કહેલું સ્થિતપ્રજ્ઞપણાનું લક્ષણ અસંભવિત છે; એવી શંકાનું હવે
ભગવાન સમાધાન કરે છે.

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ।

યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પર્યતો મુનેઃ ॥

જેમની બુદ્ધિ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી ઢંકાઈ ગઈ છે,
એવાં સર્વ પ્રાણીઓને તો એવી યોગબુદ્ધિ અને આત્મ-
નિષ્ઠા રાત્રિ જેવી (એટલે કે નહિ જાણવાજેવી-નહિ
જાગવા જેવી-નહિ પાળવા જેવી)જ ભાસે છે; પરંતુ
ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરનાર યોગી પુરુષ તો એ યોગબુદ્ધિ-
માં અને આત્મનિષ્ઠામાંજ જાગ્રત રહે છે. તથા સામાન્ય
મનુષ્યો લૌકિક વિષયોના જ્ઞાનમાં અને પ્રયત્નમાં જાગ્રત
રહે છે, તે પ્રકારના જ્ઞાન અને પ્રયત્નને તે સાધક મુનિ
રાત્રિ જેવાં (નહિ જાગવા-જાણવા-જેવાં) જાણે છે. ૬૯

ભાવાર્થ:-છતા દિવસે આંખો મીંચી ધુવડ અંધાર-
જ જુએ છે; તેમ સંયમી, વિષયોમાં વિચરે તો પણ તેના
તરફ વૃત્તિ નહિ રાખતાં પરમાત્મા તરફ રાખે છે.
માટે સ્થિતપ્રજ્ઞનું ઉપરનું લક્ષણ અસંભવિત નથી.

આપૂર્યમાણમચલપ્રતિષ્ઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ
યદ્વત્ । તત્કામા યં પ્રવિશંતિ સર્વે સ શાંતિ-
માપ્નોતિ ન કામકામી ॥૭૦॥

ગંગા, યમુના, સિંધુ આદિ અનેક નદીઓના પ્રવા-
હોથી સદાકાળ પૂરાવા છતાં જેણે મર્યાદા મૂકી નથી
એવા સમુદ્રમાં બીજાં-વરસાદનાં પણ પુષ્કળ પાણી
આવી ભળે છે ત્યારે પણ તે પોતાની નિર્ણિત મર્યાદા
છોડતો નથી; તેની પેઠે જે સંયમી મુનિ, તેને કેવા પણ
અને કેટલા પણ ભોગ્ય પદાર્થ આવી મળે તોપણ તેનાથી
ચલિત થતો નથી; તેજ પરમ શાંતિરૂપ મોક્ષને પામે છે,
ભોગની ઈચ્છાવાળો નહિજ. ૭૦

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્પુમાંશ્ચરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સ શાંતિમધિગચ્છતિ ॥૭૧॥

એટલુંજ નહિ પણ જે મનુષ્ય પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ
ભોગ્ય પદાર્થોની ઉપેક્ષા કરીને નિઃસ્પૃહ, મમતારહિત
તથા નિરભિમાની થઈને વિચરે છે, તેજ સચ્ચિદાનંદ-
મય મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણવું. ૭૧

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वास्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥७२॥

હે પાર્થ! આ (કંઈ સામાન્ય સુખશાન્તિની વાત
નથી, પણ અપાર સચ્ચિદાનંદમય એવા પરમપદને પામી
ચૂકેલા બ્રહ્મદર્શીની) બ્રાહ્મી સ્થિતિની વાત છે. કર્મ-
યોગરૂપ ઇશ્વરારાધનથી શુદ્ધ થયેલા અંતઃકરણવાળો
મનુષ્ય એ બ્રાહ્મી સ્થિતિને પામ્યા પછી આ સંસારમાં
પણ મોહ પામતો નથી; તથા અંતકાળે પણ એજ
નિષ્ઠામાં રહીને (ફરી જન્મમરણાદિ દુઃખોમાંકોઈ કાળે
આવવું પડે નહિ એવા) બ્રહ્મનિર્વાણને પામે છે. ૭૨

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો સાંખ્યયોગનામનો બીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩ જો—સર્વયોગ

ગયા અધ્યાયમાં “અશોક્યાનન્વશોચસ્ત્વં” ઇત્યાદિ વાક્યોવડે દેહથી આત્માના લિન્નપણાનું જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે એ વાત કહી; અને તે પછી ઇષા તેમિહિતાસાંલ્યે બુદ્ધિર્યોગેત્વિમાં જ્ઞાણુ ઇત્યાદિ શ્લોકવડે કર્મને અપરોક્ષજ્ઞાનનું—પરમાત્મસાક્ષાત્કારનું—સાધન કહ્યું; પરંતુ તે પછી એ ઇંમાંથી મુખ્ય સાધન કયું તથા ગૌણ સાધન કયું એ વાત નહિ કહેતાં સ્થિતપ્રજ્ઞપણું, નિષ્કામપણું, નિરભિ-માનપણું તથા જિતેન્દ્રિયપણું ઇત્યાદિ ધર્મો કહ્યા તથા ઉપસંહારમાં ઇષા બ્રાહ્મી સ્થિતિઃ પાઠ્ય એ શ્લોકવડે પ્રહ્લાનિષ્ઠાની પ્રશંસા કરી. એ ઉપરથી ભગવાન કર્મ કરતાં જ્ઞાનને શ્રેષ્ઠ માનતા હશે એમ ધારીને હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે—

જ્યાયસી ચેત્કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ।
તત્કિં કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયાસિ કેશવ ॥૧॥

હે જનાર્દન ! અપરોક્ષ જ્ઞાન મોક્ષનું અંતરંગ સાધન હોવાથી કર્મયોગ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ જો આપે માન્યું હોય તો હે કેશવ ! આપ મને લડવાનું કહીને હિંસાત્મક કર્મમાં શા માટે પ્રેરો છો ? ૧

ક્ષત્રિયને ‘ધર્મયુદ્ધ કરતાં વધારે શ્રેયસ્કર ણીભું નથી’ ઇત્યાદિ વચનોવડે કર્મને પણ શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે, એમ જો ભગવાન કહે તો અર્જુન હવે એનો ઉત્તર આપે છે.

વ્યામિશ્રેણેવ વાક્યેન બુદ્ધિં મોહયસીવ મે ।
તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોઽહમાપ્નુયામ્ ॥૨॥

કોઈ વચનમાં આપ જ્ઞાનયોગની પ્રશંસા કરો છો તો

કોઈ વચનમાં કર્મયોગની પ્રશંસા કરો છો. એમ સદેહ ઉત્પન્ન કરનારાં જે પ્રકારનાં વ્યામિશ્ર વચનોવડે મારી બુદ્ધિને મોહ પમાડતા હો એમ ભાંસે છે—અર્થાત્ આપ દયાળુ મોહ તો નજ ઉપજવો, છતાં મને આંતિથી એવું ભાસે છે; માટે એ બંનેમાં મને જેથી મોક્ષનો લાભ થાય તથા જે અત્યારે પણ મારે માટે હિતકારી હોય તે એકજ સાધન નિશ્ચય કરીને મને કહો. ૨

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

લોકેઽસ્મિન્દ્વિવિધા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયાનઘ ।

જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥૩॥

હે નિર્દોષ અર્જુન ! કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ એ બંને સાધનને જે મેં એકબીજાની અપેક્ષારહિત સ્વતંત્ર કહ્યાં હોય, તોજ તારો એ પ્રશ્ન ઠીક ગણાય. પણ મેં તો એ બંનેથી એકજ બ્રહ્મનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ કહી છે. એમાં જ્ઞાનયોગ મુખ્ય છે અને કર્મયોગ ગૌણ છે; પણ તેથી કંઈ એ બંને સાધનને બુદ્ધાં બુદ્ધાં સ્વતંત્ર સમજવાનાં નથી. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અને માલિન અંતઃકરણવાળા, એવા જે પ્રકારના અધિકારી માટે એ એક બ્રહ્મનિષ્ઠાના જે પ્રકારના પેટાભેદ પૂર્વાધ્યાયમાં કહ્યા છે. જેઓ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અને જ્ઞાનભૂમિકામાં આરૂઢ થયેલા હોય, તેમને જ્ઞાનની પરિપક્વતા માટે “તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ અર્થાત્ યોગીએ તે સર્વ ઈન્દ્રિયોને આધીન રાખીને મારે પરાયણ રહેવું” ઇત્યાદિ વચનોથી ધ્યાનાદિક જ્ઞાનયોગવડે બ્રહ્મનિષ્ઠા થવાની વાત કહી છે; અને જ્ઞાનભૂમિમાં આરૂઢ થવાની ઇચ્છાવાળા કર્મયોગના અધિકારીઓ માટે અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપે “ધર્મ્યાદિ યુદ્ધાચ્છ્રેયો-ન્યત્ક્ષત્રિયસ્ય ન વિદ્યતે અર્થાત્ ધર્મયુદ્ધ વિના અન્ય કશાથી ક્ષત્રિયોનું શ્રેય નથી” ઇત્યાદિ વચનોથી કર્મ-

યોગવડે બ્રહ્મનિષ્ઠા થવાની વાત કહી છે. સારાંશ કે, ચિત્તની શુદ્ધિ તથા અશુદ્ધિ, એવા બિજાસુની અવસ્થાના બે ભેદને લીધેજ એવા તેડભિહિતા સાંખ્યે બુદ્ધિયોગેત્વિ-માં શૃણુ ઈત્યાદિ વચનોવડે તને બે પ્રકારની નિષ્ઠા કહી છે.

માટે ચિત્તની સારી પેઠે શુદ્ધિ થઇ બ્રહ્માભ્યાસની યોગ્યતા (વિવેક, વૈરાગ્ય, પટસંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા-મોક્ષેચ્છા) સારી પેઠે બને, ત્યાંસુધી યોગીની પ્રકૃતિ ચાર વર્ણાશ્રમ પૈકી જે વર્ણ અને જે આશ્રમના ગુણકર્મસ્વભાવવાળી હોય તે વર્ણ અને તે આશ્રમનાં કર્મ કરવાં જોઈએ. કારણ કે વર્ણાશ્રમનાં કર્મ ન કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ થતી નથી અને ચિત્તશુદ્ધિ વિના અપરોક્ષજ્ઞાન થતું નથી; તેથી ભગવાન કહે છે કે:—

ન કર્મણામનારંભાન્નૈષ્કર્મ્યં પુરુષોડશ્રુતે ।

ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ॥૪॥

પણ કંઈ કર્મો નહિ કરવાથી મનુષ્ય ચિત્તશુદ્ધિ પામતો નથી અને ચિત્તશુદ્ધિ વિના અપરોક્ષ જ્ઞાન થતું નથી; માટે ચિત્તશુદ્ધિ થયા વિના કરેલા કર્મત્યાગથી મોક્ષ પણ મળતો નથી. ૪

કર્મસંન્યાસનો અર્થ કર્મકૃણમાં આસક્તિ ન રાખવી એવો છે; એ સમભવવાને કર્મોનો સર્વથા ત્યાગ અશક્ય છે, એ વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

ન હિ કશ્ચિત્ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્ ।

કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વૈઃ પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ ॥૫॥

કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ પણ અવસ્થામાં એક કે બીજા પ્રકારની ક્રિયા કર્યા વિના ક્ષણ પણ રહી શકતો નથી. કારણ કે સર્વ કોઈ ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ, અજ્ઞાન ઈત્યાદિને આધીન હોવાથી સ્વભાવથીજ રાગ-દ્વેષાદિવડે તેઓ કોઈને કોઈ કર્મમાં પ્રવર્તે છે. ૫

કર્મેદ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

હંદ્રિયાર્થાન્વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥૬

આમ છતાં જે મનુષ્ય વાણી, હાથ, પગ ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયોને રોકીને પરમાત્મધ્યાનને બહાને મનથી વિષયો-નુંજ સ્મરણ કર્યા કરે છે; તે તો બૂઠા આચરણવાળો અર્થાત્ ઠાંગી કહેવાય છે. ૬

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।

कर्माद्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥७॥

અને હે અર્જુન! એવા ઠાંગી કર્મત્યાગી કરતાં તો જે મનુષ્ય મનવડે વિષયોમાં અનાસક્ત થઈને તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને કર્મેન્દ્રિયોને ઇશ્વરારાધ-નરૂપ કર્મયોગમાં બેડે છે તથા કર્મપ્રણની ઇચ્છા કરતો નથી, તેજ શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે નિષ્કામ કર્મ કરવાથી ચિત્ત-શુદ્ધિ થઈ અપરોક્ષ જ્ઞાન મળે છે. ૭

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥८॥

માટે કર્મો તજી દેવા કરતાં કર્મો કરવાં એજ તારે માટે શ્રેષ્ઠ છે; જેથી તું તો તારાં સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મ ઉપરાંત તારે માટે નિર્માયેલું યુદ્ધકાર્ય પણ કર. કર્મ ત્યજવાથી તો તારો શરીરનિર્વાહ પણ નહિ થાય. ૮

સાંખ્યશાસ્ત્રના મતે સર્વ કર્મો બંધનકારક છે છતાં તે ન ત્યજવાં બેઠએ? એ શંકાનું હવે નિરાકરણ કરે છે.

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ॥९॥

યજ્ઞાર્થે-એટલે કે પ્રભુપ્રીત્યર્થે-નિષ્કામ ભાવે કર્મો નહિ કરતાં આ બધા લોકો સકામ કર્મો કર્યા કરે છે તેથીજ તેઓ કર્મબંધનમાં પડે છે. માટે હે અર્જુન! તું તો પ્રણની આસક્તિ ઇલાડી દઈને માત્ર યજ્ઞાર્થે-પ્રભુ-પ્રીત્યર્થે-નિષ્કામ કર્મોજ કર. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે યજ્ઞો વૈ

વિષ્ણુઃ અર્થાત્ યજ્ઞ પણુ વિષ્ણુરૂપ છે.૯

બ્રહ્માણ પણુ યજ્ઞ કરનારને શ્રેષ્ઠ કહે છે, તે હવે કહે છે.

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમેષ વોઽસ્તિવષ્ટકામધુક્ ॥૧૦॥

પૂર્વે પ્રજાપતિ બ્રહ્માણએ પણુ યજ્ઞાધિકારી બ્રાહ્મણાદિ પ્રજાને સૃષ્ટિના આરંભમાં સૃષ્ટિને કહ્યું હતું કે, તમે આ યજ્ઞ કરતા રહીને ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિ મેળવો; અને આ યજ્ઞ તમને તમારા ઇષ્ટપદાર્થ દાયક થાઓ.

ભાવાર્થઃ-અહીં 'યજ્ઞ' શબ્દ કહ્યો છે, તે ઉપરથી તેમાં આવશ્યક સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મો પણુ સમજવાં. વળી આ પ્રકરણમાં કરેલી કામ્ય કર્મની પ્રશંસા અસંગત લાગશે; પણુ કર્મો નહિ કરવા કરતાં કામ્ય કર્મ પણુ કરવાં સારાં છે એમ દર્શાવવા માટે એ પ્રશંસા કરી છે.

યજ્ઞો ઇષ્ટકામના કેવી રીતે પૂરે છે તે વાત હવે કહે છે.

દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયંતુ વઃ ।

પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥૧૧॥

આ યજ્ઞોવડે તમે દેવાને પ્રભાવિત કરો, અને દેવો વૃષ્ટિ ઇત્યાદિ પ્રકારે તમારી ચઢતી કળા કરો. એ રીતે અન્યોઅન્ય પ્રભાવિત કરતા રહીને તમે તથા દેવો પરમ કલ્યાણુ પણુ પામશો. ૧૧

સ્વપ્નતા માટે હવે કર્મ નહિ કરવાના દોષ તથા યજ્ઞ કરનારાની શ્રેષ્ઠતા કહે છે.

ઈષ્ટાન્મોગાન્હિ વો દેવા દાસ્યંતે યજ્ઞભાવિતાઃ ।

તૈર્દત્તાનપ્રદાયૈભ્યો યો મુંક્તે સ્તેન એવ સઃ ॥૧૨॥

એમ યજ્ઞોવડે પ્રભાવિત થયેલા દેવતાઓ તમને ઇષ્ટ વૈભવો અવશ્ય આપશે; પણુ તેમણે આપેલા અન્નધનાદિક પદાર્થો પંચયજ્ઞદ્વારા તથા દેશકાળાનુસાર દાનસેવાદિકરૂપે આપ્યાવિના જો ભોગવે છે તેને ચોરજ બાણુવો.

यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥१३॥

જેઓ પાંચ મહાયજ્ઞ કર્યા પછી બાકી રહેલું અન્ન ખાય છે, તેઓ પાંચ પ્રકારની હિંસાના* સર્વ દોષોથી મુક્ત થાય છે; અને જેઓ કેવળ પોતાનેજ માટે પાક તૈયાર કરે છે, તે પાપી મનુષ્યો તો પાપનું જ ભોજન કરે છે.

સંચારચક્ર કર્મને આધીન ચાલે છે, તે માટે પણ કર્મો કરવાં જોઈએ, તે હવે ત્રણ શ્લોકમાં કહે છે.

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१४॥

વીર્ય તથા રક્તના આકારમાં બદલાયેલા અન્નમાંથી મનુષ્ય આદિ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે; વરસાદથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે; યજ્ઞથી વરસાદ થાય છે અને કર્મોવડે યજ્ઞ થાય છે. ૧૪

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

યજ્ઞમાન આદિની ક્રિયારૂપી જે કર્મ તે વેદના જ્ઞાનમાંથી થયેલું છે; અને વેદ અવિનાશી પરબ્રહ્મથી થયા છે x એમ જાણ. ઉત્પત્તિની આવી પરંપરા હોવાથી

* કંઢળી પેષળી ચુહીં ઉદકુંઢી ચ માર્જની ।

પંચસૂના ગૃહસ્થસ્ય તામિઃ સ્વર્ગ ન વિંદતિ ॥

અર્થાત્ ખાંડવામાં, દળવામાં, ચૂલો બાળવામાં, પાણી ભરવા વગેરેમાં અને વાશીદું વાળવા વગેરેમાં ગૃહસ્થોને પાંચ પ્રકારની હિંસા લાગે છે તેથી તેમને સ્વર્ગ મળી શકતું નથી; માટે એ હિંસાથી મુક્ત થવા સારૂ તેમણે પાંચ મહાયજ્ઞો અવશ્ય કરવા જોઈએ. તેમનાં નામો બ્રહ્મયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ તથા ભૂતયજ્ઞ.

x શ્રતિ કહે છે કે, અસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતદ્-

પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સામાન્યરૂપે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા છે; તોપણ યજ્ઞને વિષે વિશેષરૂપે રહે છે તેથી યજ્ઞદ્વારા તેમની પ્રાપ્તિ સહેલાઈથી થાય છે. જેમ લક્ષ્મી ઉઘમમાં વિશેષરૂપે રહેલી હોવાથી તે ઉઘમવડે સહજે મળે છે; તેમ પરમાત્મા યજ્ઞમાં વિશેષરૂપે રહેલા હોવાથી યજ્ઞ કરવાથી સહેજે મળે છે. ૧૫

આવી રીતે મનુષ્યોના પુરુષાર્થો સિદ્ધ થવા માટે પરમેશ્વરેજ આ કર્મચક્ર ચલાવેલું છે; છતાં જે મનુષ્ય તે પ્રમાણે વર્તતો નથી તેનું જીવન વૃથા છે, એ વાત હવે કહે છે.

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥૧૬॥

પરમેશ્વરનાં વચનરૂપ જે વેદબ્રહ્મ, તે વેદબ્રહ્મથીજ પ્રેરણા પામીને મનુષ્યોની કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે; પ્રવૃત્તિથી કર્મની સિદ્ધિ થાય છે; કર્મસિદ્ધિથી વરસાદ થાય છે; વરસાદથી અન્ન થાય છે; અન્નથી પ્રાણીઓ ઉપજે છે અને તે પ્રાણીઓ પાછાં કર્મ કરે છે. એ પ્રમાણે ઇશ્વરે પ્રવર્તાવેલા ચક્રને જે મનુષ્ય અનુસરતો નથી તે ઈન્દ્રિય-લંપટ મનુષ્ય તો હે અર્જુન! પાપી જીવનવાળો હોઈને આ સંસારમાં વૃથાજી જીવે છે. ૧૬

એમ મલિન અંતઃકરણની શુદ્ધિમાટે કર્મયોગની જરૂર કહી. હવે એ શ્લોકથી જ્ઞાનીને કર્મનો ઉપયોગ નથી તે કહે છે.

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥૧૭॥

પરંતુ જે મનુષ્ય પરમાત્મામાં પ્રીતિવાળો, પરમાત્મસાક્ષાત્કારથી તૃપ્ત થયેલો, લોક-પરલોકની કશી ઈચ્છાવગરનો તથા નિર્વાહ માટે પણ ઇશ્વરેચ્છાપર સંતુષ્ટ રહેનારો થયો હોય છે; તેને આ સંસારમાં કાંઈ પણ

દગ્ધવેદો યજુર્વેદઃ સામવેદઃ । અર્થાત્ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ, એ મહાન પરમાત્માના નિઃશ્વાસરૂપ છે.

કર્તવ્ય રહેતું નથી. ૧૭

નૈવ તસ્ય કૃતેનાર્થો નાકૃતેનેહ કશ્ચન ।

ન ચાસ્ય સર્વભૂતેષુ કશ્ચિદર્થવ્યપાશ્રયઃ ॥૧૮॥

કેમકે એવો મનુષ્ય કૃતકૃત્ય તથા દેહાદિકને વિષે અહંતામમતા વગરનો હોવાથી શાસ્ત્રની સામાન્ય આજ્ઞાઓ તેને માટે સાધક-આધક થઈ શકતી નથી. કેમકે કરેલાં કર્મથી તેને પુણ્યપાપ થતું નથી, તેમ કર્મ નહિ કરવાથી તેને દોષ લાગતો નથી તથા મોક્ષમાટે પણ તેને બ્રહ્માથી તે સ્થાવર સુધીમાં કશાનો આશ્રય લેવાનો રહેતો નથી. ૧૮

શંકા:-શ્રુતિ કહે છે કે તસ્માત્તદેષાં ન પ્રિયં યદેતન્મનુ-
વ્યા વિદુઃ અર્થાત્ મનુષ્યો પરમાત્માને જાણે, એ વાત દેવાને ગમતી નથી; તેથી તેઓ એમાં વિદ્ય કરે નહિ અને પ્રસન્ન રહે, એટલા સાર તેમને પણ સેવવા જોઈએ ને? તેના સમાધાનમાં શ્રુતિ કહે છે કે “તસ્ય હ ન દેવાશ્ચ ના મૃત્યા ઇશતે આત્મા હ્યેષાં સ ભવતિ” અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર-વડે મળતા બ્રહ્મપણાને દેવતાઓ પણ અટકાવી શકતા નથી. કારણ કે એવો પુરુષ દેવાનો પણ આત્મા થઈરહે છે.

સારાંશ કે, પરમાત્મસાક્ષાત્કાર તથા પહેલાંજ દેવ-તાઓ વિદ્ય કરી શકે છે. તે તથા પછી તેમનું કંઈજ આલતું નથી; તથા બીજી રીતે પણ એવા બ્રહ્મવેત્તાને કશું કર્તવ્ય રહેતું નથી.

એવા પરમાત્મદર્શન પામેલા પૂરા જ્ઞાનીનેજ કર્મ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. બાકીના સર્વ કોઈને કર્મ કરવાની જરૂર હોવાથી તું પણ કર્મો કર; એ વાત હવે કહે છે.

તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।

અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમાપ્નોતિ પૂરુષઃ ॥૧૯॥

માટે હે અભુન! (તારે પણ એવો જીવનમુક્ત થવું

હોય તો) તું પણ ફળની ઇચ્છા રાખ્યા વિના કર્તવ્ય કર્મો સતતપણે અને રૂટે પ્રકારે કર. કારણ કે ફલેચ્છા-વિના કર્મ કરનાર જ્ઞાતિશુદ્ધિદ્વારા પરમાત્મસાક્ષાત્કાર તથા મોક્ષને પામે છે. ૧૯

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।

લોકસંગ્રમવાપિ સંપश्यन्कर्तुमर्हसि ॥૨૦॥

આગળ જનકાદિ અનેક રાજાઓ કર્મોવડે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થઈને સાક્ષાત્કાર તથા મોક્ષસિદ્ધિને પામ્યા છે. પણ હે અર્જુન! તું કદાચ એમ માને કે મને જીવનમુક્તપણું પ્રાપ્ત થયું છે; હું શા માટે કર્મ કરું? તો લોકોને સ્વધર્મમાં પ્રવર્તાવવા માટે પણ તારે કર્મ કરવાં વડે છે. ૨૦

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥૨૧॥

કારણ કે શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય જે જે આચરણ કરે છે, તે જ્ઞેષ્ઠને સાધારણ અણસમજી લોકો પણ તેવાં આચરણ કરે છે; અને શ્રેષ્ઠ પુરુષ પ્રવૃત્તિશાસ્ત્ર અથવા નિવૃત્તિશાસ્ત્ર એ બેમાંથી જેને પ્રમાણભૂત ગણે છે, તેને જ સામાન્ય લોકો અનુસરે છે. ૨૧

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥૨૨॥

હે અર્જુન! મારે ત્રણે લોકમાં કંઈ પણ અપ્રાપ્ત વસ્તુ મેળવવાની નથી; એટલે મારે કંઈ પણ કર્તવ્ય નથી છતાં પણ હું કર્મ કરું છું. ૨૨

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतंद्रितः ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥૨૩॥

કારણ કે હું જ્ઞે કર્મ કરવામાં સાવધ ન રહું તો હે

અર્જુન! સર્વ લોકો સર્વથા મારાજ માર્ગને અનુસરે-
અર્થાત્ લોકો પણ કર્મ કરે નહિ. ૨૩

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥

જો હું કર્મ ન કરું તો આ બધા સાધારણ લોકોમાંથી
કર્તાવ્ય કર્મોનો લોપ થઈ પરિણામે તેઓ નાશ પામે;
લોકોનો નાશ થવાથી વર્ણસંકર પ્રબ્લ થાય; અને તેથી
હુંજ આ સર્વ પ્રબ્લને ધર્મભ્રષ્ટ કરનારો, વર્ણસંકર પ્રબ્લ
કરનારો ને એ બધી પ્રબ્લને મહાન હાનિ કરનારો થાઉં.

માટે જીવનમુક્તે લોકો ઉપર દયા લાવીને લોકહિત માટે પણ
કર્મ કરવાં જોઈએ તે વાત હવે કહે છે.

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वति भारत ।

कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥२५॥

માટે હે ભારત! ઈળાસક્ત અજ્ઞાનીઓ જેવી કાળજી-
થી કર્મો કરે છે, તેવીજ કાળજીથી લોકસંગ્રહને (લોક-
હિતને) ઈચ્છનારા અનાસક્ત જીવનમુક્તે પણ નિષ્કામ
કર્મ કરવાં જોઈએ. ૨૫

કર્મઈળાસક્ત લોકો ઉપર દયાજ કરવી હોય તો તેમને તત્ત્વ-
જ્ઞાનનોજ ઉપદેશ કેમ ન કરવો? તેનો હવે ઉત્તર કહે છે.

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥२६॥

લોકિક કર્મઈળામાં આસક્તિવાળા અજ્ઞાનીમનુષ્યોને
તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરીને તેમની બુદ્ધિ ફેરવવી થટે
નહિ; પણ જ્ઞાનીએ તો ઉલટું લોકહિત માટે વધુ સાવ-
ધાનતાર્થી કર્મ કરતા રહીને અજ્ઞાનીઓને પણ શુભ
કર્મોમાં પ્રેરવા-જોડવા જોઈએ. કેમકે મહિન ચિત્તવાળા-
ને કર્મ તબ્લવવાથી તે તત્ત્વજ્ઞાનને યથાવત્ સમજી તથા
પાળી શકતો નથી, તેથી બન્ને તરફથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ૨૬

જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની બન્નેને કર્મ કરવાની જરૂર હોય તો પછી તે બંનેમાં ફેર શો ? તે વાત હવે કહે છે.

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।

અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥૨૭॥

સર્વ કાર્યો પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ ઇન્દ્રિયોવડે કરાય છે; છતાં તેમાં અહંતામમતારૂપી મિથ્યાભિમાન રાખનારો વિમૂઢાત્મા સર્વ કર્મોનો કર્તા હું છું, એવું માની લે છે.

તત્ત્વવિત્તુ મહાબાહો ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।

ગુણા ગુણેષુ વર્તત્ત્વમિતિ મત્વા ન સજ્જતે ॥૨૮॥

હે મહાબાહો! “પ્રકૃતિના જે ઇન્દ્રિય આદિ ગુણો, તે હું નથી; અને તેથી ઇન્દ્રિયાદિ જે જે કર્મો કરે છે તે કર્મો પણ મારાં નથી” એવી રીતે જે જ્ઞાની પોતાને ગુણ કર્મથી જુદો જાણે છે; તે જ્ઞાની તો “ગુણોજ ગુણોમાં પ્રવર્તે છે” એમ સમજીને કર્તાપણાતું અભિમાન રાખતો નથી. ૨૮

પ્રકૃતેર્ગુણસંમૂઢાઃ સજ્જંતે ગુણકર્મસુ ।

તાનકૃત્સ્ત્વવિદો મંદાન્કૃત્સ્ત્વવિન્ન વિચાલયેત્ ॥૨૯॥

પરંતુ પ્રકૃતિના સત્ત્વ, રજઃ અને તમ, એ ત્રણ ગુણોમાં અહંતામમતાથી મૂઢ બની ગયેલા જે મનુષ્યો ઇન્દ્રિયો તથા તેમના વિષયોમાં બંધાય છે—એટલે કે ગુણોવડેજ સર્વ કર્મો કરાવા છતાં પોતાને કર્તા માનીને કર્મોમાં આસક્ત રહે છે; તે મંદ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોને (તેઓ ઉભયભ્રષ્ટ ન થાય તે સારૂ) પૂર્ણજ્ઞાનીએ—જીવનમુક્ત પુરુષે સકામ કર્મોથી પણ ચલાયમાન કરવા નહિ. ૨૯

આ પ્રમાણે જીવનમુક્તે પણ કર્મ કરવાં જોઈએ, તો પછી તારે જિજ્ઞાસુએ તો અવશ્ય કરવાં જોઈએ, એ વાત હવે કહે છે.

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ।

નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુદ્ધચસ્વ વિગતજ્વરઃ ॥૩૦॥

પણ હે અર્જુન! તું એવો અજ્ઞાની પણ નથી, માટે

“અંતર્યામીને આધીન રહીને કર્મ કરું છું” એવી ઉંડી નિષ્કામ દષ્ટિથી તું સર્વ કર્મો કરી મને પરમાત્માને અર્પણ કરતો રહે; અને પ્રજેન્દ્રા, મમતા તથા શોક-સંતાપ તજી દધને આ યુદ્ધકાર્ય પણ કર. ૩૦

એવાં નિષ્કામ કર્મો કરવાના લાભ હવે કહે છે.

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

શ્રદ્ધાવંતોઽનસૂયંતો મુચ્યંતે તેઽપિ કર્મભિઃ ॥૩૧॥

જે કોઈ મનુષ્યો મારા ઉપરોક્ત વચનમાં દોષદષ્ટિ-વગરના ને શ્રદ્ધાવાળા થઈ સદા એ મત પ્રમાણે વર્તે છે; તેઓ પણ કર્મબંધનથી છૂટે છે. ૩૧

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાંસ્તાન્વિદ્ધિ નષ્ટાનચેતસઃ ॥૩૨॥

અને જેઓ નિષ્કામભાવે-‘પ્રભુપ્રીત્યર્થે’ કર્મ કરવાના મારા એ મતમાં દોષદષ્ટિ કરીને તે પ્રમાણે વર્તતા નથી; તેઓને હે અર્જુન! તું સંઘળાં કર્મોના જ્ઞાનમાં મહામૂઢ-અજ્ઞાની અવળી પુદ્ધિવાળા-તથા પુણ્યલોક-થી નષ્ટ થયેલા જાણ. ૩૨

નિષ્કામ કર્મથી મહાન ફળ મળે છે; તો પછી સૌ કોઈ નિષ્કામ થઈ, ઈદ્રિયોના નિગ્રહપૂર્વક શામાટે સ્વધર્માચરણ કરતા નથી? તેનો ઉત્તર હવે કહે છે.

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

પ્રકૃતિં યાંતિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥૩૩॥

‘શું’ કરવામાં ગુણ છે તથા શું કરવાથી દોષ છે, એ વાતને જાણનારા જ્ઞાનીઓ પણ પોતપોતાના પૂર્વ-કર્મજન્ય સ્વભાવને અનુસરીને વર્તે છે; તો પછી અજ્ઞાનીઓ તે પ્રમાણે વર્તે એમાં તો કહેવું જ શું? આ રીતે સર્વ પ્રાણીઓને પોતપોતાના સ્વભાવને અનુ-સરવું પડે છે; તે બળવાન સ્વભાવ આગળ તારો

ઈંદ્રિયોનો નિગ્રહ શું કરી શકશે? ૩૩

પ્રવૃત્તિ જ્ઞે સ્વભાવનેજ આધીન હોય તો સર્વ ક્ષેત્ર આપો-આપજ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તશે, જેથી અમુક કરવું જ્ઞેઈએ; અમુક ન કરવું જ્ઞેઈએ; ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ નિરુપયોગી ઠરશે; એ શંકાનો હવે ઉત્તર દે છે.

ઈંદ્રિયસ્યેંદ્રિયસ્યાર્થે રાગદ્વેષો વ્યવસ્થિતૌ ।

તયોર્ન વશમાગચ્છેત્તૌ હ્યસ્ય પરિપંથિનો ॥૩૪॥

પ્રત્યેક ઈંદ્રિયને પોતપોતાના અનુકૂળ વિષયમાં પ્રીતિ તથા પ્રતિકૂળ વિષયમાં દ્વેષ થાય છે; તથા ઈંદ્રિયોને આધીન વર્તવાનો પ્રાણીઓનો સ્વભાવ પણ છે; તેપણ મનુષ્યે તો એ રાગદ્વેષને આધીન નજ થવું જ્ઞેઈએ. કેમકે મુમુક્ષુઓના કલ્યાણના માર્ગમાં એ રાગ અને દ્વેષજ મોટા વૈરી છે. ૩૪

ભાવાર્થ:—મનુષ્યનો સ્વભાવજ વિષયોના સ્મરણ આદિથી તેના મનમાં રાગદ્વેષ ઉપજવે છે; અને અસાવધ માણસને—જેરાવર જલપ્રવાહની પેટે—બળાત્કારે અનર્થના ઉંડા ધરામાં નાખી દે છે; પરંતુ શાસ્ત્ર તો અનર્થમાં પડ્યા પહેલાંજ રાગદ્વેષને અટકાવનારા બાહ્યકર્મયોગમાં તથા ધ્યાનભજનાદિ આંતરિક શુભ સાધનામાં જ્ઞેડાવા પ્રેરે છે. માટે પ્રબળ પ્રવાહમાં પડ્યા પહેલાં વહાણમાં બેસી જનારો ડૂબતો નથી; તેમ વિષયોના પ્રવાહમાં પડ્યા પહેલાં શુભ સાધનામાં જ્ઞેડાઈ જનારો મનુષ્ય અનર્થોમાં આવી પડતો નથી.

પશુના જેવી સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ તણ ઈંદ્રને સ્વધર્મમાંજ પ્રવર્તવાનું ઉપરકહ્યું; પણ અર્જુન કહાવ્ય એમ કહે કે, યુદ્ધાદિ સ્વધર્મ દુઃખદાયક હોવાથી તે બરાબર પાળી શકાય નહિ; અને અહિંસાદિ પરધર્મ સહેલો મુખદાયક છે તેથી હું તો ક્ષત્રિયધર્મ છોડી ઈંદ્રને અહિંસાદિ પરધર્મજ સ્વીકારીશ, તેથી હવે ભગવાન કહે છે.

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ ॥૩૫॥

પરધર્મ સર્વાંગથી સંપૂર્ણ હોય અને પોતાનો ધર્મ કોઈ અંગથી હીન દેખાય, તોપણ તે પરધર્મ આચરવા કરતાં સ્વધર્મજ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે યુદ્ધાદિક સ્વધર્મ આચરતાં મરણ થાય તોપણ ક્ષાત્રપ્રકૃતિવાળાને એજ કલ્યાણકારી થાય છે; અને પરધર્મ આચરતાં તો તે (સ્વપ્રકૃતિથી વિપરીત હોવાથી) ભયકારકજ નીવડે છે.

રાગદ્વેષને આધીન થવું નહિ, એમ જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આગળ કહ્યું છે, તે પણ અશક્ય માનીને હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષઃ ।

અનિચ્છન્નપિ વાષ્ણેય બલાદિવ નિયોજિતઃ ॥૩૬॥

હે વાષ્ણેય શ્રીકૃષ્ણ! ઈચ્છા નહિ છતાં પણ માણસ કોઈએ બળાત્કારે પ્રેર્યા હોય તેની પેઠે પાપકર્મ કરે છે, તે કોની પ્રેરણાથી કરે છે? ૩૬

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

કામ ઇષ ક્રોધ ઇષ રજોગુણમમુદ્ભવઃ ।

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્વ્યેનમિહ વૈરિણમ્ ॥૩૭॥

હે અર્જુન! પાપમાં પ્રેરનાર તો આ કામ(લૌકિક પદાર્થની ઈચ્છાઓ)જ છે. એ ઈચ્છામાં કોઈનો અંતરાય થતાં એ કામજ મહાપાપી ક્રોધનું રૂપ લે છે. એ કામ કે જે મનમાં અનેક પ્રકારની ઈચ્છાઓ ઉત્પન્નવીને વધાર્યા કરે છે; તે રજોગુણથી ઉત્પન્ન થાય છે અને ગમે તેટલા વૈભવ મળે તોપણ ધરાય એવો નથી તથા ઘણેજ ઉગ્ર છે. માટે આ મોક્ષમાર્ગમાં એ કામને તારે મોટો વૈરી જાણવો. ૩૭

હવે એ કામનું ત્રણ પ્રકારનું વૈરીપણું સમજાવે છે.

ઘૂમેનાત્રિયતે વહ્નિર્યથાઽઽદર્શો મલેન ચ ।

યથોલ્બેનાવૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાવૃતમ્ ॥૩૮॥

પોતામાંથીજ સહજે ઉપજેલા ધૂમાડાથી જેમ અગ્નિ ઢંકાઈ જાય છે, જેમ અરીસા ઉપર આવી પડેલો આગં-
તુક મેલ અરીસાનેજ ઢાંકી દે છે; અને જેમ પૂર્વોત્પન્ન
ઓળથી ગર્ભ ઢંકાઈ જાય છે; તેમ મનુષ્યના અંતઃકર-
ણને આધારે ઉત્પન્ન થયેલો એવો જ (સહજ, આગંતુક
ને પૂર્વોત્પન્ન, એવો ત્રણ પ્રકારનો) કામ, તેને લીધે તેના
અંતઃકરણમાં રહેલી જે જ્ઞાનશક્તિ તે પણ ઢંકાયલી હોય છે.
આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।

કામરૂપેણ કૌંતેય દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥૩૯॥

માટે હે કૌંતેય ! ગમે તેટલા વિષયો મેળવાય ને ભોગ-
વાય તોપણ એ 'કામ' અગ્નિની પેઠે ધરાય નહિ એવો,
શોકસંતાપના કારણરૂપ તથા જ્ઞાનીનો પણ નિરંતરનો
વૈરી છે. કેમકે એ જ્ઞાનીના પણ જ્ઞાનને ઢાંકી દઈને તેને
મોહરૂપી ધરામાં નાખી દે છે. ૩૯

હવે એ કામનું રહેઠાણ તથા છૂટવાનો ઉપાય કહે છે.

ઈન્દ્રિયાણિ મનો બુદ્ધિરસ્યાધિષ્ઠાનમુચ્યતે ।

एतैर्विमोहयत्येष જ્ઞાનમાવૃત્ય દેહિનમ્ ॥૪૦॥

આ કામરૂપી શત્રુનાં રહેઠાણ ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ
કહેવાય છે. કારણ કે એ ઈન્દ્રિયાદિની ક્રિયાવડેજ વિષયો-
નાં દર્શન, શ્રવણ, કલ્પના તથા નિશ્ચય થઈને તેના
દ્વારાજ મનમાં કામ પ્રગટ થાય છે તથા અધ્યાત્મજ્ઞાનને
ઢાંકી દઈ છવાત્માને વિષયોમાં મોહિત કરે છે. ૪૦

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ ॥૪૧॥

માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ કામે તને મોહિત નથી કર્યા

તે પહેલાંજ તું ઈંદ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિને સ્વાધીન કરીને એ જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો નાશ કરનારા કામ નામના મહાપાપી શત્રુને હણી નાખ. ૪૧

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥

દેહાદિક દૃશ્ય પદાર્થો કરતાં ઈંદ્રિયો સૂક્ષ્મ તથા પ્રકાશક હોવાથી પર કહી છે; ઈંદ્રિયો કરતાં તેને પ્રેરવાવાળું સંકલ્પવિકલ્પ કરનારું મન પર કહેલું છે; એ મન કરતાં પણ બુદ્ધિને-નિશ્ચય કરનારી વૃત્તિને પર કહી છે; અને તે આત્માને તો બુદ્ધિથી પણ પર-બુદ્ધિના સાક્ષીરૂપ કહેલો છે. ૪૨

આ ગીતાગ્રંથમાં 'પર' શબ્દ આવે ત્યાં તેનો અર્થ શ્રેષ્ઠ, ભિન્ન, વિશાળ, સૂક્ષ્મ, વ્યાપક, બળવાન, એવો પણ સમજવો.

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥

વિષયોર્થી તથા ઈંદ્રિય આદિથી થનારા કામાદિક વિકારો પણ બુદ્ધિનાજ વિકારો છે; અને એ બુદ્ધિનો સાક્ષી જે આત્મા, તે તો સર્વ વિકારોથી રહિત છે; માટે તેને બુદ્ધિથી શ્રેષ્ઠ જાણીને, તથા નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવડે મનને (અનાત્મ પદાર્થોમાંથી ખેંચી લઇ તે પરમાત્મામાં) સ્થિર કરીને હે મહાબાહો! કામરૂપી એ દુર્જય શત્રુને હણી નાખ. ૪૩

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા વિષે કર્મયોગ નામનો ત્રીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૪ થો-જ્ઞાનવિભાગગાગ

૯૫

બીજા તથા ત્રીજા અધ્યાયમાં મોક્ષનું સાધન જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગ કહ્યો. આ અધ્યાયમાં બ્રહ્માર્પણ આદિ વિધિવડે તથા ત્વં પદાર્થના શોધનાદિવડે એ કર્મયોગનો વિસ્તાર કરશે. પરંતુ તે પહેલાં ભગવાન યોગની પ્રશંસા કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मનवे प्राह मनुर्द्विवाकवेऽब्रवीत् ॥૧॥

અવિનાશી ધ્રુજને આપનારો આ યોગ પૂર્વે મેં સૂર્યનારાયણને કહ્યો હતો; સૂર્યે મનુને કહ્યો હતો અને મનુએ ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો હતો. ૧

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥૨॥

એ પ્રમાણે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા આ યોગને રાજર્ષિઓ પણ જાણતા હતા; પણ હે પરંતપ! એ યોગ આ લોકમાં ઘણા કાળથી નષ્ટ થયો છે. ૨

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥૩॥

હવે જો કે એ યોગની પરંપરા તૂટી ગઈ છે, પણ તું મારો ભક્ત અને મિત્ર હોવાથી એ પુરાતન યોગ આજે મેં તને કહ્યો છે. કેમકે અત્યંત રહસ્યરૂપ હોવાથી એ જને તેને કહેવા જોવો નથી. ૩

ભગવાને સૂર્યને એ યોગનો ઉપદેશ કર્યો હતો, એ વાત અસંભવિત લાગવાથી હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

અપરં ભવતો જન્મ પરં જન્મ વિવસ્વતઃ ।

કથમેતદ્વિજાનીયાં ત્વમાદૌ પ્રોક્તવાનિતિ ॥૪॥

આપનો જન્મ તો પછી થયો છે અને સૂર્યનો જન્મ આપની પહેલાં છે; તો પૂર્વે આપે સૂર્યને યોગનો ઉપદેશ કર્યો હતો એ વાત હું કેમ માની શકું? ૪

અર્જુને એવું પૂછતાં એ ઉપદેશ પોતે કૃષ્ણરૂપે નહિ પણ બીજા રૂપે આપેલો, એવા અભિપ્રાયથી ભગવાન હવે કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

બહૂનિ મે વ્યતીતાનિ જન્માનિ તવ ચાર્જુન ।

તાન્યહં વેદ સર્વાણિ ન ત્વં વેત્ય પરંતપ ॥૫॥

હું અર્જુન! મારા તેમજ તારા અનેક જન્મો થઈ ગયા છે. તે બધા હું જ્ઞાનના બળથી જાણું છું, પણ તું નથી જાણતો. કેમકે તારી જ્ઞાનશક્તિ અજ્ઞાનવડે ઢંકાયેલી છે.

તો તો આપ અનાદિ અને અવિનાશી ઇશ્વર છો; જીવોની પેઠે આપનો જન્મ કેમ સંભવે? એનો હવે ઉત્તર દે છે.

અજોઽપિ સન્નવ્યયાત્મા ભૂતાનામીશ્વરોઽપિ સન્ ।

પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ઠાય સંભવામ્યાત્મમાયયા ॥૬॥

હું અજન્મા, અવિનાશી તથા સર્વ પ્રાણીપદાર્થનો ઇશ્વર છું; તોપણ મારી શુદ્ધ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી તેજસ્વી અને સત્ત્વગુણી મૂર્તિને ધારણ કરીને હું મારી માયાવડે અવતરું છું. ૬

તમે ક્યારે અવતાર ધરો છો? એનો હવે ઉત્તર દે છે.

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાઽઽત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥૭॥

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગે ॥૮॥

હે ભારત! જ્યારે જ્યારે ધર્મની હાનિ તથા અધર્મનો વધારો થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું આત્માને સૃષ્ટું છું; તથા સાધુજનોના રક્ષણ માટે, દુષ્ટ કર્મ કરનારાઓના વિનાશ માટે, તથા શુદ્ધ ધર્મની સ્થાપના માટે યુગેયુગે હું પ્રકટ થાઉં છું.૭,૮

ખુલાસો:-દુષ્ટોનો સંહાર કરે છે માટે ભગવાન નિર્દય છે, એવી શંકા કરવી નહિ. કારણ કે-

लालने ताडने मातुर्नकारुण्यं यथार्थकैः ।

तद्देव महेशस्य नियंतुर्गुणदोषयोः ॥

અર્થાત્ છોકરાંને લાડ લડાવવામાં તથા અપરાધ થતાં તેમને તાડન કરવામાં જેમ માતા નિર્દય હોતી નથી; તેમ ઈશ્વર પણ પ્રાણીઓનાં શુભાશુભ કર્મ પ્રમાણે તેમના પ્રત્યે નિગ્રહ તથા અનુગ્રહ કરે છે, એટલે તે પણ નિર્દય ઈરતા નથી.

ઈશ્વરનાં એવાં ચરિત્રો જાણવાનું કૃણ હવે કહે છે.

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥૧॥

હે અર્જુન! મારા સ્વેચ્છાથી ધારણ કરેલા અલૌકિક જન્મ, તથા મારાં ધર્મ રક્ષણાદિ માટેનાં દિવ્ય કર્મો, એ સર્વ બીજાઓ ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટેજ હોય છે, એમ જે જાણી શકે છે, તેજ પરોપકારાદિ કરી તેમાંથી દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરી શકે છે; અને દેહ છૂટ્યા પછી આ સંસારમાં નહિ જન્મતાં મનેજ પામે છે.૯

ઉપલી વાત હવે વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાવે છે.

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥૧૦॥

હું સત્વગુણી અવતાર ધારણ કરીને ધર્મનું રક્ષણ કરું છું; એવી રીતનું મારું પરમદયાળુપણું જાણવાને

લીધે રાગ, ભય તથા ક્રોધરહિત થયેલા; તથા વિક્ષેપરહિત થવાથી મારામાં ચિત્ત જોડીને મારેજ આશ્રયે રહેલા એવા ધણા મનુષ્યો મારી કૃપાથી મળેલા જ્ઞાનવડે તથા તેને પરિપક્વ (અનુભવસિદ્ધ) કરવા માટે તપવડે શુદ્ધ થઈને-એટલે કે અજ્ઞાન ઉપરાંત તેના કાર્યરૂપ જન્મમરણથી પણ રહિત થઈને મારા સ્વરૂપને પામ્યા છે.

સારાંશ કે:-આ કર્મયોગરૂપ તથા આંતરિક સાધનારૂપ ભક્તિમાર્ગ આજકાલનો નથી, પણ પ્રાચીનકાળથી ચાલ્યો આવે છે; એ દર્શાવવા માટે ભગવાને કહ્યું કે મારા સ્વરૂપને ધણા પામ્યા છે. ઉપર પાંચમા શ્લોકમાં “તાન્યહં વેદ સર્વાણિ હું તારા સર્વ જન્મોને જાણું છું” ઇં વચનોદ્વારા વિદ્યા તથા અવિદ્યારૂપ ઉપાધિવડે તત્ અને ત્વં પદના અર્થરૂપ ઈશ્વર તથા જીવ વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવીને પછી અવિદ્યારહિત, નિત્ય તથા શુદ્ધ એવા ઈશ્વરની અને અજ્ઞાનરહિત થયેલા શુદ્ધજીવની ચૈતન્યાંશવડે એકતા પણ બતાવી છે.

આપને શરણ થનારનેજ આપ પોતાના સ્વરૂપનો લાભ આપો છો અને સકામ પુરુષોને આપતા નથી, ત્યારે આપમાં પણ વિષમ દષ્ટિ ઠરી, એ શંકાનું હવે સમાધાન કરે છે.

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥

હે અર્જુન! જે મનુષ્યો મનેજેવી રીતે ભજે છે; તેમને હું પણ તેવીજ રીતે ભજું છું. એટલે કે સકામ ભાવે ભજનારને મનગમતાં પ્રજા આપીને અનુગ્રહ કરું છું અને નિષ્કામભાવે ભજનારને મારું નિજપદ આપી દઉં છું. વળી જેઓ ઇંદ્રાદિ દેવોને ભજે છે તેમની પણ હું ઉપેક્ષા કરતો નથી. કારણ કે ઇંદ્રાદિ દેવો પણ મારીજ વિભૂતિ હોવાથી તેમની સેવાથી પણ મારીજ સેવા થાય છે.

તો બધા આપનેજ કેમ ભજતા નથી? એનો હવે ઉત્તર દે છે.

કાંક્ષંતઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજંત દૃહ દેવતાઃ ।

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥૧૨॥

કર્મપ્રણની ઈચ્છા રાખનારાઓ આ જગતમાં ધણું કરીને ઈંદ્રાદિ દેવતાઓનું જ યજન કરે છે; મારૂં-પર-માત્માનું યજન કરતા નથી. કારણ કે મારા મહિમાના અજ્ઞાનને લીધે આ મનુષ્યલોકમાં દેવતાઓને ભજવાથી કર્મનું ફળ વહેલું મળવાની આશા રખાય છે; તેવી આશા મને ભજવાથી રખાતી નથી. કારણકે સામાન્ય લોકોને મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાનજ મળવું દુર્લભ છે. ૧૨

કેટલાએક સકામ કર્મ કરે છે, તો કેટલાએક નિષ્કામ કર્મ કરે છે; પણ એ બંને પ્રકારનાં કર્મ કરનારાઓને આપ ઉત્તમ, મધ્યમ વગેરે કૃષ્ણો આપે છે, તો આપમાં પણ વિષમ દષ્ટિ ન કહેવાય ? એ શંકાનું હવે સમાધાન આપે છે.

ચાતુર્વર્ણ્યં મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ।

તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્વ્યકર્તારમવ્યયમ્ ॥૧૩॥

એમ તો મેં ચારે વર્ણોને તેમના ગુણ અને કર્મના વિભાગવડે ચઢતા ઉતરતા સરજ્યા છે. જેમકે બ્રાહ્મણો-માં સત્ત્વગુણ તથા શમ, દમ આદિ તેનાં કર્મો મુખ્ય હોય છે; ક્ષત્રિયોમાં સત્ત્વસહિત રજોગુણ મુખ્ય હોય છે તેથી તેમનામાં શાયર, યુદ્ધ આદિ કર્મો મુખ્ય હોય છે; વૈશ્યોમાં તમોગુણસહિત રજોગુણ મુખ્ય હોય છે તેથી તેમનામાં ખેતી, પશુપાલન અને વેપાર આદિ કર્મો મુખ્ય હોય છે; તથા શૂદ્રોમાં તમોગુણ મુખ્ય હોય છે તેથી અન્ય વર્ણોની સેવા તેમનામાં મુખ્ય હોય છે. આ પ્રમાણે ચારે વર્ણોનો કર્તા હું જ છું; છતાં પણ સ્વરૂપથી તો મને અકર્તાજી જાણજે. ૧૩

ન માં કર્માણિ લિપન્તિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ।

હતિ માં યોઽભિજાનાતિ કર્મભિર્ન સ વદ્ધ્યતે ॥૧૪

કારણકે હું અહંકારરહિત તથા પૂર્ણકામ હોવાથી મને કર્મનાં ફળની ઇચ્છા નથી; તેથી જગતનાં સૃષ્ટિ આદિ કર્મો મને આસક્ત કે અંધાયમાન કરતાં નથી. વળી એવી રીતે જે કોઈ મને કર્મફળની ઇચ્છાવગરનો જાણે છે; તે પણ નિષ્કામભાવે વર્તીને કર્મોવડે અંધાતો નથી. ૧૪

ભાવાર્થ:—મારી અનાસક્તિનું કારણ નિરહંકાર અને નિર્લેપપણું ઇત્યાદિ છે એમ જે જાણે છે, તેના પણ અહંકારાદિ શિથિલ થઈ જાય છે; તેથી તે પણ કર્મો કરવા છતાં કર્મોમાં અંધાતો નથી.

એ પ્રમાણે પ્રસંગોપાત ઇશ્વરમાં વિષમ દષ્ટિની શંકાનું નિરાકરણ “યે યથા માં પ્રપદ્યંતે તાંસ્તૈથવ મજામ્યહમ્ ।” એ શ્લોકથી આરંભી આર શ્લોકવડે કયું. હવે પૂર્વે કહેલો કર્મયોગ અર્જુનને પાછો વિસ્તારથી સમજાવે છે.

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वं: पूर्वतरं कृतम् ॥ ૧૫ ॥

અહંકાર આદિ તજીને કરેલું કર્મ અંધનકારક થતું નથી; એમ જાણીને પૂર્વના જનકાદિ મુમુક્ષુ રાજાઓએ પણ અંત:કરણની શુદ્ધિ માટે કર્મો કર્યાં છે; માટે તું પણ પ્રથમ કર્મોજ કર. ૧૫

કર્મ પણ અનુભવી પ્રહ્લવેતા સાથે વિચાર કરીને કરવાં. માત્ર લોકપરંપરા ઉપરથી કરવાં નહિ તે હવે કહે છે.

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥

કયું કર્મ કરવું જોઈએ તથા કયું ન કરવું જોઈએ, એ વિષયમાં વિવેકીઓ પણ મુંઝાયા છે; માટે જે કર્મથી તું આ સંસારમાંથી છૂટીશ, તેવું કર્મ તથા અકર્મ હવે હું તને કહીશ. ૧૬

શરીરાદિના વ્યાપાર તે કર્મ, અને શરીરવડે કંઈ પણ કરવું નહિ તે અકર્મ; એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે. એટલે એમાં વિવેકીઓને પણ મોહ થવા જેવું શું છે? તે હવે કહે છે.

કર્મણો હ્યપિ બોદ્ધવ્યં બોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।

અકર્મણશ્ચ બોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥૧૭॥

માત્ર લોકપ્રસિદ્ધ કર્મોજ કર્મ નથી ગણાતાં, પરંતુ વેદવિહિત કર્મો પણ કર્મ ગણાય છે. તેથી તેનું સ્વરૂપ પણ જાણવા યોગ્ય છે; તેમ અવિહિત કર્મનું સ્વરૂપ તથા નિષિદ્ધ કર્મનું સ્વરૂપ પણ જાણવા યોગ્ય છે. કારણ કે કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મની ગતિ બહુ ગહન અર્થાત્ દુઃખે કરીને જાણી શકાય તેવી છે. ૧૭

કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्यેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥૧૮॥

પરમેશ્વરની આરાધનારૂપી નિષ્કામ કર્મ મોક્ષના સાધનરૂપ હોઈ બંધનનું કારણ નથી; તેથી તે કરવા છતાં પણ તેને જે અકર્મ જાણે છે; તથા શ્રુતિસ્મૃતિવિહિત કર્મ તજવાથી દોષ લાગે છે અને બંધન થાય છે, તેથી તેને તજવા છતાં પણ તે કર્મરૂપ છે એમ જે જાણે છે; તેજ કર્મ કરનારાઓમાં બુદ્ધિમાન છે; તેજ યોગી છે; અને તેજ સર્વ કર્મ કરનારો છે એમ જાણવું. કારણ કે ઇશ્વરના આરાધનરૂપ નિષ્કામ કર્મમાં અને તેના ફળરૂપ પરમપદની પ્રાપ્તિમાં સર્વ કર્મોનો અને તેનાં ફળોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ૧૮

ભાવાર્થઃ-કર્મયોગના પ્રકરણમાં ન કર્મણામનારંભાત્ ઇત્યાદિ વચનોથી બ્રહ્મજિજ્ઞાસુને પણ કર્મની આવશ્યકતા કહી છે, છતાં આ ઠેકાણે પણ કર્મયોગવિષે વિચાર આવ્યો, તેથી પુનરુક્તિદોષ સમજવો નહિ. કારણ કે આ પ્રકરણ કર્મયોગના વિસ્તારરૂપ છે.

ઉપર કહ્યું તેમ જિજ્ઞાસુને પણ કર્મ બાધ કરી શકતાં

નથી, તો પછી આરૂઠ યોગીને તો તે બાધજ કેમ કરે? એ પક્ષમાં આ શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે છે કે:-દેહ આદિનું કર્મ ચાલતું હોય છતાં પણ દેહ આદિથી આત્મા નોખો છે, એવા જ્ઞાનને લીધે જે સ્વાભાવિક રીતેજ આત્મભાવે પોતાનું નિષ્કર્મપણું જુએ છે, તેજ સર્વ મનુષ્યોમાં યથાર્થ બુદ્ધિવાળો-જ્ઞાની છે;* તથા દૈવેચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલાં આહાર આદિ કર્મો કરે છે તોપણ આત્માને સ્વરૂપથી અકર્તા બને છે તેથી તે યોગી પણ છે.

હવે ઉપલા બંને અર્થો પાંચ શ્લોકથી સ્પષ્ટ કરે છે.

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानामिदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥૧૯॥

જેનાં સર્વ કર્મો ડૂળ તથા સંકલ્પરહિત છે, એટલે કે જે ડૂળાશાવિનાજ કર્મ કરે છે; તથા કર્મવડે ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી પ્રાપ્ત થયેલા અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિવડે જેનાં કર્મ બળી ગયાં છે; એવાજ પુરુષને વિદ્વાનો પંડિત કહે છે. ૧૯

સારાંશ કે:-આરૂઠ યોગી, સર્વ કામનાઓથી તથા “હું અમુક કરું છું અથવા અમુક કરીશ” ઇત્યાદિ અહંતામમતાના સંકલ્પોથી રહિત હોય છે.

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥૨૦॥

જે પુરુષ કર્મની અને તેના ફળની આસક્તિ ત્યજી દઇને સદા સચ્ચિદાનંદવન પરમાત્મસ્વરૂપમાં તૃપ્ત રહે છે; તથા કોઈ પણ લૌકિક પદાર્થના યોગમાટે (પ્રાપ્તિ

* એવા જ્ઞાનવિના જે દુઃખબુદ્ધિથીજ કર્મનો ત્યાગ કરે છે, તેને તો અગાઉ ત્રીજા અધ્યાયના છઠ્ઠા શ્લોકમાં મિથ્યાચારી કહ્યો છેજ.

માટે) અને પ્રાપ્ત વસ્તુના ક્ષેમ (રક્ષણ) માટે આશ્રય માગતો નથી; તે પુરુષ કર્મમાં પ્રવૃત્ત હોય તો પણ કશુંજ કરતો નથી—અર્થાત્ તેનું કર્મ પણ અકર્મ થઈ જાય છે.

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ।

શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નપ્રોતિ કિલ્વિષમ્ ॥૨૧॥

જેની સર્વ કામનાઓ શાંત થઈ છે; જેનું ચિત્ત તથા શરીર વશ છે અને જેણે સર્વ પરિગ્રહ તજ્યા છે; એવો મનુષ્ય અભિમાન મૂકીને શરીરસંબંધી કર્મ કરે તેથી દોષને પામતો નથી. ૨૧

આ પ્રકરણ યોગના જિજ્ઞાસુ તથા યોગારૂઢ, જેડને લાગુ હોવાથી આરૂઢ યોગીના પક્ષમાં એવો અર્થ લેવો કે તે યોગી શરીરનિર્વાહ પૂરતું ભિક્ષાટનાદિ કર્મ કરે છે, તો પણ શાસ્ત્રવિહિત બીજાં કર્મો નહિ કરવા બદલ દોષ પામતો નથી.

યદ્દૃષ્ટાલાભસંતુષ્ટો દ્વંદ્વાતીતો વિમત્સરઃ ।

સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિબદ્ધચતે ॥૨૨

દૈવેન્દ્રાથી મળે તેથી સંતોષી રહેનારો, ટાઢ-તડકા આદિ દ્વંદ્વોને સહેનારો, વૈરવગરનો અને શરીરયાત્રાદિની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિથી હર્ષશોક નહિ કરનારો પુરુષ, વિહિત કર્મ તથા સ્વાભાવિક કર્મ કરે તેથી બંધન પામતો નથી. ૨૨

ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ।

યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥૨૩॥

કેમકે એવા નિષ્કામ, રાગદ્વેષરહિત તથા જ્ઞાનમાં સ્થિરચિત્તવાળા જીવનમુક્ત પુરુષથી યજ્ઞાર્થે, લોકસંગ્રહ માટે કે ઈશ્વરનિમિત્તે જે જે કર્મો કરાય તે બધાં કર્મ વાસનાવાળાં હોય તો પણ બંધનરૂપ નહિ થતાં વિનાશ પામે છે. ૨૩

ભાવાર્થ:—યોગારૂઢ પુરુષ યજ્ઞની પરંપરા જાળવવાની લોકહિતની શુભ વાસનાને લીધે ઉપદેશાદિ કર્મ કરતો હોય તોપણ તે કર્મ કરતાં કરતાંજ તેની તે વાસના અને કર્મ બંને વિનાશ પામે છે.

પરમાત્માની આરાધનારૂપ નિષ્કામ કર્મ જ્ઞાનનું સાધન હોવાથી જિજ્ઞાસુને તે અંધન કરતું નથી, માટે તે કર્મ છતાં પણ કર્મ કહેવાય નહિ; અને આરૂઢ અવસ્થાવાળાને આત્માના અકર્તા-પણાનું જ્ઞાન હોવાથી તેને તો વિહિત કર્મોનો ઉપયોગજ હોતો નથી. વળી તે શરીરના નિર્વાહને માટે આવશ્યક કર્મો કરે છે, તે પણ અકર્મ જેવાંજ છે, એ વાતનો વિસ્તાર “કમણ્યકર્મ યઃ પશ્યેત્ જે કર્મમાં અકર્મ જુએ છે” ઇત્યાદિ વચનોવડે કર્યો. હવે જે પુરુષ કર્મોમાં તથા તેનાં અંગોમાં પણ બ્રહ્મને વ્યાપી રહેલ જુએ છે તેનાં પણ કર્મો નાશ પામે છે એ વાત કહે છે.

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर् ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥૨૪॥

અગ્નિમાં હોમવાનાં સાધન સ્તુત્વ આદિ પણ બ્રહ્મ છે; હોમવાની ક્રિયા તથા મંત્ર આદિ પણ બ્રહ્મ છે; અગ્નિ પણ બ્રહ્મ છે; હોમનાર પણ બ્રહ્મ છે; અને તેણે ઘી આદિ હોમ્યું તે પણ બ્રહ્મજ છે. અર્થાત્ યજ્ઞ, અગ્નિ, યજ્ઞમાન, હોમવાની વસ્તુઓ તથા ક્રિયા આદિ સર્વ કાંઈ બ્રહ્મરૂપ છે; એવી રીતે કર્મસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં જેનું ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે, એવા પુરુષને પ્રાપ્ત થનારૂં ૫જ પણ બ્રહ્મજ હોય છે.

આવી રીતે યજ્ઞમાં સર્વત્ર કરાયેલી બ્રહ્મદષ્ટિ સર્વ યજ્ઞોથી શ્રેષ્ઠ છે; એવી બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રશંસા કરવા માટે હવે અધિકારીઓના ભેદને અનુસરીને ઘણા પ્રકારના યજ્ઞો કહે છે.

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥૨૫॥

કેટલાએક કર્મ યોગીઓ દૈવ યજ્ઞ એટલે ઇંદ્રવરુણાદિક દેવોને ઉદ્દેશીને યજ્ઞ કરે છે; ખીજા જ્ઞાનવાન યોગીઓ બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં બ્રહ્મર્પણં બ્રહ્મ હવિર્ એ શ્લોકમાં કહેલા

પ્રકારે યજ્ઞનો પણ હોમ કરે છે; અર્થાત્ યજ્ઞ આદિ સર્વ કર્મેનો પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં લય કરે છે અને એ યજ્ઞ જ્ઞાનયજ્ઞ કહેવાય છે.૨૫

શ્રોત્રાદીનીંદ્રિયાણ્યન્યે સંયમામિષુ જુહવતિ ।

શબ્દાદીન્વિષયાનન્ય ઇંદ્રિયામિષુ જુહવતિ ॥૨૬॥

ખીભ નૈષ્ટિક બ્રહ્મચારીઓ તે તે ઇંદ્રિયના સંયમરૂપ અગ્નિમાં શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોને હોમે છે-એટલે કે તે તે ઇંદ્રિયોનો નિરોધ કરીને સંયમ ધારણ કરે છે. ખીભ ગૃહસ્થો વિષયોપરની આસક્તિ તજીને અગ્નિરૂપે ભાવના કરેલી ઇંદ્રિયોમાં શબ્દાદિ વિષયોને હવિરૂપે હોમે છે.

સર્વાર્ણીંદ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।

આત્મસંયમયોગામૌ જુહવતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥૨૭॥

ખીભ ધ્યાનનિષ્ઠ પુરુષો કર્ણ આદિ જ્ઞાનેંદ્રિયોના સાંભળવું, જોવું ઇત્યાદિ વ્યાપારોને; તથા હાથ આદિ કર્મેંદ્રિયોના ખેલવું, લેવું, દેવું આદિ વ્યાપારોને; તેમજ દશ પ્રાણનાં કર્મેને* આત્મજ્ઞાનવડે પ્રદીપ્ત થયેલા એકાગ્ર ધ્યાનરૂપી યોગાગ્નિમાં હોમે છે-અર્થાત્ ધ્યેયસ્વરૂપને યથાવત્ જાળીને તથા તેમાં મનને સારી રીતે એકાગ્ર કરીને ઇંદ્રિયો તથા પ્રાણનાં સર્વ કર્મેને શમાવે છે.

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાઽપરે ।

* એ દશ પ્રાણોનાં નામ તથા કર્મ આ પ્રમાણે છે:-પ્રાણનું કર્મ શ્વાસોર્ધ્વાસ કરવા; અપાનનું કર્મ મલમૂત્રને નીચે લઇ જવું; વ્યાનનું કર્મ સંકોચવું, પહેળું કરવું, સાંધા મરડવા આદિ; સમાનનું કર્મ ખાનપાનના રસને નાડીઓદ્વારા રોમિરોમમાં પહોંચાડવો; ઉદ્દાનનું કર્મ અન્ન અને રસનો વિભાગ કરવો; નાગવાયુનું કર્મ ઓડકાર લાવવા; કૂર્મનું કર્મ નેત્ર ઉઘાડવાં-વીંચવાં; કૃકલનું કર્મ ભૂખ લગાડવી; દેવહત્તનું કર્મ ખગાસુ ખાવું; આખા શરીરમાં વ્યાપી રહેલા ધનંજયનું કર્મ શબ અવસ્થામાં પણ શરીરમાં વ્યાપી રહેવું.

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥૨૮॥

વળી દાનરૂપે દ્રવ્યયજ્ઞ કરનારા, કૃચ્છ્ર આંદ્રાયણાદિ-
રૂપે તપયજ્ઞ કરનારા, ચિત્તવૃત્તિનાં નિરોધરૂપે યોગયજ્ઞ
કરનારા, વેદાદિક સદ્ગ્રંથનું પઠનપાઠન કરવારૂપે અથ-
વા તેના અર્થજ્ઞાનરૂપે જ્ઞાનયજ્ઞ કરનારા, આવા આવા
પોતપોતાને અનુકૂળ પડે તે તે યજ્ઞ તીક્ષ્ણ વ્રતપૂર્વક
કરનારા ધણા યતિઓ (પ્રયત્ન કરનારા સાધકો) હોય છે.
અપાને જુહ્વતિ પ્રાણં પ્રાણેઽપાનં તથાઽપરે ।

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધ્વા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥૨૯॥

કેટલાએક મુમુક્ષુઓ પૂરકવડે નીચે ગતિ કરનારા
અપાનવાયુમાં, ઉંચી ગતિ કરનારા પ્રાણવાયુને હોમ
છે—એટલે કે પૂરકવડે પ્રાણને અપાનમાં એકત્ર કરે છે;
અને કુંભકવડે પ્રાણ તથા અપાનની ઉંચી અને નીચી
ગતિ રોકીને પછી રેચક વખતે અપાનને પ્રાણમાં હોમ
છેx—એટલે કે પ્રાણની સાથે અપાનને એક કરે છે. એવી
રીતે કેટલાક મુમુક્ષુઓ પૂરક, કુંભક તથા રેચક કરીને
પ્રાણાયામ કરવામાં તત્પર રહે છે. ૨૯

(ખીજા કેટલાએક સાધકો આહાર ઘટાડવાનો
અભ્યાસ કરે છે; અને આહાર ઓછો થતાં આપો-

x પ્રાણને અપાનમાં અને અપાનને પ્રાણમાં હોમવારૂપે જે
પૂરક તથા રેચક કરવામાં આવે છે; તેમાં રેચકસમયે 'સોડહં' અને
પૂરકસમયે 'હંસ' એ અજપા મંત્ર સારી રીતે જપી શકાય છે,
અને તેના અર્થરૂપે પરમાત્મા તથા જીવાત્માની એકતાની ભાવના
પણ કરી શકાય છે. જેમકે:-

સકારેણ બહિર્યાતિ હકારેણ વિશેત્પુનઃ ।

પ્રાણસ્ત્વત્ર સ ઇવાહં હંસ इत्यनुचितयेत् ॥

અર્થાત્ સકારના અવાજ સાથે પ્રાણ બહાર નીકળે છે, અને
હકારના અવાજ સાથે પાછો શરીરમાં પ્રવેશે છે. માટે એ સોડહં
તથા હંસ શબ્દોદ્વારા તેના અર્થરૂપે 'તે હું છું' અને 'હું તે છું'
એવી ભાવનાનું ચિંતન ઉત્તમ મુમુક્ષુએ કરવું.

આપજ ઇંદ્રિયો શિથિલ થઈ જઈ તે તે ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓ તે તે ઇંદ્રિયોમા લય પામે છે, તેમાં તે સાધકો હોમની ભાવના કરે છે.)

કેટલાકે પ્રાણાયામને પણ યજ્ઞ કહે છે, અને તેમના પક્ષમાં ઉપલા ૨૯મા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધ, તથા આ પછીના ૩૦મા શ્લોકના પૂર્વાર્ધનો એકત્ર અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

બીજા નિયમિત આહારવાળા* તથા કુંભકવડે પ્રાણ અને અપાન રોકીને પ્રાણાયામ કરનારા સાધકો ઇંદ્રિયોને પ્રાણોમાં હોમે છે-એટલે કે કુંભક કરતી વખતે બધા પ્રાણો એકઠા થતાં તેમાં ઇંદ્રિયો લય પામે તેમાં હોમની ભાવના કરે છે.

ઉપર કહેલા બાર યજ્ઞોના જાણનારને જે કૃણ થાય છે તથા તે યજ્ઞ નહિ કરવાથી જે દોષ લાગે છે, તે હવે કહે છે:-

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુહ્વતિ ।

સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥૩૦॥

યજ્ઞશિષ્ટામૃતભુજો યાંતિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।

નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુમત્તમ ॥૩૧॥

આ સર્વ યજ્ઞોને યથાવત્ જાણનારા, અનુકૂળ યજ્ઞોવડે પોતાના પાપનો નાશ કરનારા તથા યજ્ઞ કર્યા પછી

* નિયમિત આહાર માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

દ્વૌ ભાગૌ પૂર્યેદન્નૈસ્તોયેનૈકં પ્રપૂર્યેત્ ।

મારુતસ્ય પ્રચારાર્થં ચતુર્થમવશેષ્યેત્ ॥

અર્થાત્ નિયમિત આહાર કરનારે પેટના બે ભાગ અન્નવડે અને એક ભાગ જળવડે પૂરીને એથો ભાગ તો પવનના સંચાર માટે ખાલીજ રાખવો જોઈએ.

પ્રાણાદિકની સ્થિરતા માટે યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

યથા યથા સદાભ્યાસાન્મનસઃ સ્થિરતા ભવેત્ ।

વાયુવાક્રાયદ્દાષ્ટિનાં સ્થિરતા ચ તથા તથા ॥

નિત્ય અભ્યાસ કરવાથી જેમ જેમ મનથી સ્થિરતા થાય છે, તેમ તેમ પ્રાણ, વાણી, કાયા તથા દૃષ્ટિ પણ સ્થિર થાય છે.

વધેલું અમૃતરૂપ અન્ન જમનારા એવા યત્નશીલ સાધકોજ્ઞ જ્ઞાનદ્વારા સનાતન બ્રહ્મને પામે છે; અને હે અર્જુન ! જેઓ ઉપજામાંનો એક પણ યજ્ઞ સિદ્ધ નથી કરતા તેને તો આ અલ્પ સુખવાળો મનુષ્યલોકજ્ઞ ફરી મળે નહિ, તો સ્વર્ગાદિક તો ક્યાંથીજ મળે? માટે યજ્ઞો તો સર્વથા કરવા. ૩૦,૩૧

જ્ઞાનયજ્ઞની વિશેષતા દર્શાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણભગવાન પ્રથમ બીજા યજ્ઞોનો ઉપસંહાર કરે છે.

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्बिद्धि तान्सर्वानिवं ज्ञात्वा विमोक्षयसे ॥૩૨

વળી બીજા પણ અનેક પ્રકારના યજ્ઞો વેદના મુખથી વિસ્તારપૂર્વક કહેવાયલા છે; પરંતુ તે બધા લૌકિક કામનાના હેતુવાળા તથા અનેક પ્રકારની બાહ્યસામગ્રી અને બાહ્યક્રિયાઓથી થાય તેવા હોવાથી, ક્ષણરૂપે પણ મોક્ષદાયક પરમાત્મજ્ઞાન નહિ પણ અનિત્ય પદાર્થજ્ઞ આપનારા જાણુજે. કેમકે એમ જાણવાથીજ તું નિષ્કામ કર્મ તથા આંતરિક સાધના કરવા પ્રેરાઈશ; તથા પરમાત્માનો મહિમા અને સાક્ષાત્કાર પામીને સંસાર-બંધનથી છૂટીશ. ૩૨

હવે કર્મયજ્ઞથી જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે એ વાત કહે છે.

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज् જ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।

सर्व कर्माखिलं पार्थ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥૩૩॥

એમાં પણ હે શત્રુને તપાવનાર પૃથાના પુત્ર ! દ્રવ્ય આદિ બાહ્યપદાર્થોથી થતા યજ્ઞો કરતાં આંતરિક સાધના-રૂપ જ્ઞાનયજ્ઞ ઉત્તમ છે. જે કે જ્ઞાનયજ્ઞમાં પણ મનનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, પરંતુ જ્ઞાનયજ્ઞની ઉત્પત્તિ મન-માંથી નહિ પણ જ્ઞાનમાંથી થાય છે; તથા તેનું પ્રજ્ઞ પણ અપરોક્ષ જ્ઞાનરૂપેજ પ્રકાશે છે. માટે બધાં કર્મો અને બધાં પ્રજ્ઞોનો સમાવેશ જ્ઞાનયજ્ઞમાં થાય છે. ૩૩

ભાવાર્થ:-સર્વ પ્રકારનાં શુભ કર્મોનાં જે જે ફળ થાય છે તે પ્રજ્ઞ જ્ઞાનયજ્ઞ કરનારા જ્ઞાનીને પણ મળે છે. શ્રુતિ કહે છે કે “સર્વ તદમિસમેતિ યત્કિંચિત્પ્રજાઃ સાધુ કુર્વતિ પ્રજ્ઞ જે કંઈ શુભ કર્મ કરે છે તે સર્વ સિદ્ધ જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થાય છે.” માટે દ્રવ્યયજ્ઞો કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ ઉત્તમ છે.

એવા ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધન તથા ફળ હવે કહે છે.

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।

ઉપદેક્ષ્યંતિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥૩૪॥

યજ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહમ્ એવં યાસ્યસિ પાંડવ ।

યેન ભૂતાન્યશૈષેણ દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ ॥૩૫॥

હે પાંડુના પુત્ર ! એવું ઉત્તમ જ્ઞાન તું દંડવત્ પ્રણામ કરીને, તથા “ આ સંસાર મને શામાટે પ્રાપ્ત થયો ? તે કેમ નિવૃત્ત થાય ? ” ઇત્યાદિ પ્રશ્નો કરીને અને તેમની સેવા કરીને તું મેળવી શકીશ. પરંતુ જે તત્ત્વજ્ઞાની હોવા ઉપરાંત તત્ત્વદર્શી (એટલે કે પરમાત્મસાક્ષાત્કાર પામેલો સિદ્ધ જ્ઞાની) હશે તેજ તને એ જ્ઞાન યથાવત્ ઉપદેશી શકશે, કે જે જ્ઞાન મેળવીને તું ફરીથી આવો-બંધુઓના નાશ આદિથી ઉપજતો-મોહ પામીશ નહિ; અને પોતાની અવિદ્યાથી રચાયેલાં પિતા, પુત્ર આદિ પ્રાણીઓને આત્મભાવે તારા પોતામાં રહેલાં જ્ઞેષ્ઠશિ; તથા તેઓ સહિત તારા આત્માને મારામાં-પરમાત્મામાં રહેલાં જ્ઞેષ્ઠ શકીશ. ૩૪,૩૫

અપિ ચેદાસિ પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ ।

સર્વં જ્ઞાનપ્લવેનૈવ વૃજિનં સંતરિષ્યાસિ ॥૩૬॥

કદી તું સર્વે પાપીઓથી પણ વધારે પાપ કરનારો હોઈશ તોપણ તે સર્વે પાપરૂપી સમુદ્રને તું જ્ઞાનરૂપી નૌકાવડે નિશ્ચય તરી જઈશ. ૩૬

પાપરૂપ સમુદ્રને હું તરી જઈશ, પણ પાપ તો એમ ને એમ રહેવાનાં ને ? એ ભ્રાંતિ હવે દષ્ટાંતથી દૂર કરે છે.

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽમિર્ભસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ।

જ્ઞાનામિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥૩૭॥

હે અર્જુન! જેમ પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ લાકડાંને આળીને ભસ્મ કરે છે; તેમ અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ પ્રારબ્ધકર્મ સિવાયનાં બીજાં બધાં કર્મોને આળીને ભસ્મ કરે છે. ૩૭

નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે ।

તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિંદતિ ॥૩૮॥

આ સંસારમાં બ્રહ્મજ્ઞાનના જેવું પવિત્ર કરનારું બીજું કોઈ પણ સાધન નથી. યોગસિદ્ધિ થવાઈએ તો સાધક દીર્ઘ કાળે કોઈ મહાકર્મના યોગથી યોગ્યતા મેળવે છે, ત્યારે પોતાની મેળે પણ એ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર અનાયાસે પ્રાપ્ત કરે છે—અર્થાત્ કર્મયોગ વિના એ જ્ઞાન અનાયાસે મળતું નથી. ૩૮

શ્રદ્ધાવાંભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાંતિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥૩૯॥

અને જે સાધક ઉપર જણાવ્યા જેવા યોગસિદ્ધ ગુરુ-જનના ઉપદેશમાં શ્રદ્ધાવાળો, તે પ્રમાણે વર્તનારો તથા ઈન્દ્રિયોને જીતનારો હોય છે, તે તો એ અપરોક્ષ જ્ઞાન ત્વરાથી પામે છે. પરંતુ તેણે પણ એવી શ્રદ્ધા, ઉપદેશ તથા જ્ઞાનને યોગ્ય ચિત્તશુદ્ધિ થવા માટે પ્રથમ નિષ્કામ કર્મ તો કરવાંજ જોઈએ. કેમકે જેણે એટલી ચિત્તશુદ્ધિ મેળવી હોય તેજ એ પ્રકારે અપરોક્ષ જ્ઞાન અને પરમ શાંતિને—એટલે કે જીવનમુક્ત દશાને પામે છે. ૩૯

જ્ઞાનના અધિકારી કોણ અને કેવી રીતે થઈ શકે, તે કદાચ પછી હવે જ્ઞાનના અનધિકારી વિષે કહે છે.

અજ્ઞાશ્ચાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશય્યાત્મા વિનश्यति ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો સુખં સંશયાત્મનઃ ॥૪૦॥

જે મનુષ્ય ગુરુજનના ઉપદેશને સમજતો નથી; સમજે તો શ્રદ્ધા રાખતો નથી; શ્રદ્ધા થઈ તો તે મુજબ વર્તવાથી સપ્રજ થવાશે કે નહિ? એવો જેના મનમાં સંશય રહે છે; તે મનુષ્ય સપ્રજ નહિ થતાં નિષ્ક્રમ થાય છે અને અપરોક્ષ જ્ઞાનનો અધિકારી થતો નથી. વળી સંશયાત્મા તો સર્વથા નાશ પામે છે. કારણ કે તે સંશયને લીધે ધનસંપાદન, વિવાહ આદિ નહિ કરી શકવાથી તેનો આ લોક પણ સુધરતો નથી, તેમ પ્રજાના સંશયને લીધે ધર્માચરણ પણ નહિ થઈ શકવાથી તેનો પરલોક પણ ખગડે છે. વળી ભોગ્ય પદાર્થોમાં નાના પ્રકારના સંશય થવાથી તેને સુખ પણ મળતું નથી. ૪૦

જે અધ્યાયમાં યોગ્યતાના લેહથી જ્ઞાનમય તથા કર્મમય એમ બે પ્રકારે થતી બ્રહ્મનિષ્ઠા કહી. હવે તેનો ઉપસંહાર કરે છે.

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંચિછન્નસંશયમ્ ।

આત્મવંતં ન કર્માણિ નિબઘ્નંતિ ધનંજય ॥૪૧॥

હે અર્જુન! પરમાત્માની આરાધનારૂપી કર્મયોગવડે જેણે સર્વ કર્મો પરમેશ્વરને અર્પણ કરેલાં છે અને તેથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થઈને જેના સર્વ સંશય કપાઈ ગયા છે; એવા પરમાત્મપરાયણ પુરુષને પણ, તેણે લોકસંગ્રહ માટે તથા સ્વભાવથી કરેલાં કર્મો બંધન કરી શકતાં નથી.

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાત્મનઃ ।

છિત્ત્વૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥૪૨॥

માટે હે અર્જુન! અજ્ઞાનથી થયેલા અને શોકાદિથી હૃદયમાં ઉપજેલા એ સંશયને દેહ અને આત્માના વિવેકરૂપી ખડ્ગવડે છેદીને પરમાત્મસાક્ષાત્કારના ઉપાયરૂપ કર્મયોગનો આશ્રય કર અને યુદ્ધને માટે ખડો થઈ જા, ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો ચોથો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૫ મો-કર્મસંન્યાસયોગ

અજ્ઞાનથી થયેલા સંશયને જ્ઞાનરૂપ ખડ્ગવડે કાપી નાખીને તું કર્મયોગ કર, એમ ભગવાને કહ્યું; તે વિષયમાં પૂર્વાપર વિરોધ માનીને હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:—

સંન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ પુનર્યોગં ચ શંસસિ ।
યચ્છ્રેય એતયોરેકં તન્મે વ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥૧॥

હે કૃષ્ણ! “યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાત્ પણ્ જે આત્મામાં પ્રીતિવાળો છે” “સર્વ કર્માશિલં પાર્થ હે પાર્થ! અર્ધાં કર્મે જ્ઞાનમાં સમાઈ જાય છે” ઇત્યાદિ વચનોવડે જ્ઞાનીને આપ સર્વ કર્મેનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે; તથા બીજાં વચનોવડે પાછું “જ્ઞાનરૂપી ખડ્ગવડે સંશય કાપીને કર્મ કર” એમ કર્મયોગ કરવાનું કહ્યું છે. પણ એ બંને વાત એક માણસ એકી વખતે કરી શકે નહિ. કારણ કે એ બંનેનું સ્વરૂપ એકબીજાથી વિરુદ્ધ છે. માટે એ બંને યોગમાં જે કલ્યાણકારી હોય તે એક યોગ સારી રીતે નિશ્ચય કરીને મને કહો. ૧

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાવુભૌ ।
તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥૨॥

કર્મનો સંન્યાસ (ત્યાગ) અને કર્મનો અંગીકાર, એ બેય કલ્યાણ કરનારાં છે. પરંતુ તેમાં કર્મસંન્યાસ

કરતાં કર્મયોગ (કર્મ કરવાં) એ તારે ક્ષાત્રપ્રકૃતિવાળા-
ને માટે વધારે શ્રેષ્ઠ છે. ૨

ભાવાર્થ:—કેવળ વેદાંતવડેજ પરમાત્મસ્વરૂપનો
સાક્ષાત્કાર પામવાને યોગ્ય હોય એવા શુદ્ધ અંતઃકરણ-
વાળા પ્રત્યે હું કર્મો કરવાનું કહેતો નથી, કે જેથી પ્રથમ
કહેલા કર્મસંન્યાસમાં વિરોધ આવે. પરંતુ તું કે જે
દેહને આત્મા માને છે તેને કુટુંબીઓના વધનિમિત્તે
શોકમોહાદિથી જે સંશય થયો છે તે સંશયને, દેહથી
આત્મા ભિન્ન છે એવા વિવેકરૂપી તસવારવડે છેદી
નાખ; તથા પરમાત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ કર્મયોગનો
અંગીકાર કર એમ કહું છું. કેમકે કર્મો કરવાથી ચિત્ત-
શુદ્ધિ થાય છે; અને ચિત્તશુદ્ધિ થશે ત્યારેજ તને યથા-
વત્ આત્મજ્ઞાન થશે; તથા એ આત્મજ્ઞાન થયા પછીજ
તેના પરિપાકને માટે (અપરોક્ષાનુભવ માટે) જ્ઞાનનિષ્ઠા-
ના અંગરૂપ કર્મસંન્યાસ—કર્મનો ત્યાગ—આગળ કહ્યો
છે. માટે કર્મયોગનો સ્વીકાર તથા કર્મત્યાગ એ એક
કાળે નહિ પણ ક્રમથી તથા યોગ્યતાપૂર્વક કર્યો હોય
તોજ તે કલ્યાણકારી થાય છે. એમાં પણ તારે માટે તો
અત્યારે કર્મત્યાગ કરતાં કર્મયોગજ ઉત્તમ છે.

કર્મયોગ પણ એક રીતે કર્મસંન્યાસ છે તે હવે કહે છે.

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યામી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ।

નિર્દ્વંદ્વો હિ મહાબાહો સુખં બંધાત્પ્રમુચ્યતે ॥૩॥

કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર જે રાગદ્વેષ કરતો નથી, પણ
પ્રભુપ્રીત્યર્થેજ કર્મ કરે છે, તેને કર્મ કરવા છતાં પણ
સદા કર્મસંન્યાસી (કર્મનો ત્યાગી)જ બનવો. કારણકે
હે મહાબાહો ! એવો રાગદ્વેષ આદિથી રહિત પુરુષ કર્મ-
યોગથી શુદ્ધ ચિત્તવાળો થતાં જ્ઞાનદ્વારા પરમાત્મસાક્ષા-
ત્કાર પામીને સંસારબંધનથી સુખપૂર્વક મુક્ત થાય છે. ૩

કર્મ એ જ્ઞાનનું અંગ છે તથા જ્ઞાન એ તેનું અંગી છે,

માટે એ બંનેનો કમ અવસ્થાભેદ છે; તેથી “એમાંથી શ્રેષ્ઠ કયું?” એવો પ્રશ્ન તો અજ્ઞાનીને સંભવે છે, વિવેકીને સંભવે નહિ. એ વાત હવે કહે છે.

સાંખ્યયોગૌ પૃથગ્બાલાઃ પ્રવદંતિ ન પંડિતાઃ ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्बुभयोर्विदते फलम् ॥४॥

જ્ઞાનનિષ્ઠાના અંગભૂત જે કર્મસંન્યાસ (કર્મેના ત્યાગ) તથા કર્મયોગ (નિષ્કામ કર્મનો સ્વીકાર) એ એયને અજ્ઞાનીઓજ્ઞ જ્ઞાનનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વતંત્ર સાધન કહે છે; પંડિતો નથી કહેતા. કારણ કે જે એ એમાંથી એકનો પણ સારી રીતે આશ્રય કરે છે તે તો એ (કર્મ-યોગ અને જ્ઞાનયોગ) બંનેના ફળને (મોક્ષને) પામે છે. ૪

ભાવાર્થ:—સારી રીતે નિષ્કામ કર્મો કરવાથી ચિત્ત-શુદ્ધિ થાય છે; ચિત્તશુદ્ધિ થતાં અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં કર્મસંન્યાસ તથા કર્મયોગ એ બંનેનું મોક્ષરૂપી ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. અને જે યોગ્યતા-પૂર્વક કર્મનો ત્યાગ કર્યો હોય તો પણ પૂર્વ કરેલાં કર્મેના ફળરૂપે જ્ઞાન અને જ્ઞાનદ્વારા બંનેના ફળરૂપ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. માટે કર્મનો ત્યાગ તથા કર્મેનો અંગીકાર એ બંને કાંઈ જ્ઞાનનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વતંત્ર સાધનો નથી, પણ એકજ સીડીનાં ત્રીચે ઉપરનાં પગથિયાં છે.

ઉપલીજ વાત હવે સ્પષ્ટ કરે છે.

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५

જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળા કર્મત્યાગી સંન્યાસીઓ મોક્ષરૂપી જે સ્થાનને પામે છે; તેજ સ્થાનને કર્મયોગીઓ પણ ચિત્તશુદ્ધિ અને અપરોક્ષ જ્ઞાનદ્વારા પામે છે. આ પ્રમાણે સાંખ્યયોગ (જ્ઞાનયોગ) તથા કર્મયોગ બંને એકજ ફળન આપનારા હોવાથી એ બંનેને જે એક જાણે છે તેજ ખરી વાત જાણે છે. ૫

જ્યારે કર્મયોગીને પણ કર્મસંન્યાસથીજ જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે પ્રથમથીજ કર્મસંન્યાસ (કર્મોનો ત્યાગ) શામાટે ન કરવો? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

સંન્યાસસ્તુ મહાબાહો દુઃસ્વમાપ્તુમયોગતઃ ।

યોગયુક્તો મુનિર્બ્રહ્મ ન ચિરેનાધિગચ્છતિ ॥૬॥

હે મહાબાહુ અર્જુન ! ચિત્તશુદ્ધિ થયા વિના જ્ઞાનનિષ્ઠા થતી નથી અને કર્મયોગ (નિષ્કામ કર્મ) સાધ્યા વિના ચિત્તશુદ્ધિ થતી નથી. છતાં પણ જે કર્મયોગ સાધ્યાવિનાજ કર્મનો સંન્યાસ (ત્યાગ) કરવામાં આવે, તો તે જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપે સફળ થવો અશક્ય છે; અને જે બુદ્ધિમાન સાધક કર્મયોગ સાધ્યા પછીજ કર્મસંન્યાસી થઈને (કર્મો તજીને) જ્ઞાનયોગ સાધે છે; તે તો થોડાજ સમયમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પામે છે.* ૬

કર્મયોગાદિના કર્મે પરમાત્મદર્શન થયા પછી જે કર્મ કર્યાં હોય તે કર્મોથી બંધન થાય કે નહિ? તે હવે કહે છે.

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।

સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥૭॥

કર્મયોગ સાધનારો, વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, શરીર તથા ઇન્દ્રિયોને વશ કરનારો તથા જેનો આત્મા સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ થયો છે એવો તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ લોકહિતાર્થે કર્મ કરતો હોય તે પણ કર્મ વડે બંધાતો નથી. ૭

“કર્મ કરવા છતાં પણ કર્મથી બંધાય નહિ” એ વાત

* ચિત્તશુદ્ધિવિનાના સંન્યાસીઓ માટે વાર્તિકકાર કહે છે કે:-

પ્રમાદિનો બહિશ્ચિત્તાઃ પિશુનાઃ કલહોત્સુકાઃ ।

સંન્યાસિનોઽપિ દૃશ્યન્તે દૈવસંદૂષિતાશયાઃ ॥

અર્થાત્ પ્રમાદી, બાહ્યદષ્ટિવાળા, ચાડીઆ, કલહ કરવામાં ઉત્સાહી અને દૈવયોગે દૂષિત અંતઃકરણવાળા સંન્યાસીઓ (ભ્રષ્ટ્રાદીઓ) પણ જ્યાં ત્યાં જાણાય છે

વિરુદ્ધ છે, એવી શંકાનો “કર્તાપણાનું” અભિમાન નહિ હોવાથી એ વાત વિરુદ્ધ નથી” એવો ઉત્તર હવે એ પ્રશ્નોકથી આપે છે.

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्निघ्नन्नश्रन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ॥८॥

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तत इति धारयन् ॥९॥

કર્મ કરનારો પુરુષ યથાક્રમે બ્રહ્મવેત્તા થયા પછી દર્શન કરતો, શ્રવણ કરતો, સ્પર્શ કરતો, સુંઘતો, ખાતો, ચાલતો, સૂતો, શ્વાસ લેતો, ખેલતો, ત્યાગ કરતો, ગ્રહણ કરતો તથા આંખ ઉઘાડતો અને મીંચતો થકો પણ “હું” આત્મભાવે એમાંનું કશું કરતો નથી. પણ ઈંદ્રિયો-જ ઈંદ્રિયોના વિષયોમાં વર્તે છે” એમ માને છે—અર્થાત્ જોવું, સાંભળવું, સ્પર્શ કરવો, સુંઘવું, ખાવું ઇત્યાદિ વ્યાપાર ઈંદ્રિયોનો છે; તથા ચાલવું એ પગનો, નિદ્રા એ બુદ્ધિનો, શ્વાસ એ પ્રાણનો, ખેલવું એ વાણીનો, મળ-ત્યાગ એ ગુદાનો, મૂત્રત્યાગ એ ઉપસ્થનો, ગ્રહણ કરવું એ હાથનો તથા આંખો મીંચવી ઉઘાડવી એ કૂર્મવાયુ-નો વ્યાપાર છે; એમ બુદ્ધિથી નિશ્ચય કરીને “હું કાંઈ પણ કરતો નથી” એમ તે જાણે છે, અને એવો તત્ત્વ-વેત્તા પુરુષ કર્મો કરવા છતાં પણ કર્મોથી બંધાતો નથી.*

ત્યારે તો જેને ‘હું કરું છું’ એવું અભિમાન હોય તેને કર્મનું બંધન ટળશે નહિ. કેમકે તેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ નહિ હોવાથી તેને સંન્યાસનો પણ અધિકાર રહેતો નથી; અને તેથી એવા પુરુષને તો મોટું સંકટ આવી પડશે. તેનું કેમ? એ શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.

* ભગવાન વેદવ્યાસે પણ શારીરક સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:- તદ્ધિગમે ઉત્તરપૂર્વાધયોરસંશ્લેષવિનાશો તદ્વથપદેશાત્ । અર્થાત્ અનુભવસિદ્ધ અપરોક્ષ જ્ઞાન થયા પછી નવાં પાપનો સ્પર્શ થતો નથી અને પૂર્વનાં પાપકો નાશ પામે છે.

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥૧૦॥

જે કોઈ સઘળાં કર્મો પરમેશ્વરને અર્પણુ કરે છે અને ક્ષણની ઈચ્છાવિના-નિષ્કામભાવથીજ કર્મ કરે છે તે મનુષ્ય, જેમ કમલપત્ર પાણીમાં રહેવા છતાં તેનાથી લેપાતું, નથી તેમ પુણ્ય તથા પાપદાયક કર્મોથી લેપાતો નથી. ૧૦

અંધનનો અભાવ કહ્યો. હવે સદાચારથી મોક્ષ કહે છે.

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वति संगं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥૧૧॥

યોગીજનો શરીરવડે સ્નાન આદિ, મનવડે સત્ય અસત્યનો વિચારાદિ, બુદ્ધિવડે સત્ય વસ્તુનો નિશ્ચય ઇત્યાદિ તથા આસક્તિરહિત ઈન્દ્રિયોવડે શ્રવણદર્શનાદિ જે જે કર્મ કરે છે, તે ક્ષણની ઈચ્છા ત્યજીને કેવળ ચિત્તશુદ્ધિ માટેજ કરે છે. ૧૧

જે કર્મવડે એક મનુષ્ય અંધાય છે, તેજ કર્મવડે ખીજે મનુષ્ય મુક્ત થાય છે, તેની વ્યવસ્થા હવે સમજાવે છે.

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥૧૨॥

જે મનુષ્ય એવી રીતે કર્મક્ષણની ઈચ્છા તજીને ચિત્ત-શુદ્ધિ અર્થે-પ્રભુપ્રીત્યર્થે કર્મ કરે છે; તે શુદ્ધ ચિત્તવાળો તથા પરમાત્મામાં એકનિષ્ઠાવાળો થઈ શકીને અપાર શાંતિમય મોક્ષને પામે છે; ત્યારે અયોગી મનુષ્ય સકામ કર્મો કરીને ક્ષણાસક્તિ, સ્વાર્થવૃત્તિ અને વિષયલોલુપતા વધારતો ચાલે છે તેથી વધારે ને વધારે અંધાય છે.

અશુદ્ધ ચિત્તવાળાને માટે કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ (નિષ્કામ કર્મ કરવાં) એજ શ્રેષ્ઠ છે; પણ શુદ્ધ ચિત્તવાળા માટે તો કર્મસંન્યાસજ સારો છે, એ વાત હવે કહે છે.

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥१३॥

ચિત્તને નિયમમાં રાખનારો પુરુષ વિક્ષેપ કરનારા સર્વ કર્મોનો વિવેકયુક્ત મનવડે સંન્યાસ (ત્યાગ) કરીને એ નેત્ર, એ નાકનાં છિદ્રો, એ કાન અને મુખ એ સાત ઉપરનાં, તથા ગુદા અને ઉપસ્થ એ એ નીચેનાં, એ રીતે નવ દ્વારવાળા દેહરૂપી નગરમાં જેમ નગરવાસીને “હું નગર છું” એવું મિથ્યાભિમાન હોતું નથી, તેમ અભિમાનવિનાનો થઇને વસે છે. આથી તે દેહવડે કશું કરતો નથી, તેમ બીજા પાસે કરાવતો પણ નથી. તે આવી રીતે પરમાત્મનિષ્ઠ થઇને દેહનગરમાં સુખથી રહે છે.

ભાવાર્થ:—અશુદ્ધ ચિત્તવાળો મનુષ્ય કર્મોનો ત્યાગ કર્યા પછી પણ પાછો કર્મ કરે છે તથા કરાવે છે; તેવું શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય કરતો નથી, તેથી તે દેહરૂપી પુરમાં સુખથી રહે છે.

પરંતુ શ્રુતિ કહે છે કે, एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकाभ्यो उन्निनीपते, एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीपते। અર્થાત્ “ઇશ્વર જેનો આ લોકમાંથી ઉદ્ધાર કરવાને ઇચ્છે છે તેની પાસે તે શુભ કર્મ કરાવે છે; તથા જેને અધોગતિમાં નાખવા ઇચ્છે છે તેની પાસે અશુભ કર્મ કરાવે છે.” માટે શુભાશુભ કૃણવાળાં કર્મોમાં ઇશ્વરે પ્રેરેલો પરાધીન પુરુષ કેવી રીતે કર્મોને તણ શકે? કદી એમ કહો કે, ઇશ્વર તેને જ્ઞાનમાર્ગે પ્રેરે એટલે તે કર્મોને તણ શકે; તો પછી ઇશ્વરજ્ઞ શુભાશુભ કર્મોનો પ્રેરક હોવાથી તે વિષમ દષ્ટિવાળો તથા નિર્હય ઠરશે અને તેથી તેને પાપપુણ્ય પણ લાગશે. એવી શંકાનો હવે એ શ્લોકથી ઉત્તર આપે છે.

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥१४॥

જીવોના કર્તાપણા ઇત્યાદિને, તથા તેમના કર્મ અને

કર્મકળના સંબંધને પરમેશ્વર રચતા નથી; પણ એ તો જીવોનો સ્વભાવ-જીવભાવ-અવિદ્યા-અજ્ઞાનતાજ તેમને કર્તાપણાના મિથ્યાભિમાનમાં નાખીને કર્મોમાં જોડે છે.

ભાવાર્થ:-જીવાત્મા અનાદિકાળની અવિદ્યાને તથા લૌકિક પદાર્થોની ઈચ્છાને વશ હોવાથી તે પોતે સકામ પ્રવૃત્તિ કરવા ઈચ્છે છે તેથીજ ઈશ્વર તેને તેવાં કર્મોમાં થોજે છે; કંઈ પોતાની ઈચ્છાથી ઈશ્વર તેનું કર્તાપણું ઈત્યાદિ રચતા નથી.

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિભુઃ ।

અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યંતિ જંતવઃ ॥૧૫॥

ઈશ્વર તો એવી રીતે જીવની ઈચ્છાથી તેને કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરાવે છે. બાકી તે પોતે તો પૂર્ણકામ અને ઈચ્છારહિત હોવાથી કોઈના પાપ કે પુણ્યને ગ્રહણ કરતા નથી. કારણ કે જે તે કંઈ પણ સ્વાર્થને માટે કર્મો કરાવે, તોજ તેને પુણ્યપાપ વળગે. તને કદાચ શંકા થાય કે, ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરવાથી તથા અભક્તોને દંડ આપવાથી ઈશ્વરમાં વિષમદષ્ટિ કરે; એટલે તેને પૂર્ણકામ કેમ કહેવાય? એનું સમાધાન એ છે કે, ઈશ્વરનો દંડ પણ અનુગ્રહરૂપ હોય છે. આવું છતાં પણ “પરમાત્મા સર્વત્ર સમદષ્ટિવાળા છે” એવું જ્ઞાન અજ્ઞાનને લીધે ઠંકાઈ ગયેલું છે તેથી જીવો મોહ પામે છે-અર્થાત્ અવળી સમજણે ચઢી ઈશ્વરમાં વિષમપણું ઈત્યાદિ દોષો જીએ છે. ૧૫

જ્ઞાનીઓ એવો મોહ પામતા નથી તે વાત હવે કહે છે.

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તેષામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥૧૬॥

ઈશ્વરમાં વિષમતા આરોપવાવાળા એ અજ્ઞાનનો જેમના અંતઃકરણમાંથી અધ્યાત્મજ્ઞાનવડે નાશ થયો

હોય છે; તેમનું તે જ્ઞાન-જેમ સૂર્ય અધિકાર દૂર કરવા ઉપરાંત સર્વ વસ્તુઓનો પ્રકાશ કરે છે તેમ તે પરમાત્માને પણ દર્શાવી આપે છે. ૧૬

તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।

ગચ્છંત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્ઘૂતકલ્મષાઃ ॥૧૭॥

તે ઇશ્વર પ્રત્યેજ જેમની નિશ્ચયાત્મક પ્રાપ્ત્ય બુદ્ધિ છે; તેમાંજ જેમનું મન છે; તેમાંજ જેમની એકનિષ્ઠા છે; તેજ જેમના સર્વસ્વરૂપ અને પરમ આશ્રયરૂપ છે; તથા તેની કૃપાથી મળેલા અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે જેમનું પાપ ધોવાઈ ગયું છે, તેઓજ જન્મમરણરહિત પરમ-ગતિને પામે છે. ૧૭

એ મોક્ષે જનારા જ્ઞાનીઓ કેવા હોય? તે હવે કહે છે.

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥૧૮॥

વિદ્યા તથા વિનયવાળા બ્રાહ્મણમાં, કૂતરામાં, ગાય-માં, હાથીમાં તથા કૂતરાને રાંધી ખાનારા ચંડાળમાં-એટલે કે જ્ઞતિથી તથા કર્મથી ઉંચા અને નીચા તમામ કોટીના પ્રાણીઓમાં એવા જ્ઞાનીજનો સમદષ્ટિથી-બ્રહ્મદષ્ટિથી જુએ છે. ૧૮

વિષમ પદાર્થોમાં સમદષ્ટિ કરવી એ તો નિષિદ્ધ છે. માટે એવા નિષિદ્ધ સમદષ્ટિ કરનારાને પંડિત કેમ કહેવાય? કારણકે મહર્ષિ ગૌતમે કહ્યું છે કે 'સમાસમાભ્યાં વિષમસમે પૂજાતઃ અર્થાત્ સમની વિષમ પ્રકારે તથા વિષમની સમ પ્રકારે જે પૂજા કરે છે, તે પૂજક આ લોક તથા પરલોકથી ભ્રષ્ટ યાય છે.' અર્થાત્ જેવી જેની યોગ્યતા હોય, તે પ્રમાણે તેનો આદર કરવો જોઈએ. ચાલી શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.

ઈહૈવ તૈર્જિતઃ સર્ગો યેષાં સામ્યે સ્થિતં મનઃ ।

નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ તસ્માદ્બ્રહ્મણિ તે સ્થિતાઃ ॥૧૯॥

જેમનું મન એ પ્રમાણે સમાનભાવમાં સ્થિર થયું હોય તેમણે અહીં જીવતાંજ સંસારને જીત્યો છે, એમ સમજવું. કેમકે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સર્વત્ર નિર્દોષપણે અને સમાનપણે રહેલા હોવાથી એવા સમદષ્ટિવાળા પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંજ સ્થિત છે, એમ જાણવું. ૧૯
ભાવાર્થ:—જ્ઞાતમનું વચન તો સર્વત્ર બ્રહ્મદષ્ટિ થયા પહેલાં અજ્ઞાન અવસ્થાને લાગુ પડે છે.

હવે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલા બ્રહ્મવેત્તાનું લક્ષણ કહે છે.

ન પ્રહૃષ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ।

સ્થિરબુદ્ધિસંમૂઠો બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥૨૦॥

એમ જે પુરુષ બ્રહ્મને જાણીને બ્રહ્મને વિષે સ્થિતિ પામેલો છે; તે નિશ્ચલ બુદ્ધિવાળો તથા મોહરહિત હોવાથી ઇષ્ટ વસ્તુ મળવાથી હર્ષ પામતો નથી, તેમ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિથી ઉદ્વેગ પામતો નથી. ૨૦

એવી સ્થિતિ ક્યારે પામી શકાય તે હવે કહે છે.

બાહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિંદત્યાત્મનિ યત્સુખઃ ।

સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષય્યમશ્રુતે ॥૨૧॥

પરંતુ જે લૌકિક વિષયોમાં આસક્ત થતો નથી તેજ અંતઃકરણની શાંતિરૂપ સાત્ત્વિક સુખને અનુભવે છે; અને જે એવું આંતરિક સુખ મેળવે, તેજ આત્મ-સમાધિવડે પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં એકતા પામી મોક્ષ-પદનું અક્ષય સુખ મેળવી શકે છે. ૨૧

માણસને પ્રિય એવું વિષયસુખ મોક્ષમાં નથી; છતાં એ મોક્ષને પુરુષાર્થ કેમ કહેવાય? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

યે હિ સંસ્પર્શજા ભોગા દુઃસ્વયોનય એવ તે ।

આદ્યંતવંતઃ કૌંતેય ન તેષુ રમતે બુધઃ ॥૨૨॥

ઈંદ્રિયો તથા પદાર્થોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા આ જે સ્પર્શજન્ય ભોગો છે; તે (વિષયપ્રેમીઓને અ-

જ્ઞાનને લીધે સુખરૂપ ભાસે છે; આક્રી ખરૂં બેતાં તો તે) ઉત્પત્તિ અને નાશવાળા, તથા સ્પર્ધા અને રાગદ્વેષાદિ દોષોથી ભરેલા છે; તેથી દુઃખનાજ કારણરૂપ છે. અને તેથીજ હું કૈંતેય! બુદ્ધિમાનો તેમાં રમણુ કરતા નથી.

માટે મોક્ષ એજ સર્વોત્તમ પુરુષાર્થ છે અને કામ તથા ક્રોધ મોક્ષના અત્યંત વૈરી છે. માટે જે તેમનો વેગ સહન કરી શકે છે તેજ મોક્ષને પામે છે, એ વાત હવે કહે છે.

શક્નોતી૬૯૩૪ યઃ સોઢું પ્રાક્ શરીરવિમોક્ષણાત્ ।

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥૨૩॥

જે મનુષ્ય કામ અને ક્રોધના વેગને દેહાંત સુધી રોકી શકે છે; અથવા તો જેમ પ્રાણુરહિત શરીર સ્ત્રીપુત્રાદિના શોક અને દહનક્રિયા સહન કરે છે; તેમજે જીવનકાળમાં પણ કામક્રોધના વેગને સહન કરે છે; તેજ યોગી અને તેજ સુખી છે.* ૨૩

માત્ર કામક્રોધને રોકવાથીજ મોક્ષ મળી શકતો નથી, પણ વિશેષ સાધનાની જરૂર છે એ વાત હવે કહે છે.

યોઽન્તઃસુખોઽન્તરામસ્તથાન્તર્જ્યોતિરેવ યઃ ।

સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥૨૪॥

જે મનુષ્ય વિષયોમાં સુખ નહિ માનતાં પરમાત્મા-માંજ માને છે; જે સંસારમાં આરામ ન માનતાં અંતર-માંજ માને છે; જે શૃંગારિક ગીતનૃત્યાદિકમાં દષ્ટિ ન રાખતાં અંતર્જ્યોતિમાં રાખે છે; તેજ યોગી બ્રહ્મનિષ્ઠ થઇને બ્રહ્મનિર્વાણને પામે છે. ૨૪

* મહર્ષિ વસિષ્ઠે પણ કહ્યું છે કે:-

પ્રાણે ગતે યથા દેહઃ સુખં દુઃખં ન વિંદતિ ।

તથા ચેત્ પ્રાણયુક્તોઽપિ સ કેવલ્યાશ્રયો ભવેત્ ॥

અર્થાત્ જેમ પ્રાણુ ગયા પછી દેહ, સુખ કે દુઃખ પામતો નથી; તેમ પ્રાણુ હોય ત્યારે પણ જે સુખદુઃખને ગણુ નહિ તેજ મોક્ષપદને પામે છે.

લભંતે બ્રહ્મનિર્વાણમૃષયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ ।

છિન્નદ્વૈધા યતાત્માન્નઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥૨૫॥

વળી જેમનું પાપ ક્ષય પામ્યું છે; જેમના રાગદ્વેષ ટળી ગયા છે; જેમની ઇંદ્રિયો સ્વાધીન છે તથા જે સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં તત્પર રહે છે; તે ઋષિઓ પણ બ્રહ્મનિર્વાણ-મોક્ષપદ-ને પામે છે. ૨૫

કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ।

અભિતો બ્રહ્મનિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥૨૬॥

વળી એવા કામક્રોધથી રહિત, મનને વશ રાખનારા અને પરમાત્મદર્શનને પામેલા યતિઓ મરણ પછીજ મોક્ષ પામે એમ નથી; પરંતુ જીવનકાળમાંજ મુક્તદશા પામે છે. ૨૬

એવા યતિઓ જે આંતરિક યોગસાધનાવડે મોક્ષ પામે છે તે યોગ હવે દુઃકામાં બે શ્લોકથી કહે છે.

સ્પર્શાન્કૃત્વા બહિર્બાહ્યાંશ્રક્ષુશ્ચૈવાંતરે ભુવોઃ ।

પ્રાણાપાનો સમૌ કૃત્વા નાસામ્યંતરચારિણૌ ॥૨૭॥

યતેંદ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ।

વિગતેચ્છાભયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥૨૮॥

બાહ્ય વસ્તુનો વિચાર કરવાથી પણ તે વસ્તુ અંતઃ-કરણમાં પ્રવેશ કરે છે; માટે જે મુનિ વિષયોનો વિચાર નહિ કરતાં મનમાંથી પણ તેને બહાર રાખે છે; તથા અર્ધાં મીંચેલાં નેત્રોની* દૃષ્ટિ ભ્રમરોવચ્ચે સ્થાપીને અને નાસિકાદ્વારા ચાલતા પ્રાણ તથા અપાનવાયુને સમાન કરીને જેણે ઇંદ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિનો જય કરેલો છે;

* નેત્ર પૂરાં મીંચવાથી ઉંઘ આવે ને ખુલ્લાં રાખવાથી મન બહાર જતું રહે તેથી આંતરિક યોગાભ્યાસી નેત્રોને અર્ધાં મીંચેલાં રાખે છે.

તથા મોક્ષપરાયણુ રહેવાથી જેનાં ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધ
જતાં રહ્યાં છે; તેને સદા મુક્તજ સમજવો. ૨૭,૨૮

મોક્તારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।

સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાંતિમૃચ્છતિ ॥૨૧॥

મારા ભક્તોએ અર્પણ કરેલા યજ્ઞ અને તપનો
ભોગવનાર અથવા તો રક્ષણ કરનાર, સર્વ લોકનો
મહેશ્વર, સર્વ પ્રાણીઓનો નિરપેક્ષપણે ઉપકાર કર્યા
કરનાર, અને સર્વનો અંતરયામી એવો જે હું, તેને
જે કોઈ યથાવત્ એવો જાણે છે; તે પણ (આચરણમાં
અત્યંત નિષ્કામ, પવિત્ર અને ઉન્નત થઈને) સુખ-
શાંતિરૂપ મોક્ષને પામે છે. ૨૯

હરિઃ ઐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ
બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે
સંન્યાસયોગો નામ પંચમોઽધ્યાયઃ ॥૫॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો કર્મસંન્યાસયોગ નામનો
પાંચમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૬ ટો--અધ્યાત્મયોગ

પાંચમા અધ્યાયની છેવટે આંતરિક યોગ સંક્ષેપથી કહ્યો, તે હવે આ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહે છે. પાંચમા અધ્યાયમાં “સર્વકર્માણિ મનસા” ઇત્યાદિ વચનોથી કર્મસંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાન-નિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેલું હોવાથી, તથા કર્મયોગ શ્રમકારક હોવાથી માણસને અધિકાર વિનાજ કર્મનો સંન્યાસ (ત્યાગ) કરવાની લાલચ થાય તેમ છે. વળી કર્મત્યાગના અધિકારી અત્યંત વિરલ છે; અને અર્જુનનો કર્મયોગમાં અધિકાર છે; હવે બે શ્લોકથી કર્મયોગને કર્મસંન્યાસ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એ વાત સમજાવે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ।

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરમ્બિર્ન ચાક્રિયઃ ॥૧૧॥

જે મનુષ્ય કૃણની ઇચ્છા રાખ્યા વિના શાસ્ત્રવિહિત કર્મો કરે છે, તેજ સંન્યાસી અને તેજ યોગી છે. આશ્રની સહાયથી થઈ શકે એવાં યજ્ઞ, અતિથિસેવા આદિ કર્મોને તથા આશ્રવિના થઈ શકે તેવાં વાવ, કૂવા, તળાવ આદિ અંધાવવારૂપ પૂર્ત કર્મોને (આંતરિક યોગ્યતા વધ્યા વિનાજ) તજી દેનારો કંઈ સાચો સંન્યાસી અને યોગી નથી. ૧

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાંડવ ।

ન હ્યસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગી ભવતિ કશ્ચન ॥૨॥

વળી હે અર્જુન! વિદ્વાનો જેને કર્મસંન્યાસ કહે છે, તેને પણ તું કર્મયોગ જાણ. કેમકે કર્મકૃણનો સંકલ્પ

જેણે તજ્યો નથી એવો મનુષ્ય ગમે તેવાં મહાન કર્મ કરતો હોય અને ગમે તેટલો વેદશાસ્ત્રાદિકનો જ્ઞાની હોય તોપણ તે સંન્યાસી અને યોગી નથી. અર્થાત્ નિષ્કામ કર્મો કરનારો પુરુષ લૌકિક ક્ષોરછા છોડી દે છે તેથી તે સંન્યાસી પણ છે; ને પ્રળનો સંકલ્પ નહિ રાખવાથી તેના ચિત્તનો વિક્ષેપ નિવૃત્ત થાય છે તેથી તે યોગી પણ છે. ૨

ત્યારે તો જીવતાંસુધી કર્મો કર્યા કરવાં એમ ક'યું. એવી શંકા થતાં હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેનો ઉત્તર આપે છે.

આરુક્ષોર્મુનેર્યોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારૂઢસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥૩॥

નિષ્કામ કર્મોથી ચિત્તશુદ્ધિ થતી હોવાથી જ્ઞાનયોગની ઇચ્છાવાળા મુનિ માટે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું સાધન કર્મયોગ કહેલું છે; અને જ્ઞાનયોગને પામેલા ધ્યાનનિષ્ઠ પુરુષે ચિત્તને ચંચળ કરનારાં સર્વ કર્મોથી વિરામ પામવું, એ જ્ઞાનના પરિપાકનું કારણ અથવા સાધન કહેલું છે.

કર્મોથી ઉપરામ થવાની યોગ્યતાએ પહોંચેલો યોગારૂઢ પુરુષ કેવો હોય છે ? તે વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

યદા હિ નેંદ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુષજ્જતે ।

સર્વસંકલ્પસંન્યાસી યોગારૂઢસ્તદોચ્યતે ॥૪॥

આસક્તિના મૂળરૂપ સર્વ ભોગોને તથા તે ભોગોના સાધનભૂત સકામ કર્મોના સંકલ્પને છોડી દેનારો પુરુષ, જ્યારે ઈંદ્રિયોના શબ્દાદિક વિષયોમાં તથા તેના સાધનભૂત કર્મોમાં આસક્તિ રાખતો નથી; ત્યારેજ તે જ્ઞાનયોગનો અધિકારી થયેલો કહેવાય છે. ૪

માટે વિષયાસક્તિ તજવાથી મોક્ષ, અને વિષયાસક્તિ રાખવાથી કર્મબંધન થાય છે, એ વાતનો વિચાર કરીને રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, એ વાત હવે કહે છે.

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥

વિવેકી મનવડે પોતાના આત્માનો સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરવો અને તેને અધોગતિમાં નાખવો નહિ; કારણ-કે સંસાર ઉપર વિરાગ પામેલું મનજ પોતાનો બંધુ-એટલે ઉપકાર કરનાર છે; અને જે તે સંસારમાં આસક્ત હોયતો તેને પોતાનો વૈરી એટલે અપકાર કરનાર જાણવું.

કેવા પુરુષનો આત્મા બંધુરૂપ છે તથા કેવા પુરુષનો આત્મા શત્રુરૂપ છે તે વાત હવે વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

बंधुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥६॥

મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, ઈન્દ્રિય આદિના સમુદાયરૂપ પોતાના શરીરને જેણે પોતાને વશ કરેલું છે, તેને માટે એ સમુદાય બંધુરૂપ છે; અને જેણે એ સમુદાયનો જય નથી કર્યો તેનો એજ સમુદાય શત્રુની પેઠે અપકાર કર્યા કરે છે. ૬

जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयो ॥७॥

જેણે મન ઈન્દ્રિયાદિકનો જય કરેલો છે; જેના રાગ-દ્વેષ નાશ પામ્યા છે; તથા જે ઠાઠ અને તડકામાં, સુખ અને દુઃખમાં તથા માન અને અપમાનાદિ દ્વંદ્વોમાં પણ શાંત રહે છે; તેનેજ સમાધિમાં પરમાત્મદર્શન થાય છે, અથવા પરમાત્મા તેના હૃદયમાં વિશેષરૂપે સ્થિત રહે છે.

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ॥८॥

શાસ્ત્ર કિંવા ઉપદેશથી મળેલા પરોક્ષ જ્ઞાનવડે તથા મનન અને નિદિધ્યાસનને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલા

અનુભવસિદ્ધ અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે જેનું મન પૂર્ણ તૃપ્ત થયેલું છે; જે કૂટસ્થ એટલે છએ વિકારથી રહિત છે; જેણે ઈંદ્રિયોને જીતી છે; જેને મન-માટીનું ઢેકું, પથ્થર તથા સોનું ઇત્યાદિ સરખાં છે; અર્થાત્ જેને સોનામાં 'આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે' તથા ઢેકું અને પથ્થરમાં 'આ તજવા યોગ્ય છે' એવી બુદ્ધિ નથી, તે યોગી યોગા૩૬ કહેવાય છે.૮

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યબંધુષુ ।

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥૧૧॥

સ્વભાવથીજ હિતની વાત કહેનારા સુહૃદો ઉપર, સ્નેહને વશ થઈ ઉપકાર કરનારા મિત્રો ઉપર, અહિત-કારી શત્રુઓ ઉપર, બંને પક્ષોની ઉપેક્ષા કરનાર ઉદાસી ઉપર, બંને પક્ષને હિત બતાવનાર મધ્યસ્થ ઉપર, પોતાના તરફ દ્વેષ રાખનાર ઉપર, સગાંસંબંધીઓ ઉપર, સદાચારી સાધુઓ ઉપર તથા દુરાચારી પાપીઓ ઉપર જેની બુદ્ધિ સમાન એટલે રાગદ્વેષ વિનાની થઈ છે, તે યોગા૩૬ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.૯

યોગા૩૬નું લક્ષણ કહ્યું. હવે અંગસહિત યોગ કહે છે.

યોગી યુંજીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥

મન અને શરીરને સદા નિયમમાં રાખનારા તથા લૌકિક પદાર્થોની ઇચ્છા, ભોગ અને પરિગ્રહવિનાના યોગીએ સર્વ સંગના ત્યાગપૂર્વક એકાકી રહીને મનને સદા સમાધિમાં બેસવું. ૧૦

હવે આસનનો પ્રકાર બતાવે છે.

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥

તત્રૈકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ ।

ઉપવિશ્યાસને યુંજ્યાદ્યોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥૧૨॥

નીચે દર્ભાસન, તેની ઉપર મૃગચર્મ તથા તેની ઉપર વસ્ત્ર પાથરીને અતિ ઉંચું નહિ તેમ અતિ નીચું નહિ એવું પોતાનું સ્થિર આસન પવિત્ર સ્થાનમાં તૈયાર કરવું. પછી યોગીએ ચિત્ત તથા ઈન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને રોકીને તે આસન ઉપર બેસવું, અને અંતઃકરણની વિશુદ્ધિ માટે મનને એકાગ્ર કરીને યોગાભ્યાસ કરવો. ૧૨

ચિત્તની એકાગ્રતામાં ઉપયોગી થાય એવી શરીર આદિની સ્થિતિ કેમ રાખવી તે હવે બે શ્લોકથી બતાવે છે.

સમં કાયશિરોગ્રીવં ધાસ્યન્નચલં સ્થિરઃ ।

સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં દિશશ્ચાનવલોકયન્ ॥૧૩॥

પ્રશાંતાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્મચારિવ્રતે સ્થિતઃ ।

મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥૧૪॥

મને સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માનેજ પરમ પુરુષાર્થ માનનારા તે યોગીએ દૃઢ પ્રયત્નવાળો થઈને, મૂલાધારથી તે મસ્તકસુધીનાં કેડ, માથું, ડોક એ સર્વ અંગોને સીધાં તથા નિશ્ચલ રાખવાં; દિશાઓ તરફ નજર નહિ કરતાં અર્ધ ઉઘાડી આંખોવડે નાકની ઢાંડી તરફ દૃષ્ટિ રાખવી; ચિત્તને શાંત કરવું; નિર્ભય થવું; બ્રહ્મચારીવ્રતમાં દૃઢ રહેવું; મનને નિયમમાં રાખી ચિત્તને દૃઢ પ્રયત્નપૂર્વક મારામાં જોડવું; અને એવી રીતે યોગયુક્ત થવા માટે ઉપરોક્ત આસન ઉપર બેસવું. ૧૩, ૧૪

યુંજન્નેવં સદાઽઽત્માનં યોગી નિયતમાનસઃ ।

શાંતિં નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥૧૫॥

સ્વાધીન મનવાળો યોગી એવી રીતે અંતઃકરણને સદા મારામાં જોડતો થકો મારા સ્વરૂપમાં રહેલી બ્રહ્મનિર્વાણની પરમ શાંતિને પામે છે. ૧૫

યોગાભ્યાસી માટે હવે આહારવિહારદ્વિને નિયમ કહે છે.

નાત્યશ્રતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાંતમનશ્રતઃ ।

ન ચાતિસ્વપ્રશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥૧૬॥

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃસ્વહા ॥૧૭॥

પરંતુ હે અર્જુન! આ યોગ બહુ ખાનારથી, કેવળ નહિ ખાનારથી, તથા બહુ ઉંઘનાર કે બહુ જાગનારથી બની શકતો નથી; પણ યથાયોગ્ય આહારવિહાર-વાળાને, કર્મમાં યોગ્ય ચેષ્ટાવાળાને તથા યોગ્ય પ્રમાણ-માંજ ઉંઘનાર જાગનારને આ યોગાભ્યાસ સર્વ દુઃખ હણનારો થાય છે. ૧૬, ૧૭

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિષ્ઠતે ।

નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥૧૮॥

(એવી રીતે અભ્યાસ કરતાં કરતાં) યોગીનું ચિત્ત જ્યારે અત્યંત વશ થઈને (બીજું કશું નહિ ચિંતવતાં) પરમાત્મામાંજ રૂઠે પ્રકારે સ્થિર થાય છે; ત્યારેજ તેને લોકપરલોકના ભોગોથી પૂરેપૂરો “નિઃસ્પૃહ” તથા “યોગયુક્ત” થયેલો-અર્થાત્ પરમાત્માનો યોગ (સાક્ષાત્કાર) પામેલો કહે છે. ૧૮

યથા દીપો નિવાતસ્થો નેઙ્ગતે સોપમા સ્મૃતા ।

યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુંજતો યોગમાત્મનઃ ॥૧૯॥

ચિત્તને નિયમમાં રાખીને પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર માટે યોગાભ્યાસ કરનારા યોગીના ચિત્તને “પવન-વિનાના સ્થાનમાં રહેલા દીવાની પેઠે તે નિશ્ચળ રહે છે” એવી ઉપમા અપાઈ છે. ૧૯

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાંડવ । ઇત્યાદિ વચનમાં યોગ શબ્દથી કર્મજ કહેલું હતું અને હવે નાત્યશ્રતસ્તુ યોગોઽસ્તિ

એ શ્લોકમાં યોગ શબ્દવડે સમાધિ કહી, તે એ બેમાં મુખ્ય યોગ કયો? એના ઉત્તરમાં 'સમાધિયોગ'જ મુખ્ય છે, એ વાત હવે સાડાત્રણ શ્લોકથી કહે છે.

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પश्यન્નાત્મનિ તુષ્યતિ ॥૨૦॥

સુખમાત્યંતિકં યત્તદ્બુદ્ધિગ્રાહ્યમર્તાંદ્રિયમ્ ।

વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥૨૧॥

યં લબ્ધ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।

યસ્મિંસ્થિતો ન દુઃસ્વેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ॥૨૨॥

તં વિદ્યાદ્દુઃસ્વસંયોગવિયોગં યોગસંજ્ઞિતમ્ ।

સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગો નિર્વિણ્ણચેતસા ॥૨૩॥

જે અવસ્થામાં યોગાભ્યાસવડે રોધેલા ચિત્તવાળો યોગી સર્વ ચિંતનોથી ઉપરામ થઈ શાંતિ પામે છે; જે અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે પરમાત્માને દેખતો થકો પરમાત્મામાંજ સંતોષ પામે છે; જે અવસ્થામાં ઈંદ્રિયોથી અગમ્ય તથા કેવળ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી ગ્રહણ થઈ શકે એવા અલૌકિક આત્મસુખને તે અનુભવે છે; જે અવસ્થામાં સ્થિર થયેલો યોગી પરમાત્મસ્વરૂપથી ચલાયમાન થતો નથી; જે અવસ્થામાં આત્મસુખરૂપી લાભને પામ્યા પછી તે બીજા કોઈ પણ લાભને તેનાથી અધિક માનતો નથી; જે અવસ્થામાં રહેલો યોગી ભારે દુઃખથી પણ ચલાયમાન થતો નથી; તથા જે અવસ્થા સાથે દુઃખનો લેશમાત્ર પણ સંબંધ થતો નથી; તેજ અવસ્થાને યોગયુક્ત થયાની (અર્થાત્ સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્માનો યોગ-દર્શન-અથવા સાક્ષાત્કાર થયાની) અવસ્થા જાણવી. કર્મયોગવડે ચિત્તશુદ્ધિ થતાં તેનાવડે મેળવી શકાય એવા (કર્મયોગરૂપી મહાન વૃક્ષના) મહાન ફળરૂપ એ સમાધિયોગ પણ નિશ્ચયપૂર્વક તથા કંટાળ્યા-

વિના અવશ્ય સાધવો જોઈએ. ૨૦-૨૩

સંકલ્પપ્રભવાન્કામાંસ્ત્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ ।

મનસૈવૈન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમંતતઃ ॥૨૪॥

શનૈઃશનૈરુપરમેદ્બુદ્ધ્યા ધૃતિગૃહીતયા ।

આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિંતયેત્ ॥૨૫

સંકલ્પથી ઉપજનારી અને યોગાભ્યાસને પ્રતિકૂળ એવી સધળી કલ્પનાઓને, કામનાઓને તથા ક્રિયાઓને ત્યજ દૂરને, તેમજ વિષયોમાં ચોતરફ પ્રસરતી ઈન્દ્રિયોના સમૂહને મનવડે દોષદૃષ્ટિથી સર્વ તરફથી રોકીને, તથા ધારણાવડે વશ કરેલી બુદ્ધિવડે ચિત્તને ધીરે ધીરે બીજી સર્વ વસ્તુઓ તથા વિચારોથી ઉપરામ કરીને તેને સચ્ચિદાનંદવન પરમાત્માનાજ ચિંતનમાં એવું આસક્ત ને સ્થિર કરી દેવું, કે જેથી તેના સિવાય તે બીજું કંઈ પણ ઈચ્છે કે ચિંતવે નહિ. ૨૪, ૨૫

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચંચલમસ્થિરમ્ ।

તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥૨૬॥

અને સ્વભાવથીજ ચંચળ એવા ચિત્તને પરમાત્મામાં જોડ્યા છતાં જ્યારે જ્યારે તે રજોગુણથી ચલિત થઈ બીજા ચિંતનમાં જાય; ત્યારે ત્યારે તેને તે તે વિષયોમાંથી દોષદૃષ્ટિવડે પાછું વાળીને પરમાત્મચિંતનમાંજ જોડવું. ૨૬

પ્રશાંતમનસં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ।

ઉપૈતિ શાંતરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥૨૭॥

એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરીને જે યોગી શાંતચિત્તવાળો, રજોગુણરહિત અને પાપરહિત થયો હોય છે; તેજ પરબ્રહ્મ પરમાત્માના ધ્યાનમાં તક્ષીન થઈ શકી સમાધિના ઉત્તમ સુખને પામે છે. ૨૭

યુંજન્નેવં સદાઽઽત્માનં યોગી વિગતકલ્મષઃ ।

સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શમત્યંતં સુસ્વમશ્રુતે ॥૨૮॥

એ પ્રકારે ચિત્તને સદા પરમાત્માના ધ્યાનમાં જોડ્યા કરીને જે યોગી પાપરહિત થયો હોય, તેજ અવિધાનો નાશ કરનારા એવા પરબ્રહ્મ પરમાત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનને (સાક્ષાત્કારને) પામી સમાધિનો અપાર આનંદ સહજે અનુભવે છે અને જીવનમુક્ત થઈ રહે છે. ૨૮

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥૨૯॥

વળી એવી રીતે ચિત્તને એકાગ્ર કરીને “યોગયુક્ત” થયેલો—અર્થાત્ પરમાત્મસાક્ષાત્કારને પામેલો યોગી સર્વત્ર સમદૃષ્ટિવાળો થઈને સર્વથી પર એવા પરમાત્માને બ્રહ્માર્થી તે સ્થાવરસુધીનાં સર્વ ભૂતોમાં રહેલા જીવે છે તથા સર્વે ભૂતોને પરમાત્મામાં રહેલાં જીવે છે.

આવી સ્થિતિ સર્વ પ્રાણીરૂપે મારી ઉપાસના કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

યો માં પश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥૩૦॥

એ પ્રમાણે જે યોગી મને પરમાત્માને સર્વ પ્રાણીઓ અને પદાર્થોમાં રહેલો જીવે છે તથા સર્વ પ્રાણીપદાર્થને મારામાં રહેલા જીવે છે; તેનાથી હું પરોક્ષ (અદૃશ્ય) રહી શકતો નથી તેમ તે મારાથી પરોક્ષ રહી શકતો નથી. અર્થાત્ હું તેના ઉપર પ્રત્યક્ષ દર્શન આપવારૂપ અનુબ્રહ્મ અવશ્ય કરું છું. ૩૦

આવો શ્રેષ્ઠ સ્થિતિને પામેલો યોગી નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિના વિધિ-નિષેધને આધીન નથી; એ વાત હવે કહે છે.

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगि मयि वर्तते ॥૩૧॥

જે યોગી સર્વ પ્રાણીપદાર્થમાં એક અખંડ આત્મા-
રૂપે રહેલા એવા મને પરમાત્માનેજ સર્વભાવથી ભજે
છે; તે યોગી સર્વ કર્મોના ત્યાગ કરે અથવા સર્વ કર્મો-
માં પ્રવૃત્ત રહે તોપણ તે મારામાંજ વર્તે છે. ભાવાર્થ કે,
તે ભ્રષ્ટ થતો નથી, પણ મોક્ષજ પામે છે. ૩૧

મને ભજનારા યોગીઓમાં પણ જે સર્વ ભૂતો ઉપર દયા
રાખે છે તે શ્રેષ્ઠ યોગી છે, એ વાત હવે કહે છે.

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ યોઽર્જુન ।

સુખં વા યદિ વા દુઃસ્વં સ યોગી પરમો મતઃ ॥૩૨

હે અર્જુન! જે યોગી “પોતાને જેમ સુખ પ્રિય છે
અને દુઃખ અપ્રિય છે, તેમ બીજા સર્વને પણ પોતાના
જેવુંજ સુખ અને દુઃખ થતું હશે” એમ જાણે છે; તથા
સર્વ કોઈને સુખ થાય અને દુઃખ ન થાય એવીજ ઈચ્છા
અને વર્તણુક રાખે છે; એવા સર્વ કોઈને પોતાની સમાન
જાણનારા યોગીને હું બીજાઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ માનું છું. ૩૨
ઉપર કહેલો યોગ અશક્ય માનીને હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે :-

યોઽયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ।

एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥

હે મધુસૂદન! મનનો લય અને ચંચળતા ન થવા
દેતાં કેવળ પરમાત્મચિંતનમાં જોડવાથી સધાતો સમા-
ધિયોગ આપે કહ્યો; પરંતુ મન ચંચળ હોવાથી તે એવા
આંતરિક યોગમાં સ્થિર થાય તથા ટકી રહે એમ હું
દેખતો નથી. ૩૩

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥૩૪॥

કેમકે હે કૃષ્ણ! મન સ્વભાવથીજ ચંચળ, શરીર
તથા ઇન્દ્રિયોને વિકાર પમાડનારૂં, વિચારવડે પણ જીતી

શકાય નહિ એવું બળવાન, તથા (વિષયવાસનાઓમાં
બંધાયલું હોવાથી) વજ્ર જેવું દૃઢ છે. માટે જેમ આકાશ-
માં કૂંકાતા વાયુને થડામાં રૂંધી શકાતો નથી, તેમ એ
મનનો પણ નિગ્રહ થવો હું અત્યંત કઠિન માનું છું. ૩૪
અર્જુને કહેલા મનના અચળતા આદિ દોષો સ્વીકારીને શ્રીકૃષ્ણ
ભગવાન હવે તેના જયનો ઉપાય કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

અસંશયં મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।

અભ્યાસેન તુ કૌતેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥૩૫॥

હે મોટી ભુલવાળા અર્જુન! અચળતા આદિ દોષો-
ને લીધે મનને રોકવું અત્યંત કઠિન તું કહે છે, એમાં
કંઈ પણ સંશય નથી; પરંતુ ધીમે ધીમે વિષયોની
અનિત્યતા, જડરૂપતા તથા દુઃખરૂપતા વિચારીને
તેના પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય (અરુચિ-દોષદષ્ટિ-અનિચ્છા)
વધારીને વિષયોનું ચિંતન દૂર કરવાથી તથા વારંવાર
સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્માના સ્વરૂપનો અને મહિમા-
નો વિચાર અને ચિંતન કરવારૂપ અભ્યાસથી એ
બળવાન મનનો પણ નિગ્રહ થઈ શકે છે. ૩૫

ભાવાર્થ:-અભ્યાસવડે મનનો લય થતો અટકવા-
થી તથા વૈરાગ્યવડે મનમાં વિક્ષેપ થતો અટકવાથી
વૃત્તિરહિત થયેલું મન પરમાત્મામાં અવશ્ય તક્ષીન
થાય છે. યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

મનસો વૃત્તિશૂન્યસ્ય બ્રહ્માકાર તયા સ્થિતિઃ ।

યાઽસંપ્રજ્ઞાતનામાસૌ સમાધિરભિધીયતે ॥

અર્થાત્ વૃત્તિવગરના મનની જે બ્રહ્માકાર સ્થિતિ તે
અસંપ્રજ્ઞાત નામક સમાધિ કહેવાય છે.

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ્ત્વમિતિ મૈ મતિઃ ।

વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાપ્તુમુપાયતઃ ॥૩૬

ઉપર કહેલા અભ્યાસ અને વૈરાગ્યવડે જે ચિત્તને વશ કરતો નથી તેને આ સમાધિયોગ પ્રાપ્ત થવો અશક્ય છે; અને જેણે અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યવડે મનને વશ કર્યું છે તથા જે વારંવાર એજ ઉપાયવડે પ્રયત્ન કર્યા કરે છે; તેને માટે સમાધિયોગ પ્રાપ્ત થવો શક્ય છે, એમ હું માનું છું.

અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યની ઓછપને લીધે જે મનુષ્ય એવી સમાધિ સાધી શકે નહિ, તેની કેવી ગતિ થાય? એ વાત હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્ચલિતમાનસઃ ।

અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥૩૭

હે કૃષ્ણ! કેઈપુરુષ પ્રથમ શ્રદ્ધાસહિત યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ્યો હોય પણ પાછળથી તે અભ્યાસ કરવામાં શિથિલ થાય; તથા તેનું ચિત્ત યોગાભ્યાસથી ચલિત થઈને વિષય તરફ વળ્યું હોય—અર્થાત્ તેનો વૈરાગ્ય મંદ થઈ ગયો હોય; તો એવા શિથિલપણને લીધે તેને સમાધિયોગનું ફળ તો પ્રાપ્ત થાય નહિ, ત્યારે તેની શી ગતિ થાય?

કચ્ચિન્નોભયવિભ્રષ્ટશિચ્છન્નાભ્રમિવ નશ્યતિ ।

અપ્રતિષ્ઠો મહાબાહો વિમૂઢો બ્રહ્મણઃ પથિ ॥૩૮॥

હે મોટી ભુલવાળા શ્રીકૃષ્ણ પ્રભો! જેણે નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મો ઇશ્વરને અર્પણ કર્યાં હોય અને કામ્ય કર્મો તો કર્યાંજ હોય નહિ; તેથી તેસ્વર્ગ આદિ લૌકિક ફળ પણ પામી શકે નહિ; તથા યોગ અધુરો રહેવાથી તેનું ફળ જે મોક્ષ તે પણ પામે નહિ. આ પ્રમાણે તે બંને તરફથી ભ્રષ્ટ, આધારરહિત તથા પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ સન્માર્ગમાં મૂઢ થયેલો હોવાથી—જેમ એક વાદળામાંથી છૂટું પડેલું નાનું વાદળું બીજા વાદળામાં નહિ મળતાં વચમાંજ નાશ પામે છે; તેમ—તેનો પણ વચમાં નાશ તો નથી થતો? ૩૮

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥૩૯॥

હે કૃષ્ણ! મારા એ મોટા સંદેહને પૂરેપૂરો દૂર કરવાને
આપ સર્વજ્ઞ સમર્થ છો. આપવિના એ સંશય
છેદનાર ખીજો કોઈ જણાતો નથી. ૩૯

હવે સાડાત્રણ શ્લોકથી ભગવાન એનો ઉત્તર આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥૪૦॥

હે પૃથાના પુત્ર! એવી રીતે જે કોઈ આ લોકથી તથા
કલ્યાણકર્તાથી ભ્રષ્ટ થાય છે; તે પતિત કે નરકગામી થતો
નથી. કારણ કે હે તાત! કલ્યાણને માર્ગે કોઈ પણ આલ્યો
હોય એવો કોઈ પણ મનુષ્ય માઠી ગતિને પામતો નથી.

હવે યોગાભ્યાસ થોડો કાળ કરનારની તથા લાંબો વખત
યોગાભ્યાસ કર્યા પછી યોગભ્રષ્ટ થનારની ગતિ કહે છે.

प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानुषित्वा शाश्वतीःसमाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥૪૧॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥૪૨॥

તે યોગભ્રષ્ટ પુરુષ અશ્વમેધ આદિ યજ્ઞ કરનારા
પુણ્યશાળીઓના લોકને પામે છે અને ત્યાં ઘણું વર્ષ
રહી સુખ ભોગવીને પછી સદાચારવાળા શ્રીમંતને
ઘેર અવતરે છે; અથવા તે યોગનિષ્ઠ જ્ઞાનીના કુળમાં
અવતરે છે કે જેવો જન્મ મોક્ષના કારણરૂપ હોવાથી
આ સંસારમાં દુર્લભ છે. ૪૧, ૪૨

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ॥૪૩॥

ત્યાં જન્મીને પૂર્વશરીરમાં પ્રાપ્ત કરેલી બુદ્ધિને સંયોગ તે અનાયાસે પામે છે અને હે કુરુનંદન! યોગ-સંસિદ્ધિ માટે બાકી રહેલી સાધના પૂરી કરે છે. કોઈ અંતરાયને લીધે તે કદાચ તેમ કરવા ન ઇચ્છે, તો તેનો પૂર્વદેહનો યોગાભ્યાસ તેને વિષયોથી પાછો વાળીને બ્રહ્મનિષ્ઠ કરે છે. ૪૩

पूर्वाभ्यासेन तेनैव द्वियते ह्यवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥४४॥

આ પ્રમાણે પૂર્વના અભ્યાસને લીધે તે યોગ પૂર્ણ કરવા તરફ અવશ્ય ખેંચાય છે; અને કદાચ તે માત્ર જિજ્ઞાસુ (યોગનું) અને પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજવાની ઇચ્છાવાળો) હોય તો પણ (જ્ઞાન અને સાધના વધતાં) તે શબ્દબ્રહ્મને ઓળંગી જાય છે. (અર્થાત્, વેદોમાં કહેલાં સકામ કર્મોનાં ફળરૂપ જે લોકપરલોકનાં સુખો, તેની કામના ત્યજી દઇને નિષ્કામ કર્મયોગદ્વારા લૌકિક ફળો કરતાં અત્યંત મહાન એવા મોક્ષફળને પામે છે. ૪૪

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥४५॥

આ પ્રમાણે જ્યારે થોડા પ્રયત્નવાળો યોગી પણ પર-મગતિને પામે છે; ત્યારે યોગમાર્ગમાં ઉત્તરોત્તર અધિક પ્રયત્ન કરી પાપરહિત થનારો યોગી તો અનેક જન્મોના અભ્યાસથી વૃદ્ધિ પામેલા યોગને પરિણામે યોગસિદ્ધ થઇને શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે એમાં તો કહેવું જ શું? ૪૫

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥४६॥

ઉપર કહેલો સિદ્ધ યોગી, તપસ્વી કરતાં પણ અધિક છે; જ્ઞાનીથી પણ અધિક છે; તથા કર્મયોગીથી પણ તેને

અધિક માનેલો છે. માટે હે અર્જુન! તું પણ ક્રમે ક્રમે એવો સિદ્ધ યોગી થા.૪૬

યમનિયમપરાયણ રહેનારા અનેક પ્રકારના યોગીઓમાં મારો એવો સિદ્ધ યોગી અધિક છે તે વાત હવે કહે છે.

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાન્તરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્ભજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥૪૭॥

કેમકે બીજા સર્વ કોટીના અને સર્વ પ્રકારના યોગીઓ કરતાં જે યોગી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મારામાં શ્રદ્ધાવાન તથા અંતઃકરણને જોડનારો થઈને સર્વ-ભાવથી તથા એકનિષ્ઠાથી મારું ભજન કરે છે; તેનેજ મેં “ઉત્તમ યોગી” માન્યો છે.૪૭

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अध्यात्मयोगो नाम

षष्ठोऽध्यायः ॥૩॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા વિષે અધ્યાત્મયોગ

નામનો ૬ કો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૭ મો—જ્ઞાનયોગ

છઠ્ઠા અધ્યાયના છેવટમાં ભગવાને બીજા યોગીઓ કરતાં ભક્ત યોગીને ઉત્તમ યોગી કહ્યો, તે ઉપરથી અર્જુને પૂછ્યું કે “હે ભગવન્ ! મારે તમારા કેવા સ્વરૂપની ભક્તિ કરવી?” તેના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

મય્યાસક્તમનાઃ પાર્થ યોગં યુંજન્મદાશ્રયઃ ।

અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યમિ તચ્છૃણુ ॥૧॥

હે પાર્થ ! મારામાંજ આસક્ત મનવાળો તથા મારાજ આશ્રયવાળો થઈને યોગમાં જોડાવાથી તું જે પ્રકારે સમગ્ર વિભૂતિ, બળ તથા ઐશ્વર્ય હિસાહિત મને-પરમાત્માને સમજી શકીશ તે સાંભળ. ૧

જ્ઞાનં તેઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ।

યજ્ઞાત્વા નેહ મૂયોઽન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥૨॥

મારા સ્વરૂપનું શાસ્ત્રમાં કહેલું એ જ્ઞાન હું તને વિજ્ઞાનસહિત સંપૂર્ણ રીતે કહીશ, કે જે જાણ્યા પછી આ કલ્યાણકારી માર્ગમાં મનુષ્યને કંઈ પણ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી—અર્થાત્ એ જ્ઞાનના પ્રતાપથી મનુષ્ય જ્ઞાની, ઉત્તમ આચરણવાળો, યોગાભ્યાસી અને સિદ્ધયોગી થઈને કૃતાર્થ થાય છે. ૨

પણ મારી ભક્તિવિના મારા પરમાત્મસ્વરૂપનું અપરોક્ષ જ્ઞાન દુર્લભ છે, એ વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્યતતિ સિદ્ધયે ।

યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥૩॥

મનુષ્યસિવાયનાં બીજાં જે અસંખ્ય પ્રાણીઓ છે તેઓ તો એ કલ્યાણકારી જ્ઞાન માટે પ્રયત્ન અને ઇચ્છા પણ નથી કરી શકતાં; પરંતુ મનુષ્યોમાં પણ હજારોમાં કોઈકજી પૂર્વના ઘણા પુણ્યને યોગે એ તત્ત્વજ્ઞાનને માટે પ્રયત્ન કરે છે; અને એવો યત્ન કરનારા પણ હજારોમાંથી કોઈકજી એ અધ્યાત્મજ્ઞાનને જાણે છે; તથા એવા આત્મજ્ઞાન મેળવેલા હજારો જ્ઞાનીઓમાં પણ કોઈકજી મારી કૃપા મેળવી શકી મને-પરમાત્માને યથાર્થરૂપે જાણે છે અને પામે છે. ભાવાર્થ કે, મારા પરમાત્મસ્વરૂપનું એવું અત્યંત મહત્ત્વનું જ્ઞાન હવે તને કહીશ.૩

એવી રીતે શ્રેતા અર્જુનને પોતાની સન્મુખ કરીને, હવે માયાદ્વારા સૃષ્ટિ, સ્થિતિ તથા લયનો કરનાર હું ઈશ્વર છું, એવી જે અગાઉ પ્રતિજ્ઞા કરી છે; તે ઈશ્વરપણાનું નિરૂપણ કરવા પહેલાં એ શ્લોકથી પરા અને અપરા પ્રકૃતિ કહે છે.

ભૂમિરાપોઽનલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।

અહંકાર ઇતીયં મે ભિન્ના પ્રકૃતિરષ્ટઘા ॥૪॥

ભૂમિ એટલે ગંધ, જલ એટલે રસ, અગ્નિ એટલે રૂપ, વાયુ એટલે સ્પર્શ, આકાશ એટલે શબ્દ, મન એટલે તેના કારણરૂપ અહંકાર, બુદ્ધિ એટલે તેનું કારણ મહત્ત્વ અને અહંકાર એટલે તેનું કારણ અવિદ્યા, એવી રીતે મારી પ્રકૃતિ આઠ પ્રકારે ભેદ પામેલી છે.૪

આ શ્લોકનો બીજો એવો પણ અર્થ થાય કે, સૂક્ષ્મ પાંચ ભૂતોસહિત પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ, એ પાંચ મહાભૂતો; એના કાર્યરૂપ ઈન્દ્રિયો તથા અહંકાર, બુદ્ધિ એટલે મહત્ત્વ, મન એટલે કલ્પી શકાય એવું પ્રધાન (ત્રણ ગુણની સમાન અવસ્થા), એવી રીતે મારી પ્રકૃતિ નામની શક્તિ આઠ ભેદવાળી છે.

ભાવાર્થ:-અધા મળીને પ્રકૃતિના ચોવીસ ભેદ થાય છે, છતાં આઠ વિભાગમાં પણ એ સઘળી પ્રકૃતિનો સમા-

વેશ થઈ શકે છે. તેથી અહીં તેના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે અને ચોવીસ પ્રકારના ભેદ આગળ ક્ષેત્રાધ્યાયમાં કહેશે.

અપરા પ્રકૃતિનો ઉપસંહાર કરીને હવે પરાપ્રકૃતિ કહે છે.

અપરેયમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્ ।

જીવભૂતાં મહાબાહો યયેદં ધાર્યતે જગત્ ॥૫॥

એ આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ અપરા-એટલે કે પરા પ્રકૃતિ કરતાં કનિષ્ઠ-કહેવાય છે. કારણ કે તે જડ તથા પરોપયોગી છે. વળી આ પ્રકૃતિ ઉપરાંત બીજી જીવનામની પ્રકૃતિ છે, એને તારે સર્વશ્રેષ્ઠ જાણવી. કેમકે એ પ્રકૃતિ ક્ષેત્રને જાણવાને શક્તિમાન હોઈને આ જગતને ધારણ કરવાવાળી છે. ૫

આ અન્નેતું પ્રકૃતિપણું દેખાડવા સાથે તેના દ્વારા પોતે જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, એ વાત હવે કહે છે.

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहंकृत्स्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥६॥

સર્વ સ્થાવરજંગમ ભૂતોનું કારણ ઉપર કહેલી બંને પ્રકૃતિ છે, એમ તું જાણ. એમાં જડ પ્રકૃતિવડે દેહ બંધાય છે; તથા મારા અંશરૂપ જીવનામની ચેતન-પ્રકૃતિ એના ભોક્તારૂપે શરીરોમાં પ્રવેશીને તેમને પોતાનાં કર્મોવડે ધારણ કરી રાખે છે. એ બંને પ્રકૃતિ મારાથીજ ઉપજેલી હોવાથી એ બંને પ્રકૃતિસહિત આ સંપૂર્ણ જગતની પણ ઉત્પત્તિ તથા સંહાર કરનાર હુંજ છું. ૬

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।

मयि सर्वमिदं प्रोતं सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥

હે અર્જુન! જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા સંહારનું મારાસિવાય બીજું કોઈ સ્વતંત્ર કારણ નથી. જેમ સૂત્રમાં મણિઓ પરોવાઈને રહે છે, તેમ આ સમગ્ર વિશ્વ મારાવિષે પરોવાઈને રહેલું છે-અર્થાત્ તે મારેજ

આધારે રહેલું છે. ૭

રસોઽહમપ્સુ કૌતેય. પ્રમાઽસ્મિ શશિસૂર્યયોઃ ।

પ્રણવઃ સર્વવેદેષુ શબ્દઃ સ્વે પૌરુષં નૃષુ ॥૮॥

હે અર્જુન! જળમાં હું રસરૂપે છું (એટલે કે રસતન્માત્રા નામની મારી વિભૂતિવડે હું જળમાં તેના આશ્રયરૂપે રહેલો છું); સૂર્યમાં તથા ચંદ્રમાં પ્રભા હું છું; (એટલે કે પ્રકાશ નામની મારી વિભૂતિવડે સૂર્યચંદ્રમાં રહી તેમને આશ્રય આપું છું,) વૈષ્ણવી વાણીરૂપ સર્વ વેદોમાં તેમના મૂળરૂપ જે ઐકાર તે હું છું; આકાશમાં શબ્દતન્માત્રારૂપે હું છું તથા પુરુષોમાં ઉદમ હું છું. ૮

પુણ્યો ગંધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજશ્ચાસ્મિ વિભાવસૌ ।

જીવનં સર્વભૂતેષુ તપશ્ચાસ્મિ તપસ્વિષુ ॥૯॥

પૃથ્વીમાં પવિત્ર સુગંધ હું છું (અર્થાત્ ગંધતન્માત્રારૂપ અને પૃથ્વીના આશ્રયરૂપ હું છું); અગ્નિમાં જે સાહજિક તેજ છે તે હું છું; સર્વ પ્રાણીમાં જે જીવન (એટલે કે પ્રાણરક્ષક આયુષ્ય) તે હું છું; તથા વાનપ્રસ્થ આદિ તપસ્વીઓમાં સુખદુઃખ આદિને સહન કરવારૂપ જે તપ તે હું છું. ૯

બીજં માં સર્વભૂતાનાં વિદ્ધિ પાર્થ સનાતનમ્ ।

બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥૧૦॥

સર્વે સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓનાં ઉત્તરોત્તર સવળાં સન્નતીય કાર્યો ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ તથા નાશરહિત એવું જે બીજ તે હું છું તથા બુદ્ધિમાનોમાં બુદ્ધિ અને તેજસ્વીઓમાં તેજ હું છું. ૧૦

બલં બલવતામસ્મિ કામરાગવિવર્જિતમ્ ।

ધર્માદિત્ત્વે ભૂતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્ષભ ॥૧૧॥

કામ એટલે અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઈચ્છા, રાગ એટલે વસ્તુ પ્રાપ્ત છતાં તે અધિકાધિક મેળવવાની ઈચ્છા કે જેને એપણા પણ કહે છે તે, તથા એ કામ અને રાગ વગરનું જે બળવાનોનું સ્વધર્મ પાળવાનું સાત્ત્વિક સામર્થ્ય તે પણ હું છું તથા હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! સ્વધર્મમાં વિરોધી નહિ અને માત્ર સ્વપત્નીમાં સંતતિ ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપયોગી એવો જે પ્રાણીઓમાં રહેલો કામદેવ તે પણ હું છું. ૧૧

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥१२॥

વળી પ્રાણીઓમાં પોતપોતાનાં ક્રમેને લીધે ઉપજતા શમ દમ આદિ સાત્ત્વિક ભાવો, ક્રોધ ગર્વ આદિ રાજસ ભાવો, તથા શોક મોહ આદિ તામસ ભાવો, એ સર્વ મારી પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોનાં કાર્ય હોવાથી તે પણ મારાથીજ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તું જાણ. અને એમ છતાં હું કંઈ જીવની પેઠે એ સઘળા ભાવોને આધીન નથી; પણ એ સર્વ ભાવો મારે આધીન હોઈ મારામાંજ રહેલા છે.

આપ એવા પરમેશ્વર છતાં લોકો આપને કેમ જાણતા નથી ? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥१३॥

સત્ત્વ, રજ તથા તમના કાર્યરૂપ ઉપર કહેલા કામ, ક્રોધ, લોભ આદિ સ્વભાવોવડે આ સઘળું જગત મોહ પામેલું છે; તેથીજ તે કામક્રોધાદિથી રહિત, તેમનો નિયંતા; તથા વિકારવિનાનો એવો જે હું તેને જાણી શકતું નથી. ૧૩

ત્યારે કોણ તમને જાણે છે ? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

દૈવી હ્યેષા ગુણમયી મમ માયા દુસ્ત્યયા ।

મામેવ યે પ્રપદ્યંતે માયામેતાં તરંતિ તે ॥૧૪॥

સત્ત્વ આદિ ગુણોના વિકારરૂપ જે મારી અદ્ભુત માયા તેને તરવી અશક્ય છે, એ વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે; તોપણ જેઓ ખીજા કશાને નહિ ભજતાં માત્ર મને પરમાત્માનેજ ભજે છે, તેઓ તો એ માયાને અવશ્ય તરી શકે છે. ૧૪

એમ છે તો પછી સૌ કોઈ આપનેજ કેમ ભજતા નથી? એનો હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ઉત્તર આપે છે.

ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપદ્યંતે નરાધમાઃ ।

માયયાપહતજ્ઞાના આસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥૧૫॥

પાપી કામો કરનારા અને વિવેકરહિત મૂઢ મનુષ્યો, કે જેમનું-શાસ્ત્ર તથા આચાર્યાદિદ્વારા મેળવેલું કર્તવ્ય પ્રાપ્તવ્યાદિકને લગતું-જ્ઞાન માયાવડે ઢંકાઈ અથવા ટળી ગયું છે તેઓ, તથા આગળ કહેવાશે એવા દંભગર્વાદિ આસુરી સ્વભાવને પામેલા નીચ મનુષ્યો મને ભજતા નથી. ૧૫

પુણ્યવાનો મને ભજે છે, પરંતુ તેમનાં પુણ્યોમાં પણ ન્યૂનાધિકતા હોવાથી તેમના ચાર પ્રકાર હોય છે તે હવે કહે છે.

ચતુર્વિધા ભજંતે માં જનાઃ સુકૃતિનોઽર્જુન ।

આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્ષભ ॥૧૬॥

હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! પૂર્વે જેમણે પુણ્યકર્મ કર્યું હોય તેઓજ મને ભજે છે. પરંતુ તેઓ પણ પુણ્યની ન્યૂનાધિકતાને લીધે ચાર પ્રકારના હોય છે ૧ રોગી, ૨ જિજ્ઞાસુ(તત્ત્વજ્ઞાનની ઈચ્છાવાળો), ૩ અર્થાર્થી(ભોગના સાધનભૂત આહ્યપદાર્થોની ઈચ્છાવાળો) તથા ૪ જ્ઞાની.

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમક્તિર્વિશિષ્યતે ।

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥૬૭॥

ઉપલા ચાર પ્રકારના પુણ્યવાન ભક્તોમાં જ્ઞાની તો સદા એક મારે વિષેજ ભક્તિ તથા નિષ્ઠાવાળો હોય છે; તેથી બીજા ભક્તો કરતાં તે જ્ઞાની ગ્રેષ્ઠ છે. કેમકે જ્ઞાનીનાં આચરણ જ્ઞાનને અનુસરતાં થવાથી અહંતામમતા દૂર થાય છે; તથા બીજાઓની પેઠે તેને ચિત્તવિક્ષેપ થતો નથી તેથી તે જેવો મારાવિષે એકનિષ્ઠાવાળો તથા સર્વ ભાવથી મારી ભક્તિ કરનારો થઈ શકે છે તેવો બીજો થઈ શકતો નથી. આથી જ્ઞાનીને હું અત્યંત વહાલો છું અને જ્ઞાની મને અત્યંત વહાલો છે. ૧૭

ચારે શું જ્ઞાની સિવાયના બીજા ત્રણ પ્રકારના આપના ભક્તો જન્મ-મરણરૂપ સંસારમાંજ અથડાયા કરે છે? એવી શંકા થતાં તેમને પણ સંસારપ્રાપ્તિ નથી થતી એમ હવે ભગવાન કહે છે.

ઉદારઃ સર્વં એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ।

આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્ ॥૧૮

ઉદાર હોવાથી એ સર્વ ભક્તો મોક્ષ પામનારા છે; તોપણ જ્ઞાની તો મારો આત્માજ છે, એવો મારો નિશ્ચય છે. કારણ કે તે મારેવિષેજ ચિત્તને એકાગ્ર કરીને તથા મનેજ સર્વોત્તમ પ્રાપ્તવ્ય માનીને મારોજ આશ્રય કરીને રહે છે. ભાવાર્થ કે, તે મારાસિવાય બીજું કશું મેળવવા ઇચ્છતો નથી. ૧૮

પરંતુ મારો એવો ભક્ત દુર્લભ છે, એ વાત હવે કહે છે.

બહૂનાં જન્મનામંતે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપદ્યતે ।

વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ ॥૧૯॥

ક્રમે ક્રમે પુણ્યવૃદ્ધિ થતાં બહુ જન્મોને અંતે મનુષ્ય એવો સદાચારી તત્ત્વજ્ઞાની થઈને “આ સંવત્સુ ચરાચર વિશ્વ વાસુદેવરૂપજ છે” એવી તત્ત્વદષ્ટિથી-વિશાળ દષ્ટિથી-સર્વાત્મદષ્ટિથી-મને ભજે છે. પરંતુ એવો વિશાળ દષ્ટિવાળો અને પરમાત્મદર્શી મહાત્મા અતિ દુર્લભ છે.

લૌકિક પદાર્થ મેળવવા માટે સકામ ભાવે પણ જેઓ મને પરમેશ્વરનેજ ભજે છે, તેઓ તે તે વસ્તુ પણ પામે છે. પરંતુ પછી તેની અસારતા અનુભવાતાં તેઓ મનેજ પામવા ઈચ્છીને સંસારમુક્ત થાય છે; અને એ અત્યંત રજોગુણી તથા તમોગુણી સકામ પુરુષો પોતાની ઈચ્છા પૂરી થવા માટે ક્ષુદ્ર દેવતાઓને ઉપાસે છે. તેઓ તો આ જન્મ-મરણરૂપ સંસારમાં જન્મ્યાજ કરે છે. એ વાત હવે ચાર શ્લોકથી કહે છે.

કાર્મૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યંતેઽન્યદેવતાઃ ।

તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥૨૦॥

પુત્રપ્રાપ્તિ, લોકકીર્તિ, શત્રુનો જય ઇત્યાદિ કામના-ઓથી જેમના તત્ત્વજ્ઞાનનો નાશ થયો હોય છે; એવા-ઓજ અન્ય ભૂત, પ્રેત, યક્ષ અને દેવાદિકની આરાધના માટે ઉપવાસ આદિ નિયમો સ્વીકારી પોતાની ક્રમે ક્રમે વધ્યે જતી વાસનાને વશ થઈને તે તે દેવાને ભજે છે.

યો યો યાં યાં તનું મક્તઃ શ્રદ્ધયાર્ચિતુમિચ્છતિ ।

તસ્ય તસ્યાચલાં શ્રદ્ધાં તામૈવ વિદધામ્યહમ્ ॥૨૧॥

એવા જે જે ભક્ત જેજે દેવાદિકને શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજવા ઇચ્છે છે, તે તે ભક્તોને તેમના તેમના ઉપર પણ હું અચળ શ્રદ્ધા આપું છું. ૨૧

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારાધનમીહતે ।

લભતે ચ તતઃ કામાન્મયૈવ વિહિતાન્હિ તાન્ ॥૨૨

આથી તે તે ભક્તો દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા થઈને તે તે દેવાની આરાધના કરે છે અને તેમની પાસેથી ઇષ્ટવસ્તુ પણ મેળવે છે; પરંતુ એમાં પણ તેમના તે તે મનોરથો તે તે દેવાના અંતર્યામી એવા મેંજ પૂર્ણ કર્યા છે, એમ બાણુવું. કારણ કે તે તે દેવાદિક પણ મારેજ આધીન છે તથા મારુંજ સ્વરૂપ છે. ૨૨

જે કે સર્વ દેવતાઓ મારીજ વિભૂતિ હોવાથી તેમનું આરાધન એ મારુંજ આરાધન છે તથા તેનું કૃણ આપનારા પણ હુંજ

છું; તોપણ તે બીજા દેવોના ઉપાસકના તથા સાક્ષાત્ મારી ભક્તિ કરનારાના ક્ષણમાં ફેર હોય છે તે હવે કહે છે.

અંતવત્તુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યત્પર્મૈઘસામ્ ।

દેવાન્દેવયજો યાંતિ મદ્ભક્તા યાંતિ મામપિ ॥૨૩॥

તે તે દેવોના અદ્ય બુદ્ધિવાળા ઉપાસકોને તે તે દેવોદ્વારા ક્ષણ આપનાર તો હુંજ છું; પરંતુ તેમનીજ ઇચ્છા લૌકિક પદાર્થોની હોવાથી તેમને તેણું નાશવાન- (અનિત્ય, જડ અને દુઃખરૂપ)જ ક્ષણ મળે છે. વળી અન્ય દેવોને ભજનારા દેહાંતે પણ તે તે દેવોને પામે છે; અને મારા ભક્તો તો મને સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્માને પામે છે. ૨૩

જ્યારે છતર દેવના તથા આપના આરાધનમાં પરિશ્રમ સરખો છે અને ક્ષણ આપના આરાધનમાં મોટું છે; ત્યારે સર્વ લોકો બીજા દેવોને જવા દઈ આપનુંજ આરાધન કેમ નથી કરતા? એનો હવે શ્રીકૃષ્ણભગવાન ઉત્તર આપે છે.

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યંતે મામબુદ્ધયઃ ।

પરં ભાવમજાનંતો મમાવ્યયમ્નુત્તમમ્ ॥૨૪॥

હું સર્વ સંસારથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ અને જુદો છું; છતાં અબુદ્ધ મનુષ્યો મારા એ અવિનાશી તથા સર્વોત્તમ સ્વરૂપને જાણતા નથી તેથી મને અવ્યક્તને મનુષ્ય તથા દેવાદિકરૂપે વ્યક્ત થયેલો માની લે છે. ૨૪

તેઓ મને શાથી નથી જાણતા તે કારણ હવે સાંભળ.

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ।

મૂઠોઽયં નાભિજાનાતિ લોકાં મામજમવ્યયમ્ ॥૨૫

હું મારા ભક્તનેજ પ્રત્યક્ષ થાઉં છું, સર્વને પ્રત્યક્ષ થતો નથી. કારણ કે હું મારી અચિંત્ય અને પ્રજ્ઞાવિલાસરૂપી યોગમાયાથી ઢંકાયેલો છું, તેથી અજ્ઞાની મૂઠ લોકો મને અજન્મા તથા અવિનાશી એવા પરમાત્માને

યથાવત્ જાણી શકતા નથી. ૨૫

વેદાહં સમતીતાનિ, વર્તમાનાનિ ચાર્જુન ।

ભવિષ્યાણિ ચ ભૂતાનિ માં તુ વેદ ન કશ્ચન ॥૨૬

હે અર્જુન ! ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનકાળનાં સર્વ સ્થાવરજંગમ ભૂતોને હું યથાવત્ જાણું છું. કારણ કે માયા મારે આશ્રયે રહેલી હોવાથી મને મોહ પમાડી શકતી નથી; અને અજ્ઞાની લોકો મારી માયા-માં મોહિત થયેલા હોય છે તેથી તેઓ મને યથાવત્ જાણી શકતા નથી. ૨૬

માયાના આવરણને લીધે જીવો પરમાત્માને જાણતા નથી, એ વાત કહ્યા પછી હવે તેમના દૃઢ અજ્ઞાનનું કારણ કહે છે.

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप ॥२७॥

હે ભરતવંશમાં થયેલા પરંતપ અર્જુન ! શરીર ઉત્પન્ન થયા પછી મનુષ્યને અનુકૂળ પદાર્થોની ઇચ્છા અને પ્રતિકૂળ પદાર્થમાં દ્વેષ થાય છે; પછી તેની તે ઇચ્છા અને દ્વેષ, ટાઢ તડકો તથા સખદુઃખાદિક દ્વંદ્વોપ્રત્યે વધતાં ચાલીને એમાંથી આત્મા અનાત્માના વિવેક-જ્ઞાનને નાશ કરવાવાળો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે; અને એ મોહને લીધેજ પ્રાણીઓ 'હું સુખી છું', 'હું દુઃખી છું' એવા મિથ્યાભિમાનને આધીન થઈ જાય છે. આથી કરીને તેઓ મને યથાવત્ જાણી પણ શકતા નથી અને તેથી મને ભજી પણ શકતા નથી. ૨૭

ત્યારે કેટલાએક તમને ભજતા જણાય છે તે શાથી ? તેનો હવે ઉત્તર આપે છે.

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥२८॥

જે પુણ્યકર્મવાળા (પવિત્ર આચરણવાળા) જ્ઞાની-

જનોના પાપનો અંત આવ્યો હોય; તેઓજ એ સુખ-
દુઃખાદિ જોડકાંના મોહથી છૂટીને તથા દૃઢ જતવાળા
થઈને મને ભજે છે. ૨૮

જરામરણમોક્ષાય મામાશ્રિત્ય યતંતિ યે ।

તે બ્રહ્મ તદ્વિદુઃ કૃત્સ્વમધ્યાત્મં કર્મ ચાશ્ચિલમ્ ॥૨૯॥

એ પ્રમાણે જરામરણથી છૂટવા માટે જેઓ મારો
આશ્રય લઈને પ્રયત્ન કરે છે તેઓજ તે પરબ્રહ્મ પરમા-
ત્માને, દેહાદિથી અત્યંત પર અને શ્રેષ્ઠ સમજવનારા
અધ્યાત્મજ્ઞાનને તથા એ જ્ઞાનને મેળવવા માટે યોગ્ય
બનવાના સાધનરૂપ જે કર્મયોગ તથા આંતરિક સાધન
તેના રહસ્યને યથાવત્ જાણી શકે છે. ૨૯

સાધિભૂતાધિદૈવં માં સાધિયજ્ઞં ચ યે વિદુઃ ।

પ્રયાણકાલેઽપિ ચ માં તે વિદુર્યક્તચેતસઃ ॥૩૦॥

અને જેઓ અધિભૂત, અધિદૈવ તથા અધિયજ્ઞસ-
હિત મારા સ્વરૂપને જાણી શકે છે; તેઓ (જીવનકાળમાં
પણ મારાવિષે ચિત્ત જોડ્યા કરતા હોવાથી) પ્રયાણકાળે-
દેહાંતસમયે-પણ દુઃખથી વ્યાકુળ નહિ થતાં મારામાંજ
ચિત્ત જોડી મને પરમાત્માનેજ ભજે છે અને પામે છે.
માટે મારા ભક્તો યોગશ્રેષ્ઠ થાય એવી શંકા લાવવી નહિ.

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-

विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगो

नाम सप्तमोऽध्यायः ॥४॥

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા વિષે જ્ઞાનયોગ

નામનો સાતમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮ મો—અક્ષરબ્રહ્મયોગ

સાતમા અધ્યાયને અંતે ભગવાને બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ આદિ પદાર્થો કહ્યા, તેમનું સ્વરૂપ હવે અર્જુન એ પ્રશ્નોકથી પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

કિં તદ્બ્રહ્મ કિમધ્યાત્મં કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ।
અધિભૂતં ચ કિં પ્રોક્તમધિદૈવં કિમુચ્યતે ॥૧॥

હે પુરુષોત્તમ ! આપે કહેલું બ્રહ્મ તે શું ? અધ્યાત્મ એટલે શું ? કર્મ એટલે શું ? અધિભૂતકોને કહે છે ? અને અધિદૈવ કોણ કહેવાય છે ? ૧

અધિયજ્ઞઃ કથં કોઽત્ર દેહેઽસ્મિન્મધુસૂદન ।

પ્રયાણકાલે ચ કથં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ ॥૨॥

વળી હે મધુસૂદન ! આ શરીરમાં જે યજ્ઞ થાય છે તેનો અધિયજ્ઞ એટલે અધિષ્ઠાતા અથવા પ્રેરક અને પ્રજ્ઞાતા કોણ ? તથા તે અધિષ્ઠાતા આ શરીરમાં કેવી રીતે રહે છે ? વળી અંતકાળે ચિત્તને નિયમમાં રાખનારા આપને કેવા ઉપાયથી જાણે ? ૨

ભગવાન હવે એ પ્રશ્નોના ક્રમ પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

અક્ષરં બ્રહ્મ પરમં સ્વભાવોઽધ્યાત્મમુચ્યતે ।

ભૂતભાવોઽવકરો વિસર્ગઃ કર્મસંજ્ઞિતઃ ॥૩॥

આ જગતનું જે સર્વોત્તમ તથા અવિનાશી કારણ તે બ્રહ્મ કહેવાય છે. * સ્વભાવ એટલે પ્રત્યેક પ્રાણીનું પોતા-

* જીવ પણ અક્ષર (નાશરહિત) છે તો તે પણ પરબ્રહ્મ કેમ

નું મૂળ સ્વરૂપ જે બ્રહ્મ, તે શરીરરૂપી ઉપાધિવડે જીવ થઇને શરીરના ભોક્તારૂપે રહે છે, તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે. જરાયુજ આદિ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીની ઉત્પત્તિ તથા “આદિત્યાજ્ઞાયતે વૃષ્ટિર્વૃષ્ટેરન્નં તતઃ પ્રજાઃ અર્થાત્ સૂર્ય-થી વૃષ્ટિ, વૃષ્ટિથી અન્ન અને અન્નથી પ્રજાની ઉત્પત્તિ” એવા ક્રમથી સૃષ્ટિની ઉત્તરોત્તર ઉત્પત્તિ અને અભિ-વૃદ્ધિ કરવાના વ્યાપારરૂપ જે યજ્ઞ, તેનું નામ કર્મ છે. ૩

અધિભૂતં ક્ષરો ભાવઃ પુરુષશ્ચાધિદૈવતમ્ ।

અધિયજ્ઞોઽહમેવાત્ર દેહે દેહમૃતાં વર ॥૪॥

દેહાદિ નાશવાન પદાર્થો અધિભૂત કહેવાય છે. સૂર્યમંડળના અભિમાની, મારા અંશભૂત અને સવળા દેવોના અધિપતિ જે વિરાટપુરુષ, તે અધિદૈવ કહેવાય છે; અને હે દેહધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! શરીરમાં અંતર્યામીરૂપે રહેલો જે હું તે અધિયજ્ઞ-એટલે કે યજ્ઞનો અધિષ્ઠાતા દેવ, યજ્ઞાદિક કર્મોનો પ્રવર્તક તથા ઈળને આપનારો છું. ૪

ભાવાર્થઃ—“શરીરમાં અધિયજ્ઞ કોણ ને કેવી રીતે રહે છે?” એ પ્રશ્નના ઉત્તર સાથે એવો ભાવ પણ આવી ગયો કે સર્વવ્યાપી હોવાથી બ્રહ્મ પણ શરીરોમાં રહેલો છે; પરંતુ અંતર્યામી, અસંગતા આદિ ગુણોને લીધે તે જીવ કરતાં બ્રહ્મ વિતક્ષણ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:—

નહિ? તેનો ઉત્તર કે, બ્રહ્મની પેઠે જીવ કાંઈ જગતનું મૂળ કારણ નથી. શ્રુતિ કહે છે કે “एतद्वैतदक्षरं गार्गी ब्राह्मणः अमिवदन्ति अर्थात् હે ગાર્ગી! બ્રહ્મવેત્તાઓ જેને અક્ષરબ્રહ્મ કહે છે તેનેજ કારણરૂપ જાણુવા.” માટે જીવનું સ્વરૂપ જોતાં તે બ્રહ્મરૂપ નથી. જોકે પોતાના મૂળ સ્વરૂપે તો બધુંજ બ્રહ્મ છે; પણ અહીં તે વાત કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી; પણ એ બંને વચ્ચે ફેર શું છે તે કહેવાનો ઉદ્દેશ છે.

દ્વાસુપર્ણા સયુજા સસ્વાયા સમાનં વૃક્ષં પિપિસ્વજાતે ।

તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્રચ્ચનશ્નન્નન્યો અમિચાકશીતિ ॥

અર્થાત્ સાથે જોડાયેલા બે પક્ષી મિત્રો દેહરૂપી વૃક્ષપર રહે છે. તે બેમાંથી એક સ્વાદુ વિષયનું ભોજન કરે છે અને બીજે તે વિષયનું ભોજન નહિ કરતાં માત્ર સાક્ષીપણાથી જીવે છે.

પ્રયાણકાળ વિષે અન્યને પૂછેલું તે વિષે હવે કહે છે.

અંતકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥૫

અંતકાળે જે મનુષ્ય, ઉપર કહેલાં લક્ષણવાળા અંતર્યામીરૂપે માર્ગ-પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરતો થકો દેહ છોડી જાય છે; તે અર્ચિરાદિ ઉત્તમ માર્ગે જઈ મારા રૂપને પામે છે, એમાં સંદેહ નથી. ૫

યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવં ત્યજત્યંતે કલેવરમ્ ।

તં તમેવૈતિ કૌંતેય સદા તદ્ભાવમાવિતઃ ॥૬॥

પરંતુ હે કૌંતેય ! પ્રયાણકાળે સર્વ મનુષ્યો માર્ગ સ્મરણ કરતા હોય, ને મને પામતા હોય, એમ સમજવાનું નથી. કેમકે જે મનુષ્ય જે પદાર્થને સંભારતો થકો શરીર તજી જાય છે તે મનુષ્ય તેજ પદાર્થને પામે છે; પણ તે જીવનકાળમાં સદા જે પદાર્થનું ચિંતન કરતો હોય છે તેજ પદાર્થની વાસના અંતકાળે તેના અંતરમાં રહે છે. ૬

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુદ્ધ્ય ચ ।

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્મામેવૈષ્યસ્યસંશયમ્ ॥૭॥

અંતકાળે મનુષ્ય પરવશ થતો હોવાથી તે મારા સ્મરણમાટે કરી નવો ઉદ્ધમ કરી શકતો નથી; પણ ઉપર કહ્યું તેમ માત્ર પૂર્વના અભ્યાસ અને વાસનાને લીધે સ્વભાવથીજ તે પદાર્થનું તેને સ્મરણ થાય છે. માટે

હે અર્જુન ! તું સર્વ સમયે મારું પરમાત્માનું સ્મરણ કર. વળી ચિત્તશુદ્ધિવિના મારું સ્મરણ બનતું નથી; તેથી ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે તારાં યુદ્ધાદિક સ્વધર્માચરણ નિષ્કામ-ભાવે કર. કારણ કે એવી રીતે ચિત્તશુદ્ધિ મેળવીને મનબુદ્ધિને સદા મારાવિષે જોડ્યા કરવાથી તું મનેજ પામીશ, એમાં સંદેહ નથી. ૭

અભ્યાસ એ નિત્યના સ્મરણનું અંતરંગ સાધન છે, એ વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

અભ્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગામિના ।

પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ પાર્થાનુચિંતયન્ ॥૮॥

કારણ કે હે પાર્થ ! એવી રીતે અભ્યાસરૂપી ઉપા-યથી એકાગ્ર થયેલા અને બીજા કશામાં નહિ જનારા ચિત્તવડે મનુષ્ય પરમ દિવ્ય પુરુષનું સ્મરણ કરતો થકો તેનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. ૮

કવિં પુરાણમનુશાસિતારમણોરણીયાંસમનુ-
સ્મરેદ્યઃ । સર્વસ્ય ધાતારમચિંત્યરૂપમાદિત્યવર્ણ
તમસઃ પરસ્તાત્ ॥૯॥

પ્રયાણકાલે મનસાઽચ્ચલેન ભક્ત્યા યુક્તો
યોગબલેન ચૈવ । ઋવોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય સમ્યક્ સ
તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥૧૦॥

સર્વ વિધાના સર્વ જ્ઞાનિર્માતા, અનાદિસદ્ધ, સર્વના નિયંતા, સૂક્ષ્મ, અણુપરમાણુથી અને આકાશથી પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ, સર્વનું ધારણપોષણ કરનારા, સર્વ પ્રકારે અપાર મહિમાવાન હોવાથી વિચારમાં ન આવી શકે એવા, સૂર્યની પેઠે પોતાને તથા સર્વને પ્રકાશનારા અને માયાથી પર, એવા પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું જે મનુષ્ય સદા ભાવભક્તિપૂર્વક સ્મરણ કરતો રહે છે; તેજ તેના એ

યોગાભ્યાસના બળને લીધે પ્રયાણકાળે સુષુપ્ત્યા નાડી-
વાટે પ્રાણને બે ભ્રમર વચ્ચે રૂડી રીતે સ્થાપીને નિશ્ચળ
મનવડે તેનું સ્મરણ કરી શકે છે; અને તેથી તે પરમ-
દિવ્ય એવા સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે.

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो
वीतरागाः । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं
संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥૧૧॥

વેદવેદાંતને જાણનારાઓ જેને અક્ષર (અવિનાશી)
બ્રહ્મ કહે છે; રાગદ્વેષરહિત થયેલા યતિઓ જે પદને
વિષે પ્રવેશ કરે છે; તથા જેને જાણવા ઇચ્છતા પુરુષો
ગુરુકુળમાં રહીને બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળે છે; તે પ્રાપ્ત કરવા
યોગ્ય વસ્તુ હું તને ટુંકામાં કહીશ-અર્થાત્ તેને
પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય કહીશ. ૧૧

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुद्धय च ।

मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥૧૩

જે મનુષ્ય ઈન્દ્રિયોનાં સર્વ દ્વારો નિયમમાં રાખીને,
મનને હૃદયમાં નિરોધીને, પ્રાણને બે ભ્રમરની મધ્યમાં
સ્થિર કરીને તથા બાહ્ય વિષયોનું સ્મરણ છોડી દઈ
યોગની ધારણામાં સ્થિર થઈને અંતકાળે “ૐ” એવા
પરમાત્મવાચક એકાક્ષર મંત્રનો જપ કરતો થકો તથા
તેના લક્ષ્યાર્થરૂપે માત્ર પરમાત્માનું સ્મરણ કરતો થકો
શરીરને તજી જાય છે, તે મારી પરમ ગતિને પામે છે.

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥૧૪॥

હું અન્યનિ ! જે સાધક યોગી બીજા વિષયમાં ચિત્ત

રાખ્યાવિના નિત્ય અને નિરંતર માફ સ્મરણ કરે છે; તેવા સદા મારામાંજ ચિત્તવાળાને હું પ્રાપ્ત થવો સુલભ છું (અર્થાત્ સહજે પ્રાપ્ત થાઉં છું), ખીજને નથી પ્રાપ્ત થતો. ૧૪

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃસ્વાલયમશાશ્વતમ્ ।

નામ્નુવંતિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥૧૫॥

ઉપર કહ્યા એવા મારા મહાત્મા ભક્તો, મને પ્રાપ્ત થયા પછી આ સંસારમાં દુઃખદાયક તથા અનિત્ય એવો પુનર્જન્મ પામતા નથી. કેમકે તેઓ મોક્ષરૂપી પરમ સિદ્ધિને પામેલા હોય છે. ૧૫

આબ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।

મામુપેત્ય તુ કૌતૈય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥૧૬॥

આ લોકથી માંડીને બ્રહ્મલોક સુધીના બધા લોકો પ્રી પ્રીને જન્મમરણ પામનારા છે; પરંતુ હું કુંતા-પુત્ર અર્જુન! મને પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્યો કોઈ કાળે પ્રી જન્મતા નથી.* ૧૬

શંકા:-જે કદી બ્રહ્મલોક આદિને પણ ત્રિલોકીની પંઠે નાશ થતો હોય; તો પુરાણો તેમને ઉત્તમ કેમ ગણે? જેમકે

* એમ બ્રહ્મલોક પણ નાશવંત છે, એટલે ત્યાં ગયેલા અજ્ઞાની લોકોનો પણ નાશજ થાય; અને જેઓ ઉપર કહેલા કેમે મોક્ષદાયક ઉપાસના કરીને બ્રહ્મલોકમાં જાય, તેઓ ત્યાં પૂર્ણજ્ઞાની થઈને બ્રહ્માની સાથે મોક્ષ પામે છે. જેમકે

“ ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्रापे प्रतिसंचरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥

અર્થાત્ બ્રહ્માના પરમ આયુષ્યને અંતે મહાપ્રલય થાય ત્યારે જેઓની વૃત્તિ બ્રહ્મરૂપ થયેલી હોય તેજ સર્વ મહાત્માઓ બ્રહ્માની સાથે પરમપદમાં પ્રવેશ કરે છે. ” જેઓ માત્ર કર્મવડેજ બ્રહ્મલોકમાં જાય છે, તેમને મુક્તિ મળતી નથી.

તપસ્વિનો દાનશીલા વીતરાગાસ્તિતિશ્વઃ ।

ત્રિલોકયા ઉપરિ સ્થાનં લભંતે શોકવર્જિતમ્ ॥

“ અર્થાત્ તપસ્વી, દાતા, આસક્તિરહિત તથા સહનશીલ પુરુષો ભૂલોક, ભુવલોક તથા સ્વલોક, એ ત્રિલોકીથી ઉપરના જે મહર આદિ ઉત્તમ લોક ત્યાં જાય છે. ”

ઉત્તર:—ત્રિલોકી કરતાં તેની ઉપરના બ્રહ્મલોક સુધીના લોકો મોડા નાશ પામે છે તેથી તેમને ઉત્તમ કહ્યા છે; તેમનો નાશ નથી થતો એવા અભિપ્રાયથી કહ્યા નથી. એ અભિપ્રાય ખતાવવા માટે હવે બ્રહ્માની રાત્રિ અને દિવસનું પ્રમાણ તથા બ્રહ્માનો દિવસ થતાં ત્રિલોકી ઉત્પન્ન થાય છે અને રાત્રિ થતાં ત્રિલોકીનો લય થાય છે, એ વાત કહે છે.

સહસ્રયુગપર્યંતમહર્ષદ્વહ્મણો વિદુઃ ।

રાત્રિં યુગસહસ્રાં તાં તેઽહોરાત્રવિદો જનાઃ ॥૧૭॥

બ્રહ્માનો દિવસ ચારહજાર યુગનો છે તથા તેટલાજ યુગવાળી તેમની રાત્રિ છે; એમ જે મનુષ્યો જાણે છે તેઓજ તેમના અહોરાત્રને જાણનારા છે. સૂર્યચંદ્રની ગતિ ઉપરથી અહીંની રાત્રિ અને દિવસ ગણાય છે, તેના જેવાંજ રાત્રિદિવસ જેઓ ત્રિલોકીથી પર એવા બ્રહ્મલોકાદિકનાં જાણે છે; તેમની સમજણ ટુંકી હોવાથી ત્યાંના અહોરાત્રનું સ્વરૂપ તેઓ જાણતા નથી. X ૧૭

x ઉપરકહેલા “યુગ” શબ્દને ચાર યુગના અર્થમાં જાણવો. વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે “ ચતુર્યુગસહસ્રં તુ બ્રહ્મણો દિન-મુચ્યંત અર્થાત્ ચાર હજાર યુગ તે બ્રહ્માનો દિવસ કહેવાય છે.” એમાં બ્રહ્મણઃ શબ્દથી બ્રહ્મા ઉપરાંત મહાલોક આદિના નિવાસી પણ સમજવા. બ્રહ્માના આયુષ્યની ગણના આ પ્રમાણે કહી છે:—

મનુષ્યોનું વર્ષ તે દેવનો રાત્રિદિવસ છે; એવા દિવસો પ્રમાણે પક્ષ, માસ અને વર્ષની ગણતરી કરતાં ૧૨ હજાર વર્ષના ચાર યુગ થાય છે. એવા ચાર હજાર યુગ (અથવા યુગોની એક હજાર ચોકડી) વડે બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય છે અને તેવડીજ તેમની રાત્રિ થાય છે; તથા એવાં દિવસરાત્રિ વડે પક્ષ, માસ અને વર્ષ ગણતાં એવાં સો વર્ષ જેટલું બ્રહ્માનું પરમ આયુષ્ય છે.

અવ્યક્તાદ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રભવંત્યહરાગમે ।

રાત્ર્યાગમે પ્રલીયંતે તત્રૈવાવ્યક્તસંજ્ઞકે ॥૧૮॥

ઉપરોક્ત પ્રકારના બ્રહ્માના દિવસનો આરંભ થતાં અવ્યક્તમાંથી—એટલે કારણસ્વરૂપ અદૃશ્ય પ્રકૃતિમાંથી—સર્વ સ્થાવરજંગમ દૃશ્ય વ્યક્તિઓ (ચરાચર પદાર્થો) પ્રકટે છે; તથા બ્રહ્માની રાત્રિ શરૂ થતાં સર્વ જગત પાછું એ અવ્યક્ત નામની કારણપ્રકૃતિમાંજ લય પામે છે. ૧૮

જે પ્રલયસમયે સર્વ સૃષ્ટિનો સમૂળો નાશ થઈ જતો હોય અને બ્રહ્માના દિવસને આરંભે પાછી નવીજ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થતી હોય, તો સૃષ્ટિના આરંભમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીઓને જે સર્વથી પહેલાં સુખ અને દુઃખ થાય છે, તે તો કારણ વિનાજ થયેલાં ગણાય અને તેથી અકૃતાભ્યાગમ (પોતે ન કર્યું હોય તેનું પણ પોતે કૃણ ભોગવવું) એવો દોષ આવે છે; અને પૂર્વ કરેલાં કર્મોના પ્રલયસમયે શરીરની સાથે નાશ થવાથી કૃતવિપ્રણાશ (કરેલાં કર્મોનું કૃણ ન મળવું) એવો દોષ લાગુ થાય છે. માટે એ બંને દોષને નિવારવા તથા વૈરાગ્ય થવા માટે ભગવાન હવે ઉત્પત્તિનો તથા પ્રલયનો અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ બતાવે છે.

ભૂતગ્રામઃ સ ઇવાયં ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રલીયતે ।

રાત્ર્યાગમેઽવશઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે ॥૧૯॥

હે પૃથાના પુત્ર અર્જુન ! ચરાચર પ્રાણીપદાર્થોનો જે સમૂહ પૂર્વે હતો તેજ ભૂતોનો સમૂહ આ બ્રહ્માનો દિવસ આવતાં ઉત્પન્ન થાય છે અને રાત્રિ આવતાં પાછો નાશ પામે છે. વળી રૂરી પાછો દિવસ આવે છે ત્યારે પણ કર્મ આદિને આધીન એવાં એનાં એજ પ્રાણીઓનો સમૂહ વળી પાછો ઉત્પન્ન થાય છે; બીજે નવો સમુદાય ઉત્પન્ન થતો નથી. ૧૯

આ પ્રમાણે સર્વ ભૂતોનું તથા લોકોનું અનિત્યપણું કહ્યું. હવે પરમેશ્વરનું નિત્યપણું જે શ્લોકથી કહે છે.

પરસ્તસ્માત્તુ ભાવોઽન્યોઽવ્યક્તોઽવ્યક્તાત્સનાતનઃ ।

યઃ સ સર્વેષુ ભૂતેષુ નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥૨૦॥

પરંતુ સર્વ પ્રાણીપદાર્થના કારણભૂત જે અવ્યક્ત પ્રકૃતિ, તે અવ્યક્ત પ્રકૃતિથી પણ જે પદાર્થ અત્યંત અવ્યક્ત, શ્રેષ્ઠ, વ્યાપક તથા એ અવ્યક્તના અધિષ્ઠાનરૂપ છે; તથા જે પદાર્થ એ સર્વથી વિલક્ષણ, ઈન્દ્રિયાદિકથી જાણી શકાય નહિ એવા, અનાદિ અને પરમસનાતન છે; તે પરમ પદાર્થરૂપ પરમાત્મા તો સર્વ સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ ભૂતો નાશ પામે ત્યારે પણ નાશ પામતો નથી. ૨૦ હવે એ પરમાત્માની બીજી કેટલીક વિશેષતા કહે છે.

અવ્યક્તોઽક્ષર इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तते तद्धाम परमं मम ॥૨૧॥

ઉપર જે અવ્યક્તથી પણ અવ્યક્ત તથા ઈન્દ્રિયાદિથી જાણાય નહિ એવા અવિનાશી અને પરમ પદાર્થ-પરમાત્મા-વિષે કહ્યું; તે પરમાત્માને પરમગતિ પણ કહે છે અને તેજ માફ પરમધામ-સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ-છે; કે જેને પામીને પુરુષ પાછો જન્મભરણ પામતો નથી.

તે પરમપદના અંતરંગ સાધનરૂપ ભક્તિ હવે કહે છે.

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા ।

યસ્યાંતઃ સ્થાનિ ભૂતાનિ યેન સર્વમિદં તત્ત્મ ॥૨૨

પરંતુ હે અર્જુન ! સર્વના ગતિરૂપ અને અધિષ્ઠાનરૂપ એ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, કે જેમાં પ્રાણીમાત્ર રહેલાં છે અને જેનાવડે આ સર્વણું વિશ્વ ભરપૂર છે; તે પરમાત્માને અનન્ય ભક્તિથીજ પામી શકાય છે; બીજા ઉપાયથી નહિ. ૨૨

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥૨૩॥

હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! કાળના અભિમાની દેવતાઓના માર્ગે ગયેલા યોગીઓ અને બીજાઓ જે કૃમથી મોક્ષને તથા જન્મમરણરૂપી સંસારને પામે છે; તે માર્ગ હવે તને કહીશ. ૨૩

અમિજ્યોતિરહઃ શુક્લઃ ષણ્માસા ઉત્તરાયણમ્ ।

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છંતિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥૨૪॥

અગ્નિના અને જ્યોતિના અભિમાની દેવ (અર્ચિષના અભિમાની દેવ), દિવસના અભિમાની દેવ, શુક્લપક્ષના અભિમાની દેવ તથા ઉત્તરાયણરૂપ છ માસના અભિમાની દેવ, એ અગ્નિ આદિ દેવો તે તે કાળના અભિમાની હોય છે; તે તે ઉત્તરાયણાદિ કાળમાં મરનારા પ્રહ્લવેતા ભગવદ્ભક્તો પરપ્રહ્લ પરમાત્માને પામે છે.

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ ષણ્માસા દક્ષિણાયનમ્ ।

તત્ર ચાંદ્રમસં જ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥૨૫॥

ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ તથા છ માસ દક્ષિણાયનના અભિમાની દેવતા તે તે કાળના અભિમાની થઈને રહે છે અને તે તે દક્ષિણાયન આદિ કાળમાં મરણ પામેલા કર્મયોગીજનો ચંદ્રમાની જ્યોતિને (સ્વર્ગને) પામીને ત્યાં પુણ્યનું કૃણ ભોગવે છે અને પછી પાછા આ લોકમાં જન્મે છે. ૨૫

શુક્લકૃષ્ણે ગતી હ્યેતે જગતઃ શાશ્વતં મતે ।

એકયા યાત્યનાવૃત્તિમન્યયાઽઽવર્તતે પુનઃ ॥૨૬॥

શુક્લા એટલે અર્ચિરાદિ ગતિ પ્રકાશમય હોવાથી ઉજ્જવલ છે; તથા કૃષ્ણા એટલે ધૂમ આદિ ગતિ અધિકારમય હોવાથી શ્યામ છે. જ્ઞાન તથા કર્મના અધિકારીઓમાટે આ બંને માર્ગે જગતના અનાદિ માર્ગે મનાયેલા છે. એમાં શુક્લ માર્ગથી મનુષ્ય મોક્ષને પામે છે તથા બીજા ધૂમમાર્ગથી સંસારમાં વારંવાર

જન્મમરણ પામે છે. ૨૬

નૈતે સૃતી પાર્થ જાનન્યોગી મુહ્યતિ કશ્ચન ।

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ યોગયુક્તો ભવાર્જુન ॥૨૭॥

મોક્ષ અને સંસારને આપનારા એ બંને માર્ગને યથાવત્ જાણનારો યોગી કદી પણ મોહ પામતો નથી. અર્થાત્ તે સ્વર્ગ આદિ પ્રાપ્તિ નહિ રાખતાં કેવળ એક પરમેશ્વરમાંજ નિષ્ઠાવાળો થાય છે. માટે હે પૃથા-પુત્ર અર્જુન! તું પણ સર્વ કાળમાં એવો પરમાત્મામાંજ યોગનિષ્ઠાવાળો-પ્રાપ્તવ્ય બુદ્ધિવાળો-થા. ૨૭

આ પ્રમાણે આઠ પ્રશ્નોના અર્થનો નિર્ણય કર્યા પછી હવે તેનો કૃણસહિત ઉપસંહાર કરે છે.

વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ દાનેષુ યત્પુણ્યફલં
પ્રદિષ્ટમ્ । અત્યેતિ તત્સર્વમિદં વિદિત્વા યોગી પરં
સ્થાનમુપૈતિ ચાદ્યમ્ ॥૨૮॥

આ આઠ પ્રશ્નોના નિર્ણયવડે કહેલા તત્ત્વને જાણી-ને યોગી વેદનાં અધ્યયનોવડે, યજ્ઞોનાં અનુષ્ઠાનવડે, કાયાશોષણ ઇત્યાદિ તપોવડે, તથા સુપાત્રને દાનવડે શાસ્ત્રોમાં જે પુણ્ય તથા જે પ્રજા કહ્યું છે. તે સર્વને ઓળંગી જાય છે. અર્થાત્ એ સર્વ લોકપરલોકનાં પ્રજોને તુચ્છ અને અનિત્ય જાણીને તેની કામના ત્યજ દે છે; તથા સચ્ચિદાનંદ્યન પરમાત્માનીજ આરાધના કરી અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાની થઇને સર્વ પદાર્થના આદિ સ્થાન કિંવા મૂળ એવા પરમધામને પામે છે. ૨૮

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु

ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

अक्षरब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः॥८॥

ઇતિ શ્રીમહાભગવદ્ગીતાવિષે અક્ષરબ્રહ્મયોગ

નામનો આઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧ મો-રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગ

૧૬૧

આગલા સાતમા તથા આઠમા અધ્યાયમાં પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ કેવળ ભક્તિવડેજ સુલભ છે, એ વાત કહી. હવે આ નવમા અધ્યાયમાં પોતાનું સમજી શકાય એવું અર્થ તથા ભક્તિનો અસાધારણ પ્રભાવ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનસહિતં યજ્ઞાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ॥

હે અર્જુન! “શ્રીકૃષ્ણ તો વારંવાર પોતાનું માહાત્મ્ય કહ્યા કરે છે” એવી દોષદષ્ટિ તું મારા ઉપર કરતો નથી તેથી હું તને એ પરમપદરૂપ પરમાત્માસંબંધી ગુહ્યતમ (ગુપ્તમાં ગુપ્ત) જ્ઞાન* વિજ્ઞાનસહિત કહીશ; કે જેને ભણવા તથા પાળવાથી તું આ અશુભ સંસારથી મુક્ત થઈશ. ૧

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥२॥

આ જ્ઞાન સર્વ વિદ્યાઓનો રાજ-એટલે કે સર્વોત્તમ વિદ્યારૂપ-છે; ગુપ્ત રાખવા જેવી સર્વ વસ્તુઓમાં અતિ-શય ગુપ્ત રાખવા જેવું છે; અત્યંત પવિત્ર કરનારું છે; પ્રત્યક્ષ રૂળ આપનારું છે; ધર્મથી ભરપૂર છે; અધિકારી જિજ્ઞાસુઓ સુખથી મેળવી શકે અને પાળી શકે તેવું છે; તથા અક્ષય રૂળને આપનારું અને નાશરહિત છે. ૨

* ધર્માવિષયક જ્ઞાન “ ગુહ્ય ” કહેવાય છે; આત્મજ્ઞાન “ ગુહ્યતર ” કહેવાય છે અને પરમાત્મજ્ઞાન “ ગુહ્યતમ ” કહેવાય છે,

જ્ઞાન જો એવું સુલભ હોય, તો આટલા બધા લોકો સંસારમાં શાથી જન્મે છે ને મરે છે? તે હવે ભગવાન સમજાવે છે.

અશ્રદ્ધાનાઃ પુરુષાં ધર્મસ્યાસ્ય પરંતપ ।

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તતે મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ ॥૩॥

હે શત્રુને તપાવનારા અર્જુન! અશ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યો આ જ્ઞાન અને ભક્તિરૂપ શ્રેષ્ઠ ધર્મને જાણતા અને પાળતા નથી; તેથી તેઓ બીજા ત્રીજા લૌકિક પદાર્થો જાણવા અને પામવા મથે છે; એટલેજ તેઓ મને નહિ પામતાં આ જન્મમૃત્યુવાળા સંસારના માર્ગમાં ભટક્યા કરે છે.

એવી રીતે કહેવા આરંભેલા જ્ઞાનની સ્તુતિથી શ્રોતા અર્જુનને સન્મુખ કરીને હવે બે શ્લોકથી તે જ્ઞાન કહે છે.

મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના ।

મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ ॥૪॥

ઇંદ્રિયો જોને જોઈ શકતી નથી એવા મારા અવ્યક્ત (અદૃશ્ય) સ્વરૂપથી હું આ સમગ્ર જગતમાં (તથા તેની બહાર) વ્યાપી રહેલો છું; અને એ જગતના કારણરૂપ જો હું, તેના વિષે આ સર્વ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીપદાર્થ સમાઈ રહેલા છે. પરંતુ આકાશની પેઠે હું અસંગ હોવાથી, પોતાના કાર્યરૂપ ઘડા વગેરેમાં રહેલી માટીની પેઠે હું આ સર્વ ભૂતોમાં સમાઈ રહેલો નથી. ૪

ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ।

ભૂતભૃન્ન ચ ભૂતસ્થો મમાત્મા ભૂતભાવનઃ ॥૫॥

તું મારી અસાધારણ ઇશ્વરી શક્તિ (એટલે કે અઘટિત ઘટનાને ઘટાવવાની ચતુરાઈ) જો કે, આ સર્વ ચરાચર પદાર્થો મારો આશ્રય કરીને રહ્યા પણ છે; અને મારા અસંગપણને લીધે મારામાં તે નથી પણ રહ્યા. વળી તું મારી બીજી પણ શક્તિ (ચતુરાઈ) જો કે, જેમ જીવાત્મા દેહનું ધારણ તથા પાલન કરવા ઉપરાંત દેહમાં

અહંબુદ્ધિવડે અંધાયલો પણ છે; તેની પેઠે માઈ પરમ સ્વરૂપ પ્રાણીમાત્રનું ધારણ પોપણ કરે છે, પણ અહં-કારરહિત હોવાથી તે તેમના વિષે અંધાયલું નથી. ૫

એ વસ્તુ જુદી જુદી હોય તોપણ એક વસ્તુ ખીલ વસ્તુનો આધાર થઈ શકે છે, એ વાત હવે કહે છે.

यथाऽकाशस्थितां नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥६॥

જેમ આકાશમાં સદાકાળ રહેનારો મહાન વાયુ સર્વત્ર ફરે છે તોપણ તે આકાશ અવયવરહિત હોવાથી વાયુ સાથે જોડાયલું હોતું નથી; તેમ સર્વ ભૂતપ્રાણી મારેવિષે રહેલાં છતાં હું તેમની સાથે જોડાયલો નથી, એમ જાણવું. ૬

પરમાત્માની જગત સાથેની અસંગતા કહી. હવે માયાવડે જગતની સૃષ્ટિ તથા પ્રલય કહે છે.

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

હે કૌંતેય ! પ્રલયસમયે સર્વ પ્રાણીઓ મારી ત્રિગુણી માયામાં લય પામે છે; અને કલ્પને આરંભે પાછાં તેઓને એનાવડેજ વિવિધ રૂપે સૃષ્ટું છું. ૭

તમે અસંગ અને વિકારરહિત છો, તો સૃષ્ટિ શામાટે રચો છો ? એનો હવે ઉત્તર કહે છે.

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

પ્રલયસમયે મારી પ્રકૃતિમાં લય પામેલા એવા જે કર્મ આદિને આધીન ચાર પ્રકારના પ્રાણીઓ, તે સર્વના સમુદાયને હું મારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને, તેમનાં પ્રાચીન કર્મોથી અંધાયલા તેમના સ્વભાવાનુ-સાર વિવિધરૂપે સૃષ્ટું છું. ૮

એ પ્રમાણે તમે અનેક કર્મોને કરો છો, ત્યારે જીવની પેઠે તમને બંધન કેમ નથી થતું ? તેનું હવે સમાધાન કહે છે.

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ૧ ॥

હે અર્જુન ! કર્મોમાં આસક્તિ હોય તોજ તે બંધન-રૂપ થાય છે; પણ હું પૂર્ણકામ હોઈને ઉદાસીનની પેઠે અનાસક્તપણે કર્મ કરું છું; તેથી મને તે બંધન કરી શકતાં નથી. ૯

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।

हेतुनानेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥ ૧૦ ॥

હે કુંતાના પુત્ર ! ચુંબકપાપાણી પેઠે મારા અધ્યક્ષ-પણાને લીધે (અર્થાત્ પ્રવર્તકપણાને લીધે) પ્રકૃતિજ ચરાચર જગતને સૃજે છે અને એ પ્રવર્તકપણાથીજ જગત વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦

ભાવાર્થ :—માત્ર સમીપતાવડેજ હું જગતનો અધિ-ષ્ટાતા છું; તેથી મારા કર્તાપણામાં તથા ઉદાસીનપણામાં વિરોધ આવતો નથી.

તમે આવા પરમેશ્વર છો, ત્યારે બધાજ લોકો તમને શા માટે માન આપતા નથી ? એનો ઉત્તર હવે બે શ્લોકથી આપે છે.

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ૧૧ ॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ ૧૨ ॥

ખીબ દેવો મારા કરતાં વહેલું ક્ષણ આપશે એવી નિષ્કળ આશા રાખનારા, મારાથી વિમુખ હોવાથી નિષ્કળ કર્મ કરનારા, નાના પ્રકારના કુતર્કવાળા ગ્રંથોને બાણનારા, વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળા તથા પુષ્કળ હિંસા-

વાળી તમે ગુણી પ્રકૃતિનો, બુદ્ધિને બ્રષ્ટ કરનારી આસુરી-
રાક્ષસી પ્રકૃતિનો, અને કામ દર્પ આદિકથી ભરપૂર
રજેગુણી પ્રકૃતિનો, આશ્રય કરીને મારા-સર્વ પ્રાણી-
ઓના મહેશ્વરના-પરમાત્મસ્વરૂપને નહિ જાણનારા
એવા મૂઠ લોકો, ભકતોની ઇચ્છાથી સત્વગુણી માનુષી
દેહને ધારણ કરનારો જે હું તેનો તિરસ્કાર કરે છે.

ત્યારે તમને કોણ આરાધે છે ? એનો હવે ઉત્તર કહે છે.

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવીં પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।

મજંત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા મૂતાદિમવ્યગ્મ્ ॥૧૩॥

અને હે પાર્થ ! (હવે પછી કહેવાશે તે) દૈવી સંપત્તિનો
આશ્રય કરનારા તથા મારા સિવાય અન્યમાં ચિત્ત નહિ
રાખનારા મહાત્માઓ તો મને જગતના આદિ, અંત અને
મધ્યરૂપ તથા અવિનાશી જાણીને માફ જ ભજન કરે છે.

હવે એ ભજનનો પ્રકાર એ શ્લોકથી કહે છે.

સતતં કીર્તયંતો માં યતંતશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ।

નમસ્યંતશ્ચ માં મક્તયા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥૧૪॥

તે મહાત્માઓમાં કેટલાક મારી પ્રાપ્તિમાટે દૃઢ વ્રત-
વાળા-નિશ્ચયવાળા-થઈને તથા ઈંદ્રિયોને નિયમમાં
રાખીને નિત્ય નિરંતર સ્તોત્ર, મંત્ર અને કથાવાર્તાદિ-
વડે માફ શ્રવણકીર્તન કરતા થકા, નમસ્કાર કરતા
થકા તથા સદા મારામાં ચિત્ત જોડતા થકા અનન્ય
ભક્તિથી મને જ ઉપાસે છે. ૧૪

જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્યે યજંતો મામુપાસતે ।

એકત્વેન પૃથક્ત્વેન વહુધા વિશ્વતોમુશ્વમ્ ॥૧૫॥

બીજા કેટલાક 'આ સમગ્રું વાસુદેવરૂપ છે' એવી
સર્વત્ર પરમાત્મદષ્ટિરૂપી જ્ઞાનયજ્ઞવડે યજન કરતા
થકા મને ઉપાસે છે. તેમાં કેટલાક પરમાર્થદષ્ટિરૂપ
અભેદભાવથી, કેટલાક સેવ્યસેવકની પૃથક્ ભાવનાથી

અને કેટલાક મને સર્વાત્માને બ્રહ્મા, રુદ્ર આદિ અનેક-
રૂપે પણ ઉપાસે છે. ૧૫

હવે ચાર પ્રલોકથી ઇશ્વરનું સર્વાત્મપણું કહે છે.

અહં ક્રતુરહં યજ્ઞઃ સ્વધાહમહમૌષધમ્ ।

મંત્રોઽહમહમેવાજ્યમહમમિરહં હુતમ્ ॥૧૬॥

શ્રુતિએ કહેલા અગ્નિષ્ટોમ આદિ યજ્ઞો તથા સ્મૃતિ-
એ કહેલા પંચમહાયજ્ઞાદિક હું છું; પિતૃઓને અર્થે
કહેલા શ્રાદ્ધાદિકમાં હું સ્વધા અન્ન છું; યજ્ઞો માટેની
ઔષધિ હું છું, ધૃત હું છું; હવનના મંત્ર હું છું,
અગ્નિ હું છું તથા હોમ એટલે હવનક્રિયા પણ હું છું. ૧૬

પિતાહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ।

વેદ્યં પવિત્રમોંકાર ઋક્ સામ યજુરેવ ચ ॥૧૭॥

આ જગતનો પિતા, માતા, કર્મફળનો આપનાર,
પિતામહ, જાણવાયોગ્ય વસ્તુ, પવિત્ર કરનારી પ્રાયશ્ચિત્ત
ઇત્યાદિ કોઈ પણ વસ્તુ, ઐકાર, ઋગ્વેદ, સામવેદ તથા
યજુર્વેદ એ સર્વે હું જ છું. ૧૭

ગતિર્ભર્તા પ્રભુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણં સુહૃત્ ।

પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં बीजमव्ययम् ॥૧૮॥

સર્વ કર્મેના ફળરૂપ, સર્વનો પોષણકર્તા અને
નિયામક, મનુષ્યોનાં શુભ અશુભ કર્મેના દ્રષ્ટા (સાક્ષી),
સર્વના નિવાસસ્થાન અને શરણરૂપ, સર્વનો સુહૃદ્
(પરમહિતકારી), સર્વનો સૃજનાર અને સંહાર કરનાર,
તથા સર્વનો આધાર, લયનું સ્થાન અને અવિનાશી
મૂળકારણ પણ હું જ છું. ૧૮

તપામ્યહમહં વર્ષં નિગૃહ્ણામ્યુત્સૃજામિ ચ ।

અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસચ્ચાહમર્જુન ॥૧૯॥

હે અર્જુન! સૂર્યરૂપે હું જગતને તપાવું છું અને

વરસાદરૂપે જળ વરસાવું છું તથા કોઇ વાર નથી પણ વરસાવતો. વળી સર્વાના જીવન અને મરણરૂપે તથા સત્, અસત્, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ઇત્યાદિ સર્વ પદાર્થો હુંજ છું તથા લોકો મને એવો માનીને અનેક પ્રકારે ઉપાસે છે. ૧૯

૧૧ અને ૧૨ માં શ્લોકોમાં અલકતો વિષે કહ્યું; અને ૧૩ માં શ્લોકમાં ભકતોનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે જે મનુષ્યો સકામભાવે કે નિષ્કામભાવે પરમાત્માને નહિ ભજતાં ઇંદ્રાદિ દેવોને ભજે છે; તેઓ જન્મમરણના પ્રવાહમાંથી છૂટી શકતા નથી, એ વાત હવે એ શ્લોકવડે કહે છે.

**ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા યજ્ઞૈરિષ્ટા
સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયન્તે । તે પુણ્યમાસાઘ સુરેંદ્રલોક-
મશ્રન્તિ દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥૨૦॥**

ત્રણે વેદોમાં કહેલાં સકામ કર્મો કરનારા, તથા યજ્ઞો-વડે મને ઇંદ્રરૂપે પૂજીને અને યજ્ઞમાં શેષ રહેલા સોમ-રસનું પાન કરીને શુદ્ધ થયેલા, એવા જે સકામી પુરુષો સ્વર્ગપ્રાપ્તિની પ્રાર્થના કરે છે; તેઓ પવિત્ર ઇંદ્રલોકને પામીને સ્વર્ગમાં દેવતાઓના દિવ્ય ભોગો ભોગવે છે.

**તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે
મર્ત્યલોકં વિશન્તિ । એવં ત્રયી ધર્મમનુપપન્ના ગતા-
ગતં કામકામા લભન્તે ॥૨૧॥**

એ પ્રમાણે સ્વર્ગને ઇચ્છનારાઓ વિશાળ સ્વર્ગ-લોકમાં જઈને ત્યાંના યથેચ્છ ભોગો ભોગવે છે; પરંતુ તેમનાં ભોગદાયક પુણ્યો ક્ષીણ થતાં પાછા તેઓ આ મનુષ્યલોકમાં જન્મે છે. એ પ્રમાણે વેદોએ લૌકિક સુખોના સાધનરૂપે કહેલા યજ્ઞ કરનારા સકામ મનુષ્યો વારંવાર આ લોકમાં અને પરલોકમાં આવાગમન કર્યા કરે છે. ૨૧

મારા ભકતો મારી કૃપાથી કૃતાર્થ થાય છે તે હવે કહે છે.

અનન્યાશ્રિતયંતો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥૨૨॥

અને જેઓ બીજા દેવને નહિ પૂજતાં માફ પરમાત્માનું ચિંતન કરતા થકા મનેજ ભજે છે; તેવા સર્વદા મારામાં એકનિષ્ઠાવાળા જનોના યોગને (હિતાવહ અપ્રાપ્ત પદાર્થની પ્રાપ્તિને) તથા ક્ષેમને (હિતાવહ પ્રાપ્ત પદાર્થના રક્ષણને) હું તેમની પ્રાર્થનાવિના પણ સર્વ પ્રકારે વહન કરું છું. ૨૨

ઈદ્રાદિ દેવો પણ વાસ્તવમાં આપરૂપ છે, તો તેમના ભક્તો પણ આપનાજ ભક્તો ગણાય; છતાં તે ભક્તો આવાગમન કેમ પામે છે ? એ શંકાનું હવે સમાધાન કહે છે.

યેઽપ્યન્ય દેવતાભક્તા યજંતે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

તેઽપિ મામેવ કૌંતેય યજંત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥૨૩॥

જે સકામી મનુષ્યો શ્રદ્ધાપૂર્વક ઈદ્રાદિ બીજા દેવોનું યજન કરે છે, તેઓ પણ માફજ યજન કરે છે; પરંતુ હે કૌંતેય ! અજ્ઞાનને લીધે તેઓ મોક્ષદાયક વિધિવાળું યજન કરતા નથી તેથીજ સંસારમાં આવાગમન પામ્યા કરે છે. ૨૩

અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં ભોક્તા ચ પ્રભુરેવ ચ ।

ન તુ મામભિજાનંતિ તત્ત્વેનાતશ્ચ્યવંતિ તે ॥૨૪॥

તે તે દેવતારૂપે સર્વ યજ્ઞોનો ભોક્તા તથા પ્રજા આપનારો હુંજ છું; પરંતુ તે અન્ય દેવના ભક્તો મને તત્ત્વથી તેવો સમજતા નથી તેથીજ તેઓ એમ આવાગમનમાં ભટક્યા કરે છે. ૨૪

ભાવાર્થ:-દેવતાદિક સર્વ કોઈનો અંતર્યામી અને અધિષ્ઠાન મને જાણીને જેઓ માફજ યજનપૂજન કરે છે, તેઓને આવાગમન રહેતું નથી.

યાંતિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્યાંતિ પિતૃવ્રતાઃ ।

ભૂતાનિ યાંતિ ભૂતેજ્યા યાંતિ મદ્યાજિનોઽપિ મામ્ ॥

ઈંદ્રાદિ દેવાને ભજનારા તે તે દેવતાઓને પામે છે; પિતૃને પૂજનારા પિતૃઓને પામે છે; વિનાયક માતૃકા આદિ ભૂતોને ભજનારા ભૂતોને પામે છે; પરંતુ મને ભજનારા તો મનેજ પામે છે. ૨૫

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥૨૬॥

જે પ્રયત્નવાન પુરુષ પત્ર, પુષ્પ, ફળ કે જળ પણ મને નિષ્કામભાવથી તથા શ્રદ્ધાભક્તિથી અર્પણ કરે છે, તેની તે પ્રીતિપૂર્વક અર્પણ કરાયલી ભેટને હું પ્રીતિપૂર્વક ગ્રહણ કરું છું. ૨૬

ભાવાર્થઃ—જેમ ક્ષુદ્ર દેવો ધનાદિકથી અને એવાજ યજ્ઞથી પ્રસન્ન થાય છે; તેમ મહાવિભૂતિઓના સ્વામી એવા હું પરમેશ્વરને પ્રસન્ન કરવા માટે કંઈ ધનવાળા યજ્ઞાદિની જરૂર રહેતી નથી; કેમકે હું તો માત્ર અંતઃકરણપૂર્વકની શ્રદ્ધાભક્તિ તરફ જોઉં છું, બાહ્યપદાર્થો તરફ નહિ. વળી ભક્તજને અર્પણ કરેલા પત્રપુષ્પાદિ જીજ્ઞ પદાર્થો સ્વીકારું છું તે માત્ર અનુગ્રહમાટેજ સ્વીકારું છું.

યત્કરોપિ યદશ્રાસિ યજ્જુહોપિ દદાસિ યત્ ।

યત્તપસ્યસિ કૌતેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥૨૭॥

માટે હે કુંતાના પુત્ર ! તું પણ સ્વભાવથી કે શાસ્ત્રનો આજ્ઞાથી જે કાંઈ કર્મ કરે, જે કાંઈ ખાય, જે કાંઈ હોમે જે કાંઈ આપે અને જે કાંઈ તપ કરે, તે સઘળું મને અર્પણ કરતો રહે; અને અને તો મારી પ્રીતિ પામવા માટેજ કર્મો કર, કે જેથી તે વધારે કાળજીથી અને ઉત્તમરીતે ધર્મશકે તથા આપોઆપજ મને અર્પણ થાય.

શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષયસે કર્મબંધનૈઃ ।

સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપૈષ્યસિ ॥૨૮॥

કેમકે એવી રીતે મન તથા દેહને કર્માર્પણરૂપી સં-
ન્યાસયોગમાં જોડવાથી કર્મનાં તે તે શુભાશુભ પ્રજ-
રૂપી બંધનોથી તું મુક્ત થઈશ અને તેથી આવાગમન-
થી પણ વિમુક્ત થઈને મને પામીશ. ૨૮

આપ જો ભક્તનેજ મોક્ષ આપતા હો અને અભક્તને મોક્ષ
ન આપતા હો, તો તો આપમાં રાગદ્વેષાદિક વિષમ દષ્ટિ ગણાય.
તેનો શ્રીકૃષ્ણુ લગવાન હવે ઉત્તર આપે છે.

સમોડહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજંતિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥

હું સર્વ પ્રાણીઓને વિષે સમાનપણે રહું છું તે
એટલા માટે કે, મારે કોઈ પ્રિય પણ નથી અને અપ્રિય
પણ નથી; છતાં જેઓ મને શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક ભજે
છે, તેઓ મારામાં વિશેષરૂપે રહે છે, અને હું
તેઓમાં વિશેષરૂપેજ રહું છું. ૨૯

ભાવાર્થ:—જેમ અગ્નિને સેવનારનું ટાઢ તથા અં-
ધારા વગેરેનું દુઃખ દૂર થાય છે, તેથી કાંઈ અગ્નિમાં
વિષમપણું નથી ઠરતું; અને જેમ કલ્પવૃક્ષ પોતાના
આશ્રિતની અભિલાષા પૂર્ણ કરે છે તેથી તેનામાં
વિષમપણું નથી ગણાતું; તેમ મને સેવનાર ભક્તોની
કામના પૂરી થાય છે, તથા તેમનું યોગક્ષેમ વહન
કરું છું, તેનું કારણ મારી વિષમ દષ્ટિ નથી, પણ
એ તો તેમના પ્રયત્નનો અને મારાપ્રત્યેની શ્રદ્ધા-
ભક્તિનો પ્રતાપ છે.

અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યભાક્ ।

સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥૩૦॥

કોઈ અત્યંત દુરાચારી મનુષ્ય પણ જો બીજા

દેવોના રૂપમાં મને આડકતરી રીતે ભજવાને બદલે સીધે સીધે મને પરમાત્માનેજ અનન્યપણે ભજતો હોય તો તેને શ્રેષ્ઠજ જાણવો. કારણ કે 'પરમેશ્વરના ભજનથી હું કૃતાર્થ થઈશ' એવા શુભ નિશ્ચયવાળો હોવાથી તે મને ભજે છે. ૩૦

માત્ર સારા નિશ્ચય ઉપરથીજ તેને સારો શાથી સમજવો ? એના ઉત્તર ઉપરાંત કૃતકર્વાદીઓ આગળ પ્રતિજ્ઞા કરવાનો ઉત્સાહ પણ હવેના શ્લોકમાં અર્જુનને આપે છે.

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાંતિં નિગચ્છતિ ।
કૌતેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ॥૩૧॥

દુરાચારી મનુષ્ય પણ મને ભજવાથી શીઘ્ર ધર્માત્મા (નિષ્કામભાવે સ્વધર્મપાલન કરનારો) થાય છે; અને તેથી બીજાં ચિંતનોને ઉપદ્રવોથી છોડાવનારી અનન્ય દૃઢ નિષ્ઠા હું પરમેશ્વરમાં પામીને મોક્ષનાજ માર્ગમાં ચાલે છે. માટે હું કુંતાના પુત્ર! વિવાદ કરનારા કૃતકર્મી લોકોની સલાવચ્ચે દોષ પીટારીને તથા હાથ ઉંચે કરીને નિઃસંશયપણે તું પ્રતિજ્ઞા કરજે કે, ભગવાનનો ભક્ત (દુરાચારી હોય તોપણ જે તે દુરાચાર છોડી દઈને શુભ નિશ્ચય અને પ્રયત્નવાળો થાય તો) કદી પણ અધો-ગતિ નથી પામતો અને કૃતાર્થજ થાય છે. ૩૧

એ પ્રમાણે મારી ભકિત નીચ કુળવાળાને અને દુરાચારીને પણ પવિત્ર કરે છે; તો પછી સદાચારી અને કુળવાનને પવિત્ર કરે એમાં તો આશ્ચર્યજ શું ! તે હવે કંઈ છે.

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।
સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેઽપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્ ॥
કિં પુનર્બ્રાહ્મણાઃ પુણ્યા ભક્ત્તા રાજર્ષયસ્તથા ।
અનિત્યમસુખં લોકમિમં પ્રાપ્ય ભજસ્વ મામ્ ॥૩૨॥

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।

મામેવૈષ્યસિ યુક્તવૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥૩૪॥

હે પૃથાપુત્ર ! જેઓ અત્યજ આદિ નીચ જાતિમાં જન્મેલા હોય; જેઓ ખેતી આદિનાં કર્મ કરનારા વૈશ્યો હોય તથા જેઓ વેદાધ્યયનરહિત સ્ત્રી અને શૂદ્ર આદિ હોય; તેઓ પણ મારો આશ્રય કરીને નિઃસંદેહ ઉત્તમ ગતિ પામે છે, તો જે પુણ્યકર્મ (સુકૃત) કરનારા બ્રાહ્મણો તથા રાજર્ષિઓ મારા ભક્ત હોય; તેઓ ઉત્તમ ગતિ પામે એમાં કહેવું જ શું ! મારે તું પણ આ નાશવંત અને સુખરહિત સંસારમાં રાજર્ષિનો દેહ પામ્યો છે, તો સ્વાર્થનો તુચ્છ હેતુ તજ દે. અને સદાના પરમસુખરૂપ મોક્ષપ્રાપ્તિનો અત્યંત હિતાવહ હેતુ રાખીને નિષ્કામભાવે કર્મ કરતો થકો મારું ભજન કર; મારાવિષે મન રાખ; મારો ભક્ત થા; મારું જ યજન કર અને મને જ નમસ્કાર કર. એ પ્રમાણે કર્મયોગવડે મારે પરાયણ થઈ ચિત્તશુદ્ધિ વધતાં ચિત્તને પણ તું મારામાં પૂરેપૂરું સ્થિર કરી શકીશ અને મને-સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈશ.

હરિઃ ॐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મ-
વિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે રાજવિદ્યા-
રાજગુહ્યયોગો નામ નવમોઽધ્યાયઃ ॥૧॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગ
નામનો નવમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૦ મો—વિભૂતિયોગ

સાતમા, આઠમા અને નવમા અધ્યાયમાં પરમેશ્વરનું ભજવા-
યોગ્ય સ્વરૂપ કહ્યું તથા સંક્ષેપમાં પરમેશ્વરની વિભૂતિ કહી. હવે
આ અધ્યાયમાં તે વિસ્તારથી કહેવાને તથા ઈશ્વરભક્તિની આવ-
શ્યકતા સમજાવવાને ભગવાન કહે છે કે—

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

ભૂય એવ મહાબાહો ગૃણુ મે પરમં વચ્ચઃ ।

યત્તેઽહં પ્રીયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા ॥૧॥

યુદ્ધ આદિ સ્વધર્મ આચરવામાં તથા દુઃખી અને
સાધુજનોની સેવા કરવામાં કુશળ ભુજવાળા હે
અર્જુન! તું પ્રીય પણ મારું પરમાર્થસંબંધી ઉત્તમ
વચન સાંભળ. કેમકે તું મારા ઉપર પ્રીતિવાળો હોઈ
મારા વચનથી આનંદ પામે છે, તેથી તારા હિતની
ધરમી કહેવા ધારું છું. ૧

ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ પ્રભવં ન મહર્ષયઃ ।

અહમાદિર્હિં દેવાનાં મહર્ષીણાં ચ સર્વશઃ ॥૨॥

હું ઉત્પત્તિરહિત છું, તથા ઉત્પત્તિ અને જ્ઞાન ઇત્યાદિ
સર્વ બાબતોમાં દેવો અને મહર્ષિઓનું સૂણકારણ પણ
હું છું; તેથી દેવગણો અને ભૂગુ આદિ મહર્ષિઓ પણ
મારી ઉત્પત્તિ થઈ હોય એવું જાણતા અને માનતા નથી.

યો મામજમનાદિં ચ વેત્તિ લોકમહેશ્વરમ્ ।

અસંમૂઢઃ સ મર્ત્યેષુ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥૩॥

માટે સર્વનું કારણ હું હોવાથી જે કોઈમને અનાદિ, અજન્મા તથા સર્વ લોકોનો મહેશ્વર બને છે; તે પુરુષ આ મરવાને સૃજનયલા સર્વ મનુષ્યો તથા પદાર્થોમાં મોહરહિત થઈને સર્વ પાપોથી મુક્ત અર્થાત્ શુદ્ધ થાય છે.

બુદ્ધિર્જ્ઞાનમસંમોહઃ ક્ષમા સત્યં દમઃ શમઃ ।

સુખં દુઃખં ભવોઽભાવો ભયં ચાભયમેવ ચ ॥૪॥

અર્હિમા સમતા તુષ્ટિસ્તપો દાનં યશોઽયશઃ ।

ભવંતિ ભાવા મૂતાનાં મત્ત એવ પૃથગ્વિધાઃ ॥૫॥

વિવેકપુદ્ધિ (સારાસારની સમજણ), તત્ત્વજ્ઞાન, નિર્મોહતા, ક્ષમા, સત્ય, દમ (ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ), શમ (અંતઃકરણનો નિગ્રહ), સુખ, દુઃખ, ઉત્પત્તિ, નાશ, ભય, અભય, અહિંસા (મન કમ કે વચનથી કોઈને પીડા નહિ કરવી), સમતા (મિત્ર અને શત્રુ તરફ રાગદ્વેષ ન રાખતાં સમભાવ રાખવો). તુષ્ટિ (દૈવેચ્છાથી આવી મળે તેમાં સંતોષ રાખવો), આગળ કહેવામાં આવશે એવાં શરીરાદિનાં તપ, દાન (ન્યાયથી મેળવેલા પદાર્થ મુપાત્રને આપવા તે) તથા સુકીર્તિ અને અપકીર્તિ ઇત્યાદિથી ઉપજતા સર્વ પ્રકારના મનોભાવ, એ સર્વ મારા અધિષ્ઠાનપણાથીજ પ્રાણીઓને થાય છે. ૪,૫

મહર્ષયઃ સપ્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ।

મદ્ભાવી માનસા જાતા યેષાં લોકે હમાઃ પ્રજાઃ ॥૬॥

ભૃગુ આદિ સાત મહર્ષિઓ, તથા તેમનાથી પણ પ્રાચીન એવા સનક, સનંદન, સનાતન અને સનત્કુમાર એ ચાર ઋષિઓ, તથા સ્વાયંભુવ ઇત્યાદિ મનુઓ, એ સર્વ મારાથીજ પ્રભાવવાળા થયા છે. કેમકે તેઓ સર્વ મારીજ માનસિક સૃષ્ટિથી-એટલે કે મારા મનમાંથી ઉપજ્યા છે. વળી આ જગતમાં જે બ્રાહ્મણ આદિ પ્રજા છે, તે પણ એ મહર્ષિઓનીજ પ્રજા હોવાથી પૌત્ર-

પ્રપૌત્રરૂપે તથા શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિરૂપે ભારીજ પ્રજા છે.

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

એ પ્રમાણે જો કોઈ ભારી એ ભૃગુ આદિ અનેકવિધ યોગવિભૂતિઓને તથા મારા ઐશ્વર્યને તત્ત્વથી જાણે છે; તેનું ધ્યેય તથા આચરણ પલટાઈ જઈને તે ભારી પ્રીતિ તથા પ્રાપ્ત માટે અડગભાવે યોગમાર્ગમાં જોડાઈ જાય છે, એમાં સંદેહ નથી. ૭

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥

કેમકે ઉપર કહ્યું તેમ એ ભૃગુ, મનુ આદિ વિભૂતિ-ઓદ્વારા હુંજ આ સમગ્ર જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ છું, તથા મારાવડેજ સર્વ પ્રાણી અને પદાર્થો ઉપજે તથા પ્રવર્તે છે; તેથી જેઓ મને એવો અત્યંત મહાન જાણે છે તે વિવેકી જનો સ્વભાવથીજ મારાપ્રત્યે ભાવ-ભકિતવાળા થઈને મને ભજે છે. ૮

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥९॥

એવા શ્રદ્ધાભકિતવાળા વિવેકી જનો મારામાંજ ચિત્ત અને પ્રાણને જોડવા ઉપરાંત વાણીવડે પણ સિદ્ધા-ત્માઓનાં પ્રમાણોસહિત પરસ્પરમાં સદા મારાજ ગુણ અને મહિમાની ચર્ચા તથા ઝોધ કરે છે; અને મારા સ્વરૂપનો ઝોધ થયા પછી પણ નિત્યપ્રતિ મારુંજ કથન-કીર્તન કરતા થકા સંતોષ તથા આનંદ ભોગવે છે. ૯

એવાઓનેજ હું યથાર્થ જ્ઞાન આપું છું તે હવે કહે છે.

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥१०॥

એવા નિરંતર મારેવિષે આસકિતવાળા અને પ્રીતિ-
પૂર્વક મને ભજનારા તે વિવેકી અને ભાવભકિતવાળા
જનોને હું બુદ્ધિદ્વારા એવો ઉપાય આપું છું, કે જે
ઉપાયથી તેઓ મને પામે છે. ૧૦

હું તેઓને સાક્ષાત્કારપર્યંતનું જ્ઞાન આપીને તથા મારા
સ્વરૂપનો યથાવત અનુભવ કરાવીને અવિદ્યાથી થયેલા તેઓના
જન્મમરણરૂપી સંસારનો નાશ કરું છું, તે વાત હવે કહે છે.

તેષામેવાનુકંપાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ ।

નાશયામ્યાત્મ ભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥૧૧॥

તેઓના ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે હું તેમની બુદ્ધિ-
વૃત્તિમાં રહીને જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશિત દીપકવડે તેમના
અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરું છું. ૧૧

આગળ સંક્ષેપમાં કહેલી વિભૂતિઓને વિસ્તારથી બજાવવા માટે
અર્બુન હવે સ્તુતિપૂર્વક પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્બુન પૂછે છે:-

પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્ ।

પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમજં વિભુમ્ ॥૧૨॥

આહુસ્ત્વામૃષયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ।

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ બ્રવીષિ મે ॥૧૩॥

આપ નિત્યપુરુષ, સ્વયં પ્રકાશરૂપ, આદિદેવ, અજ-
ન્મા તથા વ્યાપક છે; માટે ભૃગુ આદિ સર્વ ઋષિઓ,
દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ તથા વ્યાસ આપને
પરમબ્રહ્મ, પરમધામ તથા પરમ પવિત્ર કહે છે; અને
આપ પણ મને એમજ કહો છો. ૧૨, ૧૩

સર્વમેતદ્દતં મન્યે યન્માં વદસિ કેશવ ।

ન હિ તે ભગવન્વ્યર્કિં વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥૧૪॥

માટે હું કેશવ ! જે કાંઈ આપ મને કહી રહ્યા છો,
તે બધું હું સત્ય માનું છું. કારણ કે હું ભગવાન!

આપના આ સ્વરૂપનો આ વિભાવ અમારા ઉપર અનુ-
ગ્રહ કરવા માટે થયેલો છે એમ દેવતાઓ પણ જાણતા
નથી; તથા દાનવો પણ જાણતા નથી કે આપનો
આ વિભાવ તેમના નિગ્રહ માટે છે ૧૪

સ્વયમેવાત્મનાત્માનં વેથ્ય ત્વં પુરુષોત્તમ ।

ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે ॥૧૫॥

હે સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનારા ! હે સર્વ
ભૂતોના સ્વામી અને નિયંતા ! હે દેવોના દેવ ! હે જગત-
નો પાલક એવા પુરુષોત્તમ ! આપ સ્વયં પ્રકાશ છો
તેથી પોતાથીજ પોતાને જાણો છો. ૧૫

વક્તુમર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।

યામિર્વિભૂતિમિલ્લોકાનિમાંસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥

આપ જે જે આશ્ચર્યકારક દિવ્ય વિભૂતિઓવડે
આ સંવ્રણા લોકોમાં વ્યાપી રહ્યા છો તે સંવ્રણી
વિભૂતિઓ સંપૂર્ણ રીતે કહેવાને આપજ યોગ્ય છો ૧૬

વિભૂતિઓ કહેવાનું પ્રયોજન દર્શાવતાં અર્જુન બે શ્લોકથી
ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે.

કથં વિદ્યામહં યોગિંસ્ત્વાં સદા પરિચિંતયન્ ।

કેષુ કેષુ ચ ભાવેષુ ચિંત્યોઽસિ ભગવન્મયા ॥૧૭॥

હે યોગીશ્વર ! કયી કયી વિભૂતિઓવડે સદા
આપનું ચિંતન કરવાથી હું આપને જાણી શકું ?
તથા હે ભગવન્ ! કયા કયા પદાર્થોમાં મારે આપ
ચિંતન કરવા યોગ્ય છે ? ૧૭

ચિત્ત આપથી બહિર્મુખ હોય ત્યારે પણ આપની જે જે
વિભૂતિઓદ્વારા આપનું ચિંતન થઈ શકે, તે તે વિભૂતિઓ
વિસ્તારથી કહો, એમ હવે કહે છે.

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ જનાર્દન ।

મૂયઃ કથય તૃષિર્હિ શૃણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ॥૧૮

आपनां वयनामृत सांभणतां भने तृप्तिं यती
नथी; भाटे हे जनाहर्न! आपनुं सर्वज्ञपणुं तथा
सर्वशक्तिपणुं आदि योगभण, तथा आपनी विभूति-
यो भने इरी विस्तारथी कहे. १८

श्रीभगवानुवाच । श्रीभगवान् कहे छे:-

हंत ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य मे ॥१९॥

अहो वत्स ! भारी भीष्म नानी नानी विभूतियोने
तो अंत नथी; भाटे हे कुरुश्रेष्ठ ! भारी केटलीयेक
मुज्य मुज्य विभूतियोज्ज हुं तने कहीश. १९

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एव च ॥२०॥

हे गुडाकेश ! सर्वज्ञपणुं अने सर्वशक्तिमानपणुं
धत्यादि गुणोवडे सर्व भूतोना अंतःकरणमां नियंता-
इये रहेलो आत्मा हुं छुं; तथा सर्व प्राणीपदार्थोनी
उत्पत्ति, स्थिति अने लय करनार पणु हुं छुं. २०

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।

मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥

आर आदित्योमां वामनावतारधारी विष्णु नामे
आदित्य हुं छुं; सर्व प्रकाशक पदार्थोमां विश्वव्यापक
किरणवाणो सूर्य हुं छुं; मरुतादि देवविशेषोमां मरीचि
नामे देव हुं छुं; अथवा आवह, प्रवह, विवह,
परावह, उद्वह, संवह अने परिवह, ये सात प्रकारना
वायुगणोमां मरीचि नामे वायु हुं छुं तथा सर्व
नक्षत्रोमां अंद्रमा हुं छुं. २१

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।

इंद्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२॥

વેદોમાં સામવેદ હું છું; દેવતાઓમાં ઈંદ્ર હું છું; ઈંદ્રિયોમાં મન હું છું તથા સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલી ચેતનાશક્તિ હું છું. ૨૨

રુદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ વित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।

वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥२३॥

અગ્નીઆર રુદ્રોમાં શંકર હું છું; યક્ષ તથા રાક્ષસો-
માં કુખેર હું છું; આઠ વસુઓમાં અગ્નિ હું છું અને
સર્વ પર્વતોમાં મેરુપર્વત હું છું. ૨૩

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।

सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥

હે પૃથાના પુત્ર! સર્વ પુરોહિતોમાં મુખ્ય એવો
દેવોનો પુરોહિત બૃહસ્પતિ મને જાણ; સેનાપતિઓ-
માં કાર્તિકસ્વામી હું છું તથા સ્થિર જલાશ-
યોમાં મહાસાગર હું છું. ૨૪

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥२५॥

મહર્ષિઓમાં ભૃગુઋષિ હું છું; વાણીઓમાં એકા-
ક્ષર મંત્રરૂપ ઐંકાર હું છું; શ્રુતિ અને સ્મૃતિએ કહેલા
સર્વ યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ હું છું અને સર્વ સ્થાવર પદાર્થો-
માં હિમાલય હું છું. ૨૫

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६॥

સર્વ વૃક્ષોમાં પીપળો હું છું; દેવતાઓમાંથી ઋષિ-
પણું પામનારાઓમાં દેવર્ષિ નારદ હું છું; ગંધર્વોમાં
ચિત્રરથ ગંધર્વ હું છું તથા સિદ્ધોમાં જન્મથીજ
આત્મજ્ઞાન પામેલા કપિલમુનિ હું છું. ૨૬

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

घोडाओमां अभृतने भाटे क्षीरसमुद्रतुं भयन करतां भणेशा उच्चैःश्रवा नामना घोडाने भारी विभूति जणु; सर्वे हाथीओमां क्षीरसमुद्रना भयन-समये भणेशो ऐरावत हाथी भारी विभूति जणु अने सर्व मनुष्यमां राज भने जणु. २७

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।

प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥२८॥

सर्व आयुधोमां वज्र हुं छुं; गायोमां सर्व कामनाओने पूर्ण करनारी कामधुवा हुं छुं; प्रजेत्पत्ति-मां काम हुं छुं अने सर्पमात्रमां वासुकी सर्प हुं छुं.

अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।

पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥२९॥

अनंत नागोमां शेषनाग हुं छुं; जलचरोमां वरुण हुं छुं; पितृओमां अर्यमा हुं छुं; अने नियममां राप्नाराओमां यमराज हुं छुं. २९

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०॥

दैत्योमां प्रह्लाद हुं छुं; वश करनारा अथवा गणुना करनाराओमां काल हुं छुं; पशुओमां सिंह हुं छुं अने सर्व पक्षीओमां गरुड हुं छुं. ३०

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।

झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥३१॥

पावन करनारा अने वेगवाणा पदार्थोमां वायु हुं छुं; शस्त्रधारी शूराओमां श्रीरामचंद्र अथवा

પરશુરામ હું છું; મત્સ્યોમાં મધરમચ્છ હું છું તથા
નદીઓમાં ગંગા માફ સ્વરૂપ છે. ૩૧

સર્ગાણામાદિરંતશ્ચ મધ્યં ચૈવાહમર્જુન ।

અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વાદઃ પ્રવદતામહમ્ ॥૩૨॥

હે અર્જુન ! આકાશ ઇત્યાદિ સૃષ્ટિનો આદિ,
મધ્ય તથા અંત પણ હું છું (અર્થાત્ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ
અને પ્રલયને મારીજ વિભૂતિ જાણવી); સર્વ વિદ્યા-
ઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા હું છું; વાદ કરનારાઓમાં
(વાદ, જલ્પ અને વિતંડા, એ ત્રણ પ્રકારના પ્રસિદ્ધ
વાદોમાં) વાદx હું છું. ૩૨

અક્ષરાણામકારોઽસ્મિ દ્વંદ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ ।

અહમેવાક્ષયઃ કાલો વાતાઽહં વિશ્વતોમુખઃ ॥૩૩॥

સર્વ અક્ષરોમાં અકાર વ્યાપી રહેલો હોવાથી તે
શ્રેષ્ઠ અકાર હું છું; તત્પુરુષ આદિ સમાસોમાં જન્ને
પદનો અર્થ જેમાં મુખ્ય છે એવો દ્વંદ્વ સમાસ હું છું;
સર્વ કાળોમાં પ્રધાન એવો અક્ષય કાળ હું છું અને
કર્મપૂજા આપનારાઓમાં સર્વ કર્મોનું ફળ આપનારો
જે સર્વવ્યાપી નિયમ તે હું છું. ૩૩

x એ ત્રણ પ્રકારના વાદોમાં 'જલ્પવાદ' તેને કહે છે કે જેમાં
વાદી અને પ્રતિવાદી જન્ને પ્રમાણોથી તથા તર્કોથી પોતપોતાનો
પક્ષ સ્થાપન કરીને પરસ્પર અકર્ણીજના પક્ષમાં દૂષણ આપે છે.
'વિતંડાવાદ' તેને કહે છે કે એક મનુષ્ય પોતાનો પક્ષ સ્થાપન કરે
છે, તથા બીજો છળ, જાતિ અને નિમ્નસ્થાન વડે સામા પક્ષને
દૂષણ આપે છે, પણ પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરતો નથી. આ બે પ્રકાર-
ના વાદ તો માત્ર વાદીની પરીક્ષામાંજ ઉપયોગી છે. 'વાદ' તેને કહે
છે કે જે સંવાદના તત્વના નિર્ણય માટે ગુરુ શિષ્ય વચ્ચે અથવા
સજ્જનો વચ્ચે કશા પણ રાગદ્વેષ વિના જે કરાય છે. આ પ્રમાણે
તે બીજા વાદો કરતાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી પરમેશ્વરની વિભૂતિ ગણાય છે.

મૃત્યુઃ સર્વહરશ્ચાહરઃ દ્ભવશ્ચ ભવિષ્યતામ્ । કીર્તિઃ
શ્રીર્વાક્ ચ નારીણાં સ્મૃતિર્મેઘા ઘૃતિઃ ક્ષમા ॥૩૪॥

સંહાર કરનારાઓમાં સર્વનો સંહાર કરનાર મૃત્યુ હું
છું; જેમનું કલ્યાણ થવાનું છે એવા પુરુષોનો અભ્યુ-
દય હું છું; અને નારીઓમાં જે કીર્તિ, લક્ષ્મી, વાણી,
સ્મરણશક્તિ, મેઘા (નિર્ણયશક્તિ), ધીરજ અને
ક્ષમા, એ સાત દેવીઓ હું છું. ૩૪

ભાવાર્થઃ—એ સાત દેવીઓના આભાસથી પ્રાણીઓ
પ્રશંસા પામે છે, માટે એ કીર્તિ આદિ પણ પર-
માત્માની વિભૂતિઓ છે.

બૃહત્સામ તથા સામ્નાં ગાયત્રી હંદસામહમ્ ।

માસાનાં માર્ગશીર્ષોઽહમૃતૂનાં કુસુમાકરઃ ॥૩૫॥

સામમાત્રમાં ત્વામિંદ્ર હવામહે એ ઋચ્યાવડે ઈંદ્રનું
સર્વેશ્વરરૂપે ગાનસ્તવન થાય છે તે બૃહત્સામ હું
છું; હંદવાળા મંત્રોમાં ગાયત્રીમંત્ર હું છું; બાર
માસોમાં માર્ગશીર્ષ માસ હું છું અને છ ઋતુ-
ઓમાં વસંતઋતુ હું છું. ૩૫

દ્યૂતં હૃલયતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ।

જયોઽસ્મિ વ્યવસાયોઽસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્ ॥૩૬

એકબીજાને છેતરનારાઓમાં જુગાર હું છું;
પ્રભાવવાળાઓમાં પ્રભાવ હું છું; વિજય કરનારા-
ઓનો જય હું છું; વ્યવસાયીઓમાં ઉઘમ હું છું
તથા સાત્ત્વિક મનુષ્યોમાં સત્ત્વગુણ હું છું. ૩૬

વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસ્મિ પાંડવાનાં ધનંજયઃ ।

મુનીનામપ્યહં વ્યાસઃ કવીનામુશના કવિઃ ॥૩૭॥

યદુવંશીઓમાં વાસુદેવ હું છું; પાંડવોમાં અર્જુન

હું છું (અર્થાત્ તું પણ મારી વિભૂતિ છે); મુનિઓમાં વેદાર્થનું મનન કરનારા વેદવ્યાસ હું છું અને કાવ્ય-વેતા કવિઓમાં શુકાચાર્ય હું છું. ૩૭

દંડો દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ જિગીષતામ્ ।

મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુહ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥૩૮॥

દંડ કરનારાઓમાં જે દંડવડે અનીતિવાળા પણ નિયમમાં રહે છે તે દંડ હું છું; વિજય ઇચ્છનારાઓની જે સાત્ત્વિક નીતિ તે હું છું; ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય વસ્તુઓમાં ગુપ્ત રાખવાના સાધનરૂપ મૌન હું છું; અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું તત્ત્વજ્ઞાન હું છું. ૩૮

યદ્વાપિ સર્વભૂતાનાં બીજં તદહમર્જુન ।

ન તદસ્તિ વિના યત્સ્યાન્મયા ભૂતં ચરાચરમ્ ॥૩૯॥

સ્થાવર અને જંગમ પદાર્થોમાં કોઈ પણ પદાર્થ એવો નથી કે જે મારાવિના થઈ અને રહી શકે. માટે હે અર્જુન! સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિનું જે મૂળકારણ અથવા ખીજ તે પણ હું છું. ૩૯

નાંતોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિભૂતીનાં પરંતપ ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥४०॥

હે પરંતપ અર્જુન! મારી દિવ્ય વિભૂતિઓનો અંત નથી; માટે વિભૂતિઓનો આ વિસ્તાર મેં તને ઉદ્દેશપૂરતોજ કહ્યો છે. ૪૦

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं મમ તેજોઽશસંભવમ્ ॥૪૧॥

દુઃકમાં જે જે વસ્તુ વિભૂતિવાળી, સંપત્તિવાળી તથા પ્રભાવ કિંવા બળવાળી હોય; તેને તેને તું મારાજ તેજના અંશવડે ઉપજેલી જાણુ. ૪૧

અથવા બહુનૈતેન કિં જ્ઞાતેન તવાર્જુન ।

વિષ્ટમ્યાહમિદં કૃત્સ્ત્રમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ॥૪૨॥

અથવા હે અર્જુન ! જુદી જુદી વસ્તુમાં જુદા જુદા રૂપે રહેલા એવા મને જાણવાનું તારે શું પ્રયોજન છે? કેમકે આ આખા જગતને હું મારા એકજ અંશવડે ધારણ કરીને તથા વ્યાપીને રહેલો છું. ભાવાર્થ કે, આ સંસારમાં મારા સિવાયની કોઈ પણ જગ્યા ખાલી નથી. ૪૨

હરિઃ ॐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂત્રપ્રણિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં
યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે વિભૂતિયોગો નામ
દશમોઽધ્યાયઃ ॥૩॥

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો વિભૂતિયોગ નામનો
દશમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

विद्येश्वरदर्शन

अध्याय ११ मो-विश्वरूपदर्शनयोग

दशमा अध्यायमां छेदला श्लोकवडे पोतानुं विश्वरूपे रडेछुं
 धश्वरपल्लुं नृणांयुं. ते विश्वरूप जेवाने धच्छतो अर्जुन अं
 धश्वररूपनी प्रशंसा करतो थडे या श्लोकथी पूछे छे.

अर्जुन उवाच। अर्जुन कडे छे:-

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

भारो शोक टाणवाने आपे गुप्त राणवा योग्य जेवां
 जे देह तथा आत्मानो विवेक दर्शावनारां अध्यात्म-
 वचनो कहां इतां तेथी “हुं भारनार छुं तथा तेज्यो
 भरनार छे” जेवो भारो भ्रम टणी गयो छे. १

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥२॥

हे कमलना पत्र जेवां विशाण नेत्रवाणा भग-
 वान ! “आप्ता विश्वनी उत्पत्ति तथा लयनुं कारण्य
 हुं छुं” इत्यादि आपनां वचनोवडे में जे विस्तारथी
 सांभण्युं ते प्रमाणे आपण विश्वनी उत्पत्ति इत्यादि
 करे छे; आपण प्राणीज्यो पासे शुभाशुभ कर्मां
 करावो छे; आपण तेनां अंध, भोक्ष आदि पूण
 आपो छे; तथा आपण सर्वांना नियंता छे. ते छतां
 पण आप निर्विकारी, सर्वप्रत्ये समान, अनासक्त,
 उदासीन इत्यादि अपार महत्तावाणा छे जे वात

પણ મેં સાંભળી; તેથી “હું કર્તા છું” એવો પણ મારો મોહ મટી ગયો છે. ૨

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥૩॥

હે પરમેશ્વર ! “હું આ આખા જગતને મારા એકજ અંશવડે ધારણ કરીને રહ્યો છું” એમ જે આપ મને કહો છો તે પણ યથાર્થ છે; પરંતુ હે પુરુષોત્તમ ! આપનું એ ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન, બળ, વીર્ય તથા તેજવાળું ઇશ્વરી સ્વરૂપ હું સાક્ષાત્ જોવાને ઇચ્છું.

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥૪॥

હે પ્રભો ! હે યોગેશ્વર ! આપનું તે ઐશ્વર્યાદિ-સહિત સ્વરૂપ માત્ર મારા કહેવા ઉપરથી નહિ, પણ તે મારાથી જોઈ શકાશે એમ આપ માનતા હો તેજ આપનું તે અવિનાશી રૂપ મને દેખાડો. ૪

અર્જુનની એ પ્રાર્થના સાંભળીને ભગવાન પોતાનું અદ્ભુત સ્વરૂપ જોવા માટે અર્જુનને ચાર શ્લોકવડે સાવધ કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥૫॥

હે પૃથાના પુત્ર ! મારાં અનેક આકારવાળાં અને શ્વેત તથા શ્યામ આદિ રંગવાળાં સેંકડો અને હજારો દિવ્ય રૂપોને તું જો. ૫

पश्यादित्यान्वसूनुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।

बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥૬॥

હે ભરતવંશી અર્જુન ! બાર સૂર્યો, આડ વસુઓ, અગિયાર રુદ્રો, બે અશ્વિનીકુમારો, ઓગણપચાસ

વાયુઓ અને બીજાં પૂર્વે નહિ જોયેલાં એવાં પુષ્કળ
આશ્ચર્યો મારા દેહમાં રહેલાં તું જો. ૬

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

મમ દેહે ગુડાકેશ યચ્ચાન્યદ્દ્રષ્ટુમિચ્છસિ ॥૭॥

હે ગુડાકેશ ! જ્યાં ત્યાં ભટકવાથી કરોડો વર્ષે
પણ જોઈ શકાય નહિ એવું ચરાચરસહિત આખું
જગત મારા દેહના એકજ ભાગમાં એકજ અવયવ-
રૂપે રહેલું છે તે હવે તું જો; અને જગતનું કારણ,
આશ્ચર્ય, અવસ્થા તથા જયપરાજયાદિ જે કાંઈ
જોવાને ઇચ્છતો હોય તે સર્વ મારા દેહમાં રહેલું જો. ૭

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ॥૮॥

પરંતુ તારાં આ ચમત્ચક્ષુવડે તું મને એવા રૂપે
જોઈ શકીશ નહિ; માટે હું તને દિવ્ય જ્ઞાનચક્ષુ આપું
છું તેનાવડે તું મારા અદૃશ્ય ઘટના ઘટાવનારા
અદ્ભુત સામર્થ્યને જો. ૮

संजय उवाच । संजय કહે છે:—

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।

દર્શયામાસ પાર્થાય પરમં રૂપમૈશ્વરમ્ ॥૯॥

હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! મહાયોગેશ્વર શ્રીહરિએ એ
પ્રમાણે કહીને પછી પૃથાના પુત્ર અર્જુનને પોતાનું
પરમ આશ્ચર્યવાળું વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું. ૯

એ ઇશ્વરરૂપનું હવે સંજય વર્ણન કરે છે.

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥१०॥

દિવ્યમાલ્યાંબરધરં દિવ્યગંધાનુલેપનમ્ ।

સર્વાશ્ચર્યમયં દેવમનંતં વિશ્વતોમુશ્વમ્ ॥૧૧॥

ते रूप अनेक भुज तथा नेत्रवाणुं, अनेक आश्चर्य-
कारक वस्तुओ दर्शावनाइं, अनेक प्रकारनां दिव्य आभू-
षणुवाणुं, अनेक नतनां उगामेलां दिव्य आयुधवाणुं,
दिव्य पुष्पभाजाओ तथा वस्त्राने धारणु करनाइं, दिव्य
अंघनादिना लेपवाणुं, अनेक आश्चर्योवाणुं, प्रकाशमान,
छेडावगरनुं तथा सर्व तरङ्ग भुजोवाणुं इतुं. १०, ११

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥

आकाशभां जे ऐकसाथे हजरो सूर्यो प्रकाश
प्रकट थाय तोज ते प्रकाश ते विश्वरूपनी कान्तिने
कंठक भणतो आवे. १२

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥१३॥

अनेक प्रकारना विभागभां वहें आयलुं ऐबुं
सत्रणुं जगत, ते देवना देव ऐवा श्रीकृष्ण परमात्माना
शरीरना ऐकज भागभां तेना अवयवरूपे ऐकत्र
रहेलुं ते वपते अणुने जेयुं. १३

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत ॥१४॥

जे उन्नम रूपनां दर्शन करीने अर्जुन आश्चर्य-
यकित थया. हृषंथी तेनां इवापां उभां अर्जुनां अने
ते विश्वरूप देवने भस्तकवडे प्रणाम करीने तथा
जे हाथ जेडीने जोड्यो. १४

अर्जुन उवाच । अर्जुन कहें छे:-

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वास्तथा भूत-
विशेषसंघान् । ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च
सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥१५॥

હે દેવ ! આપના દેહમાં આદિત્ય આદિ દેવાને, તથા અંડજ, જરાયુજ, સ્વેદજ, ઉદ્દભિજ આદિ સર્વ પ્રાણીઓના સમુદાયને, આપની નાભિમાંથી ઉપજીને કમળમાં બેઠેલા દેવાના આધપતિ બ્રહ્માને, વસિષ્ઠ આદિ સર્વ દિવ્ય ઋષિઓને તથા તક્ષક આદિ સર્વ સર્પોને હું જોઉં છું. ૧૫

અનેક બાહૂદરવક્ત્રનેત્રં પશ્યામિ ત્વાં સર્વતોઽ
નંતરૂપમ્ । નાંતં ન મધ્યં ન પુનસ્તવાદિં પશ્યામિ
વિશ્વેશ્વર વિશ્વરૂપમ્ ॥૧૬॥

હે વિશ્વના ઇશ્વર ! આપને હું સર્વ તરફથી અનેક ભુજ, પેટ, મુખ અને નેત્રવાળા; અનેક રૂપવાળા અને વિશ્વરૂપને ધારણ કરેલા જોઉં છું તથા આપના અંત, મધ્ય અને આદિને દેખતો નથી. ૧૬

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રિણં ચ તેજોરાશિં
સર્વતો દીપ્તિમંતમ્ । પશ્યામિ ત્વાં દુર્નિરીક્ષ્યં સમં-
તાદીપ્તાનલાર્કદ્યુતિમપ્રમેયમ્ ॥૧૭॥

વળી આપને મુગટવાળા, ગદાધારી, ચક્રધારી, પ્રકાશમાન, તેજના સમૂહરૂપ, પ્રજ્વલિત અગ્નિ તથા સૂર્યના જેવી કાંતિવાળા, અને માપી શકાઓ નહિ એવા સર્વ તરફથી જોઉં છું. ૧૭

ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યં ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં
નિધાનમ્ । ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોપ્તા સનાતન-
સ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥૧૮॥

આપ મુમુક્ષુઓએ જાણવા જેવા અક્ષર પરબ્રહ્મ છો; આપજ આ વિશ્વના પરમ આશ્રયરૂપ છો; આપજ શાશ્વત ધર્મના અવિનાશી રક્ષક છો તથા સનાતન પુરુષ પણ આપજ છો; એવો હવે મારો મત થયો છે. ૧૮

અનાદિમધ્યાંતમનંતવીર્યમનંતબાહું શશિસૂર્ય-
નેત્રમ્ । પશ્યામિ ત્વાં દીપ્તહુતાશવકત્રં સ્વતેજસા
વિશ્વમિદં તપંતમ્ ॥૧૯॥

હે પ્રભો! આપને હું આદિ મધ્ય અને અંતરહિત,
અનંત પ્રભાવવાળા, અનંત શક્તિવાળા, અનંત
ભુજવાળા, ચંદ્ર તથા સૂર્ય જેવાં નેત્રવાળા, ધગ-
ધગતા અગ્નિ જેવાં મુખવાળા, તથા પોતાના અપાર
તેજથી આ જગતને તપાવી રહેલા જોઉં છું. ૧૯

દ્યાવાપૃથિવ્યોરિદમંતરં હિ વ્યાસં ત્વયૈકેન
દિશશ્ચ સર્વાઃ । દૃષ્ટ્વાડ્દ્ભુતં રૂપમુગ્રં તવેદં લોક-
ત્રયં પ્રવ્યથિતં મહાત્મન્ ॥૨૦॥

હે મહાત્મા ! આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચેનું આ
સર્વ અંતર, તથા સઘળી દિશાઓ એક આપથીજ
ભરપૂર થયેલી જણાય છે; તથા પૂર્વે કદી નહિ જોયેલું
આપનું આ અદ્ભુત અને ઉગ્ર રૂપ જોઈને ત્રણે લોકને
અત્યંત ભયભીત થયેલા જોઉં છું. ૨૦

અમી હિ ત્વાં સુરસંઘા વિશંતિ કેચિદ્ધીતાઃ
પ્રાંજલયાં ગૃણંતિ । સ્વસ્તીત્યુક્ત્વા મહર્ષિસિદ્ધસંઘાઃ
સ્તુવંતિ ત્વાં સ્તુતિભિઃ પુષ્કલાભિઃ ॥૨૧॥

આ દેવોના સમુદાયો ભયભીત થઈને આપને
શરણે આવે છે. એમાં કેટલાક તો ભય પામી છોટેજ
ઉભા રહી બે હાથ જોડીને આપને પ્રાર્થના કરે છે કે “હે
કૃપાસાગર! અમારું રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો ” તથા
મહાન ઋષિઓ અને સિદ્ધોના સમુદાયો “સ્વસ્તિ”-
સર્વાનું ભલું થાઓ-કલ્યાણ થાઓ-એમ કહીને
પુષ્કળ સ્તવનોવડે આપની પ્રશંસા કરી રહ્યા છે. ૨૧

રુદ્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા વિશ્વેઽશ્વિનો
મરુતશ્ચોષ્મપાશ્ચ । ગંધર્વયક્ષાસુરમિદ્ધસંઘા વીક્ષંતે
ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥૨૨॥

વળી અગીઆર રુદ્રો, આર આદિત્યો, આઠ વસુઓ, સાધ્યદેવતાઓ, વિશ્વેદેવા દેવતાઓ, બે અશ્વિની-કુમારો, વાયુના સમૂહો, ઉષ્મપા (પિતૃઓ),* ગંધર્વો, યક્ષો, વિરોચનાદિ અસુરો તથા સિદ્ધોના સમુદાયો, એ બધા વિસ્મય પામીને આપને બેઠ રહ્યા છે. ૨૨

રૂપં મહત્તે बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहू-
रूपादम् । बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः
प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥२३॥

હે મહાબાહો ! બહુમાં મુખવાળું, બહુમાં નેત્રવાળું, બહુ હાથવાળું, બહુ સાથળ અને ચરણોવાળું, બહુ પેટવાળું અને બહુ દાઢોને લીધે ભયંકર દેખાતું એવું આપનું બહુ વિશાળ રૂપ બેઠને સર્વ લોકો તથા હું બહુજ ભય પામ્યા છીએ. ૨૩

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्त-
विशालनेत्रम् । दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा धृतिं
न विंदामि शमं च विष्णो ॥२४॥

* સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:-

यावदुष्णं भवेदन्नं यावदश्नन्ति वाग्यताः ।

पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हार्धिर्गुणाः ॥

અર્થાત્ જ્યાં સુધી અન્ન ઉતું હોય અને શ્રાદ્ધમાં જમનારા વેદવેત્તાઓ જ્યાંસુધી વાણીનું મૌન રાખીને જમે છે, તથા હવિષ્યાન્નના સારા નરસા સ્વાદની વાત નથી કરતા, ત્યાંસુધીજ પિતૃઓ જમે છે. વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે ઉષ્મપા હિ પિતરઃ અર્થાત્ “ પિતૃઓ ઉષ્ણ અન્નના ભાગી છે. ” આથીજ ઉપલા શ્લોકમાં પિતૃઓને ઉષ્મપા કહ્યા છે.

હે વિષ્ણો! અંતરિક્ષમાં વ્યાપી રહેલા, અનેક પ્રદીપ્ત રંગવાળા, ઉઘાડેલાં મુખવાળા તથા અનેક પ્રકાશિત વિશાલ નેત્રાવાળા; એવા આપને જોઈને મારું અંતઃકરણ ભયભીત થયું છે; અને મને ધીરજ તથા શાંતિ રહેતી નથી. ૨૪

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव काल-
नलसंनिभानि । दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥२५॥

હે દેવેશ! દાઢોવડે ભયાનક તથા પ્રલયના અગ્નિ જેવાં પ્રકાશમાન આપનાં આ ભયંકર મુખોને જોઈને હું ભયથી દિગ્મૂઠ થઈ ગયો છું તથા મને શાંતિ વળતી નથી. મારે હે જગન્ના નિવાસરૂપ પરમાત્મા! આપ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૨૫

ભગવાને આગળ કહ્યું હતું કે, “ જ્ય અને પરાજય આદિ જે કાંઈ તારે જોવું હોય તે મારા શરીરમાં જોઈ લે. ” તે સર્વ જોઈને અર્જુન હવે પાંચ શ્લોકવડે કહે છે.

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवाव-
निपालसंघैः । भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥२६॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरा-
लानि भयानकानि । केचिद्विलम्बा दशनांतरेषु
संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमांगैः ॥२७॥

જ્યદ્રથ આદિ રાજાઓના સમૂહસહિત આ સર્વ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, તથા અમારા પણ શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ, તથા આ ભીષ્મપિતા-મહ, દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ ઇત્યાદિ પણ આપના તરફ દોડીને આપનાં દાઢોવડે અતિ ભયાનક દેખાતાં વિ-

કરાળ મુખોમાં પેસે છે. એમાં કેટલાક છુંદાઈ ગયેલાં
માથાં સાથે આપની દાઢોના વચલા ભાગોમાં
ચોંટેલા જણાય છે. ૨૬, ૨૭

યથા નદીનાં બહવોઽમ્બુવેગાઃ સમુદ્રમેવાભિ-
મુખા દ્રવંતિ । તથા તવામી નરલોકવીરા વિશંતિ
વક્ત્રાણ્યભિવિજ્વલંતિ ॥૨૮॥

અનેક માર્ગે વહેતી નદીઓના ઘણા પ્રવાહો જેમ
સમુદ્ર તરફ ઉતાવળા વહીને તેમાંજ જઈ ભળે છે; તેમ
આ શૂરવીર પુરુષો પણ ચોતરફથી આપનાં પ્રજ્વલિત
મુખોમાં પેસે છે. ૨૮

પરાધીન પ્રવેશમાં નદીનું દષ્ટાંત આપી હવે જાણી જોઈને
પ્રવેશ કરવામાં જીવું દષ્ટાંત આપે છે.

યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતંગા વિશંતિ નાશાય
સમૃદ્ધવેગાઃ । તથૈવ નાશાય વિશંતિ લોકાસ્તવાપિ
વક્ત્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ ॥૨૯॥

બળતા અગ્નિમાં જેમ પતંગીયાં જાણી જોઈને મરવા
માટેજ ઝડપથી જઈ પડે છે; તેમ આ વીર લોકો પણ
જાણી જોઈને પોતાના નાશનેજ માટે આપનાં મુખોમાં
ભારે વેગથી આવી પડે છે. ૨૯

લેલિહ્યસે ગ્રસમાનઃ સમંતાલ્લોકાન્સમગ્રાન્વદ-
નૈર્જ્વલદ્ધિઃ । તેજોભિરાપૂર્ય જગત્સમગ્રં માસસ્તવોગ્રાઃ
પ્રતપંતિ વિષ્ણો ॥૩૦॥

બળતાં મુખોવડે આપ સર્વ તરફથી એ સઘળા વીર
લોકોને ગળતા થકા સારી રીતે આવી રહ્યા છો. અને હે
વિષ્ણો! આપનો ઉગ્ર પ્રકાશ આ સમગ્ર જગતમાં
વ્યાપી જઈને તેને તપાવી રહ્યો છે. ૩૦

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोस्तु ते
देववर प्रमीद । विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं न हि
प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३१॥

हे देवताओंमां श्रेष्ठ ! आवा उग्र रूपवाणा आप
कोणु छो ते कहे. आपने नमस्कार हो. आप भारापर
प्रसन्न थाओ. जगतमां आप आ प्रवृत्ति शाभाटे करे
छो, ते हुं ज्ञातुतो नथी; भाटे आप आधपुरुषने हुं
विशेष ज्ञातुवा छिच्छुं छुं. ३१

श्रीभगवानुवाच । श्रीभगवान कहे छे:-

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान् समा-
हर्तुमिह प्रवृत्तः । ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥३२॥

हुं सर्व लोकनो क्षय करनारो महान काण छुं अने
लोकनो संहार करवाने अहीं प्रवृत्त थयो छुं. भाटे
अने सेनाओंमां जे योद्धाओं आनी उला छे ते सधणा
तारा भार्या विना पणु अवता रहेवाना नथी. ३२

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुंक्ष्व
राज्यं समृद्धम् । मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्त-
मात्रं भव सव्यसाचिन् ॥३३॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यान-
नपि योधवीरान् । मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युद्धयस्व जेताऽसि रणे सपत्नान् ॥३४॥

भाटे हे सव्यसाचिन् ! तुं युद्धने भाटे उलो था अने
देवोथी पणु अताय नहि अेवा भीष्मद्रोणादिने अतवा-
नो यश भेणव तथा शत्रुओंने अतीने समृद्धिवाणुं

રાજ્ય ભોગવ. આ તારા શત્રુઓને તારા યુદ્ધ પહેલાંજ મેં કાળરૂપે હણી રાખેલા છે; માટે તું તેમને મારવામાં નિમિત્તમાત્ર થઈને આ દ્રોણ, ભીષ્મ, જયદ્રથ, કર્ણ અને બીજા શૂરવીર યોદ્ધાઓને હણી નાખ. શોક કર નહીં. યુદ્ધમાં શત્રુઓને તુંજ જીતીશ. માટે “અમે જીતીશું કે તેઓ જીતશે” એવી શંકા છોડી દઈને યુદ્ધ કર.

તે પછી જે થયું તે હવે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે.

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांजलिर्वेपमानः
किरीटि । नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीत-
भीतः प्रणम्य ॥३५॥

કેશવનાં એ વચન સાંભળીને મુકુટધારી અર્જુન હાથ જોડીને કાંપતો થકો નમસ્કાર કરીને તથા ફરી પણ ભયભીતપણે પ્રણામ કરીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે ગદ્ગદ વાણીથી બોલ્યો. ૩૫

अर्जुन उवाच । अर्जुन પૂછે છે:—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्य-
रज्यते च । रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति सर्वे
नमस्यंति च सिद्धसंघाः ॥३६॥

હૈ હૃષીકેશ ! આપ અદ્ભુત પ્રભાવવાળા તથા ભક્તવત્સલ હોવાથી આ જગતમાં સજ્જનો આપના ગુણકીર્તનથી હર્ષ પામતા થકા આપમાં અનુરાગ (ભક્તભાવ) કરે છે; રાક્ષસો આપથી ભય પામીને દિશાઓમાં નાસી જાય છે; તથા (યોગ, તપ, મંત્ર, ધ્યાન ઇત્યાદિ સાધનાવડે સિદ્ધ થયેલા એવા) સિદ્ધોના સર્વ સમૂહો આપને નમસ્કાર કરે છે તે પણ યોગ્યજ છે. ૩૬

કસ્માચ્ચ તે ન નમેરન્મહાત્મન્ ગરીયસે બ્રહ્મ-
ણોઽપ્યાદિકર્ત્રે । અનંત દેવેશ જગન્નિવાસ ત્વમ-
ક્ષરં સદસત્તત્પરં યત્ ॥૩૭॥

હે મહાત્મન્! હે નાશરહિત! હે દેવોના ઈશ! હે
જગતના નિવાસરૂપ! સૌ કોઈ આપને નમસ્કાર શામાટે
ન કરે? કેમકે આપ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છો; બ્રહ્માના પણ
આદિપિતા છો તથા આપ વ્યક્ત (દૃશ્ય) પદાર્થોથી તથા
તેના કારણરૂપ અવ્યક્ત (અદૃશ્ય) પ્રકૃતિથી પણ પર
અને અવિનાશી પરબ્રહ્મ છો. ૩૭

ભાવાર્થ:—ઉપર બતાવેલાં કારણોથી તેઓ આપને
નમે તેમાં નવાઈ નથી.

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણસ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય
પરં નિધાનમ્ । વેત્તાઽસિ વેદ્યં ચ પરં ત્ર ધામ
ત્વયા તતં વિશ્વમનંતરૂપ ॥૩૮॥

આપ સનાતન પુરાણપુરુષ હોવાથી સર્વ દેવોના
આદિદેવ છો. આપ આ સકળ વિશ્વનું પરમ આશ્રય-
સ્થાન છો. વિશ્વને જાણનારા છો. જાણવાયોગ્ય ઉત્તમ
વસ્તુ તથા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પરમધામ પણ આપ છો;
અને હે અનંત રૂપવાળા! આ સમગ્ર વિશ્વ આપથીજ
વ્યાપ્ત (ભરપૂર) છે. ૩૮

ભગવાન વિષે લક્ષિત તથા શ્રદ્ધા અતિશય હોવાથી અર્જુન
નમસ્કારથી સંતોષ નહિ પામતાં વારંવાર પ્રણામ કરે છે.

વાયુર્યમોઽમિર્વરુણઃ શશાંકઃ પ્રજાપતિસ્ત્વં
પ્રપિતામહશ્ચ । નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ પુનશ્ચ
ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥૩૯॥

વળી વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્રમા અને પ્રજા-
પતિ બ્રહ્માના પણ આપ પિતામહ હોવાથી આપને

હજારો વાર નમસ્કાર કરું છું તથા ફરી ફરીથી પણ
આપને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. ૩૯

નમઃ પુરસ્તાદય પૃષ્ઠતસ્તે નમોઽસ્તુ તે સર્વત
एव सर्व । अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समा-
प्रोषि ततोऽसि सर्वः ॥૪૦॥

હે સર્વના આત્મા ! આપને આગળથી નમસ્કાર
હો, પાછળથી નમસ્કાર હો અને હે અનંત સામર્થ્ય-
વાળા ! આપને સર્વ બાબુથી નમસ્કાર હો. કેમકે
આપ અપાર પરાક્રમી છો તથા (કુંડળમાં વ્યાપી
રહેલા સુવર્ણની પેઠે) આપ આ સમગ્ર સંસારને વ્યાપીને
રહ્યા છો તેથી આપ સર્વરૂપ પણ છો. ૪૦

હવે બે શ્લોકથી ભગવાનની ક્ષમા માગે છે.

सखेति मत्त्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव
हे सखेति । अजानता महिमानं तवेदं मया
प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥૪૧॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासन-
भोजनेषु । एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये
त्वामहमप्रमेयम् ॥૪૨॥

આપનો આવો અપાર મહિમા હું નહોતો જાણતો,
તેથી મેં પ્રમાદથી અથવા સ્નેહથી આપને સામાન્ય
મિત્ર માનીને 'હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા !' એવાં જે
કાંઈ વચન ભાર દઈને કહ્યાં હોય; તથા હે અચ્યુત ! નાના
પ્રકારના આહારવિહારમાં, શય્યામાં અને ભોજનાદિકમાં
મારી સાથે એકલા હો ત્યારે અથવા બીજા મિત્રો સમક્ષ
હસવા નિમિત્તે પણ આપ મારાથી તિરસ્કાર પામ્યા હો;
તે સર્વ અપરાધો મારે હું અપાર પ્રભાવવાળા આપની
પાસે ક્ષમા માગું છું. ૪૧, ૪૨

પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય ત્વમસ્ય પુજ્યશ્ચ
ગુરુર્ગરીયાન્ । ન ત્વત્સમોઽસ્ત્યમ્બધિકઃ કુતોઽન્યો
લોકત્રયેઽપ્યપ્રતિમપ્રભાવઃ ॥૪૩॥

હે અપ્રતિમ પ્રભાવવાળા! આપ સ્થાવરજંગમ
જગતના પિતા છો, પૂજ્ય છો, ગુરુ છો અને ગુરુ કરતાં
પણ મોટા છો. વળી ત્રિલોકીમાં આપના સમાનજ ખીજે
કોઈ નથી, તો આપથી અધિક તો ક્યાંથીજ હોય? ૪૩

તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાર્યં પ્રસાદયેત્વા-
મહમીશમીડચમ્ । પિતેવ પુત્રસ્ય સખેવ સખ્યુઃ
પ્રિયઃ પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોદુમ્ ॥૪૪॥

માટે જગતના સ્વામી તથા સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય
એવા આપને હું દંડની પેઠે પૃથ્વીપર શરીર નમાવી
પ્રણામ કરીને પ્રસન્ન કરું છું. માટે પિતા જેમ પુત્રના
અપરાધ વાત્સલ્યભાવથી સહન કરે છે; મિત્ર જેમ
મિત્રના અપરાધ સ્નેહભાવથી સહન કરે છે; અને પતિ
જેમ પ્રિયાના અપરાધ તેના પ્રિયતમતરીકે સહન કરે
છે; તેમ હે દેવ! આપ પણ મારા અપરાધ સહી લઈ
ક્ષમા કરવાને યોગ્ય છો. ૪૪

અદૃષ્ટપૂર્વં હૃષિતોઽસ્મિ દૃષ્ટ્વા ભયેન ચ પ્રવ્ય-
થિતં મનો મે । તદેવ મે દર્શય દેવરૂપં પ્રસીદ
દેવેશ જગન્નિવાસ ॥૪૫॥

હે દેવ! પૂર્વે કોઈ દિવસ નહિ જ્યેલું એવું આપનું
વિશ્વરૂપ જોઈને એક તરફ હું પ્રસન્ન થયો છું; તો બીજી
તરફ મારું મન ભયથી વ્યાકુળ થયું છે. માટે મારું તે
દુઃખ ટાળવાને આપનું પ્રથમ જે રૂપ હતું તેજ રૂપ મને
દેખાડો અને હે દેવના ઇશ! હે જગતના નિવાસરૂપ!
મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૪૫

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રહસ્તમિચ્છામિ ત્વાં
દૃષ્ટુમહં તથૈવ । તેનૈવ રૂપેણ ચતુર્ભુજેન સહસ્રવાને
ભવ વિશ્વમૂર્તે ॥૪૬॥

આપને પહેલાં જોયા હતા તેવાજ મુકુટધારી, તથા
હાથમાં ગદા અને ચક્રવાળા જેવા ઈચ્છું છું. માટે હું
હજારો હાથવાળા! હું વિશ્વરૂપધારી ભગવાન! આપ
આ વિશ્વરૂપ સંકેલી લઈને તે ચતુર્ભુજરૂપે થાઓ. ૪૬

હવે ભગવાન ત્રણ શ્લોકથી આશ્વાસન આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં રૂપં પરં દર્શિતમાત્મ-
યોગાત્ । તેજોમયં વિશ્વમનંતમાદ્યં યન્મે ત્વદ-
ન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥૪૭॥

હું અર્જુન! મેં તારી યોગમાયાના બળવડે મારું
તેજોમય, અનંત, સર્વનું આદિ અને તારા જેવા ભક્ત-
વિના પૂર્વે કોઈએ જોયેલું નહિ એવું અદ્ભુત વિશ્વરૂપ
તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈને તને દેખાડ્યું છે. માટે એમાં
તું બીએ છે શામાટે? ૪૭

ન વેદ યજ્ઞાધ્યયનૈર્ન દાનૈર્ન ચ ક્રિયાભિર્ન
તપોભિરુગ્રૈઃ । એવં રૂપઃ શક્ય અહં નૃલોકે દ્રષ્ટું
ત્વદન્યેન કુરુપ્રવીર ॥૪૮॥

હું કુરુકુળમાં મહાવીર! માત્ર વેદ અને કલ્પસૂત્રાદિ
યજ્ઞવિદ્યાના અધ્યયનથી, દાનથી, અગ્નિહોત્ર આદિ
કર્મથી અથવા આંદ્રાયણ આદિ ઉગ્ર તપોથી પણ મારું
આવું રૂપ આ મનુષ્યલોકમાં તારા જેવા વિના બીજે
જેવાને સમર્થ નથી. ૪૮

મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવો દૃષ્ટા રૂપં
ઘોરમીદૃઙ્મમેદમ્ । વ્યપેતમ્ભીઃ પ્રીતમનાઃ પુનસ્ત્વં
તદેવ મે રૂપમિદં પ્રપશ્ય ॥૪૧॥

મારું આણું ઘોર રૂપ જોઈને તને દુઃખ તથા મૂઢપણું
થાઓ નહિ. તું નિર્ભય તથા પ્રસન્ન મનવાળો થઈને
મારું એ પ્રથમનું જ રૂપ સારી પેઠે જો. ૪૯

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्तवा स्वकं रूपं दर्शया-
मास भूयः । आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा
पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥५०॥

મહાત્મા વાસુદેવે અર્જુનને એ પ્રમાણે કહીને પછી
પોતાનું પ્રથમનું તે મુકુટવાણું રૂપ દેખાડ્યું અને
વિશ્વમૂર્તિ ભગવાને સૌમ્ય શરીર ધારણ કરીને ભયભીત
અર્જુનની ફરીથી આશ્વાસના કરી. ૫૦

હવે અર્જુન નિર્ભય થઈને કહે છે.

अर्जुन उवाच । अर्जुन કહે છે:—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥५१॥

હે જનાર્દન ! આપનું આ શાંત મનુષ્યરૂપ જોઈને
હવે હું સચેત તથા શાંત પ્રકૃતિવાળો થયો છું. ૫૧

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ॥५२॥

હે અર્જુન ! જોઈ શકાણું અતિ દુર્લભ એણું મારું
જે વિશ્વરૂપ તે જોયું; તે રૂપની દેવતાઓ પણ સદા
આકાંક્ષા રાખે છે, છતાં તેઓ જોઈ શકતા નથી. ૫૨

નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા ।

શક્ય એવં વિધો દ્રષ્ટું દૃષ્ટવાનસિ માં યથા ॥૫૩॥

તને મારા જે વિશ્વરૂપનું દર્શન થયું છે, તેવા પ્રકારનું મારું દર્શન માત્ર વેદાધ્યયનથી, કૃત્ય-આંદ્રાયણ આદિ તપથી, દાનથી અથવા અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞથી થઈ શકતું નથી. ૫૩

ત્યારે કયા ઉપાયથી થઈ શકે ? તે હવે કહે છે.

મત્તયા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવં વિધોઽર્જુન ।

જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥૫૪॥

હું શત્રુને તપાવનારા અર્જુન ! મારેવિષે કેવળ એકનિષ્ઠાવાળી અનન્ય ભક્તિ થવાથીજ હું એ પ્રકારે પ્રત્યક્ષમાં જોઈ શકાવો, તત્ત્વથી સમજવો તથા તદ્દૂપ થઈને તેમાં પ્રવેશ કરી શકાવો શક્ય છે. બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી હું જાણી શકાતો, જોઈ શકાતો કે પ્રવેશી શકાતો નથી. ૫૪

મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્ભક્તઃ સંગવર્જિતઃ ।

નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાંડવ ॥૫૫॥

માટે હું અર્જુન ! જે મારીજ પ્રીતિ અર્થે નિષ્કામ કર્મ કરે છે; જે મનેજ પરમપુરુષાર્થ (મોક્ષ) માને છે; જે કેવળ મારેજ આશ્રય કરે છે; જે બીજા સર્વ પ્રકારના સંગથી-આસક્તિથી-રહિત થાય છે; તથા જે સર્વ પ્રાણી અને પદાર્થોપ્રત્યે વૈરરહિત થાય છે; તેજ મનુષ્ય મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૫

હરિઃ ॐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મ-

વિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે વિશ્વરૂપ-

દર્શનયોગો નામ એકાદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૧॥

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો વિશ્વરૂપદર્શનયોગ

નામનો અગિયારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૨ મો—ભક્તિયોગ

અગીઆરમા અધ્યાયમાં છેલ્લા શ્લોકવડે ભક્તિનિષ્ઠને શ્રેષ્ઠ કહ્યો. વળી એજ અધ્યાયમાં “ ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં નિત્યયુક્ત અને અનન્ય ભક્તિવાળો જ્ઞાની સર્વથી અધિક છે ” તથા “ જ્ઞાનરૂપી નૌકાવડે તું દુઃખસાગરને તરી જઈશ ” એ આદિ વચનોથી પણ જ્ઞાનીને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. એવી રીતે જ્ઞાનનિષ્ઠ તથા ભક્તિનિષ્ઠની શ્રેષ્ઠતા કહી. પણ એ બેમાં વધારે શ્રેષ્ઠ કોણ ? એ વાત અર્જુન હવે પૂછે છે.

અર્જુન ઉત્તરે । અર્જુન પૂછે છે:—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥૧॥

સર્વ કર્મો આપને અર્પણ કરવા આદિવડે સદા આપવિષેજ અનન્ય નિષ્ઠાવાળા થઈને જે ભક્તો આપનું વિશ્વરૂપે, સર્વજરૂપે અને સર્વશક્તિમાનરૂપે—એટલે કે સગુણ બ્રહ્મરૂપે—ધ્યાન કરે છે; તથા જે અવિનાશી અને અવ્યક્ત એવા નિર્ગુણ પરબ્રહ્મરૂપે આપનું ધ્યાન કરે છે; તે બેમાંથી ઉત્તમ યોગી કોણ ? ૧

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

मयावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તમા મતાઃ ॥૨॥

હું જે સર્વજ્ઞતા આદિ ગુણવાળો સગુણ બ્રહ્મ છું; તેના વિષે મન પરોવીને જેઓ સદા મારે માટે કર્મ આદિ કરતા થકા મારામાં પરમ શ્રદ્ધાવાળા થઈને મારી આરાધના કરે છે; તેઓને મેં ઉત્તમ યોગી માન્યા છે. ૨

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिंत्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥३॥

संनियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥४॥

જે પરબ્રહ્મરૂપ આદિથી રહિત હોવાથી જેનું શબ્દાદિવડે વર્ણન થઈ શકતું નથી; જે સર્વવ્યાપક અને અવ્યક્ત હોવાથી અચિંત્ય છે; જે માયામાં અને તેના કાર્યરૂપ સંસારમાં અધિષ્ઠાનરૂપે રહેલા, નિત્ય અને અચળ છે; તે અવિનાશી પરમાત્મારૂપે જેઓ મને જિતેંદ્રિય થઈને, સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ રાખીને તથા સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં તત્પર રહીને ભજે છે; તેઓ પણ મનેજ પામે છે. ૩, ૪

બ્યારે અવ્યક્ત અચિંત્યરૂપે ભજનારા પણ આપને પામે છે તો આપ સગુણ ઉપાસકોને શાથી ઉત્તમ માનો છો ? એ શંકાનો ઉત્તર હવે ત્રણ શ્લોકથી કહે છે.

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥५॥

જે કે તેઓ પણ મને પામે છે; પરંતુ તેવા મારા અચિંત્ય-અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં આસક્ત ચિત્તવાળા યોગીઓને ક્લેશ ધણો વધારે થાય છે. કારણ કે વ્યક્ત દેહધારી મનુષ્યો ઘણા કષ્ટથી અવ્યક્ત પરબ્રહ્મમાં નિત્ય સ્થિતિ મેળવી શકે છે. ૫

મારા ભક્તો તો મારી કૃપાથી સહજ યત્નથી સિદ્ધિ પામે છે, એ વાત હવે બે શ્લોકથી કહે છે.

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥६॥

તેષામહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ।

ભવામિ ન ચિરાત્પાર્થ મય્યાવેશિતચેતસામ્ ॥૭॥

અને જેઓ સર્વ કર્મોમને-પરમેશ્વરને અર્પણ કરીને તથા મારે પરાયણ થઈને મારું ધ્યાન કરતા થકા અનન્ય ભક્તિયોગ વડે મને ઉપાસે છે; તેવા મારે વિષે ચિત્તના આવેશવાળા ભક્તોનો હે પાર્થ ! આ જન્મ-મરણવાળા સંસારસાગરમાંથી હું થોડાજ કાળમાં ઉદ્ધાર કરું છું. ૬, ૭

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિં નિવેશય ।

નિવસિષ્યાસિ મય્યેવ અત ऊર્ध्वं ન સંશયઃ ॥૮॥

માટે તું સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક મનને ખીલ્યાબતો-ને બદલે મારાજ વિચારમાં જોડયા કર તથા નિશ્ચ-યાત્મક બુદ્ધિને પણ મારામાંજ પરોવ; કેમકે એમ કરવાથી મારી કૃપાવડે તું જીવનકાળમાંજ મારામાં નિવાસ કરીશ, કે જેથી દેહાંત પછીનો સંશયજ નહિ. ૮

મન તથા બુદ્ધિને પરમાત્મામાં સ્થિર કરવાને જે અશક્ત હોય તેને માટે હવે તેના અધિકાર મુજબના સુગમ ઉપાય શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન યથાક્રમથી કહે છે.

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોપિ મયિ સ્થિરમ્ ।

અભ્યાસયોગેન તતો મામિચ્છાપ્તું ધનંજય ॥૯॥

પરંતુ હે અર્જુન ! જે એ પ્રકારે મારાવિષે ચિત્ત સ્થિર કરવાને તું અસમર્થ હોય તો વિષયાદિથી ચંચળ થતા ચિત્તને તેમાંથી સારાસારના વિવેકવડે પાછું વાળી મારા સ્મરણમાં જોડવાનો અભ્યાસયોગ સાધીને મને પામવાની ઇચ્છા તથા પ્રયત્ન કર. ૯

અભ્યાસેડપ્યસમર્થોડસિ મત્કર્મપરમો ભવ ।

મદર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥૧૦॥

જે કદી તું એવા અભ્યાસ માટે પણ અસમર્થ હોય તો મને પ્રસન્ન કરનારાં વ્રત, દાન, પૂજન, અર્ચન, જપ, તપ, સ્તવન, કીર્તન, શ્રવણ ઇત્યાદિ (કર્મેન્દ્રિયોની સહાયતાવાળાં) કર્મ કરવામાં તત્પર રહે. કેમકે મારી પ્રીતિ અર્થે એવાં કર્મો કરતો રહીશ, તોપણ તું ચિત્ત-શુદ્ધિદ્વારા આંતરિક અભ્યાસને યોગ્ય થઈ મોક્ષરૂપી સિદ્ધિને પામીશ. ૧૦

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥

પણ જે એમ કરવાને પણ તું અસમર્થ હોઈ તો એક મારું શરણ લઈ મનને નિયમમાં રાખ અને પ્રત્યક્ષ ક્ષણવાળાં તથા અદૃષ્ટ ક્ષણવાળાં જે જે કર્મો કરે તે તે મને અર્પણ કરતો રહે. ૧૧

ભાવાર્થ:—‘ મારે તો ઈશ્વરાજા પ્રમાણે યથાશક્ય કર્મ કરવાંજ નોંધએ; પછી તેનું દૃષ્ટ કિંવા અદૃષ્ટ ક્ષણ થવું કે ન થવું એ ઈશ્વરાધીન છે’ એમ સર્વ ભાર મારા ઉપર મૂકીને ક્ષણાસક્તિ તજીશ તોપણ તું મારી કૃપા પામીને કૃતાર્થ થઈશ.

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।

ध्यानात्मकर्मफलत्यागस्त्यागाच्छાંતિરનંતરમ્ ॥૧૨॥

સમજણવિનાના શુષ્ક અભ્યાસ કરતાં અનુભવીના ઉપદેશદ્વારા મેળવેલું યુક્તિસહિત એકલું જ્ઞાન પણ શ્રેષ્ઠ છે; માત્ર એકલા જ્ઞાન કરતાં જ્ઞાનપૂર્વકનું ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે; અને ધ્યાન કરે પણ લૌકિક સ્વાર્થ છોડી શકે નહિ, તેના કરતાં ધ્યાન નહિ કરનારો મનુષ્ય કર્મપ્રણનો ત્યાગ કરીને નિષ્કામ ભાવે-વિનાસ્વાર્થે કર્મ કરે તે શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે કર્મક્ષણની ઇચ્છા તજવાથી (કર્મ વધારે મહત્વનાં તથા વધારે કાળજીપૂર્વક કરવાનું સૂઝે

છે તથા બની શકે છે, અને તેથી ઉપર કહ્યું તેમ) મોક્ષ-
રૂપી પરમ શાંતિ વહેલી મળે છે. ૧૨

હવેના આઠ શ્લોકથી ભગવદ્ભક્તના ગુણ ગાય છે.

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥૧૩॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

મય્યર્પિતમનોર્બુદ્ધિર્યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૪॥

પોતાથી ઉત્તમપ્રત્યે દ્વેષ નહિ કરનારો, સમાનપ્રત્યે મિત્રભાવે વર્તનારો, કનિષ્ઠ પ્રત્યે દયાથી વર્તનારો, અહંતામમતા વિનાનો, બીજને દુઃખી જોઈ દુઃખી થનારો તથા સુખી જોઈને સુખી થનારો, ક્ષમાવાળો, લાભમાં તથા હાનિમાં સદા સંતોષ માનનારો, સ્થિર ચિત્તવાળો, સાવધાન રહેનારો, મનને નિયમમાં રાખનારો, દૃઢ નિશ્ચયવાળો તથા મારેવિષે મન અને બુદ્ધિને જોડનારો એવો જે મારો ભક્ત, તે મને વહાલો છે. ૧૩, ૧૪

યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।

હર્ષામર્ષભયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥૧૫॥

લોકો જેનાથી ભય તથા ખેદ પામતા નથી; લોકોથી જે ઉદ્વેગ પામતો નથી; અને જે સર્વને સ્વાભાવિક એવાં હર્ષ, અદેખાઈ, ભય તથા ઉદ્વેગ આદિથી મુક્ત છે; તે મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. ૧૫

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।

સર્વારંભપરિત્યાગી યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૬॥

લૌકિક પદાર્થ અનાયાસે મળે તોપણ જે લેવા ઇચ્છતો નથી; જે બાહ્ય તથા અંતર શૌચથી પવિત્ર છે; દક્ષ (આળસરહિત) છે; પક્ષપાતરહિત છે; મનોબ્યથાથી

છૂટેલા છે; તથા જે દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ કૃપવાળાં સર્વ ક્રમેને ત્યજનારો અથવા આ લોક અને પરલોકના ભોગ્ય પદાર્થ માટે ઉદ્ધમ તજનારો છે; તે મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. ૧૬

યો ન હૃષ્યાતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોષ્યતિ ન કાંક્ષતિ ।
શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૭

જે પ્રિય વસ્તુને પામીને હર્ષ પામતો નથી, તેમ અપ્રિય વસ્તુ પામીને ખેદ કે દ્વેષ કરતો નથી; જે પ્રિય વસ્તુના નાશથી શોક કરતો નથી, તેમ અપ્રાપ્ત વસ્તુ માટે ઈચ્છા કે પ્રયત્ન કરતો નથી; તથા જે મારી પ્રાપ્તિમાં અંતરાયરૂપ જણાય એવાં પુણ્યદાયક શુભ ક્રમેને તથા પાપદાયક અશુભ ક્રમેને તજી દઈને એક મારામાંજ ભક્તિમાન થયો છે; તે મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. ૧૭

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનપમાનયેઃ ।

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ સમઃ સંગવિવર્જિતઃ ॥૧૮॥

તુલ્યનિંદાસ્તુતિમૌની સંતુષ્ટો યેન કેન ચિત્ ।

અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્મહિમ્નમે પ્રિયો નરઃ ॥૧૯॥

જે શત્રુ અને મિત્રપ્રત્યે સમભાવ રાખનારો, મન અને અપમાનમાં હર્ષશોક નહિ કરનારો, શીત ઉષ્ણ તથા સુખદુઃખાદિકમાં સમદૃષ્ટિ રાખનારો; કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર આસક્તિ વિનાનો, નિંદા અને સ્તુતિને સમાન ગણનારો, મૌન રાખનારો (એટલે કે મનનશીલ રહેનારો-વાણીને વશ રાખનારો), જેવું પણ આવી મળ્યું તેથી સંતોષ માનનારો, ધરખારવિનાનો (અથવા એકજ ઠેકાણે નહિ રહેનારો કિંવા જ્યાં ત્યાં રહેનારો) તથા સ્થિર અને દૃઢ બુદ્ધિવાળો એવો મારા ઉપર નિર્ભર રહેનારો જે ભક્તિમાન મનુષ્ય, તે પણ મને વહાલો છે.

ये तु धर्मामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

શ્રદ્ધાના મત્પરમા ભક્તાસ્તેઽતીવ મે પ્રિયાઃ ॥૨૦॥

એવા જે મારામાં શ્રદ્ધાવાળા તથા મનેજ પરમ પુરુષાર્થમાનવાવાળા મહાત્માજનો ઉપર કહ્યા પ્રમાણેના ધર્મરૂપી અમૃતને સેવે છે; તે ભક્તો મને અત્યંત પ્રિય છે.

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु

ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો ભક્તિયોગ નામનો

બારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૩ મો—ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞ-વિભાગયોગ

ભગવાને ખારમા અધ્યાયમાં “ મારા ભક્તોનો મૃત્યુચુકત સંસારમાંથી હું ઉદ્ધાર કરું છું ” એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે. પરંતુ આત્મજ્ઞાન વિના કર્મયોગ તથા અનન્ય ભક્તિ સધાય નહિ અને સંસારમાંથી ઉદ્ધાર થાય નહિ; તેથી તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશને સાડા આ અધ્યાયમાં પ્રકૃતિ તથા પુરુષનો વિવેક કહે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ ક્ષેત્રં ક્ષેત્રજ્ઞમેવ ચ ।

एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥१॥

હે કેશવ ! પ્રકૃતિ અને પુરુષ, ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ તથા જ્ઞાન અને જ્ઞેય, એ સર્વ હું જાણવા ઇચ્છું છું. ૧

સાતમા અધ્યાયમાં અપરા તથા પરા, એવી બે પ્રકૃતિઓ કહી હતી. આ બંને પ્રકૃતિઓને પ્રકૃતિ અને પુરુષ અથવા ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ પણ કહે છે. શ્રીભગવાન હવે એ બંને પ્રકૃતિઓનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥२॥

હે કુંતાના પુત્ર ! ભોમ ભોગવવાના સાધનરૂપ આ શરીરજ સંસારને ઉત્પન્ન કરનારી ભૂમિરૂપ છે તેથી તેને “ક્ષેત્ર” કહે છે; અને એ ક્ષેત્રને જે યથાવત્ જાણે છે—અર્થાત્ તે ક્ષેત્ર હું છું એવું નહિ સમજતાં પોતે એ ક્ષેત્રને જાણવાવાળો છે એમ જે સમજે છે; તેને જ્ઞાની-જનો ક્ષેત્રજ્ઞ (એટલે કે જીવાત્મા) કહે છે. ૨

પરંતુ એ તો અજ્ઞાની સંસારી જીવનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે તેનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ કહે છે.

ક્ષેત્રજ્ઞં चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોર્જ્ઞાનં યત્તજ્ઞાનં મતં મમ ॥૩॥

હૈ ભારત! એ ક્ષેત્રના અભિમાની એવા જીવરૂપે પણ સર્વ ક્ષેત્રોરૂપી શરીરોમાં વસ્તુતાએ તો મને પરમાત્માનેજ વ્યાપી રહેલો જાણ. કારણ કે ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞનું જે આણું જ્ઞાન તેજ ખરું જ્ઞાન છે એવો મારો મત છે.

ભાવાર્થ:—ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું ઉપાધિભાવે જે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ કહ્યું છે, તેમાં પણ પરમાત્મપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષનોજ હેતુ હોવાથી એજ સાચું જ્ઞાન છે; અને એ વિનાનું ખીણું જે શરીરાદિક લૌકિક પદાર્થોમાં અહંતા-મમતા મનાવનારું વિપરીત જ્ઞાન છે, તે તો અંધનકારક અને વૃથા મહેનતરૂપ જાણવું. કહ્યું છે કે:—

तत्कर्म यन्न बंधाय सा विद्या या विमुक्तये ।

આયાસાયાપરં કર્મ વિદ્યાન્યા શિલ્પનૈપુણમ્ ॥

અર્થાત્ સકામ કર્મ અંધનકારક થતું નથી તેથી તેનેજ કર્મરૂપ જાણવું. બાકી ખીણું સકામ કર્મ તો કેવળ મહેનતરૂપ છે; તથા જે અધ્યાત્મવિદ્યા મોક્ષને આપે છે તેનેજ વિદ્યા જાણવી. બાકી ખીણ જે લૌકિક વિદ્યા તે તો માત્ર લૌકિક શિલ્પનિપુણતા એટલે કે કારીગરની ચતુરાઈ જેવુંજ છે.

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ।

સ ચ યો યત્પ્રભાવશ્ચ તત્સમાસેન મે શૃણુ ॥૪॥

ઉપર મેં તને જે ક્ષેત્રવિષે કહ્યું તે ક્ષેત્ર સ્વરૂપથી જડ તથા દૃશ્ય આદિ જે જે સ્વભાવવાળું છે, ઇચ્છા આદિ જે જે ધર્મવાળું છે; ઇન્દ્રિય આદિના જે જે વિકારવાળું છે; જે પ્રકૃતિ તથા પુરુષના સંયોગથી

પેદા થાય છે; સ્થાવરજંગમ આદિ જે જે વિભાગ-
વાળું છે; તથા તે ક્ષેત્રજ્ઞ પણ જેવા સ્વરૂપવાળો તથા
જેવા પ્રભાવવાળો છે; તે બધું મારી પાસેથી હવે તું
ટુંકામાં સાંભળ. ૪

આપ ટુંકામાં કહેવા ધારો છો, તો એ ક્ષેત્ર વિસ્તારથી કાણે
કહ્યું છે ? તેના ઉત્તરમાં હવે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥५॥

એ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ વસિષ્ઠ આદિ ઋષિ-
ઓએ યોગશાસ્ત્રમાં ધ્યાન અને ધારણાના વિષયરૂપ
વિરાટ આદિરૂપે અનેક પ્રકારે કહેલું છે. નિત્યનૈમિત્તિક
તથા કામ્ય કર્મોને પ્રતિપાદન કરનારા વેદોએ યજ્ઞ
કરવા યોગ્ય નાના પ્રકારના દેવતારૂપે એ ક્ષેત્ર તથા
ક્ષેત્રજ્ઞનું નિરૂપણ વિસ્તારથી કર્યું છે; તથા તત્ત્વનો
નિશ્ચય કરાવનારાં અને યુક્તિવાળાં એવાં ઉપનિષદોએ
તથા બ્રહ્મસૂત્રોએ પણ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનું નિરૂપણ અનેક
પ્રકારે કર્યું છે. ૫

હવે એ શ્લોકથી ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહે છે.

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पंच चेंद्रियगोचराः ॥६॥
इच्छाद्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना घृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥७॥

પૃથ્વી આદિ પાંચ મહાભૂતો, તેઓનું કારણ, અહં-
કાર, બુદ્ધિ (મહત્તત્ત્વ) અવ્યક્ત (મૂળપ્રકૃતિ અથવા
માયા), પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, એક મન
તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોના (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ
એ) પાંચ વિષયો, આ પ્રમાણે ચોવીસ તત્ત્વો; તથા
ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, શરીર, જ્ઞાનરૂપ મનોવૃત્તિ

અને ધીરજ; આ પ્રમાણે ઈંદ્રિયો ઇત્યાદિના વિકારવાળું ક્ષેત્ર મેં તને સંક્ષેપમાં કહ્યું. ૬, ૭

પહેલા શ્લોકમાં શરીરને ક્ષેત્ર કહ્યું છે અને અહીં ચોવીસ તત્ત્વવાળી પ્રકૃતિને ક્ષેત્ર કહ્યું તેથી પરસ્પર વિરોધ ભાસે છે, પણ તેમ નથી. કેમકે ચોવીસ તત્ત્વવાળી પ્રકૃતિનેજ ક્ષેત્ર કહેવાનો ભગવાનનો અભિપ્રાય છે. શરીરને ક્ષેત્ર કહ્યું છે તે, આત્માના અજ્ઞાનને લીધે શરીરના આકારમાં પરિણામ પામેલી પ્રકૃતિ સાથે જીવને જે અહંતામમતા બંધાઈ ગઈ છે, તે અધ્યાસ દૂર કરવા સારૂ તથા શરીરરૂપી પ્રકૃતિથી આત્માની લિન્નતા સમજાવવા સારૂ કહ્યું છે.

ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહ્યા પછી હવે તેનાથી લિન્ન અને જાણવાયેલું એવા શુદ્ધ ક્ષેત્રજનું વર્ણન વિસ્તારથી કરવા માટે પાંચ શ્લોકવડે આત્મજ્ઞાનનાં સાધનો કહે છે.

અમાનિત્વમદાંભિત્વમર્હિંસા ક્ષાંતિરાર્જવમ્ ।

આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥૮॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥९॥

असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टોपपत्तिषु ॥१०॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥११॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्જ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદતોઽન્યથા ॥૧૨॥

પોતાના ગુણનાં વખાણ ન કરવાં, દંભ ન કરવો, કોઈને પીડા ન કરવી, સહનશીલતા, સરળતા, આચાર્ય-સેવા, બાહ્ય અને આંતરક પવિત્રતા (માદી તથા પાણી-વડે શરીરની શુદ્ધિ તે બાહ્યશૌચ અને અંતઃકરણની શુદ્ધિ તે આંતરશૌચ), શુભ માર્ગમાં એકનિષ્ઠતા, શરીરનો સંયમ, ઈંદ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય, અહંકાર ન

રાખવો, જન્મમરણ જરા તથા વ્યાધિને વિષે વારંવાર દુઃખ તથા દોષ જોવા, ધન સ્ત્રી ધર તથા પુત્રાદિ પદાર્થો-માં આસક્તિ ન રાખવી (અર્થ તૂ તેમનામાંથી અહંતા-મમતાનો અધ્યાસ તજી દેવો), શુભ કે અશુભ વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં હર્ષશોક નહિ કરતાં સમાન વૃત્તિ રાખવી, હું-પરમેશ્વરને વિષે સર્વવ્યાપકપણાની તથા સર્વાત્મદૃષ્ટિ રાખીને અનન્ય ભાવવાળી-એકનિષ્ઠાવાળી-અવ્યભિ-ચારિણી ભક્તિ કરવી. ચિત્તને પ્રસન્ન કરનારા એકાંત સ્થાનમાં નિવાસ રાખવો, અજ્ઞાનીઓમાં પ્રીતિ ન રાખવી, સદા અધ્યાત્મજ્ઞાનને વિષે નિષ્ઠા રાખવી, તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થરૂપ-અથવા ફળરૂપ પરમાત્માનું વારંવાર દર્શન કરવું, આ ચોવીસ પ્રકારની સાધના મોક્ષના સાધનરૂપ હોવાથી જ્ઞાનરૂપ કહેવાય છે; અને જે જે એવા જ્ઞાનચારિત્ર વિનાનું અથવા એથી ઉલટું હોય-એટલે કે માનીપણું, દંભીપણું ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ હોય, તે બધું 'અજ્ઞાન' (અજ્ઞાનના પરિણામરૂપ) છે; એમ વસિષ્ઠાદિ મહર્ષિઓ કહે છે. માટે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૮-૧૨

ઉપલાં સાધનોવડે જાણવા તથા પ્રાપ્ત કરવા ચોગ્ય વસ્તુ હવે ૬ શ્લોકથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વાઽમૃતમશ્રુતે ।

અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તન્નાસદુચ્યતે ॥૧૩॥

ઉપર કહેલાં સાધનોવડે જે વસ્તુ જાણવાયોગ્ય છે; તથા જે વસ્તુને જાણીને મનુષ્ય મોક્ષરૂપ અમૃતને પ્રાપ્ત થાય છે; તે વસ્તુ હવે હું તને કહીશ. તે જાણવા યોગ્ય વસ્તુ “ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ” છે, કે જે વસ્તુ આદિરહિત (ઉત્પત્તિરહિત) છે; સર્વશ્રેષ્ઠ છે (તેનાથી કોઈ શ્રેષ્ઠ નથી); તથા જે ઇન્દ્રિય આદિનો વિષય ન હોવાથી તે વસ્તુ 'એ' એમ પણ નથી કહી શકાતું; તેમ 'નથી'

એમ પણ નથી કહી શકાતું. ૧૩

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥૧૪॥

તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મારૂપી વસ્તુ સર્વત્ર હાથપગ-
વાળી છે; સર્વ તરફ આંખ, મસ્તક અને મુખવાળી
છે; ચોતરફ કાનવાળી છે તથા સર્વ પ્રાણી-પદાર્થમાં
વ્યાપી રહેલી છે. તાત્પર્ય કે, સર્વ પ્રાણીઓની વૃત્તિઓ
તથા હાથપગાદિ ઈન્દ્રિયોદ્વારા એ સર્વવ્યાપક પર-
બ્રહ્મજી વ્યવહાર કરે છે. ૧૪

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥૧૫॥

અક્ષુ આદિ સર્વ ઈન્દ્રિયોની વિષયાકાર થતી વૃત્તિ-
ઓને પણ તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માજી તે તે વિષયોરૂપે ભાસે
છે; અથવા તે સર્વ ઈન્દ્રિયોનો અને તેમના વિષયોનો
પ્રકાશ તે પરબ્રહ્મજી કરે છે; છતાં પણ તે સર્વ ઈન્દ્રિયોથી
રહિત છે. વળી સર્વ સંગરહિત છતાં પણ તે પરબ્રહ્મ
પરમાત્માજી સર્વને ધારણ કરનાર-એટલે કે સર્વના
સ્થાનરૂપ અને આધારરૂપ છે; અને નિર્ગુણ છતાં
સત્ત્વાદિ ગુણોના ભોગવનાર પણ તેજી છે. x ૧૫

बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदવિન્નેયં દૂરસ્થં ચાંતિકે ચ તત્ ॥૧૬॥

જેમ સુવર્ણ પોતાના કાર્યરૂપ કડાં, કુંડલ આદિ
ભૂષણોની અંદર-બહાર વ્યાપી રહેલું છે; તથા પાણી
જેમ તરંગોની અંદર-બહાર રહેલું છે; તેમ પરબ્રહ્મ

x શ્રુતિ પણ કહે છે કે “અપાણિપાદો જવનો ગ્રહીતા
પશ્યત્યચક્ષુઃ સ શૃણોત્યકર્ણઃ । અર્થાત્ તે પરબ્રહ્મ હાથપગરહિત
છતાં પણ વેગવાન છે તથા વસ્તુઓને શ્રહણ કરનાર છે; નેત્રરહિત
છતાં દેખે છે; તથા કાનરહિત છતાં સાંભળે છે.

પરમાત્મા પણ પોતાના કાર્યરૂપ સ્થાવરજંગમ પ્રાણી-
પદાર્થોની અંદર અને બહાર રહેલા છે. વળી તે કાર્ય
અને કારણરૂપ હોવાથી સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓના જે
સમુદાય દેખાય છે તે પણ વાસ્તવમાં તે પરમાત્મારૂપજ
છે. પરંતુ તે પરમાત્મા સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ, રૂપરહિત
તથા પ્રકૃતિથી અત્યંત પર (શ્રેષ્ઠ) હોવાથી સ્પષ્ટ રીતે
બાણી શકાય તેવા નથી; અને તેથીજ અજ્ઞાનીઓને
માટે તે કરોડો યોજન દૂર છે, તથા જ્ઞાનીઓના આત્મા-
રૂપ હોવાથી નજીકથી પણ નજીક છે.* ૧૬

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥૧૭॥

તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સ્થાવરજંગમ ભૂતોમાં તેમના
કારણરૂપે વિભાગરહિત (એક અખંડરૂપ) હોય તેની પેઠે
પણ રહેલા છે; અને કાર્યરૂપે વિભક્ત (એટલે કે બુદ્ધ
બુદ્ધા) હોય તેની પેઠે પણ રહેલા છે. વળી તે બાણવા
ચોગ્ય પરમાત્મા આ જગત હયાતીમાં હોય છે ત્યારે
સર્વ પ્રાણીપદાર્થોનું પોષણ કરે છે; પ્રલયકાળે સર્વને
ગળી બંધ છે; તથા ઉત્પત્તિસમયે પાછા નાના પ્રકારનાં
કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૭

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥૧૮॥

તે પરમાત્મા અંદ્રસૂર્ય આદિ તેજોના પણ તેજરૂપ
અર્થાત્ તેમને પ્રકાશ આપનારા, અધિકારથી પર અને

* શ્રુતિ પણ કહે છે કે “ તદેજતિ તન્નેજતિ તદૂર તદંતિકે
તદંતરસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યાસ્ય બાહ્યતઃ । તે પરમાત્મા
(સર્વબ્યાપક હોવાથી) નથી પણ આલતા અને શરીરરૂપી ઉપાધિ-
વડે આલે પણ છે. વળી (અજ્ઞાનીને માટે) તે અત્યંત દૂર પણ છે
અને (જ્ઞાનીને માટે) અત્યંત પાસે પણ છે. વળી તે આ સકળ
વિશ્વની અંદર પણ છે અને બહાર પણ છે.

પ્રકાશરૂપ પણ કહેવાય * છે. વળી જ્ઞાન (જાણવાની ક્રિયા) પણ તે છે; જ્ઞેય (જાણવા યોગ્ય વસ્તુ) પણ તે છે અને સર્વાના દૃઢ્યમાં પ્રેરકરૂપે પણ તેજ વસેલા છે; પરંતુ અમાનીપણું, અદંભીપણું આદિ પ્રથમ કહેલાં સાધનો-થી જ એ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જણાય અને પમાય તેમ છે. x

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्ता एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥१९॥

આ પ્રમાણે મેં (શ્લોક ૬ ને ૭ માં) ક્ષેત્રવિષે કહ્યું; (શ્લોક ૮ થી ૧૨ સુધી) જ્ઞાન વિષે કહ્યું. અને (શ્લોક ૧૨ થી ૧૮ સુધી) જ્ઞેયવિષે એટલે કે જાણવા યોગ્ય વસ્તુવિષે તને સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. પરંતુ આગલા (૧૨મા) અધ્યાયમાં કહેલાં લક્ષણવાળો મારો ભક્તજ વસિષ્ઠાદિ-એ વર્ણવેલા એ ક્ષેત્ર, જ્ઞાન તથા જ્ઞેયને વિશેષરૂપે જાણી શકે છે; તથા (લોકપરલોકના અનિત્ય પદાર્થો પાછળ વલખાં મારવાનું મૂકી દઇ) મારા સચ્ચિદાનંદધન પર-બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણવા તથા પામવાને યોગ્ય થાય છે. ૧૯

તે ક્ષેત્ર શું છે? તથા કેવા ધર્મવાળું છે તે વાત કહી. હવે તે ક્ષેત્ર કેવા વિકારવાળું છે; કોનાથી ઉપજે છે; તથા ક્ષેત્રજ પણ કોણ ને કેવો છે, તે પાંચ શ્લોક વડે કહે છે.

* શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “યેન સૂર્યસ્તપતિ તેજસેદ્ધઃ । ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ ન ચંદ્રતારકં, નેમા વિદ્યુતાં માન્તિ કુતોડ્યમગ્નિઃ । તમેવ ભાન્તમનુભાતિ સર્વે તસ્ય ભાસા સર્વામિદં વિમાતિ । અર્થાત તે પરમાત્માનાજ તેજથી પોપાઇને સૂર્ય તપે છે—પ્રકાશે છે; કંઈ સૂર્ય તેને પ્રકાશકતો નથી. ચંદ્રમા અને તારાઓ પણ તેને પ્રકાશી શકતા નથી; તેમ વીજળીઓ પણ તેને પ્રકાશી શકતી નથી; તો પછી અગ્નિ તો તેને ક્યાંથીજ પ્રકાશી શકે? કારણ કે તે સ્વયં પ્રકાશરૂપ પરમાત્માનાજ પ્રકાશવડે સર્વ કાંઈ પ્રકાશિત થાય છે.”

x શ્રુતિ કહે છે કે આદિત્યવર્ણ તમસઃ પરસ્તાત્ અર્થાત્ પરમા-ત્મા સૂર્યથી અત્યંત તેજસ્વી છે અને અજ્ઞાનથી પર છે.

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્વચનાદી ઉભાવપિ ।

વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસંભવાન્ ॥૨૦॥

પ્રકૃતિ એ પરમેશ્વરની શક્તિ છે અને પુરુષ-જીવ ઇશ્વરનો અંશ છે; માટે એ બન્નેને અનાદિ જાણવાં. તથા દેહ અને ઈન્દ્રિયોના વિકારોને તેમજ ત્રણ ગુણોના પરિણામરૂપ સુખ, દુઃખ, મોહ, આદિકને પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલાં જાણવાં. ૨૦

પ્રકૃતિથી વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે, એ દેખાડવા સાથે પ્રકૃતિ અને પુરુષથી સંસાર ઉત્પન્ન થાય છે, એ પણ દેખાડે છે.

કાર્યકારણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।

પુરુષઃ સુખદુઃસ્વાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥૨૧॥

કાર્ય એટલે શરીર અને કારણ એટલે સુખદુઃખને આપનારી ઈન્દ્રિયો. એ બન્નેને ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રકૃતિ કારણભૂત છે-અર્થાત્ પ્રકૃતિ પોતેજ શરીર તથા ઈન્દ્રિયો-રૂપે પરિણામ પામે છે-અને પુરુષ સુખદુઃખનો ભોક્તા છે; એમ કપિલ આદિ મુનિઓ કહે છે. ૨૧

ભાવાર્થ:-પ્રકૃતિ જડ હોવાથી તેનું પોતાની મેળે કર્તાપણું સંભવતું નથી; તેમ પુરુષ નિર્વિકારી હોવાથી તેનું ભોક્તાપણું સંભવતું નથી. તોપણ જીવના પ્રારબ્ધને લીધે અને ચૈતન્યના અધિષ્ઠાનપણાને લીધે જડ એવી પ્રકૃતિનું કર્તાપણું સંભવે છે. જેમ અગ્નિની ઊર્ધ્વ ગતિ, વાયુની વક્ર (વાંકી) ગતિ, માતાના સ્તનમાંથી દૂધ ઝરવું ઇત્યાદિ સ્વભાવથીજ થાય છે; તેમ પુરુષના સમીપપણાને લીધે પ્રકૃતિનું કર્તાપણું કહેવામાં આવે છે. હવે ભોક્તાપણું-એટલે સુખદુઃખનું જ્ઞાન, એ ચેતનનો ધર્મ ગણાય છે; તેથી પ્રકૃતિના સમીપમાં રહેવાથી પુરુષ ભોક્તા કહેવાય છે.

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ ભુંકે પ્રકૃતિજાન્ગુણાન્ ।

કારણં ગુણસંગોઽસ્ય સદસચોનિજન્મસુ ॥૨૨॥

પ્રકૃતિના કાર્યરૂપજે શરીર, તેમાં પુરુષ “હું શરીર છું” એવી બુદ્ધિથી રહ્યો છે, તેથીજ તે દેહથી થતાં સુખદુઃખ ઇત્યાદિ ભોગવે છે. વળી તે દેવ આદિની ઉત્તમ યોનિમાં તથા પશુપક્ષી આદિની નીચ યોનિમાં જન્મે છે, તેનું કારણ શુભાશુભ કર્મ કરનારી ઇન્દ્રિયોની આસક્તિ છે.

પ્રકૃતિમાં અહંબુદ્ધિને લીધે પુરુષ પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણી શકતો નથી તેથીજ તેને સંસારમાં જન્મવું પડે છે; નહિ તો વસ્તુતાએ તેને સંસાર નથી. એવા અભિપ્રાયથી હવે ભગવાન એ પુરુષનું સ્વરૂપ કહે છે.

ઉપદ્રષ્ટાનુમંતા ચ મર્તા મોક્તા મહેશ્વરઃ ।

પરમાત્મેતિ ચાપ્યુક્તો દેહેઽસ્મિન્પુરુષઃ પરઃ ॥૨૩॥

વળી પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ આ શરીરમાં પરમાત્મા રહે છે તે પણ તેનાથી જુદા છે—અર્થાત્ દેહના ગુણો સાથે તે જોડાતા નથી. કારણ કે તે ઉપદ્રષ્ટા જીવાત્માની સમીપમાં રહીને સર્વાના જોનારા સાક્ષી છે; સર્વ વિષયમાં અનુભવન કરનારા છે; ઇશ્વરરૂપે સર્વ વસ્તુને ધારણ કરનારા અને ધર્મ પાલન કરનારા છે; બ્રહ્માદિકના પણ અધિપતિ છે અને શ્રુતિ પણ તેને સર્વાના અંતર્યામી કહે છે. ૨૩

હવે પ્રકૃતિ અને પુરુષને એ પ્રમાણે જાણનારા જ્ઞાનીની સ્તુતિ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કરે છે.

ય એવં વેત્તિ પુરુષં પ્રકૃતિં ચ ગુણૈઃ સહ ।

સર્વથા વર્તમાનોઽપિ ન સ ભૂયોઽભિજાયતે ॥૨૪॥

જે કોઈ એ પ્રમાણે પુરુષને સાક્ષી આદિરૂપે જાણે છે; તથા પ્રકૃતિને તેનાં સુખદુઃખ આદિ પરિણામો-સહિત જાણે છે; તે સર્વથા વર્તવા છતાં ફરી આ સંસારમાં જન્મતો નથી. ૨૪

પ્રકૃતિથી જુદાપણું દર્શાવનારાં આત્મજ્ઞાનનાં જુદા જુદા પ્રકારનાં સાધનો હવે જે પ્રલોકથી કહે છે.

ધ્યાનેનાત્મનિ પશ્યંતિ કેચિદાત્માનમાત્મના ।

અન્યે સાંખ્યેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥૨૫॥

કેટલાએક વારંવાર આત્માકાર વૃત્તિ કરતા રહીને દેહમાં રહેલા એ આત્માને ધ્યાનવડે જુએ છે; કેટલાએક સાંખ્યવડે (એટલે કે પ્રકૃતિ પુરુષ ભિન્ન ભિન્ન છે એવા જ્ઞાનવડે તથા અષ્ટાંગયોગવડે) આત્માને જુએ છે; તથા બીજાઓ કર્મયોગરૂપ ઉપાયવડે આત્માને જુએ છે. ૨૫ હવે મંદ અધિકારીઓ માટે મોક્ષનો ઉપાય કહે છે.

અન્યે ત્વેવમજાનંતઃ શ્રુત્વાન્યેભ્ય ઉપાસતે ।

તેઽપિચાતિતરંત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥૨૬॥

જે બીજા મંદાધિકારીઓ ઉપરોક્ત પ્રકારે પરમાત્માને સાક્ષાત્ નથી જાણતા, તેઓ આચાર્યો પાસે શ્રવણ કરીને તેનું ધ્યાન કરતા થકા તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણપરાયણ રહેતા થકા ધીમે ધીમે સંસારને તરી જાય છે. ૨૬

અધ્યાય ૩-૪-૫ માં કર્મયોગ વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે. તેથી અહીં છેવટ સુધી હવે સાંખ્યયોગ વિસ્તારથી કહે છે.

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજંગમમ્ ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્તદ્વિદ્ધિ ભરતર્ષભ ॥૨૭॥

હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ! જે કાંઈ સ્થાવરજંગમ વસ્તુ ઉપજે છે; તે સર્વ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી- અતદ્દમાં તદ્દરૂપતાના અધ્યાસથી થાય છે. ૨૭

અજ્ઞાનથી સંસારની ઉત્પત્તિ કહી, હવે તેની નિવૃત્તિ માટે પ્રકૃતિથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવા આત્માનું જ્ઞાન કહે છે.

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠંતં પરમેશ્વરમ્ ।

વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યંતં યઃ પશ્યતિ સપશ્યતિ ॥૨૮॥

આ પ્રમાણે જે મનુષ્ય અવિનાશી પરમેશ્વરને સર્વ

સ્થાવરજંગમ ભૂતોમાં સત્સૂપે સમાન રહેલા, તથા ભૂતોનો નાશ થતાં નાશ નહિ પામનારા જાણે છે તેજ ખરૂં જાણે છે—ખરો જ્ઞાની છે. ૨૮

સમં પश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

ન હિનસ્ત્યાત્મનાઽત્માનં તતો યાતિ પરાંગતિમ્ ॥

કેમકે સર્વત્ર સમાનપણે રહેલા પરમેશ્વરને એ પ્રમાણે (પોતામાં અને સર્વ કોઈમાં) સમાન જાણનારો જ્ઞાની પુરુષ પોતે પોતાનો નાશ કરતો નથી. તાત્પર્ય કે, અવિધાવડે તે સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ આત્માને ઢાંકી દૂધને તેને કર્તા, ભોક્તા, સુખી, દુઃખી ઇત્યાદિ માનતો નથી તેથી ભોક્ષને પામે છે. અને જે મનુષ્ય આત્માને જાણતો નથી અને દેહનેજ આત્મા જાણે છે; તે શરીરના નાશ સાથે આત્માનો પણ નાશ કરે છે. * ૨૯

આત્મા શુભ અશુભ કર્મ કરતો હોવાથી તેમાં વિષમપણું સ્પષ્ટ દેખાય છે, છતાં આપ તેને સર્વ ભૂતોમાં સમાન રહેનારો શાથી કહો છો ? એનો હવે શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તર કહે છે.

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

યઃ પશ્યતિ તથાઽઽત્માનમકર્તારં સ પશ્યતિ ॥૩૦॥

દેહ તથા ઈન્દ્રિયોના આકારમાં પરિણામ પામેલી પ્રકૃતિજ આ સર્વ કર્મો કરે છે અને આત્મા તો સર્વત્ર અકર્તા છે; છતાં “હું કરું છું” એવું જે જીવાત્માને કર્તાપણાનું અભિમાન થાય છે તે દેહાભિમાનનેજ લીધે થાય છે; એ પ્રમાણે જે જાણે છે તેજ યથાર્થ જ્ઞાની છે. ૩૦

સર્વ પ્રાણીઓ પ્રકૃતિમાંથી થતાં હોવાથી પ્રકૃતિરૂપે એકજ છે; તથા આત્મારૂપે પણ તે ભિન્ન ભિન્ન નથી પણ માત્ર પ્રાણીરૂપેજ

* શ્રુતિ કહે છે કે:—असूर्यानाम ते लोका अंधेन तमसावृताः ।
वांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनोजनाः ॥ જે મનુષ્યો આત્મહત્યા કરનારા છે; તેઓ મરણ પછી અજ્ઞાનરૂપ અંધકારથી વિંટાયલા અસુરોના લોકમાં જાય છે.

ભિન્ન ભિન્ન છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્માનારો પરબ્રહ્મને પામે છે, તે વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમેકસ્થમનુપश्यति ।

તત્ત एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥૩૧॥

પ્રલયસમયે બુદ્ધા બુદ્ધા સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ પરમેશ્વરની પ્રકૃતિમાં એકત્ર થઈને રહે છે; તથા સૃષ્ટિ સમયે તેઓ પાછા એ પ્રકૃતિમાંથીજ વિસ્તાર પામે છે; એ વાત જ્યારે મનુષ્ય સમજે છે ત્યારેજ તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પામવા ઇચ્છે છે, યત્ન કરે છે અને પ્રાપ્ત પણ થાય છે. ૩૧

પરંતુ સંસારી અવસ્થામાં તો દેહના સંબંધથી થનારાં વિવિધ કર્મો તથા તેનાં સુખદુઃખાદિ ફળોવડે આત્માની વિષમતા ફર કરી શકાતી નથી; તેથી તેને સમદષ્ટિવાળો કેમ કહેવાય? તેનો હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ઉત્તર આપે છે.

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માયમવ્યયઃ ।

શરીરસ્થોઽપિ કૌંતેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥૩૨॥

જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તેનોજ નાશ થાય છે; તથા જે વસ્તુ ગુણવાળી હોય તેજ ગુણનો નાશ થતાં નાશ પામે છે. પરંતુ આ આત્મા તો નિર્ગુણ તથા અનાદિ હોવાથી તે અવ્યય (જન્મમરણાદિ વિકારોથી રહિત) છે. માટે હે કુંતાપુત્ર! આ આત્મા શરીરમાં રહ્યો છે તોપણ તે નથી કાંઈ કરતો કે નથી કર્મફળથી લેપાતો.

યથા સર્વગતં સૌક્ય્યાદાકાશં નોપલિપ્યતે ।

સર્વત્રાવસ્થિતો દેહે તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥૩૩॥

જેમ કીચડ આદિને વિષે આકાશ રહ્યું છે તોપણ તે અત્યંત સૂક્ષ્મ અને અસંગ હોવાથી કીચડ આદિથી લેપાતું નથી; તેમ આત્મા પણ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ શરીરોમાં રહેવા છતાં અસંગપણાને લીધે

દેહના ગુણ તથા દોષવડે લેપાતો નથી—અર્થાત્ સદા
સર્વત્ર નિર્લેપજ રહે છે. ૩૩

આત્માનું નિર્લેપમણું હવે સૂર્યના દષ્ટાંતથી કહે છે.

યથા પ્રકાશાયત્યેકઃ કૃત્સ્ત્વં લોકમિમં રવિઃ ।

ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્ત્વં પ્રકાશયતિ ભારત ॥૩૪॥

હું અર્જુન! જેમ એકજ સૂર્ય આ સંપૂર્ણ જગતને
પ્રકાશે છે; તેમ આ ક્ષેત્રોમાં રહેનાર આત્મા પણ એક
છતાં સર્વ ક્ષેત્રને પ્રકાશે છે. ૩૪

ભાવાર્થ:—સૂર્ય જગતને પ્રકાશે છે તેથી જગતના
ધર્મ સૂર્યને વળગતા નથી; તેમ આત્મા ક્ષેત્રને પ્રકાશે
છે તેથી તે ક્ષેત્રના ધર્મથી લેપાતો નથી.

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમંતરં જ્ઞાનચક્ષુરા ।

ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાંતિ તે પરમ્ ॥૩૫॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે મનુષ્ય જ્ઞાનચક્ષુવડે એ ક્ષેત્ર
અને ક્ષેત્રજ્ઞ વચ્ચે રહેલા ભેદને જાણે છે, તથા જે આગળ
કહેલા પ્રકૃતિથી છૂટવાના સાધનરૂપ ધ્યાન આદિ
ઉપાયને યથાવત્ જાણે છે; તેજ યથાયોગ્ય પ્રયત્ન કરી
શક્તી પરમ પદને પામે છે. ૩૫

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-
विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-
विभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞ-વિભાગયોગ
નામનો તેરમા અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૪ મો-ગુણત્રયવિભાગયોગ

ભગવાને તેરમા અધ્યાયમાં કહ્યું કે “ જે કંઈ સ્થાવરજંગમ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી થાય છે. ” હવે એ બેનો સંયોગ, નિરીશ્વર સાંખ્ય માને છે તેમ કાંઈ પોતાની મેળે થતો નથી, પણ ઈશ્વરની ઈચ્છાથી થાય છે. આ કથનપૂર્વક “ જીવનો શુભાશુભ યોનિમાં જન્મ થવાનું કારણ ગુણસંગ છે ” ઇત્યાદિ વચનોવડે આગળ કહેલું સંસારનું વિચિત્રપણું વિસ્તારથી કહેવાની ઈચ્છાથી ભગવાન પ્રથમ બે શ્લોકવડે કહેવાના વિષયની પ્રશંસા કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

યજ્ઞાત્વા મુનયઃ સર્વે પરાં સિદ્ધિમિતો ગતાઃ ॥૧॥

હે અર્જુન ! મોક્ષના સાધનરૂપ તપ તથા કર્મ ઇત્યાદિને લગતાં સર્વ જ્ઞાનો કરતાં જે જ્ઞાન અતિ ઉત્તમ છે, તે જ્ઞાન હવે હું તને કહીશ, કે જેને જાણીને તેને અનુસરનારા સર્વ સાધક મુનિઓ આ દેહરૂપી બંધનથી મુક્ત થઈને પરમ સિદ્ધિને પામ્યા છે. ૧

इदं જ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય મમ સાધર્મ્યમાગતાઃ ।

સર્ગેઽપિ નોપજાયંતે પ્રલયે ન વ્યથંતિ ચ ॥૨॥

એ ઉત્તમ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને જેઓ મારા સ્વરૂપને પામ્યા છે; તેઓ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિસમયે બ્રહ્મા આદિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પણ ઉત્પન્ન થતા નથી અને તેથી પ્રલયસમયે પ્રલયનાં દુઃખ પણ પામતા નથી. ૨

આ પ્રમાણે જ્ઞાનની પ્રશંસાથી શ્રોતાને સન્મુખ કરીને હવે પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઇશ્વરને આધીન રહીને સર્વ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે પરંતુ સ્વતંત્ર રીતે નથી કરતાં એવાત કહે છે.

મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ તસ્મિન્ગર્ભં દધામ્યહમ્ ।

સંભવઃ સર્વભૂતાનાં તતો ભવતિ ભારત ॥૩॥

દેશ અને કાળવડે જેને અત્યંત મહાન, તથા પોતાથી ઉત્પન્ન થતાં કાર્યોની વૃદ્ધિ કરવાથી જેને બ્રહ્મ પણ કહી શકાય, એવી જે સત્વરજ તથા તમોગુણની સમાન અવસ્થાવાળી મૂળ પ્રકૃતિ; તે હું પરમેશ્વરની યોનિ છે. એ પ્રકૃતિમાં હું ગર્ભને (એટલે કે જગતનો વિસ્તાર કરનારા ત્રિદાભાસને) મૂકું છું—અર્થાત્ પ્રલયવેળા મારી પ્રકૃતિમાં લય થયા છતાં પણ અવિદ્યા, કામ અને કર્મેની વાસનાવાળા ક્ષેત્રજ્ઞ જીવાત્માને હું ઉત્પત્તિસમયે પાછો ક્ષેત્રની સંગાથે જોડી આપું છું. અને હે ભારત ! બ્રહ્મા આદિ સર્વ પ્રાણીઓ એજ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે. ૩

માત્ર સૃષ્ટિના આરંભમાંજ પ્રકૃતિ અને પુરુષ મારે આધીન રહીને પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કરે છે એમ નથી, પણ તેઓ સદાસર્વદા મારે આધીન રહીને પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરે છે. આવાત હવે કહે છે.

સર્વયોનિષુ કૌંતેય મૂર્તયઃ સંભવાંતિ યાઃ ।

તાસાં બ્રહ્મ મહદ્યોનિરહં બીજપ્રદઃ પિતા ॥૪॥

હે કૌંતેય ! મનુષ્ય આદિ સર્વ યોનિઓને વિષે સ્થાવરજંગમ જે જે પ્રાણીઓ અને પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે તે બધા મૂર્ત પદાર્થોની મૂળ માતા તે મહદ્ બ્રહ્મ—એટલે કે મહાન પ્રકૃતિ છે; તથા તેનું બીજ આપનારો સર્વનો પિતા હું છું. ૪

પરમેશ્વરને આધીન રહીને પ્રકૃતિ—પુરુષ, સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરે છે એ વાત કહી. હવે ચાર શ્લોકવડે પ્રકૃતિના સંયોગથી પુરુષને સંસાર થાય છે તે વિસ્તારથી કહે છે.

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસંભવાઃ ।

નિબધ્નંતિ મહાબાહો દેહે દેહિનમવ્યયમ્ ॥૫॥

હે મોટી ભુબવાળા અર્જુન! સત્ત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયા છે; અને તેઓજ નિર્વિકાર એવા આત્માને (ચૈતન્યાંશને) દેહમાં અહંભાવરૂપી અધ્યાસ કરાવીને તેને દેહની સાથે બાંધી લે છે-અર્થાત્ એ ગુણોજ પોતાના કાર્યરૂપ સુખદુઃખ તથા મોહ આદિની સાથે શુદ્ધ આત્માને જોડી વિકારી જીવાત્મા બનાવે છે.

હવે એ ગુણોત્તુ સ્વરૂપ તથા તે કેમ બાંધે છે તે કહે છે.

તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્પ્રકાશકમનામયમ્ ।

સુખસંગેન બધ્નાતિ જ્ઞાનસંગેન ચાનઘ ॥૬॥

હે નિષ્પાપ અર્જુન! પ્રકૃતિના એ ત્રણ ગુણોમાં સત્ત્વગુણ સ્પષ્ટિકમણિ જેવો સ્વચ્છ હોવાથી તે પ્રકાશમાન તથા ઉપદ્રવરહિત (શાંત) છે; માટે તે પોતાના કાર્યરૂપ સુખ તથા જ્ઞાનમાં જીવને આસક્ત કરીને તેઓની સાથે બાંધે છે-અર્થાત્ “હું સુખી છું, હું જ્ઞાની છું” એવા મનના ધર્મેને ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા પોતાના ધર્મ માની લે છે. ૬

રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ તૃષ્ણાસંગસમુદ્ભવમ્ ।

તન્નિબધ્નાતિ કૌંતેય કર્મસંગેન દેહિનમ્ ॥૭॥

હે કુંતાપુત્ર! રજગુણને લૌકિક પદાર્થમાં રાગ(પ્રીતિ) ઉપજવનારો જાણવો. અને તે અપ્રાપ્ત વસ્તુઓની તૃષ્ણા તથા પ્રાપ્ત વસ્તુ ઉપરની આસક્તિ વધારનારો હોવાથી દેહાભિમાનીને પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ ફળવાળાં સકામ કર્મોમાં બાંધે છે-અર્થાત્ લૌકિક પદાર્થોની તૃષ્ણા અને આસક્તિને લીધે કર્મોમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે રજગુણને લીધે થતી હોવાથી બંધનકારક નીવડે છે. ૭

તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં સર્વદેહિનામ્ ।

પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિસ્તન્નિવઘ્નાતિ ભારત ॥૮૮॥

હે ભરતવંશી અર્જુન! તમોગુણ તો અજ્ઞાનમાંથી (એટલે કે પ્રકૃતિના એક અંશરૂપ આવરણશકિતમાંથી) ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેથીજ તે દેહધારીઓને ભ્રમ ઉત્પન્ન કરી પ્રમાદ (ગાપ્રલપણું), આળસ અને નિદ્રા સાથે બાંધી લે છે. ૮

સત્ત્વ આદિ ગુણોનું પોતપોતાનાં કાર્ય કરવામાં વિશેષ સામર્થ્ય છે એ વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

સત્ત્વં સુખે સંજયતિ રજઃ કર્મણિ ભારત ।

જ્ઞાનમાવૃત્ય તુ તમઃ પ્રમાદે સંજયત્યુત ॥૯૧॥

દુઃખ, શોક ઇત્યાદિનાં કારણો સન્મુખ હોય તોપણ તે સમયે મનુષ્યમાં જે સત્ત્વગુણ વધેલો હોય તો તે તેને સુખ સાથેજ જોડે છે; જે તેનામાં રજોગુણ વર્તે તો હોય તો સુખ આદિનાં કારણો હોય તોપણ મનુષ્યને તે કર્મ-માં જોડે છે; અને જે તમોગુણ વર્તે તો હોય તો કોઈ અનુભવીનો ઉપદેશ અનાયાસે મળતો હોય તોપણ તમો-ગુણ તેમાં ધ્યાન નહિ લાગવા દેતાં પ્રમાદમાં—એટલે આળસ તથા ઉંઘ આદિમાં જોડે છે. ૯

રજસ્તમશ્ચાભિભૂય સત્ત્વં ભવતિ ભારત ।

રજઃ સત્ત્વં તમશ્ચૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥૯૦॥

હે ભરતવંશી! આગલાં અથવા નવાં કારણોને લીધે મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં કોઈ વાર રજોગુણ અને તમોગુણને દબાવી દઈને સત્ત્વગુણ પ્રબળ થાય છે; કોઈ વાર સત્ત્વગુણ તથા તમોગુણને દબાવી રજોગુણ પ્રબળ થાય છે; અને કોઈ વાર સત્ત્વગુણ તથા રજોગુણને દબાવીને તમોગુણ પ્રબળ થાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે જ્યારે જે જે ગુણ વધે છે, ત્યારે ત્યારે તે તે ગુણ પોતપોતાના રૂપ જ્ઞાન તથા સુખાદિમાં, તૃષ્ણા અને લોભા-

દિની સકામ પ્રવૃત્તિમાં અથવા આળસ અને નિદ્રાદિ-
કમાં માણસને જોડે છે. ૧૦

હવે સત્ત્વ આદિની વૃદ્ધિનાં ચિહ્નો ત્રણ પ્રલોકથી કહે છે.

સર્વદ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્ પ્રકાશ ઉપજાયતે ।

જ્ઞાનં યદા તદા વિદ્યાદ્વિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત ॥૧૧॥

આ દેહનાં જ્ઞાનેન્દ્રિયોરૂપી સર્વ દ્વારોમાં જ્યારે
સાત્ત્વિક સુખરૂપે અને જ્ઞાનરૂપે પ્રકાશ ઉપજે, ત્યારે
સત્ત્વગુણને વધેલો જાણવો. ૧૧

લોભઃ પ્રવૃત્તિરાંભઃ કર્મણામશમઃ સ્પૃહા ।

રજસ્યેતાનિ જાયંતે વિવૃદ્ધે ભરતર્ષભ ॥૧૨॥

હે ભરતકુલશ્રેષ્ઠ! રજેગુણ વધે ત્યારે આટલાં ચિહ્નો
ઉપજે છે:-(૧) લોભ-એટલે ધનાદિ પદાર્થો પ્રાપ્ત છતાં
અધિકાધિકની ઇચ્છા થવી તે; (૨) પ્રવૃત્તિ-એટલે
સકામ કામોમાં જોડાવું; (૩) આરંભ એટલે સકામ
કર્મેનો આરંભ; (૪) અશાંતિ-એટલે આ કામ પછી તે
કામ કરીશ, તે પછી પેલું કરીશ, એવા ઉત્તરોત્તર સંક-
લ્પવિકલ્પ કરવા તે; અને (૫) સ્પૃહા-એટલે ધનવૈભ-
વાદિ લૌકિક પદાર્થ મેળવવાની ઇચ્છા. ભાવાર્થ કે, આ
ચિહ્નો ઉપરથી રજેગુણની વૃદ્ધિ થયેલી જાણવી. ૧૨

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ।

તમસ્યેતાનિ જાયંતે વિવૃદ્ધે કુરુનંદન ॥૧૩॥

હે કુરુનંદન ! તમોગુણ વધે ત્યારે અપ્રકાશ (એટલે
સમજણનો નાશ); અપ્રવૃત્તિ (એટલે ઉદ્યમરહિત થવું);
પ્રમાદ (એટલે કર્તવ્યનું ધ્યાન ન રહેવું); અને મોહ
(એટલે મૂઠતા); આ ચિહ્નો થાય છે. ૧૩

મરણવેળા સત્ત્વાદિની વૃદ્ધિ થવાનું ક્ષણ હવે કહે છે.

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહમૃત્ ।

તદોત્તમવિદાં લોકાન્ અમલાન્પ્રતિપદ્યતે ॥૧૪॥

સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિમાં જેનો દેહ છૂટે છે, તે મનુષ્ય હિરણ્યગર્ભાદિને ઉપાસનારાઓને સુખાદિ ભોગવવાના સ્થાનરૂપ ઉજ્જવળ લોકને પામે છે. ૧૪

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસંગિષુ જાયતે ।

તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૂઢયોનિષુ જાયતે ॥૧૫॥

રજ્જેગુણની વૃદ્ધિમાં દેહ છૂટવાથી તે જીવ કર્મોમાં આસક્તિવાળાઓમાં જન્મે છે; તથા તમોગુણની વૃદ્ધિમાં દેહ છૂટવાથી તે પશુ આદિ મૂઢ યોનિમાં અવતરે છે. ૧૫

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાહુઃ સાત્ત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ।

રજસસ્તુ ફલં દુઃસ્વમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥૧૬॥

સાત્ત્વિક કર્મોનું* ફળ સાત્ત્વિક (સુખદાયક) અને નિર્મળ (નિર્દોષ) હોય છે; રજ્જેગુણી કર્મોનું ફળ દુઃખદાયક હોય છે તથા તમોગુણી કર્મોનું ફળ અજ્ઞાન એટલે મૂઢતા કહેલું છે. ૧૬

સત્ત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ।

પ્રમાદમોહો તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥૧૭॥

સત્ત્વગુણથી ઉપજતું જ્ઞાનરૂપી ફળ ધણા પ્રકાશવાળું અને સુખરૂપ હોય છે; રજ્જેગુણથી ઉપજતું લોભરૂપી ફળ દુઃખદાયક હોય છે, તથા તમોગુણનું ફળ પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાનરૂપ હોવાથી વધારે દુઃખદાયક હોય છે.

હવે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ વૃત્તિવાળાઓને જે જે ફળ થાય છે તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

ઊર્ધ્વં ગચ્છંતિ સત્ત્વસ્થા મધ્યે તિષ્ઠંતિ રાજસાઃ ।

જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થા અધો ગચ્છંતિ તામસાઃ ॥૧૮॥

જેઓ મુખ્યત્વે સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળા છે તેઓ ઉપરના લોકમાં જાય છે (એટલે કે સત્ત્વગુણની ઓછી વધતી

* સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ કર્મોનાં લક્ષણ આગળ અઠારમા અધ્યાયમાં કહેશે.

ખીલવણીના પ્રમાણમાં ઉત્તરોત્તર સો સોગણા આનંદ-
વાળા એવા ગંધર્વલોક, દેવલોક, પિતૃલોક આદિ
સત્યલોક સુધીના લોકોમાં જાય છે; રજોગુણી એટલે
તૃણાદિથી વ્યાકુળ મનવાળા લોકો મધ્યમાં (એટલે
કે મનુષ્યલોકમાં) રહે છે; અને પ્રમાદ, મોહ આદિ
તમોગુણી વૃત્તિવાળાઓ તેની અધિકતાના પ્રમાણમાં
તામિસ આદિ નરકોમાં જાય છે. ૧૮

એ પ્રમાણે પ્રકૃતિના ગુણોમાં આસક્ત થવાથી પ્રાપ્ત થતા સંસાર-
રતુ' વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું. હવે પ્રકૃતિ તથા આત્માની ભિન્નતા
જાણવાથી કર્તાવ્ય પ્રાપ્તવ્ય ચોખ્ખું સમજાઈ મોક્ષપ્રાપ્તિ સુગમ
થાય છે એ વાત શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રષ્ટાનુપશ્યતિ ।

ગુણેભ્યશ્ચ પરં વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥૧૯॥

જ્યારે મનુષ્ય જ્ઞાનવાન થઈને બુદ્ધિ આદિના રૂપમાં
પરિણામ પામેલા ગુણોસિવાય બીજા કશાને કર્તા જોતો
નથી; પણ ગુણોનેજ કર્મોના કર્તા દેખે છે; તથા મને પર-
માત્માને ત્રણે ગુણથી બુદ્ધો અને તેમનો સાક્ષી જાણે છે;
ત્યારેજ તે મને પામવાના માર્ગે આગળ ચાલી વધી શકે છે.

ગુણાનેતાનતીત્ય ત્રીન્દેહી દેહસમુદ્ભવાન્ ।

જન્મમૃત્યુજરાદુઃસ્વૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્રુતે ॥૨૦॥

જીવાત્મા, શરીરના આકારમાં પરિણમેલા આ
સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણને ઓળંગવાથીજ એ
ગુણોથી ઉપજનારાં જન્મમરણ તથા વૃદ્ધપણું આદિનાં
દુઃખોથી છૂટીને મોક્ષરૂપી અમૃત અનુભવે છે. ૨૦

હવે એવા ગુણાતીત જીવનમુક્તનાં લક્ષણ, આચાર તથા
ગુણાતીત થવાનો ઉપાય અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

કૈર્લિંગૈસ્ત્રીન્ ગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રભો ।

કિમાચારઃ કથં ચૈતાંસ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તતે ॥૨૧॥

હે પ્રભો! એ ત્રણ ગુણોને ઓળંગી ચૂકેલો ગુણા-
તીત પુરુષ કેવાં લક્ષણવાળો અને કેવાં આચરણવાળો
હોય છે? તથા કયા ઉપાયવડે તે આ ત્રણ ગુણોને
ઓળંગી જાય છે? તે કહેા. ૨૧

આ વાત અર્જુને બીજા અધ્યાયમાં પૂછી હતી અને શ્રીકૃષ્ણે
ઉત્તર પણ આપ્યો હતો; છતાં પણ અર્જુન પૂછે છે, તો તેની
જિજ્ઞાસા વધી છે તેથી વધુ વિસ્તારથી જાણવા માટે પૂછે છે; એવું
સમજીને ભગવાન બીજા અધ્યાયમાં આપેલા ઉત્તર કરતાં વિશેષ-
રૂપે અને વિલક્ષણ રીતે ગુણાતીત જીવનમુક્તનાં લક્ષણ છ શ્લોકથી
કહે છે. એમાં પ્રથમ એક શ્લોકથી ગુણાતીતનાં લક્ષણ કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાંડવ ।

ન દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥૨૨॥

હે પાંડવ! પ્રકાશ એટલે સત્ત્વગુણનાં કાર્યો, પ્રવૃત્તિ
એટલે રજ્જેગુણનાં કાર્યો અને મોહ એટલે તમોગુણનાં
કાર્યો આપો આપ અથવા કોઈ પણ પ્રકારે પ્રાપ્ત થયાં હોય,
અને તે દુઃખદાયક હોય તો પણ ગુણાતીત મનુષ્ય તેમનો
દ્વેષ કરતો નથી અને તે સુખદાયક હોય તથા નિવૃત્ત
થયાં હોય તો પણ તે તેમની ઈચ્છા કરતો નથી. ૨૨

એ પ્રમાણે જે ગુણાતીત હોય તે પોતેજ જાણી શકે એ
પ્રકારનું ગુણાતીતનું લક્ષણ પ્રથમ કહ્યું. હવે બીજાઓ પણ જાણી
શકે એવું લક્ષણ કહેવા માટે “ તેનું આચરણ કેવું હોય છે ” એ
બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર ત્રણ શ્લોકથી આપે છે.

ઉદાસીનવદાસીનો ગુણૈર્યો ન વિચાલ્યતે ।

ગુણા વર્તત્ત્વમ્મયેવ યોઽવતિષ્ઠતિ નેમ્ગતે ॥૨૩॥

ઉદાસીનની પેઠે સાક્ષીરૂપે રહ્યો થકો જે મનુષ્ય સત્ત્વ
આદિ ગુણનાં કાર્ય સુખદુઃખ આદિને લીધે સ્વરૂપથી
ચલાયમાન થતો નથી; પણ “ગુણોજ પોતાનાં સુખ-

દુઃખ આદિ કાર્યોને વિષે વર્તે છે, અને તેમની સાથે મારે કંઈ પણ સંબંધ નથી” એવા જ્ઞાનવડે જે સ્થિર રહે છે-અર્થાત્ અલાયમાન થતો નથી; ૨૩

સમદુઃખસુખઃ સ્વસ્થઃ સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ।

તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિંદાત્મસંસ્તુતિઃ ॥૨૪॥

જે પરમાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ પામેલો હોવાથી સુખ-દુઃખને સમાન ગણે છે; જે ઢેકું, પથ્થર અને સુવર્ણને સમાન ગણે છે; જે પ્રિય અને અપ્રિય સર્વ કોઈને સમાન ગણે છે; જે ધીરજવાળો છે તથા જેને પોતાની નિંદા અને સ્તુતિ સમાન છે; ૨૪

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।

સર્વારંભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥૨૫॥

જેને માન અને અપમાન તુલ્ય છે; જે મિત્રપક્ષ અને શત્રુપક્ષને સમાન ગણે છે; અને દૃષ્ટ ફળવાળા તથા અદૃષ્ટ ફળવાળા ઉદ્ધમોને તજી દેવાનો જેનો સ્વભાવ છે; તે પુરુષ ગુણાતીત (ત્રણ ગુણથી મુક્ત થયેલો-જીવનમુક્ત) કહેવાય છે. ૨૫

હવે તે કેવી રીતે ત્રણે ગુણને ઓળંગે છે તે વાત કહે છે.

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ।

સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥૨૬॥

જે મનુષ્ય અવ્યભિચારી ભક્તિરૂપી ઉપાયવડે મને પરમેશ્વરને સેવે છે, તેજ આ ત્રણ ગુણોને ઓળંગીને-અર્થાત્ તેનાથી મુક્ત થઈને બ્રહ્મભાવ પામવાને યોગ્ય થાય છે. ૨૬

બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ ।

શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય સુખસ્યૈકાંતિકસ્ય ચ ॥૨૭॥

કારણ કે જેમ સૂર્યનારાયણ એકઠા થયેલા ધરૂં

તેજની-અત્યંત પ્રકાશિત અગ્નિની-પ્રતિભાસ્પ છે; તેમ
હું પણ પરબ્રહ્મની પ્રતિભાસ્પ છું (અર્થાત્ ધનીભૂત
પરબ્રહ્મસ્પ છું); સદા સર્વદા મુક્ત હોવાથી ભોક્ષની
નિત્યમૂર્તિસ્પ છું; શુદ્ધ સત્ત્વગુણી હોવાથી ભોક્ષના
સાધનભૂત શાશ્વત ધર્મની મૂર્તિ છું; તથા પરમાનંદસ્પ
હોવાથી હું અપાર અનુપમને અખંડમુખની મૂર્તિ છું.

હરિઃ ॐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાષ્ટપનિષત્સુ બ્રહ્મ-
વિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ગુણત્રય-
વિભાગયોગો નામ ચતુર્દશોઽધ્યાયઃ ॥૧૪॥

ર્ષિત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો ગુણત્રયવિભાગયોગ
નામનો ચૌદમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૫ માં—રુષોત્તમયોગ

ચૌદમા અધ્યાયને અંતે એકનિષ્ઠ ભક્તિવાળોજ ત્રણે શુભોથી છૂટીને પ્રહ્લરૂપ થાય છે એમ કહ્યું; પરંતુ એ એકનિષ્ઠ ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યવિના પ્રાપ્ત થતી નથી. માટે વૈરાગ્યપૂર્વક જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાન હવે અઢી શ્લોકવડે વૃક્ષના રૂપકથી સંસારનું વર્ણન કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

ऊर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

હંદાંસિ યસ્ય પર્ણાનિ યસ્તં વેદ સ વેદવિત્ ॥૧૧॥

હે અર્જુન! જે સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ ઉંચું છે (એટલે કે ક્ષર તથા અક્ષર કરતાં પણ ઉત્તમ એવા પર-પ્રહ્લ પરમાત્મા જેના મૂળરૂપ છે;) જેની શાખા નીચે છે (એટલે કે હિરણ્યગર્ભ વગેરે જીવો જે વૃક્ષની શાખાઓ છે); તથા વેદોને જેનાં પાંદડાં કહ્યાં છે; (કારણ કે વેદોદ્ધારા અપાતી ધર્મ અધર્મની સમજણને લીધે કર્મપ્રજો મેળવવા સારૂ સર્વ જીવો એ સંસારરૂપી વૃક્ષનો આશ્રય લે છે;) એવા આ સંસારરૂપી વૃક્ષને (તે અનિત્ય હોવાથી) અશ્વત્થ પણ કહે છે અને (તે રહે ત્યાંસુધી પણ માત્ર પ્રવાહરૂપેજ અવિચિત્ત હોવાથી) તેને અવ્યક્ત પણ કહે છે. માટે જે કોઈ આ સંસારને એવો જાણે છે, તેજ વેદને યથાવત્ જાણે છે. ૧

અધશ્ચોર્ધ્વં પ્રસૃતાસ્તસ્ય શાખા ગુણપ્રવૃદ્ધા
વિષયપ્રવાલાઃ । અધશ્ચ જ્ઞાન્યનુસંતતાનિ કર્મા-

નુબંધીનિ મનુષ્યલોકે ॥૨॥

સત્ત્વગુણી, રજ્જેગુણી તથા તમોગુણી વૃત્તિઓરૂપી જલના સિંચનવડે પોષાઈને વધેલી, તથા શબ્દાદિ વિષયરૂપી કોમળ પાંદડાંવાળી એવી જે સંસારવૃક્ષની શાખાઓ (એટલે કે હિરણ્યગર્ભ આદિ જીવો) ઉપર તથા નીચે (એટલે કે દેવ અને પશુ આદિની ઉંચનીચ યોનિઓમાં) સર્વત્ર ફેલાયેલી છે; અને આ મનુષ્યલોકમાં પણ એ સંસારરૂપી વૃક્ષનાં ભોગની વાસનાઓરૂપી નાનાં મોટાં મૂળિયાં, ઉપર તથા નીચે (ઉંચનીચ સર્વ યોનિઓવિષે) વિસ્તાર પામેલાં છે.૨

ભાવાર્થ:—ઉપરના તથા નીચેના લોકમાં જે જે ભોગ પોતાના કર્માનુસાર ભોગવવાના હોય તે ભોગવી રહ્યા પછી તે જીવ પાછો ભોગોની તેવીજ વાસનાસહિત મનુષ્યલોકમાં આવે છે; અને પાછો પોતાની વાસના મુજબનાં કર્મોમાં જોડાય છે. કારણ બીજા લોકો તો ભોગભૂમિ છે અને આ મનુષ્યલોકમાંજ કર્મો કરી શકાય છે.

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે નાંતો ન ચાદિર્ન
ચ સંપ્રતિષ્ઠા । અશ્વત્થમેનં સુવિરૂઢમૂલમસંગશસ્ત્રં
દૃઢેન છિત્ત્વા ॥૩॥

મનુષ્યો આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું રૂપ જાણવા ઇચ્છતા નથી તેથીજ તેનો અંત ક્યાં છે અને શાથી થાય છે; તેની આદિ ઉત્પત્તિ ક્યાંથી, શાથી અને કેવી રીતે થાય છે; તથા તેની પ્રતિષ્ઠા અને સ્થિતિ કેવી, કેટલી અને શા વડે છે; તે ઇત્યાદિ તેઓ જાણી શકતા નથી. આવા કારણથી તેમનાથી આ સંસારરૂપી વૃક્ષને કાપી શકાતું નથી અને અનર્થકારક થયા કરે છે. માટે હે અર્જુન! તારે તો આ અત્યંત બદ્ધમૂળ થઈ ગયેલા સંસારરૂપી વૃક્ષથી ઉપરામ થઈને તથા અહંતા, મમતા અને

કર્મપ્રજ્ઞના ત્યાગરૂપી મજ્જ્યૂત શસ્ત્ર ધારણ કરીને તેને છેદીજ નાખવું જોઈએ.૩

તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તતિ ભૂયઃ । તમેવ ચાદ્યં પુરુષં પ્રપદ્યે યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૃતા પુરાણી ॥૪॥

અને એ સંસારવૃક્ષના અસલ મૂળરૂપ જે પરમાત્મ-પદ તેને શોધી કાઢીને એવો દઢ સંકલ્પ કરવો જોઈએ કે "જે પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્ય પ્રીતી સંસાર-માં આવતા નથી અને જે પરમાત્માના આધારપર આ સંસારની પ્રવૃત્તિ લાંબા કાળથી વિસ્તાર પામી છે; તે આદ્યપુરુષને શરણે હવે હું જાઉં છું."૪

એવી દઢ ઉપરામતા, અનન્ય નિષ્ઠા તથા સર્વભાવે પરમાત્મ-પરાયણતા જાગે નહિ ત્યાંસુધી તે પરમપદ પામી શકાતું નથી. એ વાત હવેના શ્રદ્ધાકથી વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ । દ્વંદ્વૈર્વિમુક્તાઃસુખદુઃખસંજૈર્ ગ-ચ્છંત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥૫॥

જેઓ માન અને મોહને તજી ચૂક્યા છે; જેણે વિષ-યાસક્તિરૂપી સંગદોષને જીતેલો છે; જેઓ સદા અધ્યા-ત્મ જ્ઞાનધ્યાનમાંજ નિષ્ઠાવાળા છે; જેઓ સર્વ પ્રકારની લૌકિક કામનાઓથી વિશેષ છૂટેલા છે; અને જેઓ ટાઢ, તડકો ઇત્યાદિ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પદાર્થોવડે અનુ-ભવાતાં સુખદુઃખાદિ સર્વ પ્રકારનાં દ્વંદ્વોથી વિમુક્ત થયેલા છે; એવા સર્વ પ્રકારે મોહમમતા આદિથી છૂટેલા મનુષ્યોજ તે અવિનાશી પદને પામી શકે છે.૫

ન તદ્દાસયતે સૂર્યો ન શશાંકો ન પાવકઃ ।
યદ્ભવા ન નિવર્તતે તદ્દામ પરમં મમ ॥૬॥

જે પદને સૂર્ય, ચંદ્રમા કે આગ પ્રકાશી શકતા નથી; અને જે પદને પામ્યા પછી યોગીઓ પાછા આવતા નથી; તેજ મારું પરમ ધામ (અનુપમ, સર્વશ્રેષ્ઠ અને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ) છે. ૬

આપના સ્વરૂપને પામનારા પાછા નજ જન્મતા હોય, તે “સતિ સંપદ્ય ન વિદુઃ સતિ સંપદ્યામહૃ પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને પામેલા જાણતા નથી કે અમે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયા છીએ.” આ શ્રુતિ પ્રમાણે તો સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તથા પ્રલયકાળમાં રહેનારા પણ પરમાત્માને પામેલા ઠરે અને તેમનો પણ જન્મ ન થવો જોઈએ. કેમકે એ સુષુપ્તિ તથા પ્રલયની અવસ્થામાં તેઓ પોતાને જાણી શકતા નથી. આવી શંકા થતાં સંસાર ક્રોને ને શાથી પ્રાપ્ત થાય છે તે હવે પાંચ શ્લોકથી કહે છે.

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ ।

મનઃષ્ટાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥૭॥

મારોજ એક સનાતન અંશ કે જે અવિદ્યાવડે જીવ-રૂપ થયો છે, તે તો સંસારીતરીકે સદા પ્રસિદ્ધ છે. સુષુપ્તિ તથા પ્રલયકાળે એ જીવ પ્રકૃતિમાં લય થયેલા એવા મનને, જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, કર્મેન્દ્રિયોને તથા પ્રાણને આ સંસારમાં ભોગ ભોગવવા માટે આકર્ષે છે. ૭

ભાવાર્થ:—જીવ એ મારોજ અંશ છે, તેથી સુષુપ્તિ તથા પ્રલયસમયે પણ તે મારામાંજ લય પામે છે; પરંતુ તે અવિદ્યા તથા વાસનાવાળો હોવાથી મારા પ્રકૃતિથી વિંટાયલા માયાવિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં લય પામે છે; મારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં લય પામતો નથી. આથી એવા મનુષ્યો, મારી પ્રકૃતિમાં લય થયેલી તેમની ઇન્દ્રિય આદિ ઉપાધિઓને (સંસારભોગ ભોગવવા માટે) તેમાંથી પાછી ખેંચી લે છે; અને ઉપર કહેલાં લક્ષણવાળો જ્ઞાની ભક્ત તો મારા શુદ્ધ સ્વરૂપને પામતો હોવાથી ૫રી આ સંસારમાં આવતો નથી.

શરીરં યદ્વાપ્નોતિ યન્નાપ્યુત્ક્રામતીશ્વરઃ ।

ગૃહીત્વૈતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગંધાનિવાશયાત્ ॥૮૮॥

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ગ્રાણમેવ ચ ।

અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિષયાનુપસેવતે ॥૯૧॥

દેહ આદિનો સ્વામી જીવાત્મા કર્મને વશ હોવાથી તે જ્યારે પૂર્વના શરીરમાંથી નીકળીને બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે; ત્યારે-જેમ વાયુ પુષ્પ આદિકમાંથી મુગંધના સૂક્ષ્મ અણુઓને લઇને જાય છે તેમ-તે પણ પ્રથમના શરીરમાંથી અંતઃકરણસહિત ઈંદ્રિયોને સાથે લેતો જાય છે અને ત્યાં પહોંચે, તેજ ઈંદ્રિયો તથા અંતઃકરણનો આશ્રય લઇને શબ્દાદિ વિષયોને ભોગવે છે. ૮, ૯

આ રીતે કાર્ય અને કારણના સમુદાયરૂપ દેહથી જુદા એવા આત્માને સૌ કોઈ શાથી જાણતા નથી ? તે હવે કહે છે.

ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં વાઽપિ ભુંજાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ।

વિમૂઢા નાનુપશ્યંતિ પશ્યંતિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥૧૦॥

પરંતુ એવી રીતે મન ઈંદ્રિયો સહિત એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જઈ વિષયોને ભોગવનારા અદૃશ્ય જીવાત્માને અજ્ઞાની મૂઢ લોકો જાણી શકતા નથી; માત્ર જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુવાળાજ જાણી શકે છે. ૧૦

યત્ન કરનારાઓમાં પણ જેમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું હોય તેવાજ તેને એ રૂપે જાણી શકે છે, એ વાત હવે કહે છે.

યતંતો યોગિનશ્ચૈનં પશ્યંત્યાત્મન્યવસ્થિતમ્ ।

યતંતોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પશ્યંત્યત્રેતસઃ ॥૧૧॥

ધ્યાન અને શાસ્ત્રાદિવડે પ્રયત્ન કરનારામાં પણ કેટલાક શુદ્ધ ચિત્તવાળા યોગીઓજ શરીરમાં રહેલા આ આત્માને યથાવત્ જાણી શકે છે અને બીજા અશુદ્ધ ચિત્તવાળા તેો યત્ન કરવા છતાં પણ એ આત્માને જાણી શકતા નથી. ૧૧

હવે અનંત શક્તિરૂપે પરમાત્માનું નિરૂપણ કરે છે.

યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્ધામયતેઽસ્વિલમ્ ।

યચ્ચંદ્રમાસિ યચ્ચામૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥૧૨॥

સૂર્યમાં રહેલું જે તેજ અખિલ જગતને પ્રકાશ આપે છે અને જે તેજ ચંદ્રમાં તથા અગ્નિમાં રહેલું છે; તે તેજ પણ માફ જ બાળુ. ૧૨

ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ।

પુષ્ણામિત્રૌષધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥

પૃથ્વીમાં રહીને હુંજ મારા બળવડે સર્વ ભૂતોને ધારણ કરું છું અને હુંજ રસાત્મક ચંદ્ર થઈને યવ, ડાંગરાદિ સર્વ ઔષધિઓને પોષું છું. ૧૩

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ।

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥૧૪॥

હું વૈશ્વાનર જઠરાગ્નિ થઈને પ્રાણીમાત્રના દેહમાં રહું છું અને જઠરાગ્નિને દીપક એવા પ્રાણ તથા અપાનવાયુ સાથે રહીને પ્રાણીઓના ભક્ષ્ય, પેય, લેહ્ય અને ચોષ્ય, એ ચારે પ્રકારના* અન્નને પચાવું છું.

સર્વસ્ય ત્રાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટો મત્તઃ સ્મૃતિ-
જ્ઞાનમપોહનં ચ । વેદૈશ્ચ મર્વૈરહમેવ વેદ્યો વેદાંત-
કૃદ્વેદવિદેવ ત્રાહમ્ ॥૧૫॥

સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં અંતર્યામીરૂપે હું પ્રવેશ કરીને રહેલો છું તેથીજ તેમને પૂર્વે અનુભવેલી વસ્તુઓની સ્મૃતિ, વિષય અને ઇંદ્રિયોના સંયોગથી થયેલું

* રોટલી આદિ જે આવીને ખવાય તે ભક્ષ્ય; જળાદિ પીવાના પદાર્થ તે પેય; ગોળ, મધ, દાળ વગેરે ચાટવાના પદાર્થ તે લેહ્ય; અને શેરડી વગેરે ચૂસવાના પદાર્થ તે ચોષ્ય.

જ્ઞાન, તથા એ બન્નેનો વિનાશ; એ સર્વ મારાવડેજ થાય છે. વળી સર્વ વેદોવડે બાણવા યોગ્ય વસ્તુ તથા વેદાંતનો કર્તા, પ્રવર્તક અને વેદનો અર્થ બાણનાર પણ હુંજ છું. ૧૫

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર એવ ચ ।

ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ ક્ષુદ્રસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥૧૬॥

આ સંસારમાં ક્ષર અને અક્ષર એવા બે પદાર્થ પ્રસિદ્ધ છે. એમાં બ્રહ્માથી માંડીને સ્થાવરસુધીનાં સર્વ શરીરો ક્ષર (નાશવંત) કહેવાય છે; અને જે એતન પદાર્થ શરીરો નાશ થયા છતાં પણ પર્વતની પેઠે અડગ-અચળ રહે છે તેને વિવેકીઓ ક્ષુદ્રસ્થ અને અક્ષર (નાશરહિત) કહે છે. ૧૬

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ।

યો લોકત્રયમાવિશ્ય વિમર્ત્યવ્યય ईશ્વરઃ ॥૧૭॥

જેને શ્રુતિઓએ “ પરમાત્મા ” કહેલા છે; જે સર્વના નિયંતા તથા વિકારરહિત છે; તથા જે ત્રણે લોકમાં પ્રવેશ કરીને તેનું પાલન પોપણ કરે છે; તે તો વળી ક્ષર અને અક્ષર બન્નેથી વિલક્ષણ તથા અતિ ઉત્તમ પુરુષ છે.

યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમ્ અક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ।

અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥૧૮॥

જે નિત્યમુક્તપણાને લીધે હું આ ક્ષર એટલે જડ-વર્ગને ઓળંગી ગયો છું; તથા સર્વના નિયંતાપણાને લીધે એતન એવા જીવવર્ગથી પણ હું ઉત્તમ છું તેથીજ હું આ લોકમાં તથા વેદમાં “ પુરુષોત્તમ ” એવા નામથી પ્રખ્યાત છું. ૧૮

શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-સ વા અયમાત્મા સર્વસ્ય વશી સર્વસ્યેજ્ઞાનઃ । સર્વસ્યાધિપતિઃ સર્વમિદં પ્રજાસ્તિ ॥ અર્થાત્ આ પરમાત્માજ સર્વને વશ રાખનાર, સર્વના

નિયંતા અને સર્વના અધિપતિ છે; અને તેજ આ સર્વ જગતનું શાસન કરે છે.

યો મામેવમસંમૂઢો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ।

સ સર્વવિદ્ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥૧૯॥

હે ભરતવંશી અર્જુન ! ઉપર પ્રમાણે જે મનુષ્ય મોહરહિત અને નિશ્ચળ બુદ્ધિવાળો થઈને મારા એ પુરુષોત્તમ રૂપને જાણે છે તે સર્વજ્ઞ છે; કેમકે તેજ સર્વ ભાવથી મને ભજી શકે છે. ૧૯

इति गुह्यतमं शास्त्रम् इदमुक्तं मयानघ ।

एतद्ब्रुह्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥२०॥

હે નિર્દોષ અર્જુન ! એ પ્રમાણે મેં તને આ છાનામાં છાનું શાસ્ત્ર કહ્યું છે, કે જેને જાણીને હે ભારત ! હરકોઈ મનુષ્ય બુદ્ધિમાન તથા કૃતાર્થ થઈ શકે છે; તો તું થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ? ૨૦

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो

नाम पंचदशोऽध्यायः ॥१५॥

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો પુરુષોત્તમયોગ

નામનો પંદરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૬ મો—દૈવાસુરસંપદ્વિભાગયોગ

પંદરમા અધ્યાયની અંતે કહ્યું છે કે, આ ગુપ્ત શાસ્ત્રને બાણી હરકોઈ મનુષ્ય બુદ્ધિમાન તથા કૃતાર્થ થઈ શકે છે; પણ એ ઉપરથી અર્જુનને એવી જિજ્ઞાસા થઈ કે, એ ગુહ્ય શાસ્ત્રને બાણવાનો અધિકારી કોણ અને અનધિકારી કોણ ? તેથી એનો વિવેક આ અધ્યાયમાં સમજાવે છે. કોઈ પણ વિષય બાણ્યા પછી તે મેળવવાની યોગ્યતા બાણવાની ઇચ્છા થવી સ્વાભાવિક છે. ભટ્ટમીમાંસકે કહ્યું છે કે:—મારો યો યેન વૌઢવ્યઃ સ પ્રાગાંદોલિતો યદા । તદા કસ્તસ્ય વૌઢતિ શક્યં કર્તુ નિરૂપણમ્ ॥ અર્થાત્ ઉપાડવાનો ભાર જે પ્રથમથી તોળી રાખ્યો હોય તો તે કોણ ઉપાડી શકશે તેનો નિર્ણય અટ થઈ શકે છે. માટે તત્ત્વજ્ઞાનના અધિકારીમાં દૈવી સંપત્તિરૂપે જે યોગ્યતા હોવી જોઈએ તે વાત પ્રથમ કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિજ્ઞાનિયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥૧॥

અહિંસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાંતિરપૈશુનમ્ ।

દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં હ્રીરત્રાપલમ્ ॥૨॥

તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ।

ભવંતિ સંપદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત ॥૩॥

નિર્ભયપણું, અંતઃકરણની વિશુદ્ધિ, જ્ઞાનયોગમાં (આત્મજ્ઞાનના ઉપાયમાં) વિશેષ નિષ્ઠા, દાન, દમ (ઈંદ્રિયોનો નિગ્રહ), યજ્ઞ (બ્રહ્મયજ્ઞ, જ્ઞાનયજ્ઞ, જપયજ્ઞ, દર્શન-પૂર્ણમાસ આદિ યજ્ઞ કરવા તે), સ્વાધ્યાય, તપ (આંદ્રા-

યજ્ઞાદિ વ્રત કરવાં તે), આર્જવ (સરળતા, અંદરનો ભાવ ન છુપાવતાં મનમાં હોય તેણું કહેવાનો સ્વભાવ), અહિંસા (મન વાણી તથા શરીરથી કોઈને પીડવું નહિ તે), સત્ય (સાચું હિતકારી અને પ્રિય બોલવું તે), અક્રોધ (પોતાની ઈચ્છામાં અંતરાય થતાં મનમાં ક્રોધ ન લાવવો તે), ત્યાગ, ચિત્તની શાંતિ, અનિદકપણું (કોઈની પછવાડે તેના દોષ ન કહેવા), દીનદુઃખીઓ ઉપર દયા, અલોલુપતા (લોલુપતા ન રાખવી-લોભ ન રાખવો), કોમળતા, અકૃત્ય કરવામાં લોકલજ્જ, અચપળતા (વ્યર્થ ચેષ્ટા ન કરવી), તેજસ્વિતા, ક્ષમા (અપમાન થવા છતાં ક્રોધ ન કરવો), ધૈર્ય (દુઃખાદિથી નહિ ગભરાતાં ચિત્તને સ્થિર રાખવું તે), શૌચ (બાહ્ય તથા આંતરિક શુદ્ધિ), અદ્રોહ (કોઈને નુકસાન કરવાની ઈચ્છા ન કરવી), નાતિમાનિતા (પોતામાં પૂજ્યપણાનું અભિમાન નહિ કરવું), એ છઠ્ઠીસ ગુણો અથવા લક્ષણો હે ભરતવંશી અર્જુન! દેવોને યોગ્ય એવી દેવી સંપત્તિવાળાઓને ત્યાં જન્મેલામાં (અર્થાત્ જેનું કલ્યાણ થવાનું હોય એવા મનુષ્યમાં) હોય છે. ૧-૩

દેવી સંપત્તિ કહી. હવે આસુરી સંપત્તિ કહે છે.

દંભો દર્પોઽભિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ।

અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પાર્થ સંપદમાસુરીમ્ ॥૪૧॥

દંભ (ડોળ દેખાડવો તે), દર્પ (ધન અને વિદ્યાદિનો ગર્વ), અતિમાનિતા (પોતાને વિષે પૂજ્યપણાનું અભિમાન), ક્રોધ, નિર્દયતા, અજ્ઞાન, આટલાં લક્ષણ હે પૃથાના પુત્ર! આસુરી સંપત્તિવાળાને ત્યાં જન્મેલા મનુષ્યમાં-અર્થાત્ જેનું અહિત થવાનું હોય તેનામાં હોય છે.

દૈવી સંપદ્વિમોક્ષાય નિબંધાયાસુરી મતા ।

મા શુચઃ સંપદં દૈવીમભિજાતોઽસિ પાંડવ ॥૫૧॥

દૈવી સંપત્તિ મોક્ષને માટે, અને આસુરી સંપત્તિ અંધનને વધારવા માટે બનાયલી છે-અર્થાત્ દૈવી સંપત્તિવાળો તત્ત્વજ્ઞાનનો અધિકારી છે; અને આસુરી સંપત્તિવાળો તો સદા સંસારીજ છે. માટે હે પાંડુના પુત્ર અર્જુન ! તું શોક કર નહિ. કારણ કે તું દૈવી સંપત્તિમાં જન્મેલો છે. ૫

દ્વૌ ભૂતમર્ગો લોકેઽસ્મિન્દૈવ આસુર એવ ચ ।

દૈવો વિસ્તરશઃ પ્રોક્ત આસુરં પાર્થ મે શ્રુણુ ॥૬॥

આ સંસારમાં દૈવી અને આસુરી એવા જે બે પ્રકારના પ્રાણીઓ ઉપજે છે; તેમાં દૈવી જીવોવિષે વિસ્તારથી કહ્યું. હવે હે પાર્થ ! આસુરી જીવોવિષે મારી પાસે વિસ્તારથી સાંભળ. ૬

હવેના આર શ્લોકમાં આસુરી સંપત્તિ વિસ્તારથી વર્ણવે છે. એ આસુરી જીવોમાં રાક્ષસી જીવો પણ સમજ લેવા.

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ જના ન વિદુરાસુરાઃ ।

ન શૌચં નાપિ ચાત્તારો ન સત્યં તેષુ વિદ્યતે ॥૭॥

આસુરી મનુષ્યો ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ તથા અધર્મની નિવૃત્તિ કરવાનું જાણતાજ નથી. તેથી તેઓમાં પવિત્રતા, સદાચાર તથા સત્ય હોતાં નથી. ૭

તેઓ ધર્મની પ્રવૃત્તિ તથા અધર્મની નિવૃત્તિ કેમ નહિ જાણતા હોય ? ધર્મ તથા અધર્મની વ્યવસ્થા તેઓ ન માને તો જગતમાં જણાતા સુખદુઃખની વ્યવસ્થા કેવી રીતે માનતા હશે ? વળી તેઓ શૌચ તથા સદાચાર આદિ શાથી નહિ પાળતા હોય ? તેઓ ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ નહિ માને તો જગતની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે માને છે ? એ વાત હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

અમત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્ ।

અપરસ્પરસંભૂતં કિમન્યત્કામહૈતુકમ્ ॥૮॥

તે આસુરી ગુણવાળાઓ કહે છે કે, આ જગતમાં વેદાદિક કોઈ પણ ધર્મગ્રંથ પ્રમાણભૂત નથી; વેદના

કર્તાઓ તો ભાંડ, ધુતારા તથા રાક્ષસો છે; ધર્મ અને અધર્મની વ્યવસ્થાનું કશું પ્રયોજન નથી (અર્થાત્ આ જગતમાં સુખી અને દુઃખી મનુષ્યો જણાય છે, તેનું કારણ ધર્માધર્મ નહિ પણ સ્વભાવથીજ જગતની એવી વિચિત્ર રચના છે.) આ જગતનો કર્તા ઇશ્વર નથી; પણ સ્ત્રીપુરુષના સંયોગથી ઉપજે છે, તેથી જગત ઉપજવામાં સ્ત્રીપુરુષનો કામજ પ્રવાહરૂપે કારણ છે; ખીનું હોય પણ શું ! અર્થાત્ ખીનું કાંઈ પણ કારણ નથી.૮

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥

એવા ચાર્વાકાદિના મતનો આશ્રય કરવાથી મલિન ચિત્તવાળા, અલ્પ બુદ્ધિવાળા, કેવળ પ્રત્યક્ષનેજ પ્રમાણ માનનારા તથા હિંસાવાળાં કર્મ કરનારા મૂઢ લોકો આ જગતમાં કેવળ નાશ કરવા માટે શત્રુરૂપેજ જન્મે છે.૯

काममाश्रित्य दुष्पूरं दंभमानमदान्विताः ।

मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्तते शुचिव्रताः ॥१०॥

એવા કામનો આશ્રય કરીને દંભ, માન અને મદથી ભરેલા આસુરી લોકો મદ્યમાંસાદિ અપવિત્ર વસ્તુઓના ઉપયોગવાળાં અપવિત્ર વ્રતો કરે છે; તથા મોહને લીધે, કદી પૂરી થાય નહિ પણ વધતીજ ચાલે એવી ભોગે-ચ્છાઓને પૂરી કરવા માટે અયોગ્ય માર્ગ, તથા શાસ્ત્રવિરુદ્ધ નિયમોને આધીન થતા ચાલીને ખોટાંજ કામોમાં પ્રવર્તે છે.૧૦

चिंतामपरिमेयां च प्रलयांतामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥११॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईदृन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥१२॥

જેનો મરણ થયેજ છેડો આવે એવી અપાર ચિંતા-
ઓમાં ડૂબેલા-અર્થાત્ નિરંતર ચિંતાતુર રહેનારા; પદા-
ર્થોના ભોગનેજ પરમ પુરુષાર્થ માનનારા-અર્થાત્ મનુ-
ષ્યને માટે એ વિના બીજે પુરુષાર્થ નથી એવું માનનારા;
અનેક પ્રકારની સેંકડો આશાઓના પાશથી બંધાયેલા;
તથા કામક્રોધાદિને આધીન રહેનારા એ આસુરી મનુ-
ષ્યો, અનેકવિધ ભોગવૈભવને માટે ચોરી ઇત્યાદિ અની-
તિને રસ્તે પણ ધનના ઢગ એકઠા કરવા ઇચ્છે છે. ૧૧, ૧૨

હવે ચાર શ્લોકથી આસુરી જીવોનાં મનોરાજ્ય કહે છે.

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥૧૩॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥૧૪॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्तिसदृशो मया ।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥૧૫॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥૧૬॥

આજે મેં આ વસ્તુ તો મેળવી, હવે અમુક મનોરથ
પાર પાડીશ; આટલું ધન તો મારી પાસે છે; અને આટ-
લું હવે પછી મળશે; મેં આ શત્રુને માર્યો, હવે બીજા-
ઓને પણ મારીશ; હું આ સર્વનો સ્વામી, પૂજનીય
અથવા નભાવવાવાળો છું; હું આ ભોગો અથવા સત્તા
ભોગવનારો છું; હું કૃતકૃત્ય થયેલો છું; હું બળવાન
તથા સુખી છું; હું દ્રવ્ય આદિ સંપત્તિથી ભરપૂર છું;
હું કુળવાન અથવા જથાવાળો છું; મારા જેવો બીજો
છેજ કોણ? હું યજ્ઞયાગાદિ કરીને બીજાઓ કરતાં વિશેષ
પ્રતિષ્ઠા મેળવીશ; મારી કીર્તિ ગાનારાઓને દાન આપી-

શ અને પ્રસન્ન થઈશ; આમ અજ્ઞાનને લીધે મોહને વશ થયેલા, અનેક મનોરથોમાં ભ્રમિત થયેલા, જળમાં મત્સ્ય ક્ષાય તેમ મોહરૂપી જળમાં પ્રસાઈ ગયેલા, તથા ભોગવૈભવમાં અતિ આસક્ત રહેનારા એ આસુરી લોકો તો અપવિત્ર નરકમાંજ પડે છે. ૧૩-૧૬

આત્મસંભાવિતાઃ સ્તબ્ધા ધનમાનમદાન્વિતાઃ ।

યજંતે નામયજ્ઞૈસ્તે દંભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥૧૭॥

અહંકારં બલં દર્પં કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ ।

મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદ્વિષંતોઽમ્યસૂયકાઃ ॥૧૮॥

પોતાની બડાઈ કરનારા—અથવા આપોઆપ પૂજ્ય બની બેઠેલા; ઉદ્ધત (અનગ્ર); ધન અને માનાદિકના મદવાળા; અહંકાર, શરીરબળ, ગર્વ, કામ અને ક્રોધ આદિ દુર્ગુણોનો આશ્રય કરનારા; સન્માર્ગે ચાલનાર ઉપર ઈર્ષ્યા અથવા દોષારોપ કરવારૂપે (તેના દેહમાં ચૈતન્યાંશરૂપે વસેલો જે હું તેની) મારી—પરમાત્માનીજ ઈર્ષ્યા અને નિંદા કરનારા; એવા આસુરી જીવો માર્ગ યજન કરે તોપણ તે શ્રદ્ધાથી નહિ પરંતુ દંભથી, શાસ્ત્ર-વિધિ છોડીને તથા નામમાત્રનાજ યજ્ઞોવડે કરે છે.

તાનહં દ્વિષતઃ ક્રૂરાન્ સંસારેષુ નરાધમાન્ ।

ક્ષિપામ્યજસ્રમશુભાનાસુરીષ્વેવ યોનિષુ ॥૧૯॥

એવા મારો દ્વેષ કરનારા તથા ક્રૂર સ્વભાવવાળા તે અધમ પુરુષોને જન્મમરણના માર્ગરૂપ આ સંસારમાં અતિ ક્રૂર એવી વ્યાધાદિકની અત્યંત નીચ આસુરી યોનિઓમાં હું સદા નાખું છું. ૧૯

આસુરીં યોનિમાપન્ના મૂઢા જન્મનિ જન્મનિ ।

મામ પ્રાપ્યૈવ કૌંતેય તતો યાંત્યધર્માં ગતિમ્ ॥૨૦॥

હે કુંતાના પુત્ર! એવી આસુરી યોનિને પામેલા તે

મૂઠ લોકો પ્રત્યેક જન્મે મને અથવા મને પામવાના ઉપાયરૂપ સન્માર્ગને નહિ પામતાં એનાથી પણ વધારે હલકી ગતિને પામે છે. ૨૦

ઉપર કહેલા આસુરી દોષોમાં પણ એ સર્વ દોષના મૂળભૂત એવા ત્રણ દોષ તો અવશ્ય તજવા જોઈએ તે હવે કહે છે.

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્ત્રયં ત્યજેત્ ॥૨૧

કામ, ક્રોધ અને લોભ, એ ત્રણ તો સાક્ષાત્ નરકનાજ દ્વારરૂપ છે. કેમકે એ તો જીવાત્માને નીચથી પણ નીચ થોડાં આપીને તેનો નાશ કરનારા છે. માટે એ ત્રણે દ્વાર અવશ્ય તજવાં જોઈએ. ૨૧

एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमोद्धारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥૨૨॥

કેમકે હું કુંતાપુત્ર! નરકના દ્વારરૂપ એ કામ, ક્રોધ અને લોભથી જે છૂટ્યો હોય તેજ પોતાના કલ્યાણના સાધનરૂપ તપ, યોગ ઇત્યાદિ આચરી શકે છે; અને પરમગતિને પામી શકે છે. ૨૨

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥૨૩॥

જે પુરુષ શાસ્ત્રવિહિત ધર્મમાર્ગ ત્યજીને ઇચ્છા પ્રમાણેજ વર્તે છે; તે નથી પામતો તત્ત્વજ્ઞાન, નથી પામતો સુખશાંતિ કે નથી પામતો પરમગતિ. ૨૩

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्मकर्तुमिहार्हसि ॥૨૪॥

માટે કરવા યોગ્ય 'કાર્ય'ની અને ન કરવા યોગ્ય 'અકાર્ય'ની વ્યવસ્થા કરવામાં તારે શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ ધર્મશાસ્ત્રનેજ પ્રમાણભૂત જાણવાં; તથા શાસ્ત્રે વિધાન

કરેલાં કર્મ જાણીને પોતાના અધિકારને અનુસરતાં
કર્તાવ્ય કરવાં જોઈએ. ૨૪

ભાવાર્થ:—અત્યારે તારે અર્જુનને માટે કર્મયોગજ
(નિષ્કામભાવે યુદ્ધકાર્ય કરવું એજ) યોગ્ય છે. કેમકે
એથી જ ઈશ્વરકૃપા, ચિત્તશુદ્ધ, તત્ત્વજ્ઞાન અને પરાભક્તિ
પામીને મોક્ષનો અધિકારી થઈશ.

હરિ: ॐ તત્મદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂત્રપનિષત્સુ બ્રહ્મ-
વિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે દૈવાસુર-
સંપદ્ધિભાગયોગો નામ ષોડશોઽધ્યાયઃ ॥૧૬॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો દૈવાસુરસંપદ્ધિભાગયોગ
નામનો સોળમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

अध्याय १७ मो-श्रद्धात्रयविभागयोग

सोणमा अध्यायनी अंते “ यः शास्त्राविधिमुत्सृज्य ” એ શ્લોકમાં શાસ્ત્રવિધિને તણ યથેચ્છ વર્તનારનો અનધિકાર કહ્યો. હવે શાસ્ત્રવિધિ તણને ઇચ્છા પ્રમાણે નહિ પણ શ્રદ્ધાથી વર્તનારનો અધિકાર છે કે નહિ ? એણું અર્જુન પૂછે છે.

अर्जुन उवाच । अर्जुन કહે છે:—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१॥

હે કૃષ્ણ! જ્યેઓ દુઃખરૂપ સમજીને, આજસને લીધે અથવા શાસ્ત્રવિધિના અજ્ઞાનને લીધે કેવળ ચાલતી આવેલી આચારપરંપરા પ્રમાણેજ કોઈ દેવતાનું શ્રદ્ધાપૂર્વક યજનપૂજન કરે છે, તેઓની ગતિ શી થાય છે? તેઓનું તે યજનપૂજન સત્ત્વગુણી, રજોગુણી કે તમોગુણી કહેવાય? તે કહો. ૧

ભાવાર્થ:—શ્રદ્ધા પોતે તો સત્ત્વગુણી છે; પણ તેની સાથે જોડાયેલો શાસ્ત્રનો અનાદર તથા આજસ, એ તમોગુણનું કાર્ય હોવાથી અર્જુને પૂછ્યું કે, એ પ્રવૃત્તિ કયા પ્રકારની કહેવાય? તાત્પર્ય કે, શ્રદ્ધા જો સત્ત્વગુણીજ ગણાતી હોય તો તો શ્રદ્ધાવાળો મનુષ્ય સાત્ત્વિક અને અધિકારીજ ગણાય; અને જો તે શ્રદ્ધા સત્ત્વગુણી ન હોય તો તે સાત્ત્વિક તથા અધિકારી ગણાય નહિ.

श्रीभगवानुवाच । श्रीभगवान કહે છે:—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां श्रुणु ॥२॥

હે અર્જુન! શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય સમજીને પરમેશ્વર-પૂજન આદિ કરનારની શ્રદ્ધા તો માત્ર સાત્ત્વિક-નીજ હોય છે; પણ જે મનુષ્યો શાસ્ત્રજ્ઞાન નહિ હોવાથી માત્ર લોકાચાર પ્રમાણે જ દેવપૂજાદિ કરે છે; તેઓની તે પૂર્વ-સંસ્કાર પ્રમાણેની શ્રદ્ધા સત્ત્વગુણી, રજ્જેગુણી અને તમોગુણી, એમ ત્રણ પ્રકારની હોય છે, તે તું સાંભળ. ૨

ભાવાર્થ:—શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવ્યા પછી પોતામાં રાજસ કે તામસ ગુણસ્વભાવ જણાય, તો પ્રયત્ન કરીને તેનો પણ વિજય કરી શકાય છે; પણ જ્યાં શાસ્ત્રોક્ત વિવેક હોય નહિ, ત્યાં તો કેવળ પૂર્વના સંસ્કાર પ્રમાણેની જ શ્રદ્ધા હોય, એટલે તે ત્રણ પ્રકારની હોય છે.

શ્રદ્ધા તો સત્ત્વગુણીજ કહેવાય છે, છતાં આપ તેને ત્રણ પ્રકારની કેમ કહો છો? એવી શંકા થતાં ભગવાન હવે કહે છે કે, શ્રદ્ધા સત્ત્વગુણી તો છેજ, પરંતુ તે રજ્જેગુણ અને તમોગુણથી મિશ્રિત હોવાથી તથા રજ્જેગુણી અને તમોગુણી પુરુષોમાં પણ તે રહેતી હોવાથી શ્રદ્ધા પણ ત્રણ પ્રકારની છે.

સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત ।

શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષો યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ ॥૩॥

હે ભરતવંશી અર્જુન! વિવેકીને તેમજ અવિવેકીને પણ શ્રદ્ધા તો હોય છે. પરંતુ બુદ્ધિ તથા ગુણોની વધવટને લીધે ત્રણ પ્રકારની હોય છે. આથી જે મનુષ્ય જે પ્રકારની શ્રદ્ધાવાળો હોય છે, તે મનુષ્ય તેવી શ્રદ્ધાવાળો ગણાય છે. જેમકે અધિક સત્ત્વગુણવાળાની શ્રદ્ધા 'સાત્ત્વિક શ્રદ્ધા' કહેવાય છે; અધિક રજ્જેગુણવાળાની શ્રદ્ધા 'રાજસ શ્રદ્ધા' કહેવાય છે અને તમોગુણ વિશેષ હોય તેની શ્રદ્ધા 'તામસ શ્રદ્ધા' કહેવાય છે. ૩

હવે કાર્યના ભેદથી ગુણોનો ભેદ દર્શાવે છે.

યજંતે સાત્ત્વિકા દેવાન્યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ ।

પ્રેતાન્મૃતગણાંશ્રાન્યે યજંતે તામસા જનાઃ ॥૪॥

સાત્ત્વિક મનુષ્ય સાત્ત્વિક દેવાને પૂજે છે; રજ્જેગુણી મનુષ્યો યજ્ઞ અને રાક્ષસાદિ રાજસી દેવાને પૂજે છે; તથા તામસ મનુષ્યો તામસી પ્રકૃતિવાળા પિશાચાદિ ભૂતગણોને પૂજે છે. ૪

ભાવાર્થ:-સાત્ત્વિક, રાજસ કે તામસ દેવની પૂજામાં રુચિ હોય તે ઉપરથી તેમના પૂજકોને સત્ત્વગુણી, રજ્જે-ગુણી કે તમોગુણી જાણવા.

રાજસ તામસના પેટાભેદ હવે કહે છે.

અશાસ્ત્રવિહિતં ઘોરં તપ્યંતે યે તપો જનાઃ ।

દંભાહંકારસંયુક્તાઃ કામરાગબલાન્વિતાઃ ॥૫॥

એ પ્રમાણે કેટલાકો શાસ્ત્રવિધિને નહિ જાણવા છતાં પૂર્વના સંસ્કારને લીધે સાત્ત્વિક હોય છે; કેટલાએક મધ્યમ કોટીના લોકો રાજસ પ્રકૃતિવાળા હોય છે તથા અધમ લોકો તમોગુણી હોય છે; પરંતુ અત્યંત હીન ભાગ્યવાળા તો પાપાંડીઓના કુસંગને લીધે ગતાનુગતિક પાપાંડમત પ્રમાણે વર્તનારા, શાસ્ત્રે કહેલું નહિ એવું ભયંકર તપ કરનારા, દંભી, અહંકારી, કામના તથા આસક્તિવાળા અને દુરાગ્રહી હોય છે. ૫

કર્ષયંતઃ શરીરસ્થં મૂનગ્રામમચેતસઃ ।

માં ચૈવાંતઃ શરીરસ્થં તાન્વિદ્ધ્યાસુરનિશ્ચયાન્ ॥૬॥

વળી તેઓ ઉપવાસાદિવડે શરીરમાં રહેલા પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતના સમૂહને ઉપવાસાદિવડે દુર્બળ કરતા થકા શરીરમાં રહેલા મને અંતર્યામીને કષ્ટ આપીને તપ કરે છે; માટે એવાઓને તું આસુરી નિશ્ચયવાળા જાણુ. ૬

આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવાતિ પ્રિયઃ ।

યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં તેષાં ભેદમિમં શૃણુ ॥૭॥

મનુષ્યોને આહાર તથા યજ્ઞ, તપ અને દાન પણ

ત્રણ પ્રકારનાં પ્રિય હોય છે. માટે હવે તેમના પણ ભેદ કહું છું તે સાંભળ. ૭

મનુષ્યે રાજસ અને તામસ આહારવિહાર તજીને સાત્ત્વિક આહારથી, સાત્ત્વિક યજ્ઞથી, સાત્ત્વિક દાનથી તથા સાત્ત્વિક તપથી સત્ત્વગુણ વધારવો જોઈએ; એમ સૂચવવા માટે આહાર આદિના ત્રિવિધ ભેદો હવે તેર શ્લોકથી કહે છે.

આયુઃ સત્ત્વવલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ । રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥૮॥

આયુષ્ય, ઉત્સાહ, બળ, આરોગ્ય, પ્રસન્નતા તથા પ્રીતિને વધારનારા; રસવાળા, સ્નિગ્ધ પદાર્થવાળા, સારરૂપે વધુ કાળસુધી શરીરમાં રહેનારા, તથા હૃદયને પોષે અને પ્રિય લાગે એવા આહારો સત્ત્વગુણી મનુષ્યોને પ્રિય હોય છે. ૮

કદ્વમ્લલવણાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ ।

આહારા રાજસસ્યેષ્ટા દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ॥૯॥

તીખા, ખાટા, અતિ ઉના, લૂખા તથા દાહ કરનારા આહારો રજ્જેગુણી મનુષ્યને પ્રિય હોય છે અને તે દુઃખ, શોક તથા રોગ ઉપજાવે છે. ૯

યાતયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુષિતં ચ યત્ ।

ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેધ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥૧૦॥

રાંધ્યા પછી એક પહોર વીતેલું, ઠંડું પડેલું, સ્વાદ ઉડી ગયેલું, દુર્ગંધવાળું, રાતવાસી, ઉચ્છિષ્ટ-એટલે કે ખાતાં વધેલું, અથવા બીજી રીતે અપવિત્ર થયેલું-એવું નહિ ખાવા યોગ્ય અન્ન, તામસી મનુષ્યોને પ્રિય હોય છે.

હવે ત્રણ શ્લોકથી યજ્ઞના ત્રણ પ્રકાર કહે છે.

અફલાકાંક્ષિભિર્યજ્ઞો વિધિદૃષ્ટો ય હજ્યતે ।

યષ્ટવ્યમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥૧૧॥

“યજ્ઞ કરવો યોગ્ય છે અથવા કર્તાવ્યરૂપ છે” એવું

મનવડે સારી પેઠે સમજી લઇને કૃણની કશી પણ લૌકિક ઈચ્છા વિના જે શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર યજ્ઞ કરવામાં આવે છે; તે યજ્ઞ સાત્ત્વિક છે. ૧૧

અભિસંધાય તુ ફલં દંભાર્થમપિ ચૈવ યત્ ।

ईज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥

પરંતુ હે ભરતકુળમાં ઉત્તમ! પ્રળના ઉદ્દેશથી, દંભને માટે અથવા પોતાની મોટાઈ દર્શાવવા માટે જે યજ્ઞ કરાય; તે યજ્ઞને રજ્જેગુણી જાણવો. ૧૨

विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणम् ।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥

અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિરહિત, બ્રહ્મવેત્તાઓને જમાડ્યા-વિનાનો, મંત્રરહિત, દક્ષિણારહિત અને શ્રદ્ધારહિત જે યજ્ઞ તેને તામસ યજ્ઞ કહે છે. ૧૩

હવે શારીરિક ત્રણ પ્રકારનાં તપ કહે છે.

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥१४॥

દેવ, દ્વિજ, ગુરુ તથા તત્ત્વવેત્તા ઇત્યાદિનું પૂજન; તથા પવિત્રતા, સરળતા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસાને શારીરિક કિંવા કાયાક તપ કહે છે. ૧૪

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

કોઈને ઉદ્વેગ ન કરે એવું, સાચું, સાંભળનારને પ્રિય લાગે એવું, અને પરિણામે હિતકારી હોય એવું વચન બોલવું; તથા નિત્ય પ્રતિ સ્વાધ્યાય કરવો—અર્થાત્ પરમશ્રેષ્ઠ કર્તવ્યપ્રાપ્તવ્યમાં પ્રેરી ઉન્નત કરે એવું સ્મરણ, વાચન, કીર્તન અને શ્રવણમનનાદિમાંનું જે જે અનુકૃણ હોય, તે તે બને તેટલા તેટલા વધુ પ્રમાણમાં

નિયમપૂર્વક કર્મ કરવું-એને વાણીનું તપ કહે છે. ૧૫
મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્માવિનિગ્રહઃ ।

ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥૧૬॥

મનની પ્રસન્નતા, સૌમ્ય સ્વભાવ, મૌન, મનો-
નિગ્રહ-એટલે કે મનને અનિષ્ટ વિષયો તરફથી રોકી
છે વિષયમાં જોડ્યા કરીને વશ કરવું, તથા ભાવોની
સંશુદ્ધિપૂર્વક-એટલે કે નિષ્કપટભાવે અને “વસુધૈવ
કુટુંબકમ્” એવા ઉદારભાવપૂર્વક-વર્તવું, એ માન-
સિક તપ કહેવાય છે. ૧૬

હવે તપના સાત્ત્વિકાદિ ત્રણ પ્રકાર કહે છે.

શ્રદ્ધયા પર્યા તપં તપસ્તત્ ત્રિવિધં નરૈઃ ।

અફલાકાંક્ષિભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિવક્ષતે ॥૧૭॥

મનુષ્ય જે ઉપરોક્ત ત્રણે પ્રકારનાં તપ કળની
આકાંક્ષાવિના, એકાગ્ર ચિત્તથી તથા ઉત્તમ શ્રદ્ધાથી
તપે છે; તે તે સાત્ત્વિક તપ કહેવાય છે. ૧૭

સત્કારમાનપૂજાર્થં તપો દંભેન ચૈવ યત્ ।

ક્રિયતે તદિહ પ્રોક્તં રાજસં ચલમધુવમ્ ॥૧૮॥

જે તપ પોતાના સત્કાર, માન કે પૂજા માટે તપાય
છે-અર્થાત્ “ આ મોટો ધનવાન છે, સાધુ છે, મહાત્મા
છે, તપસ્વી છે ” ઇત્યાદિ વખાણ તથા માન મેળવવા
અને પૂજાવા માટે કે ખીજા લોકિક લાભ માટે જે તપ
દંભથી અથવા દેખાવપૂરતું કરાય છે; તે તપ અંચળ-
તાવાળું અસ્થિર અને રળેગુણી કહેવાય છે. ૧૮

મૂઢગ્રાહેણાત્મનો યત્પીડયા ક્રિયતે તપઃ ।

પરસ્યોત્સાદનાર્થં વા તત્તામસમુદાહતમ્ ॥૧૯॥

જે તપ અજ્ઞાનગ્રન્ય દુરાગ્રહથી, શક્તિ ઉપરાંતનું,
પોતાનાં શરીર અને ઈન્દ્રિયાદિને પીડા કરીને અથવા

બીજાના નાશમાટે કરાતું તપ તમોગુણી કહેવાય છે. ૧૯
હવે ત્રણ પ્રકારનાં દાન કહે છે.

દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતેઽનુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્દાનં સાત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥૨૦॥

દાન આપવું એ કર્તવ્ય છે, એવો નિશ્ચય કરીને સામો બદલો વાળી શકે નહિ તેવા સુપાત્રને, તપસ્વીને, વેદશાસ્ત્રસંપન્ન બ્રાહ્મણને, બ્રહ્મવેત્તાને તથા યોગ્ય સ્થળે અને યોગ્ય કાળે અપાતું દાન સત્ત્વગુણી કહેવાય છે.

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ ।

દીયતે ચ પરિક્લિષ્ટં તદ્દાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૨૧॥

જે હું આને દાન આપીશ તો તે કોઈ સમયે મને બદલો વાળી આપશે એવી ધારણાથી, અથવા તો હું દાન કરીશ તો મને સ્વર્ગાદિ લોક મળશે એવી ક્ષણ-શાથી, કિંવા મનમાં કલેશ પામીને જે દાન અપાય છે તે દાન રજેગુણી કહેવાય છે. ૨૧

અદેશકાલે યદ્દાનમપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ।

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥૨૨॥

જે દાન અયોગ્ય સ્થળમાં, અયોગ્ય સમયે તથા અપાત્ર મનુષ્યને અપાય છે; કિંવા પવિત્ર દેશ, પવિત્ર કાળ અને સુપાત્ર મનુષ્ય મળ્યા છતાં જે દાન સત્કાર કર્યા વિના કિંવા અપમાનસહિત અપાય છે; તે દાન તામસ કહેવાય છે. ૨૨

ઐત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ।

બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા ॥૨૩॥

શિષ્ટ લોકોએ બ્રહ્મણનાં ઐ, તત્ અને સત્ એવાં ત્રણ નામ કહેતાં છે. “ઐ” બ્રહ્મણું નામ એટલા માટે કે એ શબ્દ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો વાચક છે; તથા એ શબ્દનો અર્થ “જગતનું કારણ” એવો પણ પ્રસિદ્ધ છે. “તત્” (તે)

એ પણ પરબ્રહ્મનું નામ એટલા માટે કે એ શબ્દ પરોક્ષ વસ્તુને માટે ળોલાય છે; અને સાધકથી પરબ્રહ્મ પરોક્ષ જ હોય છે. સત્ શબ્દનો અર્થ સત્ય-સાચું, શુભ ઇત્યાદિ છે અને પરબ્રહ્મ પણ સત્ય તથા શુભ છે; તેથી સત્ શબ્દ પણ બ્રહ્મનું નામ છે. આવાં ત્રણ પ્રકારનાં બ્રહ્મનાં નામ શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે; અને પરમેશ્વરે એ ત્રણ પ્રકારનાં નામથી સૃષ્ટિના આરંભમાં પવિત્ર બ્રાહ્મણો, વેદો અને યજ્ઞોને સૃજ્યા છે. ૨૩

આ શ્લોકનો અર્થ આવો પણ થાય કે, જે પરબ્રહ્મનાં ઐ, તત્ અને સત્ એવાં ત્રણ નામો શિષ્ટ લોકોએ કહ્યાં છે; તેજ પરમાત્માએ પૂર્વે મહાપવિત્ર બ્રાહ્મણોને, વેદોને તથા યજ્ઞોને સૃજ્યા છે; માટે બ્રહ્મનાં એ ત્રણે નામો અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. ૨૩

હવે પ્રત્યેક સ્થળે ઐકારની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવે છે.

તસ્માદોમિત્યુદાહૃત્ય યજ્ઞદાનતપઃ ક્રિયાઃ ।

પ્રવર્તંતે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥૨૪॥

એટલા માટેજ વેદવેત્તાઓની યજ્ઞ, દાન અને તપાદિકની શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાઓ સદા ઐ શબ્દના ઉચ્ચાર પછી ચાલુ થાય છે. ૨૪

તદિત્યનભિસંધાય ફલં યજ્ઞતપઃ ક્રિયાઃ ।

દાનક્રિયાશ્ચ વિવિધાઃ ક્રિયંતે મોક્ષકાંક્ષિભિઃ ॥૨૫॥

મોક્ષને ઇચ્છનાર શુદ્ધ ચિત્તવાળા મનુષ્યો લૌકિક ધર્મની ઇચ્છા નહિ રાખતાં યજ્ઞ, તપ આદિની ક્રિયાઓ તથા વિવિધ દાનો કરે છે; તે પણ તત્ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરીને કરે છે. ૨૫

સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદિત્યેતત્પ્રયુજ્યતે ।

પ્રશસ્તે કર્મણિ તથા સચ્છબ્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥૨૬॥

હે પાર્થ ! અમુકનું અસ્તિત્વ (હયાતી) તથા શ્રેષ્ઠતા

દર્શાવવાને સત્ શબ્દ, યોગ્ય છે; તથા વિવાહાદિ મંગલ કાર્યોમાં પણ સત્ શબ્દ યોગ્ય છે. ૨૬

યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિઃ સદિતિ ચોચ્યતે ।
કર્મ ચૈવ તદર્થીયં સદિત્યેવાભિધીયતે ॥૨૭॥

શ્રૌત અને સ્માર્ત આદિ યજ્ઞોમાં, શારીરાદિ તપ-શ્ચર્યાઓમાં અને કન્યા આદિકના દાનમાં જે સ્થિતિ થવી તે પણ સત્ (શુભ સ્થિતિ) કહેવાય છે; તથા 'ઙ્, સત્ અને સત્' એ ત્રણે નામ જે પરમાત્માનાં છે; તે પરમાત્માની આરાધના માટે સેવા, પૂજા, વાળવું, લીંપવું ઇત્યાદિ જે જે કર્મ કરાય છે તેને પણ 'સત્' (સત્કર્મ) એમજ કહેવાય છે. ૨૭

ભાવાર્થ:-પરમાત્માનાં ઉપર કહેલાં ત્રણે નામો શ્રેષ્ઠ હોવાથી સર્વ કર્મોને ઉત્તમ ગુણવાળાં કરવા માટે તે તે કર્મો કરતી વેળાએ 'ઐ તત્ સત્' એમ બોલવું જોઈએ. કારણ કે આ શ્લોક વિધિવાક્ય (આજ્ઞાના વચન)રૂપ છે, અર્થવાદરૂપ નથી.

અશ્રદ્ધયા હુતં દત્તં તપસ્તપ્તં કૃતં ચ યત્ ।

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્પ્રેત્ય નો ઇહ ॥૨૮॥

હે પૃથાના પુત્ર! શ્રદ્ધાવિના જે કંઈ હોમ્યું હોય, જે કંઈ આપ્યું હોય તથા તપ અથવા બીજું જે કંઈ કયું હોય, તે બધું "અસત્" કહેવાય છે. કારણ કે તે શ્રદ્ધારહિત કર્મ આ લોકમાં કે પરલોકમાં કંઈ પણ ફળદાયક થતું નથી. તાત્પર્ય કે, જે પણ કર્મ શ્રદ્ધાવિના કરવું તે નિષ્ફળ જેવું છે; માટે સર્વ કર્મો શ્રદ્ધા-પૂર્વક કરવાં જોઈએ. ૨૮

હરિઃ ઐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂત્રપનિષત્સુ બ્રહ્મ-

વિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે શ્રદ્ધાત્રય-

વિભાગયોગો નામ સપ્તદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૭॥

પ્રતિ શ્રી ૦ ભગવદ્ ૦ સત્તરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૮ મો—મોક્ષસંન્યાસયોગ

પાંચમા અધ્યાયમાં ભગવાને કર્મનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો, અને ચોથા અધ્યાયમાં માત્ર 'કૃણો ત્યાગ કરવો પણ કર્મ તો કરવાંજ' એમ કહ્યું. પરંતુ પરમ કૃપાળુ સર્વજ ઈશ્વર એવી એકબીજાથી ઉલટી વાત કહે નહિ; માટે અર્જુન કર્મનો ત્યાગ તથા કર્મ કરવાં, એ બંનેનો વિરોધ સમજવા માટે તેમનું સ્વરૂપ જુદું જુદું પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:—

સંન્યાસસ્ય મહાબાહો તત્ત્વમિચ્છામિ વેદિતુમ્ ।
ત્યાગસ્ય ચ હૃષીકેશ પૃથક્કેશિનિષૂદન ॥૧॥

હે મોટી ભુલવાળા! હે ઈન્દ્રિયોને વશ રાખનારા!
હે કેશી દૈત્યને મારનારા! હવે હું સંન્યાસનું અને ત્યાગનું જુદું જુદું સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છું છું. ૧

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।
સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥૨॥

સ્વર્ગકામો યજેત, પુત્રકામો યજેત, એટલે કે સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો, પુત્રની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો, એ પ્રમાણે લૌકિક ફળપ્રાપ્તિમાટે કર્મો કરવાનું કહેલું છે. પણ મુમુક્ષુ (મેક્ષને ઇચ્છનારો) તો કોઈ પ્રકારનું લૌકિક ફળ ઇચ્છે નહિ એટલે સકામ કર્મ તેને માટે નિષ્પ્રયોજન છે. તેથી મુમુક્ષુ કામ્ય કર્મોનો ત્યાગ કરે, તેને ચતુર પંડિતો "સંન્યાસ" કહે છે; અને નિત્ય,

નૈમિત્તિક ઇત્યાદિ સર્વ કર્મોનાં માત્ર ઈજનોજ ત્યાગ કરે. એને વિચક્ષણ પુરુષો “ત્યાગ” કહે છે. ૨

શંકા:-નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોનું ઈજ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિઓમાં કહ્યું નથી; અને જેનું કાંઈ ઈજ નથી તેવાં કર્મના ઈજનો ત્યાગ કેમ સંભવે? જેમકે વાંઝણીના પુત્રનો ત્યાગ કોઈ કાળે સંભવતો નથી.

ઉત્તર:-“સ્વર્ગકામો યજેત, પશુકામો યજેત, સ્વર્ગની કામનાઓવાળાએ યજ્ઞ કરવો, પશુની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો” એવું ઈજ શ્રુતિએ કહ્યું છે; અને “અહરહઃ સંધ્યામુપાસીત” તથા યાવજ્જીવમગ્નિહોત્રં જુહોતિ” ઇત્યાદિ વચનોમાં સંધ્યાવંદન અને અગ્નિહોત્રાદિ નિત્યકર્મોનું ઈજ શ્રુતિએ કહ્યું નથી; પરંતુ જેમ વિશ્વજિત્ યજ્ઞનું કંઈ પણ ઈજ નથી કહ્યું તોપણ સ્વર્ગીજ્ઞ કલ્પવામાં આવે છે; તેમ નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોનાં પણ ઈજની કલ્પના કરવી જોઈએ. વળી શ્રુતિમાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોનું ઈજ કહ્યું પણ છે કે “સર્વ ઇતે પુણ્યલોકા ભવાન્ત” “કર્મણા પિતૃલાંક.” “ધર્મેણ પાપમપનુદતિ” અર્થાત્ “શુભ કાર્ય કરનારા સર્વ પુણ્યવાનોના સ્વર્ગલોકને પામે છે” “કર્મવડે પિતૃલોકને પમાય છે” “ધર્મવડે મનુષ્ય પાપને દૂર કરે છે” આ વચનોથી નિત્યનૈમિત્તિક કર્મના ઈજરૂપે પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ તથા પાપની નિવૃત્તિ કહેલી છે. માટે “નિત્ય નૈમિત્તિક આદિ સર્વ કર્મોના ઈજનો ત્યાગ કરવો, એને વિચક્ષણ પુરુષ ‘ત્યાગ’ કહે છે” એમ જે ભગવાને કહ્યું છે તે યોગ્યજ છે.

શંકા:-કર્મીજ્ઞ તજીને કર્મ કરવાં; એવું કહેવાથી તો પુરુષની નિષ્ક્રમ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ ગણાય. માટે એ જોતાં તો કર્મ ન કરવાં એજ ઉત્તમ છે.

સામાધાન:-સર્વ કર્મોનાં માત્ર ઈજજ અંધન કરનાર છે; માટે એ કર્મીજ્ઞોની ઇચ્છા ત્યજી દધને કેવળ વિવિ-

દિષા ઉત્પન્ન થવા માટે નિષ્કામ કર્મોજ કરવાં બોધએ. એ વિવિદિષા* ઉત્પન્ન થતાં સુધી અંતઃકરણની શુદ્ધિ સાધવાને માટે જ્ઞાનને અનુસરતાં કર્મ કરવાં અને તેમનાં ફળોની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો, એનુંજ નામ 'ત્યાગ' છે; કર્મોને ઊંડી દેવાં એનું નામ કંઈ 'ત્યાગ' નથી. નૈષ્કમ્ય સિદ્ધિમાં કહ્યું છે કે “પ્રત્યક્ પ્રણવતા બુદ્ધેઃ કર્માણ્યુત્પાદ્ય શુદ્ધિતઃ । કૃતાર્થોન્યસ્તમાયાન્તિ પ્રાશ્નંતે ઘના ઇવ ॥ જેમ ચોમાસાને અંતે વાદળાં એની મેળે નાશ પામે છે, તેમ નિષ્કામ કર્મો પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ કર્યા પછી બુદ્ધિને બ્રહ્માકાર કરી પોતે કૃતાર્થ થઈને લય પામે છે.” આ ગીતાગ્રંથમાં પણ “યસ્ત્વાત્મગતિરેવ સ્યાત્ આત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ । આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે ॥” એ શ્લોકથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે, મનુષ્ય જ્યારે બ્રાહ્મ કર્મોથી ઉપરામ થઈને માત્ર પરમાત્મામાંજ પ્રીતિવાળો, પરમાત્મામાંજ તૃપ્તિવાળો તથા પરમાત્મામાંજ પૂર્ણ પ્રસન્ન રહેનારો થાય છે; ત્યારે તેને કાંઈ પણ કર્તવ્ય રહેતું નથી. મહર્ષિ વસિષ્ઠે પણ કહ્યું છે કે “ન કર્માણિ ત્યજ્ઞેદ્યોર્ગાકર્મભિસ્ત્યાજ્યતે હ્યસૌ । કર્મણો મૂલમૂતસ્ય સંકલ્પસ્યૈવ નાશનઃ ॥ અર્થાત્ યોગીએ કર્મોને તજવાં નહિ. કારણ કે નિષ્કામ કર્મો કરવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ કર્મના મૂળરૂપ જે સંકલ્પ, તે સંકલ્પનો નાશ થઈ જાય છે; એટલે પછી કર્મો પણ પોતાની મેળેજ તે યોગીનો ત્યાગ કરે છે.” વળી ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે કે “તાવત્કર્માણિ કુર્વીત ન નિર્વિદ્યેત યાવતા । મત્કથા શ્રવણાદૌ વા શ્રદ્ધા

* “ માત્ર એક પરમાત્માજ નિત્ય છે; અને એના સિવાય બીજું બધું અનિત્ય છે ” એવા જ્ઞાનને લીધે દેહાદિક પ્રત્યે અહંતામમતા માનવારૂપી અવળી બુદ્ધિ તથા મિથ્યાભિમાન દૂર થઈ જઈને એ બુદ્ધિનો (અહંતામમતાનો) પ્રવાહ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા તરફ વળી જઈ બ્રહ્માકાર થવો; એ બ્રાહ્મી સ્થિતિનું નામ “ વિવિદિષા ” કહેલું છે.

વાવન્ન જાયતે ॥ જ્ઞાનનિષ્ઠો વિરક્તો વા મદ્ધક્તો વાનપંશકઃ ।
 સલિજ્ઞાનાશ્રમાંસ્ત્યક્ત્વા ચંદ્રવિધિગોચરઃ ॥ અર્થાત્ જ્યાં-
 સુધી કર્મો ઉપર ઉપરામતા આવીને મારી કથાકીર્તના-
 દિ પ્રત્યે પ્રીતિ અને મારા પ્રત્યે શ્રદ્ધા ન ઉપજે, ત્યાંસુધી
 નિષ્કામ કર્મોજ કરવાં જોઈએ. જે મારો ભક્ત બહારના
 પદાર્થો અને કર્મો ઉપર તથા બ્રહ્મલોકના પણ ભોગ ઉપર
 વૈરાગ્ય પામીને માત્ર એક મોક્ષનીજ ઈચ્છાવાળો થયો
 હોય, તેણેજ પ્રાપ્ત ગૃહસ્થાશ્રમનો અથવા દંડાદિકના
 ચિહ્નવાળા આશ્રમધર્મોનો ત્યાગ કરી દુધને પોતાથી
 પાળી શકાય તેટલા ઉત્તમ ધર્મ પાળવા; પરંતુ શાસ્ત્રના
 દાસ થઈને ફરવું નહિ.” માટે જ્યાંસુધી અંતઃકરણની
 યોગ્ય વિશુદ્ધિ થયેલી ન જણાય ત્યાંસુધી તો યોગ્ય
 આંતરિક વિશુદ્ધિ માટે ઈળની ઈચ્છા તજીને જ્ઞાનનાં
 અવિરોધી, આવશ્યક અને પોતાના ગુણસ્વભાવને
 અનુસરતાં હોય એવાં યથોચિત કર્મો કરવાં એનુંજ
 નામ ખરો ‘ત્યાગ’ કહેવાય છે.

ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકં કર્મ પ્રાહુર્મનીષિણઃ ।

યજ્ઞદાનતપઃ કર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે ॥૩॥

કેટલાએક સાંખ્યશાસ્ત્રવેત્તાઓનો એવો અભિપ્રાય
 છે કે, યજ્ઞાદિ બધાંજ કર્મોમાં હિંસા આદિ અનેક દોષ
 રહેલા હોવાથી અશુભ અને શુભ, તથા સકામ અને
 નિષ્કામ, બધાંજ કર્મો મોક્ષેચ્છુએ તજી દેવાં જોઈએ;
 પરંતુ મીમાંસકો કહે છે કે યજ્ઞ, દાન અને તપ, એ કર્મો
 તો તજવાં નહિ પણ કર્યાંજ કરવાં. ૩

નિશ્ચયં શ્રુણુ મે તત્ર ત્યાગે ભરતસત્તમ ।

ત્યાગો હિ પુરુષવ્યાઘ્ર ત્રિવિધઃ સંપ્રકીર્તિતઃ ॥૪॥

હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ! ત્યાગવિષે ઉપર પ્રમાણે જે
 મતભેદ ચાલે છે, તે વિષે તું હવે મારો નિશ્ચય સાંભળ.

હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! આ ત્યાગનું સ્વરૂપ બાણુવું કડિન હોવાથી વિદ્વાનોએ સત્ત્વગુણી, રજોગુણી અને તમોગુણી, એમ ત્રણ પ્રકારનો ત્યાગ કહ્યો છે. ૪

યજ્ઞદાનતપઃ કર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ।

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥૫॥

યજ્ઞ, દાન અને તપ, એ કર્મો તજવાં નહિ પણ કરવાંજ. કારણ કે યજ્ઞ, દાન અને તપ, એ તો વિવેકીના પણ ચિત્તને વિશેષ શુદ્ધ કરનારાં છે. ૫

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

પરંતુ જે યજ્ઞાદિક કર્મોને મેં પવિત્ર કરનારાં કહ્યાં છે, તે કર્મોના “ કર્તા હું છું ” એવું મિથ્યાભિમાન મૂકી દઇને અને ધૂળની કાંઈ પણ આશા રાખ્યા વિના કેવળ ઇશ્વરના આરાધન માટે કરવાં જોઈએ; એવો મારો નિશ્ચિત અને ઉત્તમ મત છે. ૬

હવે ત્રણ પ્રકારનો ત્યાગ ત્રણ શ્લોકથી કહે છે.

नियतस्य तु संन्यामः कर्मणां नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥

કામ્ય કર્મો બંધનકારક હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવો ઠીક છે; પરંતુ નિષ્કામ કર્મો તો ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા મોક્ષનું સાધન હોવાથી તેઓનો ત્યાગ કરવો કામ રીતે ઉચિત નથી. આવું છતાં પણ અજ્ઞાનજન્ય મોહને લીધે જો તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તો એને “તામસ ત્યાગ” કહેલો છે.

दुःस्वमित्येव यत्कर्म कायकलंशभयात्यजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥

વિવેકજ્ઞાનપૂર્વક કર્મત્યાગ સાધીને જે ચિત્તશુદ્ધિ મેળવવી જોઈએ, તે મેળવ્યા વિના જે મનુષ્ય “કર્મ કરવામાં

શ્રમ પડે છે તેથી તે દુઃખરૂપજ છે” એવું સમજીને તેનો ત્યાગ કરે છે; તે રજોગુણી મનુષ્ય એવો રાજસ ત્યાગ કરવાથી ત્યાગનું અલૌકિક ફળ પામતો નથી.૮

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

સંગં ત્યજ્તવા ફલં ચૈવ સત્યાગઃ સાર્ત્વિકો મતઃ ॥૧૧॥

અને હે અર્જુન! જે પુરુષ કર્તાપણાનું અભિમાન અને ફળની આકાંક્ષા તજીને તથા “મારા ગુણસ્વભાવ જોતાં કર્મ કરવું એ મારું કર્તવ્ય છે” એમ સમજીને પોતાનાં સ્વભાવનિયત કર્મો કરે છે; તેના તે અભિમાનના તથા ફળેચ્છાના ત્યાગને મેં સાત્ત્વિક ત્યાગ માન્યો છે.૯

એવો સાત્ત્વિક ત્યાગ કરનારનું લક્ષણ હવે કહે છે.

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ટો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ॥૧૦॥

એવો ત્યાગી સત્ત્વગુણવાળો મેધાવી (યથાવત્ તત્ત્વજ્ઞાનવાળો) તથા સંશયમુક્ત હોય છે; તેથી તે અનિષ્ટ ફળદાયક અકુશળ કર્મનો દ્વેષ કરતો નથી; તથા સ્વર્ગાદિ શુભ ફળદાયક કુશળ કર્મમાં આસક્તિ રાખતો નથી.૧૦

એમ કર્મફળોને ત્યજવાં, તેના કરતાં કર્મોનોજ ત્યાગ કેમ ન કરવો, કે જેથી ક્રિયાજન્ય વિક્ષેપ નહિ રહેતાં સુખેથી જ્ઞાનનિષ્ઠા થાય? એનો હવે લગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તર કહે છે.

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

યસ્તુ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્યભિધીયતે ॥૧૧॥

દેહધારી મનુષ્ય સઘળાં કર્મ તજી શકે એવું છેજ નહિ. માટે જે મનુષ્ય કર્મ કરે છે અને તેના ફળને તજે છે તેજ ત્યાગી કહેવાય છે. ૧૧

હવે એ કર્મફળના ત્યાગનું ફળ કહે છે.

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥૧૨॥

અનિષ્ટ કર્મનું ડ્રળ નારકીપણું, ઇષ્ટ કર્મનું ડ્રળ દેવપણું અને મિશ્ર કર્મનું ડ્રળ મનુષ્યપણું, એ પ્રમાણે પાપ, પુણ્ય અને મિશ્રિત કર્મોનાં જે ત્રણ પ્રકારનાં ડ્રળ પ્રસિદ્ધ છે; તે તો સકામ મનુષ્યને મળે છે. પણ કામ્ય કર્મને તથા કમ ડ્રળને તજનારા સંન્યાસીને એ ત્રિવિધ કર્મ ડ્રળ કદી પણ મળતાં નથી. કેમકે તે સાત્ત્વિક ત્યાગીને પાપનો સંભવ નથી; અને પુણ્યકર્મો ઇશ્વરાર્પણ કરીને તેનું ડ્રળ તો તેણે પ્રથમથીજ તજ દીધેલું હોય છે. ૧૨

કર્મ કરવા છતાં પણ કરનારને પોતાના કર્મનું ડ્રળ કેમ મળે નહિ? એવી શંકાના ઉત્તરમાં ડ્રળની ઇચ્છા વિનાના તથા અહંકારરહિત પુરુષને કર્મના ડ્રળનો લેપ શાથી થતો નથી, એ વાત હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વિસ્તારથી સમજાવે છે.

પंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।

सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ ૧૩ ॥

હે મોટી ભુજવાળા! સર્વ કર્મોની સિદ્ધિ માટે વેદાંતના સિદ્ધાંતમાં આ પાંચ કારણો કહ્યાં છે; તે તું મારી પાસેથી જાણી લે. ૧૩

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमम् ॥ ૧૪ ॥

૧ અધિષ્ઠાન (શરીર), ૨ કર્તા (જીવ), ૩ કરણ (એટલે કે કર્મ કરવાના મુખ્ય સાધનરૂપ ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ), ૪ વિવિધ પ્રકારની જીદી જીદી ક્રિયાઓ, તથા પાંચમું દૈવ (એટલે કે ઇન્દ્રિયાદિને સ્ફૂર્તિ આપનાર જે સૂર્યાદિક વિભૂતિઓ તેના નિયામક અને પ્રેરક એવા પરમેશ્વર). આ પાંચ કારણો કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૪

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः ॥ ૧૫ ॥

તત્રૈવં સતિ કર્તારમાત્માનં કેવલં તુ યઃ ।

પશ્યત્યકૃતબુદ્ધિત્વાન્ન સ પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥૧૬॥

શરીર, વાણી અને મનવડે મનુષ્ય જે કંઈ ધર્મકાર્ય અથવા વિપરીત કર્મ કરે છે; તે સર્વ કર્મો કરનાર ઉપરોક્ત પાંચ કારણો છે. છતાં જે મનુષ્ય પોતાને કિંવા નિર્લેપ આત્માને કર્તા સમજે છે; તે યથાવત્ જ્ઞાનવિનાનો અને વિપરીત દુષ્ટબુદ્ધિવાળો હોવાથી ખરી વાત સમજતો નથી. ૧૫, ૧૬

યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।

હત્વાપિ સ હમ્ભલોકાન્ન હંતિ ન નિબદ્ધયતે ॥૧૭॥

‘ઉપર જણાવેલાં શરીરદિજ કર્મો કરે છે, મારે શુદ્ધાત્માને એની સાથે સંબંધ નથી’ એવું યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી જેને ‘હું કર્તા છું’ એવું કર્તાપણાનું મિથ્યાભિમાન નથી; તેની બુદ્ધિ કર્મફળની અનિચ્છાને લીધે લેપાતી નથી. અને તેથી એવો અનાસક્ત મનુષ્ય કદાચ આ બધાં પ્રાણીને હણે તોપણ તે વિવેકયુક્ત પરમાર્થદૃષ્ટિથી કોઈને હણતો નથી તથા હત્યાના પાપથી બંધાતો નથી. ૧૭

ભાવાર્થઃ—એવાં મહાપાપ પણ તેને બંધન કરતાં નથી, તો નિષ્કામ કર્મો તો અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા અપરોક્ષ જ્ઞાનના સાધનરૂપ રહ્યાં, એટલે તેનાથી તો બંધન સંભવેજ કેમ ?

માર્યા છતાં આત્મા મરતો નથી અને હિંસાના પાપથી બંધાતો નથી; એ વાત વિસ્તારથી સમજાવવા માટે હવે કર્મવિધિ, કર્મનો આશ્રય અને તેનાં ફળાદિક એ સર્વ ત્રિગુણાત્મક હોઈ તેઓના સંબંધ નિર્ગુણ આત્મા સાથે નથી, એવા અભિપ્રાયથી કર્મને વિધિ તથા આશ્રય ઇત્યાદિ કહે છે.

જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના ।

કરણં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥૧૮॥

‘જ્ઞેય’ એટલે જાણવા તથા પામવા યોગ્ય પદાર્થ; ‘જ્ઞાન’ એટલે આ પદાર્થથી મારું હિત થશે, આથી અહિત થશે, ઇત્યાદિ જાણવું તે; ‘પરિજ્ઞાતા’ એટલે જ્ઞેય પદાર્થને તથા જ્ઞાનને જાણનારો પુરુષ; એ ત્રણના યોગથી કોઈપણ કર્મ કરવાની પ્રેરણા અને ઉત્સાહ થાય છે. એજ પ્રમાણે ક્રિયા થવાનો આધાર પણ આ ત્રિવિધ પદાર્થો ઉપર રહેલો છે. ‘કરણ’ એટલે ક્રિયાના અત્યંત સમીપના ને આવશ્યક સાધનરૂપ હાથ, પગ, ચક્ષુ, કાન ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયો, તથા તેની અને પ્રાણાદિકની ક્રિયાઓ; ‘કર્મ’ એટલે કર્તાએ કરવા ઇચ્છેલા કાર્યનું ચોજી રાખેલું સ્વરૂપ; તથા ‘કર્તા’ એટલે ક્રિયાનો પ્રયોજક, પ્રેરક અને નિવર્તક એવો ક્રિયા કરવામાં સ્વતંત્ર પુરુષ; એ ત્રિવિધ પદાર્થો ઉપર કોઈપણ ક્રિયા થવાનો આધાર છે. ૧૮

જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ ત્રિધૈવ ગુણભેદતઃ ।

પ્રોચ્યતે ગુણસંખ્યાને યથાવચ્છ્રણુ તાન્યપિ ॥૧૯॥

હવે કાર્યપરત્વે ગુણોનું વિવેચન કરનાર જે સાંખ્ય-શાસ્ત્ર તેમાં જ્ઞાન, કર્મ તથા કર્તા, આ પ્રત્યેકને સત્વાદેક ગુણના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનાં કહ્યાં છે તે તું મારી પાસેથી યથાવત્ સાંભળ. ૧૯

ભાવાર્થ :—ચોદમા અધ્યાયમાં તત્ત્વ સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્ આદિ વચનોથી ગુણો કેવી રીતે બંધન કરે છે તે કહ્યું હતું; સત્તરમા અધ્યાયમાં યજન્તે સાત્ત્વિકા દેવાન્ ઇત્યાદિ વચનોથી ત્રણ ગુણોવડે થતા ત્રણ પ્રકારના સ્વભાવનું નિરૂપણ કર્યું હતું; પછી સાત્ત્વિક આહારાદિથી રાજસી તથા તામસી સ્વભાવ દૂર કરી, સાત્ત્વિક સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરવાનું કહ્યું હતું; અને આ અધ્યાયમાં ક્રિયા, સાધન તથા રૂપાદિનો આત્માને સંબંધ નથી, એમ દર્શાવવા સર્વ વસ્તુઓનું ત્રિગુણાત્મકપણું સમજાવશે, એટલી પ્રથમ કરતાં અહીં વિશેષતા જાણવી.

હવે જ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર ત્રણ શ્લોકથી કહે છે.

સર્વભૂતેષુ યૈનૈકં ભાવમવ્યયમીક્ષતે ।

અવિભક્તં વિભક્તેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥૨૦॥

બ્રહ્માથી તે સ્થાવરપર્યંતનાં સર્વ પ્રાણીઓ એક-
બીજાથી ભિન્ન ભિન્ન આકાર અને સ્વભાવવાળાં
છે; છતાં જે જ્ઞાન એ સર્વમાં એક અખંડ અવિનાશી
પરમાત્માને સળંગ સૂત્રની પેઠે વ્યાપી રહેલા જાણે છે
તે જ્ઞાનને સાત્ત્વિક જાણવું.૨૦

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞાનં નાના ભાવાન્પૃથગ્વિધાન્ ।

વેત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥૨૧॥

વસ્તુતઃ સર્વમાં સમાનપણે વ્યાપી રહેલા એક
અખંડ પરમાત્માને જે જ્ઞાનવડે જુદાં જુદાં શરીરોમાં
સુખી, દુઃખી ઇત્યાદિરૂપે અનેક આત્માઓને રહેલા
જાણે છે, તે જ્ઞાનને રજોગુણી જાણવું.૨૧

યત્તુ કૃત્સ્ત્વવદેકસ્મિન્કાર્યે સક્તમહૈતુકમ્ ।

અતત્ત્વાર્થવદત્પં ચ તત્તામસમુદાહતમ્ ॥૨૨॥

જે જ્ઞાનથી કરીને અમુક એકજ કાર્યમાં (એટલે કે
અમુક દેહ અથવા પ્રતિમામાં અને આટલો તથા આવોજ
પરમાત્મા છે; અથવા આ અમુક શરીર કે પ્રતિમાજ
પરમાત્મા કિંવા ઈશ્વર છે; અથવા તો માત્ર અમુક લોક-
માં કે સ્થાનમાં) પરમાત્મા રહેલો છે; એવું જે એકજ
દેહમાં કે સ્થળાદિકમાં સંપૂર્ણ પરમાત્મા કે પરમે-
શ્વરને રહેલો હોવાનું યુક્તિવગરનું, પરમાર્થરહિત
તથા દુરાગ્રહવાળું સ્વલ્પ જ્ઞાન થાય છે; તે જ્ઞાન
તમોગુણી કહેવાય છે.૨૨

હવે ત્રણ પ્રકારનાં કર્મની સમજણ આપે છે,

નિયતં સંગરહિતમરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ ।

અફલપ્રેપ્સુના કર્મ યત્તત્સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥૨૩॥

જે નિયત કર્મ અથવા નિત્યકર્મ પોતાના ગુણસ્વભાવને અનુકૂળ હોય; જે કર્મ કર્તાપણાના અભિમાનવિના અને સ્વભાવથી કરાતું હોય; જે કર્મ ધનપુત્રાદિમાં રાગ હોવાથી અથવા શત્રુ ઉપર દ્વેષ હોવાથી કરાતું હોય નહિ; તથા જે કર્મ નિષ્કામભાવે એટલે પ્રભુપ્રીત્યર્થે કરાતું હોય; તે કર્મ સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ૨૩

યત્તુ કામપ્રેપ્સુના કર્મ સાહંકારેણ વા પુનઃ ।

નિયતે બહુલાયાસં તદ્રાજસમુદાહતમ્ ॥૨૪॥

જે કર્મ ક્ષણની ઇચ્છાવાળા પુરુષથી અથવા “મારા જેવો લાયક ભક્ત, આગેવાન, વિદ્વાન, ધનવાન, દાતા કે મહાપુરુષ બીજો કોઈ નથી” એવા અહંકારી પુરુષથી કરાય છે અથવા ઘણા કલેશવાળું હોય છે; તે કર્મ રાજસ કહેલું છે. ૨૪

અનુબંધં ક્ષયં હિંસામનપેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ ।

મોહાદારમ્બ્યતે કર્મ તત્તામસમુદાહતમ્ ॥૨૫॥

પરિણામે થનારા દુઃખદાયક બંધનનો; ધન, બળ, પુણ્ય અને આયુષ્યાદિકના ક્ષયનો, હિંસાનો તથા પોતાના સામર્થ્ય ઇત્યાદિનો વિચાર કર્યા વિના જે કર્મ કેવળ મોહથી, દેખાદેખીથી, ઉશ્કેરણીથી કે અંધશ્રદ્ધાથી આરંભવામાં આવે છે; તે કર્મ તમે ગુણી કહેવાય છે.

હવે શ્રીકૃષ્ણ ત્રણ શ્લોકથી ત્રણ પ્રકારના કર્તા કહે છે.

મુક્તસંગોઽનહંવાદી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ।

સિદ્ધચસિદ્ધ્યોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાત્ત્વિક ઉચ્યતે ।૨૬

જે મનુષ્ય કર્તાપણાના અભિમાન વિનાનો, ગર્વયુક્ત વાણી નહિ બોલનારો, ધીરજવાળો, ઉત્સાહવાળો,

ઉદ્ભવાળો તથા કર્મની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિમાં હર્ષશોકાદિ વિકારવિનાનો હોય; એવો કર્તા સત્વ-ગુણી કહેવાય છે. ૨૬

રાગી કર્મફલપ્રેપ્સુર્લુબ્ધો હિંસાત્મકોઽશુચિઃ ।

હર્ષશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૨૭॥

જે કર્તા લૌકિક પદાર્થોમાં પ્રીતિવાળો, કર્મફળની ઇચ્છાવાળો, પરાયા ધનાદિકના લોભવાળો, ઘાતકી સ્વભાવવાળો, પવિત્રતા વગરનો, લાભથી હર્ષ પામનારો અને હાનિથી શોક કરનારો હોય, તેવો કર્તા રજ્જે-ગુણી ગણાય છે. ૨૭

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈષ્કૃતિકોઽલસઃ ।

વિષાદી દીર્ઘસૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥૨૮॥

જે કર્તા ગાફલ, વિવેકરહિત, અનમ્ર, શઠ, બીજનું અપમાન કરનારો, આળસુ, ખેદયુક્ત સ્વભાવવાળો તથા દીર્ઘસૂત્રી (એટલે કે કરવાનું હોય તે કરવાને બદલે વાતો અથવા વિચારોજ કર્યા કરનારો) હોય, તે કર્તા તામસ કહેવાય છે. ૨૮

હવે બુદ્ધિ તથા ધીરજના ત્રિવિધ ભેદો કહે છે.

બુદ્ધેર્મેદં ઘૃતેશ્ચૈવ ગુણતસ્ત્રિવિધં શૃણુ ।

પ્રોચ્યમાનમશેષેણ પૃથક્ત્વેન ધનંજય ॥૨૯॥

હે ધનંજય ! સત્ત્વ આદિ ગુણોને લીધે ધીરજના તથા બુદ્ધિના પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકારના ભેદ છે; તે સર્વ બુદ્ધા બુદ્ધા કહીશ તે તું સાંભળ. ૨૯

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે ભયાભયે ।

બંધં મોક્ષં ચ યા વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ૩૦

હે પૃથાના પુત્ર ! જે બુદ્ધિ ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ, અધર્મની નિવૃત્તિ, કરવા જેવું શું અને ન કરવા જેવું શું, ભય

રાખવા જેવું શું અને નિર્ભય રહેવા જેવું શું તથા અંધન શાથી થાય છે અને મોક્ષ શાથી થાય છે, એ સર્વ યથાવત્ જાણે છે; તે બુદ્ધિને સત્ત્વગુણી જાણવી. ૩૦

યયા ધર્મમધર્મ ચ કાર્ય ચાકાર્યમેવ ચ ।

અયથાવત્પ્રજાનાતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥૩૧॥

હે પાર્થ ! મનુષ્ય જે બુદ્ધિવડે ધર્મને તથા અધર્મને, કાર્યને તથા અકાર્યને, ભયને તથા અભયને અને અંધ તથા મોક્ષને યથાવત્ જાણતો નથી; તે બુદ્ધિને રજ્જેગુણી જાણવી. ૩૧

અધર્મ ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાવૃતા ।

સર્વાર્થાન્ વિપરીતાંશ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥૩૨

તમોગુણથી ઢંકાયેલી જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મરૂપ માને છે, અને બીજા પણ સર્વ પદાર્થોને કંઈકને બદલે કંઈક-હોય તેથી ઉલટાજ જાણે છે; તે બુદ્ધિને હે અર્જુન ! તામસી જાણવી. ૩૨

હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ત્રણ પ્રકારની ધીરજ સમજાવે છે.

ઘૃત્યા યયા ધારયતે મનઃપ્રાણેન્દ્રિયક્રિયા ।

યોગેનાવ્યભિચારિણ્યા ઘૃતિઃ સા પાર્થ સાર્થિકી ॥

હે પાર્થ ! જે અચળ ધીરજવડે મનુષ્ય યોગમાં અવ્યભિચારી વૃત્તિવાળો (એટલે કે એકનિષ્ઠાવાળો-એકાગ્રચિત્તવાળો) થવાના હેતુથી મન, પ્રાણ તથા ઈન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને બીજી ત્રીજી બાબતોમાં જતી રોકીને ઈષ્ટસાધનામાં જોડ્યા કરે છે; તે ધીરજ સત્ત્વગુણી છે. ૩૩

યયા તુ ધર્મકામાર્થાન્ ઘૃત્યા ધારયતેઽર્જુન ।

પ્રસંગેન ફલાકાંક્ષી ઘૃતિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥૩૪॥

હે ધૃથાના પુત્ર અર્જુન ! મનુષ્ય જે ધીરજવડે ધર્મ, અર્થ અને કામને મુખ્યતાથી ધારણ કરી રાખે છે-

અર્થાત્ તેમને ઇંડતો નથી; અને નિષ્કામ કર્મમાં પણ લાલચનો પ્રસંગ આવતાં ઈળની ઇચ્છા કરે છે તે ધીરજ રજેગુણી છે. ૩૪

યયા સ્વપ્નં મયં શોકં વિષાદં મદમેવ ચ ।

ન વિમુંચતિ દુર્મેધા ઘૃતિઃ સા પાર્થ તામસી ॥૩૫॥

હે પાર્થ! દુર્બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય જે ધીરજવડે નિદ્રા, ભય, શોક અને ખદ તથા મદને ઇંડતો નથી; તે ધીરજ-ને તમોગુણી કહેલી છે. ૩૫

હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ત્રણ પ્રકારનાં સુખ સમજાવે છે.

સુખં ત્વિદાનીં ત્રિવિધં શૃણુ મે ભરતર્ષભ ।

અભ્યાસાદ્રમતે યત્ર દુઃખાંતં ચ નિગચ્છતિ ॥૩૬॥

યત્તદગ્રે વિષમિવ પરિણામેઽમૃતોપમમ્ ।

તત્સુખં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥૩૭॥

હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! હવે મારી પાસેથી તું સુખ પણ ત્રણ પ્રકારનું સાંભળ. પરમાત્મનિષ્ઠ બુદ્ધિની પ્રસન્નતાથી ઉપજનારા એવા (જીવનમુક્તિના) વિલક્ષણ સુખમાં મનુષ્ય વિષયસુખની પેઠે તરતજ રમણ કરી શકતો નથી, પણ વૈરાગ્યપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથીજ રમણ કરી શકે છે; જે સુખમાં રમણ કરવાથી મનુષ્ય સદાને માટે સર્વ દુઃખોથી રહિત થાય છે; સાધનાના આરંભમાં જે સુખ વિષ જેવું ભાસે છે, પણ પરિણામે અમૃત જેવું સુખકારક થાય છે; તથા જે સુખ લૌકિક વિષયોના સંયોગ કે ભોગથી નહિ પણ ઉપર કહ્યું તેમ પરમાત્માકાર થયેલી બુદ્ધિની ઉત્થાન દશાની નિર્મળતા અને પ્રસન્નતાથી ઉપજેલું હોય છે; તે સુખને યોગીજનો સાત્ત્વિક સુખ કહે છે. ૩૬, ૩૭

વિષયેન્દ્રિયસંયોગાદ્ યત્તદગ્રેઽમૃતોપમમ્ ।

પરિણામે વિષમિવ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૩૮॥

વિષયો અને ઇન્દ્રિયોના સંબંધથી થતું સુખ આરંભમાં અમૃત જેવું લાગે છે, પણ છેવટે તો તે (આ લોકમાં ને પરલોકમાં) વિષના જેવું દુઃખદાયક હોય છે; તેથી તેને રન્નેગુણી સુખ કહેલું છે. ૩૮

યદગ્રે ચાનુબંધે ચ સુખં મોહનમાત્મનઃ ।

નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥૩૯॥

જે સુખ પ્રથમ તેમજ છેવટે પણ મનને મોહ કરનારું હોય છે; તેવા નિદ્રા, આળસ તથા ગાપ્તપણાથી થયેલા સુખને તમોગુણી કહેલું છે. ૩૯

ન તદસ્તિ પૃથિવ્યાં વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ ।

સત્ત્વં પ્રકૃતિર્જૈર્મુક્તં યદેભિઃ સ્યાત્ ત્રિભિર્ગુણૈઃ ॥૪૦॥

પૃથ્વી ઉપરનાં મનુષ્યાદિકમાં તથા સ્વર્ગના દેવતાઓમાં પણ કોઈ પ્રાણી કે પદાર્થ એવો નથી, કે જે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા આ સત્ત્વાદિક ત્રણ ગુણોથી રહિત હોય.

આપના કહેવા પ્રમાણે જે સર્વ ક્રિયાઓ, કર્તાઓ, કર્મો અને પ્રાણીઓનો સમૂહ ત્રિગુણાત્મક હોય; તો કોઈના મોક્ષ તો કયાંથીજ થાય ? એવી શંકાના ઉત્તરમાં પોતપોતાના ગુણસ્વભાવને અનુસરતાં કર્મોવડે પરમાત્માનું આરાધન કરવાથી તેમની કૃપા તથા સાક્ષાત્કાર થઈને મનુષ્યનો મોક્ષ થાય છે; એ વાત આખી ગીતાના સારાંશરૂપે દર્શાવનારું ભુદ્વંજ પ્રકરણ હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આરંભે છે.

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાણાં ચ પરંતપ ।

કર્માણિ પ્રવિભક્તાનિ સ્વભાવપ્રભૈર્ગુણૈઃ ॥૪૧॥

હે શત્રુને તપાવનાર અર્જુન! પૂર્વના સંસ્કારો પ્રમાણે જન્મથીજ પ્રાપ્ત થયેલા સત્ત્વાદિક ત્રણ ગુણોને લીધે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રાનાં કર્મ ભુદાં ભુદાં હોય છે. તેમાં બ્રાહ્મણમાં સત્ત્વગુણ મુખ્ય અને રન્નેગુણ ગૌણ હોય છે; ક્ષત્રિયમાં રન્નેગુણ મુખ્ય અને સત્ત્વગુણ ગૌણ હોય છે; વૈશ્યમાં રન્નેગુણ મુખ્ય અને

તમોગુણ ગૌણ હોય છે; તથા શૂદ્રમાં તમોગુણ મુખ્ય અને રજોગુણ ગૌણ હોય છે. ૪૧

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાંતિરાર્જવમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૪૨॥

શમ (મનોનિગ્રહ), દમ (ઈન્દ્રિયનિગ્રહ), શારીર આદિ ત્રણ પ્રકારનું પૂર્વે કહેલું તપ, પવિત્રતા, ક્ષમા, સરળતા, જ્ઞાન (શાસ્ત્રજ્ઞાન), વિજ્ઞાન (અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન) અને આસ્તિકપણું, એ બ્રાહ્મણનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે. ૪૨

શૌર્યં તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ।

દાનમીશ્વરભાવશ્ચ ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૪૩॥

પરાક્રમ, તેજ, ધીરજ, અતુરાઈ, યુદ્ધમાં પાછી પાની ન કરવી-પૂંડ ન બતાવવી, દાતાપણું અને ઇશ્વરભાવ (નિયમમાં રાખવાનું સામર્થ્ય) એ ક્ષત્રિયનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે. ૪૩

કૃષિગોરક્ષ્યવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજમ્ ।

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥૪૪॥

ખેતી, ગૌ આદિ પશુપાલન અને વ્યાપાર, એ વૈશ્યનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે; તથા ત્રણે વર્ણની સેવા-ચાકરી કરવી, એ શૂદ્રનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે. ૪૪

સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ।

સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિંદતિ તચ્છુણુ ॥૪૫॥

ઉપર કહેલાં પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણેનાં કર્મોમાં મગ્યો રહેનારો મનુષ્ય પરબ્રહ્મ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારરૂપી સર્વોત્તમ સંસિદ્ધિ પણ અવશ્ય મેળવે છે. પણ એવો-પોતાના કર્મમાં નિરત રહેનારો-મનુષ્ય પ્રથમ જે પ્રકારે સાધનરૂપી સિદ્ધિને પામે છે તે પ્રકાર તું સાંભળ.

યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનાં યેન સર્વામિદં તતમ્ ।

સ્વકર્મણા તમમ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિંદતિ માનવઃ ॥૪૬॥

જે સર્વાન્તર્યામી પરમાત્માની સત્તા અને સ્પૃર્તિવડે સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને ચેષ્ટા થાય છે; તથા જે સર્વના કારણરૂપ પરમાત્માથી આસઘળું વિશ્વ વ્યાપ્ત છે; તે પરમાત્માને પોતપોતાના સ્વધર્મકર્મ વડે, પૂજવા-આરાધવાથી મનુષ્ય અવશ્ય એ સિદ્ધિને પામે છે. ૪૬

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્ ।

સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્બિષમ્ ॥૪૭॥

અને ખીજાએ ભલે તેના શ્રેષ્ઠ ગુણસ્વભાવને લીધે તેનો વિશેષ ગુણવાળો ધર્મ પાળ્યો હોય, પણ જે પોતાના ગુણસ્વભાવ તેના જેવા ન હોય તો પોતાને માટે તે ધર્મ પ્રતિકૂળ અને પરમધર્મરૂપજ છે. માટે એ ખીજાએ સારી રીતે આચરેલા વિશેષ ગુણવાળા પરધર્મ કરતાં સ્વધર્મ ઓછા ગુણવાળો હોય તોપણ તેનેજ પોતાને માટે કલ્યાણકારી સમજવો. કેમકે સ્વભાવનિયત કર્મ કરનારો સહજ સ્વભાવે કરી શકે છે તથા નિષ્કામ-ભાવે કરવાથી તેમાં રહેલા પાપને પામતો નથી. ૪૭

ભાવાર્થઃ-ક્ષાત્રધર્મને અનુસરીને અત્યારે તો બંધુ આદિ સાથે પણ યુદ્ધ કરવું એજ તારો સ્વધર્મ છે. એ સ્વધર્મ કોઈ અંશે હીન હોય તોપણ તેનો ત્યાગ કરીને લિક્ષાટન આદિ પરધર્મ આચરવો, એ તારે માટે કલ્યાણકારી નહિ પણ નુકસાનકારક છે.

જે તું પ્રહ્લનિષ્ઠની જાનદૃષ્ટી તારા ક્ષાત્રધર્મમાં હિંસારૂપી દોષ જોઈને વિરક્ત પ્રહ્લવંતાનો અથવા અતુર્થાશ્રમીનો લિક્ષાટનાદિ પરધર્મ સ્વીકારવા ઇચ્છતો હોય. તો તે પરધર્મમાં પણ દોષ તો હોયજ; એવા આશયથી શ્રીકૃષ્ણજી ભગવાન સર્વ કર્મમાં દોષ હોવાની વાત હવે કહે છે.

સહજં કર્મ કૌંતેય સદોષમપિ ન ત્યજેત્ ।

સર્વારંભા હિ દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાવૃતાઃ ॥૪૮॥

હે કુંતાના પુત્ર ! બીજા ઉત્તમ ગુણસ્વભાવવાળા મનુષ્યના કર્મ કરતાં પોતાનું સ્વાભાવિક કર્મ દોષવાળું હોય તોપણ તેને તજવું નહિ. કારણ કે પોતે પેદા કરેલા ધૂમાડાથી ઢંકાયલા અગ્નિની પેઠે સર્વ કર્મો કોઈને કોઈ દોષથી ઢંકાયલાં હોય છે. ૪૮

ભાવાર્થ:—મનુષ્ય ટાઢ તથા અંધારાને દૂર કરવા માટે ધૂમાડાને જતો કરી માત્ર અગ્નિનેજ સેવે છે; તેમ સ્વધર્મ પાળવામાં દોષ જણાય તે જવા દઈ ગુણનો લાભ અવશ્ય લેવો જોઈએ.

હવે કેવી રીતે કર્મ કરવાથી એમાંનો દોષનો અંશ દૂર થઈ ગુણનો લાભ લઈ શકાય અને પરમસિદ્ધિ પામી શકાય, તે વાત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સમજાવે છે.

અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ।

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥૪૯॥

પરંતુ જે મનુષ્ય સર્વ લૌકિક પદાર્થોમાં અનાસક્ત બુદ્ધિવાળો, મન ઈંદ્રિયોને વશ રાખનારો, તથા સ્પૃહા-વિનાનો થઈને સ્વધર્મનું પાલન કરે છે; તેજ ચિત્તશુદ્ધિ વિશેષ પામીને કર્મત્યાગરૂપ સંન્યાસવડે ઉત્તમ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને—એટલે કે પૂર્વે કહેલી બ્રાહ્મી સ્થિતિને તથા જીવનમુક્ત દશાને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૪૯

એવો વિશુદ્ધ ચિત્તવાળો ત્રીજા જિજ્ઞાસુ એ બ્રહ્મભાવને કેવી રીતે પામે છે, એ વાત હવે ૬ શ્લોકથી કહે છે.

સિદ્ધિં પ્રાપ્તો યથા બ્રહ્મ તથાપ્રોતિ નિબોધ મે ।

સમાસેનૈવ કૌંતેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥૫૦॥

હે કુંતાપુત્ર ! એવો વિશેષ ચિત્તશુદ્ધિ પામેલો મનુષ્ય જે પ્રકારે જ્ઞાનના પરમ લક્ષ્યરૂપ પરમાત્મભાવને પામે છે; તે પ્રકાર હવે તું મારાથી ઢૂંકમાં સમજ લે, કે જે

પ્રકાર જ્ઞાનની ઉત્તમ સ્થિતિરૂપ-એટલે કે પરિવક્તવ્ય અવસ્થારૂપ છે. ૫૦

બુદ્ધ્યા વિશુદ્ધયા યુક્તો ધૃત્યાત્માનં નિયમ્ય ચ ।

શબ્દાદીન્વિષયાંસ્ત્યક્ત્વા રાગદ્વેષૌ વ્યુદસ્ય ચ ॥૫૧

વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી યતવાક્કાયમાનસઃ ।

ધ્યાનયોગપરો નિત્યં વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ ॥૫૨॥

અહંકારં બલં દર્પં કામં ક્રોધં પરિગ્રહમ્ ।

વિમુચ્ય નિર્મમઃ શાંતો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥૫૩॥

ઉપર કહ્યો તેવો વિશુદ્ધ પુદ્ધિવાળો મનુષ્ય સાત્ત્વિક ધીરજવડે ચિત્તને નિયમમાં રાખીને, તથા શબ્દાદિ સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરીને, અને તેના ઉપરના રાગ-દ્વેષને દૂર કરીને, (૫૧) જ્યારે એકાંત સેવનારો; લઘુ (એટલે થોડો અથવા જલદી પચે તેવો હલકો) આહાર કરનારો; મન, વાણી તથા કાયાને વશ કરનારો, પરમ-પદને શીઘ્ર પામવા માટે સદા બ્રહ્મલોક પ્રત્યે પણ વૈરાગ્યનો દૃઢપણે આશ્રય કરનારો; એકનિષ્ઠાથી અને સર્વ-ભાવથી સદા ધ્યાનપરાયણ રહેનારો; (૫૨) તથા અહં-કાર, બળ અને દર્પ (યોગબળનો દુરુપયોગ) વિનાનો; કોઈ પણ પ્રકારની કામના વિનાનો; ક્રોધ વિનાનો; પ્રાર્થનાબળથી અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય તે પદાર્થનો પણ પરિ-ગ્રહ (સ્વીકાર અથવા સંગ્રહ) નહિ કરનારો; સર્વ પ્રકારે મમતાવિનાનો તથા શાંત પ્રસન્ન ચિત્તવાળો થાય છે; ત્યારેજ તે વેદોના મહાવાક્યના લક્ષ્યરૂપ પરબ્રહ્મપદને-પરમાત્મભાવને-પરમધામને-મોક્ષસ્થા-નને-પામવા યોગ્ય થાય છે. ૫૧-૫૩

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિં લભતે પરામ્ ॥૫૪॥

એવો પરબ્રહ્મભાવને યોગ્ય થયેલો અને સદા પ્રસન્ન રહેનારો મનુષ્ય દેહાદિક પદાર્થોમાં અહંતામમતા વિનાનો હોવાથી કોઈ પણ નાશ પામેલા પદાર્થનો તે શોક કરતો નથી; તેમ અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી. આ પ્રમાણે તે રાગદ્વેષજન્ય વિક્ષેપવાળો નહિ હોવાથી સર્વ પ્રાણીઓ, સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વો અને બીજા પદાર્થો-પ્રત્યે સમદષ્ટિવાળો રહે છે તેથીજ તે મોક્ષદાયક એવી મારી પરાભક્તિને-પ્રેમભક્તિને લાભે છે. ૫૪

મક્ત્યા મામભિજાનાતિ યાવાન્યશ્ચાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।

તત્તો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનંતરમ્ ॥૫૫॥

હું જેવો છું (એટલે કે સગુણ બ્રહ્મરૂપે સર્વજ્ઞ, સર્વ-વ્યાપક, વિશ્વંભર, ભક્તવત્સલ તથા સર્વનો સુહૃદ્, નિયંતા ઇત્યાદિ અનંત પ્રકારની અપાર અનુપમ મહત્તાવાળો છું;) તથા નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપે હું સચ્ચિદાનંદઘન ઇત્યાદિ જે કાંઈ અદ્ભુત ને અકથનીય મહત્તાવાળો છું; તે મહત્તા તો એવી પરાભક્તિવાળોજ તત્ત્વથી જાણી શકે છે; અને એવી રીતે મને તત્ત્વથી યથાવત્ જાણ્યા પછીજ તેનું તે જ્ઞાન પણ હું પરમજ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્મામાં લીન-શાંત થઈ જઈને તે પુરુષ મારે વિષે પ્રવેશ કરે છે. અર્થાત્ ધારણા અને ધ્યાનને પરિણામે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ થયા પછી તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિને-એટલે કે મારા પરમાત્માના સાક્ષાત્કારને-પામીને પરમાનંદરૂપ સચ્ચિદાનંદઘનસ્વરૂપ બની રહે છે. ૫૫

પોતપોતાનાં સ્વભાવનિયત કર્મોવડે પરમેશ્વરની આરાધના કરવાથી મોક્ષ મળે છે, એમ જે જગવાને આગળ કહેલું તેનો ક્રમ ઉપર કહ્યા પછી હવે ઉપસંહાર કરે છે.

સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણો મદ્યપાશ્રયઃ ।

મત્પ્રસાદાદવાપ્નોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્ ॥૫૬॥

આગળ કહ્યા પ્રમાણે સ્વભાવનિયત અને શાસ્ત્રનિયત

એવાં સર્વ નિત્યનૈમિત્તિક ઇત્યાદિ કર્મો કરનારો, તથા સ્વર્ગાદિક લૌકિક ઇષોની ઇચ્છા તથા લાભને કેવળ મારો પરમાત્માનો આશ્રય કરનારોજ વિશેષ અંતરશુદ્ધિરૂપે તથા પરાભક્તિરૂપે મારી કૃપાપ્રસાદી પામીને ઉપરોક્ત અનાદિ તથા નિત્ય એવા સર્વોત્તમ પદને પ્રાપ્ત થાય છે.

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥५७॥

માટે હે અર્જુન ! મનેજ સર્વશ્રેષ્ઠ પરમપદાર્થ જાણી ચૂકેલો એવો તું, ચિત્તવડે સર્વ કર્મો મારેવિષે અપંગુ કરતો રહીને મને પામવાના એકનિશ્ચયવાળી યોગબુદ્ધિ-પૂર્વક કર્મ યોગનો આશ્રય કર; અને કર્માનુષ્ઠાન વેળાએ પણ સર્વ પદાર્થો પ્રત્યે “બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મહાવેર્” ઇત્યાદિ પ્રકારે બ્રહ્મભાવના કરતો રહીને ચિત્તને પણ સદા મારામાંજ અપંગુ કરતો રહે-જેવતો રહે. ૫૭

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥५८॥

એ પ્રમાણે મારામાં ચિત્તવાળો થવાથી મારી કૃપાવડે તું સર્વ કોટાકલ્તા જેવાં ભારે દુઃખો અને વિદ્વેા તરી જઈશ; અને જે કદી “હું વિદ્વાન છું” ઇત્યાદિ પ્રકારના અભિમાનથી તું મારું કહેવું નહિ સાંભળે તો તું નાશ પામીશ-અર્થાત્ પુરુષાર્થથી બ્રહ્મ થઈશ. ૫૮

‘ભલે મારો નાશ થાય, પણ ભાઈઓ સાથે તો નહિ લડું’ એવા અર્જુનના અભિપ્રાયનો શ્રીકૃષ્ણ હવે ઉત્તર આપે છે.

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियांक्ष्यति ॥५९॥

અહંકારનો આશ્રય લઈને “હું નહિ લડું” એમ જે તું માને છે; તે તારો નિશ્ચય મિથ્યા છે. કેમકે તું પ્રકૃતિને

આધીન છે તથા રજ્જેગુણપ્રધાન ક્ષાત્રપ્રકૃતિવાળો છે; તેથી એ પ્રકૃતિ તને પરાણે પણ યુદ્ધમાં જોડશે. ૫૯

સ્વભાવજેન કૌંતેય નિબદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।

કર્તું નેચ્છસિ યન્મોહાત્ કરિણ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ॥

હૈ કૌંતેય ! સર્વની પેઠે તું પણ પોતાના પૂર્વકર્મ-જન્ય સંસ્કારોથી તથા ગુણસ્વભાવજન્ય શૌર્યાદિ કર્મોથી બંધાયલો (ટેવાયલો) હોવાથી મોહને લીધે જે કર્મ કરવા ઇચ્છતો નથી, તે કર્મ પરાધીન થઈને-અર્થાત્ તારી પ્રકૃતિને આધીન થઈને પરાણે પણ તું કરીશ.

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥૬૧॥

હૈ અર્જુન ! કારીગર જેમ ગુપ્તપણે યંત્રપરનાં પૂતળાં-ને દોરીના સંચારવડે ફેરવે છે; તેમ અંતર્યામી ઇશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહીને આ શરીરધારી દેહાભિમાની જીવોને પોતાની માયાશક્તિવડે ફેરવે છે.

તમેવ શરણં ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત ।

તત્પ્રસાદાત્પરાં શાંતિં સ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતં ॥

હૈ ભારત ! એ રીતે છેવટે તો સર્વ જીવો ઇશ્વરનેજ આધીન છે; માટે તું અહંકાર તજીને સર્વભાવથી તે પરમેશ્વરનેજ શરણે જા. કારણ કે તેનીજ કૃપાથી તું શ્રેષ્ઠ શાંતિ, પરાભક્તિ તથા શાશ્વત સ્થાનને પ્રાપ્ત થઈશ.

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छामि तथा कुरु ॥૬૩॥

આ પ્રમાણે મેં તને ગુપ્તમાં પણ અત્યંત ગુપ્ત જ્ઞાન કહ્યું છે; માટે એના રહસ્યનેા પૂરેપૂરેા વિચાર કરીને જેમ તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કર. ૬૩

આ અતિ ગંભીર એવા ગીત શરૂનો અર્જુન સંપૂર્ણ રીતે વિચાર નહિ કરી શકવાથી તેના ઉપર દયા લાવીને ભગવાન પોતેજ હવે ત્રણ શ્લોકવડે સમગ્ર ગીતાનો સાર કહે છે.

સર્વગુહ્યતમં ભૂયઃ શૃણુ મે પરમં વચઃ ।

દૃષ્ટાંડસિ મે દૃઢમિતિ તત્તો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્ ॥૬૪॥

સર્વ ગુપ્તમાં પણ ગુપ્ત એવું મારું અતિ ઉત્તમ વચન તને વારંવાર કહ્યું છે; છતાં તે ફરી પણ સાંભળ. કેમકે તું મને બહુ પ્રિય હોવાથી તારું ખરું હિત જેમાં રહેલું છે તેજ વાત તને કહીશ. ૬૪

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।

મામેવૈષ્યાસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોડસિ મે ॥૬૫॥

તું મારામાંજ મન રાખનારો થા; મારોજ ભક્ત થા; મારુંજ યજ્ઞનપૂજન કરનારો થા અને મનેજ નમસ્કાર કર. એ પ્રમાણે વર્તવાથીજ તું મારી કૃપા, મારું યથાર્થ જ્ઞાન અને મારી પરાભક્તિ પામીને મારા સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્મસ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરી શકીશ; એવી હું તારી પાસે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું; કેમકે તું મને પ્રિય છે.

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુભઃ ॥૬૬॥

માટે કેવળ મારી પરમેશ્વરનીજ યથાધિકાર આરાધના કરવાથી સર્વ વસ્તુઓનો લાભ થશે; એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને તું બીજા સર્વ ગૌણ અને લૌકિક ધર્મોનું દાસત્વ છોડી દઇને, કેવળ એક મારે અલૌકિક સર્વેશ્વરનેજ શરણે આવ (અર્થાત્ મારું પરમાત્માનું સ્મરણ કરનો થકો કર્મયોગની નિષ્કામ બુદ્ધિપૂર્વક તારા સ્વધર્મરૂપ જે ક્ષાત્રધર્મ તેનું પાલન કર) અને કોઇ પ્રકારે શોક કર નહિ. કારણ કે કેવળ એક મારો આશ્રય કરવાથી હું તને સઘળાં પાપોથી મુક્ત કરીશ. ૬૬

ઉપર પ્રમાણે ગીતાના અર્થનું તત્ત્વ સમજાવ્યા પછી હવે એ જ્ઞાન કેવા મનુષ્યોને કહેવું તથા કેવા મનુષ્યોને ન કહેવું તે વાત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

इदं ते नातपस्क्राय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयाति ॥६७॥

જે મનુષ્ય સ્વધર્મમાં અંતઃકરણપૂર્વક વર્તતો ન હોય; જે ઇશ્વર, શાસ્ત્ર તથા ગુરુજનોમાં ભક્તિવિનાનો હોય; જેને સાંભળવાની ઇચ્છા ન હોય; તથા જે મનુષ્ય મને સામાન્ય મનુષ્ય જેવો ગણી મારામાં દોષારોપ કરીને મારી નિંદા કરતો હોય; તેને તારે આ ગીતા-શાસ્ત્રનું જ્ઞાન કદી પણ કહેવું નહિ. ૬૭

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥

न च तस्मान्मનુષ્યેષુ કશ્ચિન્મે પ્રિયકૃત્તમઃ ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६९॥

જે મનુષ્ય આ અત્યંત ગુહ્ય એવું ગીતાનું તત્ત્વ મારા ભક્તોમાં સાંભળાવશે-પ્રત્યારશે, તે પણ મારી પરાભક્તિ કરીને તથા સંશયરહિત થઈને મનેજ પામશે. કેમકે આ સંસારનાં સર્વ મનુષ્યોમાં તેના કરતાં મારું વધારે પ્રિય કાર્ય કરવાવાળો બીજો કોઈ મનુષ્ય નથી; તેમ આ પૃથ્વીમાં મને તેના જેવો અત્યંત પ્રિય પણ બીજો થનાર નથી. ૬૮, ૬૯

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहम् इष्टः स्यामिति मे मतिः ॥७०॥

જે મનુષ્ય આપણા બન્નેના આ ધર્મયુક્ત સંવાદનો પાઠ કરશે, તેણે જ્ઞાનયજ્ઞવડે મારું પોતાનું યજ્ઞનપૂજન કર્યું, એવી મારી મતિ છે. ૭૦

શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ શ્રુણુયાદપિ યો નરઃ ।

સોઽપિ મુક્તઃ શુભાલ્લોકાન્ પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ્ ॥

જે મનુષ્ય શ્રદ્ધાવાન થઈને ગીતાશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરશે; તથા જે પાઠ કરનાર ઉપર “તે મોટેથી પાઠ કરે છે અથવા અશુદ્ધ પાઠ કરે છે” ઇત્યાદિ પ્રકારની દોષદષ્ટિ નહિ કરે; તે પણ પાપકર્મોથી મુક્ત થઈને પુણ્યકર્મ કરનારાને મળનારા શુભ લોકોને પામશે. ૭૧

કચ્ચિદેતદ્ શ્રુતં પાર્થ ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ।

કચ્ચિદજ્ઞાનસમોહઃ પ્રનષ્ટસ્તં ધનંજય ॥૭૨॥

હે પાર્થ ! આ ગીતાજ્ઞાન તેં એકાગ્રચિત્તે સાંભળ્યું કે? અને હે ધનંજય ! તારો અજ્ઞાનજન્ય મોહ મટ્યો કે?

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:—

નષ્ટો મોહઃસ્મૃતિર્લબ્ધા ત્વત્પ્રમાદાન્મયાચ્યુત ।

સ્થિતોઽસ્મિ ગતમંદેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥૭૩॥

હે અચ્યુત ! આપની કૃપાથી મને હવે (આગળ જાણેલા સ્વધર્મકર્મનો, ગુણસ્વભાવની, કાર્ય અકાર્યની, પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિની, પરમાત્મસ્વરૂપની, યોગબુદ્ધિની તથા કર્તવ્ય પ્રાપ્તવ્ય ઇત્યાદિની) સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ છે અને તેથી મારો સર્વ મોહ નાશ પામ્યો છે; તથા સર્વ પ્રકારે સંદેહરહિત અને સ્થિર થઈને યુદ્ધને માટે તૈયાર છું; તથા હવે હું આપની આજ્ઞા પાળીશ. ૭૩

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौषमद्भुतं गोमहर्षणम् ॥७४॥

હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! આ પ્રમાણે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનો આ રોમાંચ કરનારો અદ્ભુત રહસ્ય-

વાળો સંવાદ મેં સાંભળ્યો. ૭૪

વ્યાસપ્રમાદાચ્છુતવાનેતદ્ગુહ્યમહં પરમ્ ।

યોગં યોગેશ્વરાત્કૃષ્ણાત્ સાક્ષાત્કથયતઃસ્વયમ્ ॥૭૫

ભગવાન વેદવ્યાસે કૃપા કરીને મને દિવ્ય નેત્ર, કાન ઇત્યાદિ આપ્યાં હતાં; તેથીજ આ પરમ ઉત્તમ તથા ગુહ્ય યોગને મેં સાક્ષાત્ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણને મુખેથી કહેવાતો સાંભળ્યો છે. ૭૫

રાજન્સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિમમદ્ભુતમ્ ।

કેશવાર્જુનયોઃ પુણ્યં હૃષ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥૭૬॥

હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના આ પવિત્ર અને અદ્ભુત સંવાદને સંભારી સંભારીને હું વારંવાર હર્ષ પામું છું. ૭૬

તત્ત્વ સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય રૂપમત્યદ્ભુતં હરેઃ ।

વિસ્મયો મે મહન્ રાજન્ હૃષ્યામિ ચ પુનઃ પુનઃ ॥૭૭

અને હે રાજા ! ભગવાનનું એ અતિ અદ્ભુત વિશ્વરૂપ પણ સંભારી સંભારીને મને મોટો વિસ્મય પણ થાય છે અને હું વારંવાર હર્ષ પામું છું. ૭૭

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીર્વિજયો ભૂતિર્ધૃત્વા નીતિર્મતિર્મમ ॥૭૮॥

જ્યાં યોગીશ્વર શ્રીકૃષ્ણ છે અને જ્યાં માંડીવ-ધનુર્ધારી અર્જુન છે; ત્યાંજ અચળ રાજ્યલક્ષ્મી, અચળ વિજય છે; ઉત્તરોત્તર અચળ અભ્યુદય છે અને ત્યાંજ અચળ નીતિ છે; એવો મારો નિશ્ચય છે.

સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપલો પ્લોક કહેવામાં ભાવાર્થ એ છે કે, જે પક્ષમાં શ્રીકૃષ્ણ તથા ધનુર્ધારી અર્જુન છે, તેમનોજ યુદ્ધમાં જય થશે; માટે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! હજી પણ;

तमे पुत्रसहित श्रीकृष्णने शरणे लभ्ये तथा पांडवोने
सर्वस्व अर्पणु करी दध प्रसन्न करीने तभारा पुत्रोना
प्राणु लयावो. ७८

इति श्रीमन्द्दामास्तांतर्गत श्रीभीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता-
सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
योगशास्त्रनिर्णये संन्यासादितत्त्वनिर्णये सुबोधिण्यां
टीकायां श्रीधरस्वामिकृतौ मोक्षसंन्यासयोगो
नामाष्टादशाध्यायः ॥ १८ ॥

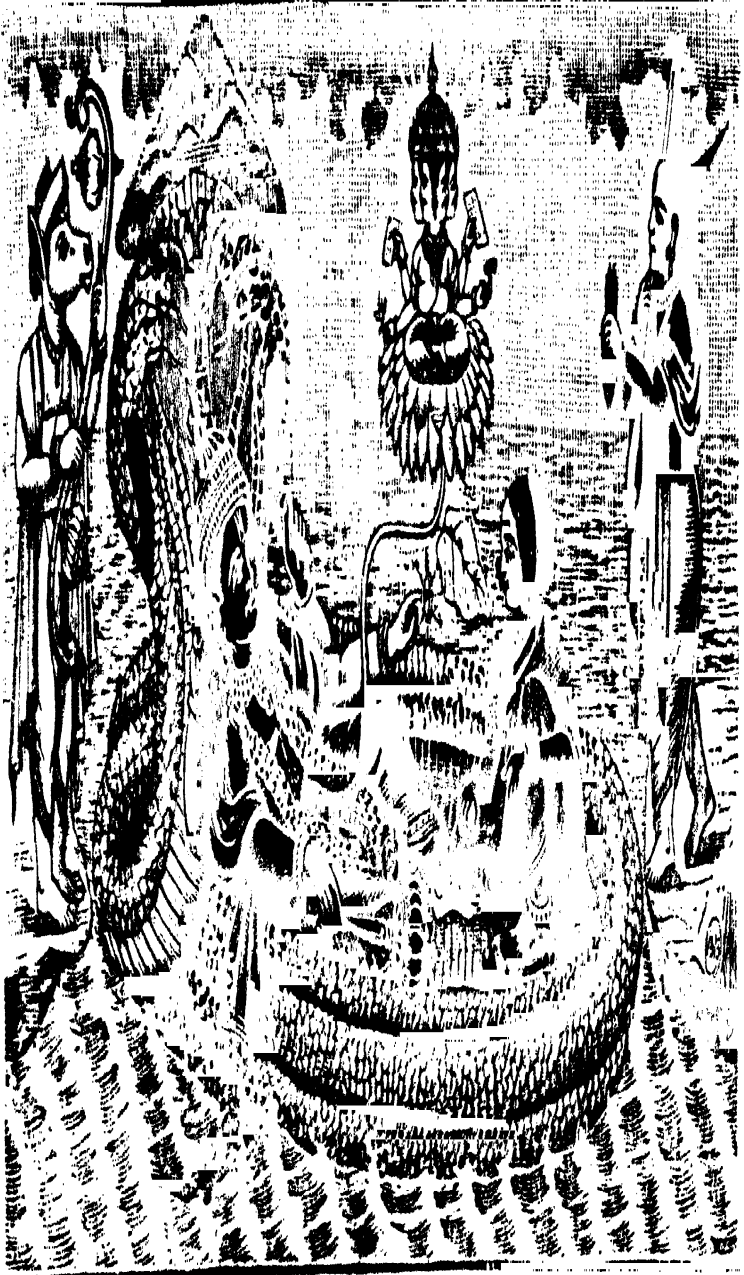
इति श्रीमद्भर्षि व्यासप्रणीत महाभारतना भीष्मपर्वभां
श्रीमद् भगवद्गीता नामक उत्तम उपनिषद्श्रुपो
ब्रह्मविद्या श्रीमद् भगवद्गीताभां मोक्षसंन्यास-
योग नामने अठारभा अध्याय संपूर्ण.

श्रीमद् भगवद्गीता समाप्त

श्री विष्णुसहस्रनाम
सरलार्थ सहित

शेषशायी लगनान विग्रह

अथ करन्यासः ॥

ॐ अव्य श्रीविष्णोर्दिव्यमहस्रनापस्तोत्रमंत्रस्य भगवान्
वेदव्यास ऋषिः ॥ श्रीविष्णु परमात्मा देवता ॥ अनुष्टुप् छंदः ॥
अमृतांशुद्भवो भानुरिति बीजम् ॥ देवकीनंदनः स्रष्टा शक्तिः ॥
त्रिसामा सामगः सामेति हृदयम् ॥ शंखभृन्दकी चक्रीति
कीलकम् ॥ शार्ङ्गधन्वा गदाधर इत्यस्त्रम् ॥ रथाङ्गपाणिरक्षोभ्य
इति कवचम् ॥ उद्भवः क्षोभणो देव इति परमो मंत्रः ॥

ॐ श्रीविष्णुना दिव्य महस्रनामवाणा आ स्तोत्ररूपी मंत्रना
ऋषि (द्रष्टा) भगवान् वेदव्यास છે. દેવતા શ્રીવિષ્ણુ પરમાત્મા
છે. છંદ અનુષ્ટુપ્ છે. “અમૃતાંશુદ્ભવો ભાનુઃ” એ એનું બીજ
(ઉત્પત્તિનું કારણ) છે. “દેવકીનંદનઃ સ્રષ્ટા” એ એની શક્તિ છે.
“ત્રિસામા સામગઃ સામ” એ એનું હૃદય છે. “શંખભૃન્દકી
ચક્રી” એ એનો કીલક (ખીલો—આધાર) છે. “શાર્દ્ધધન્વા
ગદાધરઃ” એ એનું અસ્ત્ર છે. “રથાંગપાણિરક્ષોભ્યઃ” એ એનું
કવચ છે અને “ઉદ્ભવઃ ક્ષોભણો દેવઃ” એ એનો પરમ મંત્ર છે.

શ્રીમહાવિષ્ણુપ્રીત્યર્થે જપે વિનિયોગઃ ॥

શ્રીમહાવિષ્ણુની કૃપા થવા માટે જપ કરવામાં મારો—પાઠ
કરનારનો—વિનિયોગ (અકાયતાપૂર્વક એડાવું) છે.

વિશ્વં વિષ્ણુર્વષટ્કાર હત્યંગુષ્ઠાભ્યાં નમઃ ॥

અર્થાત્ “વિશ્વરૂપ, સર્વવ્યાપક ને યજ્ઞમાં દેવોને હવિષ્
આપતી વખતે ઓલાતા વષટ્કારરૂપ” એ મંત્ર ભણીને બન્ને
હાથની તર્જનીઓ (અંગુઠા પાસેની આંગળીઓ) અંગુઠાઓના
મૂળ પાસે અડાડીને અંગુષ્ઠાભ્યાં નમઃ એમ ઓલાતે તેને
નમસ્કાર કરવા.

અમૃતાંશુદ્ભવો ભાનુરિતિ તર્જનીભ્યાં નમઃ ॥

અર્થાત્ “ચંદ્રની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ અને સૂર્યરૂપ” એ મંત્ર
ભણી બન્ને હાથની તર્જનીઓને અંગુઠાઓ સાથે અડાડીને
તર્જનીભ્યાં નમઃ । એમ ઓલાતે તેને નમસ્કાર કરવા,

ब्रह्मण्यो ब्रह्मकुद्बद्धोति मध्यमाभ्यां नमः ॥

अर्थात् “ब्राह्मण्यादिनी रक्षा करनारा, कर्मभार्ग प्रवर्तावनारा
प्रदाने” अये मंत्र लक्ष्मी यन्ने हाथनी मध्यमाभ्यां(वयली
आंगणीभ्यां)ने अंगुठाभ्यां साथे अडाडीने मध्यमाभ्यां नमः ।
अयेम योलीने तेने नमस्कार करवा.

सुवर्णविन्दुरक्षोभ्य इत्यनामिकाभ्यां नमः ॥

अर्थात् “सुंदर वर्णवाणा ने दुष्टोथी तथा विषयोथी क्षोभ
नहि पावनारा” अये मंत्र लक्ष्मी यन्ने हाथनी अनामिकाभ्यां
(वयलीनी पासेनी आंगणीभ्यां) अंगुठाभ्यां साथे अडाडीने
अनामिकाभ्यां नमः । अयेम योलीने तेने नमस्कार करवा.

निमिषोऽनिमिषः स्रग्वीति कनिष्ठिकाभ्यां नमः ॥

अर्थात् “योगनिद्रा लेती वेणा आंभुतुं मटकुं भारनारा,
सर्वदा अत्रत होवार्थी मटकुं नहि भारनारा ने पंचतन्मात्राऽपी
भाणा धारण करनारा” अये मंत्र लक्ष्मी कनिष्ठिकाभ्यां नमः ।
अयेम योलीने तेने नमस्कार करवा.

रथाङ्गपाणिरक्षोभ्य इति करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥

अर्थात् “हाथमां रथना पैडा जेवुं अक धारण करनारा,
निर्लय, क्शाथी क्षोभ नहि पावनारा” अये मंत्र लक्ष्मी यन्ने
हाथनी हथेलीभ्यांने तेना पाछला लागो साथे यथाकम स्पर्श करी
करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । अयेम योलीने तेने नमस्कार करवा.

इति करन्यासः ।

अथ हृदयादि षडङ्ग न्यासः ॥

हृदयादि ६ प्रकारना न्यास

सुव्रतः सुमुखः सूक्ष्मः ज्ञानाय हृदयाय नमः ॥

अर्थात् “लङ्गोने तरत अलयदान आपवाना उत्तम व्रत-
वाणा, सुंदर मुखवाणा अने सूक्ष्मरूप” अये मंत्र लक्ष्मी ज्ञानाय
हृदयाय नमः । अयेम ओली जमला हाथनी पांचे आंगणीओना
छेडाथी हृदयेने स्पर्श करीने तेने (हृदयद्वारा अंतरात्माने)
नमस्कार करावा.

सहस्रमूर्धा विश्वात्मा ऐश्वर्याय शिरसे स्वाहा ॥

अर्थात् “हजार मस्तकवाणा, विश्वना आत्माइप” अये मंत्र
लक्ष्मीने ऐश्वर्याय शिरसे स्वाहा अयेम ओली जमला हाथनी पांचे
आंगणीओना अग्रभागवडे मस्तकने स्पर्श करवे.

सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः शक्त्यै शिखायै वषट् ॥

अर्थात् “हजारे ज्वाणाओवाणा, काळी कराळी धत्यादि
सात प्रकाशमान ज्वालवाणा” अये मंत्र लक्ष्मीने शक्त्यै शिखायै
वषट् अयेम ओली जमला हाथनी पांचे आंगणीओना छेडावडे
चोटीने स्पर्श करवे.

त्रिसामा सामगः साम बलाय कवचाय हुम् ॥

अर्थात् “त्रय सामगानथी स्तुति कराता, सामवेदनुं गान
करनारा, वेदोमां सामवेदइप” अये मंत्र लक्ष्मीने बलाय कवचाय
हुम् । अयेम ओली अन्ने हाथनी हथेणीओ अन्ने अमाने
अडाडीने अद्वय वाणीअे तेम करवुं. आथी कवच पडेर्यानी
लावना थाय छे.

रथाङ्गपाणिरक्षोभ्यः तेजसे नेत्राभ्यां वौषट् ॥

अर्थात् “हाथमां रथना पैडा जेवुं शस्त्र धारण करनारा,
निर्भय, कशाथी क्षोभ नडि पामनारा” अये मंत्र लक्ष्मीने तेजसे
नेत्राभ्यां वौषट् अयेम ओलीने जमला हाथनी आंगणीओना
अग्रभागवडे अन्ने अक्षुओने स्पर्श करवे.

શાર્ઙ્ગધન્વા ગદાધરઃ વીર્યાય અસ્ત્રાય ફદ્ ॥

અર્થાત્ “શાર્ઙ્ગ નામનું” ધનુષ્ય ધારણ કરનારા, ગદા ધારણ કરનારા” એ મંત્ર લાણીને વીર્યાય અસ્ત્રાય ફદ્ એમ બોલીને જમણા હાથને માથાની આસપાસ પ્રદક્ષિણાથી ઉલટી રીતે ફેરવીને તેની પહેલી બે આંગળીઓવડે ડાબી હથેળીમાં તાળી વગાડવી.

ઋતુઃ સુદર્શનઃ કાલઃ મૂર્ધુવઃ સ્વરોમ્ ॥ દિગ્બંધઃ ॥

હાથમાં જળ લઈ “ઋતુઓવડે સમયરૂપે દેખાતા, મોક્ષરૂપી સુંદર ફળ આપનારા અને પ્રલયકાળે સર્વનો સંહાર કરનારા” એ મંત્ર લણી ચારે દિશામાં પાણી છાંટી દિગ્બંધ કરવો.

इति हृदयादि षडङ्ग न्यासः ॥

अथ ध्यानम् ॥

शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशम् ।
विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभाङ्गम् ॥
लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यम् ।
वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ॥१॥

શેષશાયી ભગવાનનું ધ્યાન—જેનો આકાર શાન્ત—સૌમ્ય છે; જે શેષનાગ ઉપર પોઢેલા છે; જેની નાભિમાં કમળ છે; જે સર્વ દેવતાઓના ઈશ્વર છે; જે સમગ્ર વિશ્વના આધાર છે; જેનું સ્વરૂપ આકાશ જેવું (નિરાકાર અને સર્વવ્યાપી) છે; મેઘના જેવો જેનો વર્ણ છે; જેનાં સર્વ અંગો શુભ છે; લક્ષ્મીના જે પતિ છે; જેનાં નેત્ર કમળ સરખાં છે; ધ્યાન કરવાથી યોગી લોકોને જે પ્રાપ્ત થાય છે; જે સંસારના સર્વ ભયને હરી લઈ નિર્ભય કરે છે; અને જે સર્વ લોકના ઠેવળ એકજ નાથ—અધિપતિ છે, તે શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનને હું વંદન—નમસ્કાર કરું છું.

શ્રી વિષ્ણુસહસ્રનામ

શ્રી ગણેશાય નમઃ । શ્રી ગોપાલકૃષ્ણાય નમઃ ।

યસ્ય સ્મરણમાત્રેણ જન્મસંસારબંધનાત્ ।

વિમુચ્યતે નમસ્તસ્મૈ વિષ્ણવે પ્રથમવિષ્ણવ ॥૧॥

મનુષ્ય જેમના સ્મરણમાત્રથી સંસારના જન્મ-મરણરૂપી બંધનથી મુક્ત થાય છે, તે મહાપ્રભાવ-શાળી વિષ્ણુ ભગવાનને નમસ્કાર હો. ૧

વૈશંપાયન ઉવાચ । વૈશંપાયન કહે છે:-

શ્રુત્વા ધર્માનશેષેણ પાવનાનિ ચ સર્વશઃ ।

યુધિષ્ઠિરઃ શાંતનવં પુનરેવાભ્યભાષત ॥૨॥

હે જનમેજય ! પાવન કરનારા બધા ધર્મો સંપૂર્ણ-પણે સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે શાન્તનુપુત્ર-એવા વીષ્મ-પિતાને ફરીથી પૂછ્યું. ૨

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ । યુધિષ્ઠિર પૂછે છે:-

કિમેકં દૈવતં લોકે કિં વાપ્યેકં પરાયણમ્ ।

સ્તુવંતઃ કં કમર્ચતઃ પ્રાપ્નુર્ધર્માનવાઃ શુભમા ॥૩॥

હે પિતામહ ! આ લોકમાં એક મહાન દેવ કયા છે ? પામવાયોગ્ય એક શ્રેષ્ઠસ્થાન કયું છે ? તથા કેની સ્તુતિ અને પૂજા કરવાથી મનુષ્ય કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે ? ૩

કો ધર્મઃ સર્વધર્માણાં ભવતઃ પરમો મત્તઃ ।

કિં જપન્ મુચ્યતે જંતુર્જન્મસંસારબંધનાઃ ॥૪॥

બધા ધર્મોમાં આપના મતે કયો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે ? કેનો જપ કરવાથી મનુષ્ય જન્મમરણચક્રથી સંસારબંધન-માંથી મુક્ત થાય છે ? ૪

મીઠ્ઠમ ઉવાચ । ભીષ્મ કહે છે :-

જગત્પ્રભું જેવદેવમનંતં પુરુષોત્તમમ્ ।

સ્તુવન્નામસક્ષેણ પુરુષઃ સતતોત્થિતઃ ॥૫॥

તમેવ ચાર્ચયન્નિત્યં ભક્ત્યા પુરુષમવ્યયમ્ ।

ધ્યાયન્ સ્તુવન્નમસ્યંશ્ચ યજમાનસ્તમેવ ચ ॥૬॥

અનાદિનિધનં વિષ્ણું સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।

લોકાધ્યક્ષં સ્તુવન્નિત્યં સર્વદુઃસ્વતિગો ભવેત્ ॥૭॥

બ્રહ્મણ્યં સર્વધર્મજ્ઞં લોકાનાં કીર્તિવર્ધનમ્ ।

લોકનાથં મહદ્ભૂતં સર્વભૂતભવોદ્ભવમ્ ॥૮॥

હે યુધિષ્ઠિર ! જગતના સ્વામી, દેવોના દેવ, અનંત અને પુરુષોત્તમરૂપ એવા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનાં (આમાં કહેવાશે તે) હજાર નામોવડે જે મનુષ્ય નિત્ય સાવધાન થઈને સ્તુતિ કરે, એ અવિનાશી પુરુષનું ભાવભક્તિ-સહિત નિત્ય પૂજન કરે, ધ્યાન ધરે, પ્રાર્થના કરે, પ્રણામ કરે, તેમના નિમિત્તે યજ્ઞ કરે. એ આદિઅંતરહિત અને સર્વ લોકના મહેશ્વર તથા સર્વ જગતના અધ્યક્ષની સ્તુતિ કરે, તે સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોથી મુક્ત થાય છે. એ બ્રહ્મસ્વરૂપ, સર્વ ધર્મને જાણનારા, લોકોની કીર્તિ વધારનારા, સર્વ લોકના અધિપતિ. સત્યરૂપ અને સર્વ પ્રાણીપદાર્થની ઉત્પત્તિરૂપ એવા જે શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન, તેમની સ્તુતિ કરનાર મનુષ્ય સર્વ દુઃખથી છૂટે છે. ૫-૮

एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।

यत्तया पुंडरीकाक्षं स्तवैरर्चयन्नरः सदा ॥९॥

કમળ જેવાં નેત્રવાળા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનું મનુષ્ય સ્તવન અને પૂજન કરે, એ ધર્મ બીજા ધર્મોથી શ્રેષ્ઠ છે; એવો મારો મત છે. * ૯

પરમં યો મહત્તેજઃ પરમં યો મહત્તપઃ ।

પરમં યો મહદ્બ્રહ્મ પરમં યઃ પરાયણમ્ ॥૧૦॥

પવિત્રાણાં પવિત્રં યો મંગલાનાં ચ મંગલમ્ ।

દૈવતં દેવતાનાં ચ ભૂતાનાં યોઽવ્યયઃ પિતા ॥૧૧॥

યતઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ ભવંત્યાદિ યુગાગમે ।

યસ્મિન્ન પ્રલયં યાંતિ પુનરેવ યુગક્ષયે ॥૧૨॥

તસ્ય લોકપ્રધાનસ્ય જગન્નાથસ્ય ભૂપતે ।

વિષ્ણોર્નામસહસ્રં મે શૃણુ પાપભયાપહમ્ ॥૧૩॥

જે વિષ્ણુદેવ સૂર્ય, અગ્નિ અને વીજળી ઇત્યાદિ પ્રબળ તેજને પણ તેજ આપનાર એવા મહાન્ તેજસ્વ-

* વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

ધ્યાયન્કૃતે યજન્યજ્ઞસ્ત્રતાયાં દ્વાપરેર્ચયન્ ।

યદાપ્રોતિ તદાપ્રોતિ કલૌ સંકીર્ત્ય કૈશવમ્ ॥

અર્થાત્ કૃતયુગમાં—એટલે સત્ યુગમાં—ધ્યાન કરવાથી, ત્રેતા-યુગમાં યજ્ઞ કરવાથી, અને દ્વાપરયુગમાં પૂજન—અર્ચન કરવાથી જે શ્રેય અને પ્રેય સધાય છે; તે કલિકાળમાં કૈશવનું સંકીર્તન (ગુણ-ગાન) કરવાથી સધાય છે.

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે:—

જપસ્તુ સર્વધર્મેભ્યઃ પરમો ધર્મ ઉચ્યતે ।

અર્હિસયા ચ ભૂતાનાં જપયજ્ઞઃ પ્રવર્તતે ॥

મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—

જપ્યેનૈવ તુ સંસિદ્ધયેદ્ બ્રાહ્મણો નાત્ર સંશયઃ ।

કુર્યાદન્યન્ન વા કુર્યાન્ મૈત્રો બ્રાહ્મણ ઉચ્યતે ॥

ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ ।

રૂપ X છે; જે વિષ્ણુદેવ મહાનમાં મહાન તપરૂપ છે; જે વિષ્ણુદેવ મહાન બ્રહ્મરૂપ છે; જે વિષ્ણુદેવ પરમ સત્ય, પરમજ્ઞાન અને પરમ આનંદમય પરમાત્મારૂપે અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે; (૧૦) જે દેવ પવિત્રમાં પવિત્ર તથા સર્વ પવિત્ર પદાર્થો અને મહાત્માઓને પવિત્રતા આપનાર+ છે; જે વિષ્ણુદેવ સર્વ મંગળોના મંગળરૂપ (સર્વ કલ્યાણોના કલ્યાણરૂપ) છે; જે વિષ્ણુદેવ સર્વ દેવતાઓના દેવતરૂપ છે; જે વિષ્ણુદેવ સર્વ ભૂતોના અવિનાશી પિતા છે; (૧૧) યુગના આદિકાળમાં જે વિષ્ણુ-

x ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે કે:-

યદ્ ભયાદ્વાતિ વાતોઽયં સ્વર્યસ્તપતિ યદ્ ભયાત્ ।

વર્ષતીન્દ્રો દહત્યગ્નિર્મૃત્યુશ્ચરતિ યદ્ ભયાત્ ॥

અર્થાત્ જેના ભયથી (સત્તાસ્ફૂર્તિથી) આ વાયુ વાય છે; જેના ભયથી આ સૂર્ય તપી રહ્યો છે; જેના ભયથી વરસાદ વર્ષે છે; જેના ભયથી અગ્નિ બાળે છે અને જેના ભયથી મૃત્યુ વિચરે છે; તે એ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે.

+ મહાભારતમાં કહ્યું છે કે:-

જ્ઞાનહૃદે ધ્યાનજલે રાગદ્વેષમલાપહે ।

યઃ સ્નાતિ માનસે તીર્થે સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥

જે મનુષ્ય મનરૂપી તીર્થના જ્ઞાનરૂપી કુંડમાં ધ્યાનરૂપી જળથી સ્નાન કરીને રાગદ્વેષરૂપી મેલને ધોઈ નાખે છે; તેજ પરમ-ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

આત્માનદી સંયમતોયપૂર્ણા, સત્યાવહા શીલતટાદયોર્મિઃ ।

તત્રાભિષેકં કુરુ પાંડુપુત્ર, ન વારિણા શુદ્ધયતિ ચાંતરાત્મા ॥

હે પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર! શીલરૂપી કિનારાવાળી, ઘ્યારૂપી લહે-રૌવાળી, સત્યરૂપી પ્રવાહવાળી અને સંયમરૂપી જળથી ભરેલી પરમાત્મારૂપી મહાન નદીમાં ડૂબકી મારીને પોતાના અંતરાત્મા-રૂપી દેવને અભિષેક કરો-અર્થાત્ પોતાના અંતઃકરણને સ્નાન કરાવો અને તેમાંના સર્વ દોષ દૂર કરો. આ પ્રમાણે અંતરાત્માને શુદ્ધ કરવાથીજ તે પરમપદને યોગ્ય થાય છે; માત્ર બહારના જળસ્નાનથી તે શુદ્ધ થતો નથી.

માંથી સર્વ પ્રાણીપદાર્થોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને યુગનો ક્ષય થયે જેમનામાં એ બધાં લય પામે છે; (૧૨) એવા તે સર્વ લોકના અધિપતિ અને જગતના નાથ શ્રી-વિષ્ણુ ભગવાનનાં પાપ તથા ભયનો નાશ કરનારાં જે સહસ્રનામ તે હે યુધિષ્ઠિર રાજન્ ! મારી પાસેથી સાંભળ.

યાનિ નામાનિ ગૌણાનિ વિરૂયાતાનિ મહાત્મનઃ ।
ઋષિભિઃ પરિગીતાનિ તાનિ વક્ષ્યામિ ભૂતયે ॥૧૪॥

ભગવાનવિષ્ણુના ગુણો ઉપરથી તેમનાં જે જે ગૌણ નામો મહાત્માઓએ જગતમાં વિખ્યાત કર્યાં છે; તથા જે જે નામો અને ગુણો સર્વ ઋષિમુનિઓથી ગવાયેલાં છે; તે તે ગુણવાચક નામો લોકોને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ મળવા માટે હું તને કહું છું. ૧૪

ॐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય ॥

॥ ૐકારસ્વરૂપ વાસુદેવ ભગવાનને નમસ્કાર ॥

ॐ વિશ્વં વિષ્ણુર્વષટ્કારો ભૂતભવ્યભવત્પ્રભુઃ ।

ભૂતકૃદ્ભૂતમૃદ્ભાવો ભૂતાત્મા ભૂતભાવનઃ ॥૧૧॥

(૧) વિશ્વં=વિશ્વના કારણરૂપ હોવાથી વિશ્વરૂપ.
(૨) વિષ્ણુ=સર્વવ્યાપક. (૩) વષટ્કારઃ=ચક્ષુષાંબોલાતા વષટ્કારરૂપ. (૪) ભૂતભવ્યભવત્પ્રભુ=ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળના સ્વામી. (૫) ભૂતકૃત્=બ્રહ્મારૂપે પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનારા. (૬) ભૂતભૃત્=પ્રાણીઓનું ભરણપોષણ કરનારા. (૭) ભાવઃ=ભાવોની સ્કૃતિરૂપે અને પદાર્થોના અસ્તિત્વરૂપે પ્રતીત થનારા. (૮) ભૂતાત્મા=સર્વ ભૂતોના (પ્રાણીપદાર્થોના) અંતરાત્મા. (૯) ભૂતભાવન=સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ કરનારા.

પૂતાત્મા પરમાત્મા ચ મુક્તાનાં પરમા ગતિઃ ।

અવ્યયઃ પુરુષઃ સાક્ષી ક્ષેત્રજ્ઞોઽક્ષર એવ ચ ॥૨૧॥

(૧૦) પૂતાત્મા:=પવિત્ર સ્વરૂપવાળા. પવિત્ર આત્મા-
વાળા. (૧૧) પરમાત્મા:=સર્વ કારણ કાર્યોથી (સર્વ ભૂત
પદાર્થોથી) પર, શ્રેષ્ઠ અને નિત્ય, શુદ્ધ, પુદ્ગલ, મુક્ત
ધત્યાદિ વિલક્ષણ સ્વભાવવાળા. (૧૨) મુક્તાનાં પરમા-
ગતિ:=જેને પામીને પ્રી જન્મ લેવો પડતો નથી એવી
મુક્તોની પરમ ગતિરૂપ (ગંતવ્ય સ્થાનરૂપ). (૧૩)
અવ્યય:=અવિકારી, અવિનાશી. (૧૪) પુરુષ:=નવ દ્વાર-
વાળી શરીરરૂપી પુરીમાં રહેનારા અને પ્રલય થતાં સર્વ
ભૂતોને પોતામાં સમાવી લેનારા. (૧૫) સાક્ષી:=કાંઈપણ
અંતરાયવિના સર્વ ભૂતપદાર્થોને જોનારા, પ્રકાશનારા.
(૧૬) ક્ષેત્રજ્ઞ:=સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરાદિ સર્વ
ક્ષેત્રોને જાણનારા. (૧૭) અક્ષર:=ક્ષયરહિત. અવિનાશી.

યોગો યોગવિદાં નેતા પ્રધાનપુરુષેશ્વરઃ ।

નારસિંહવપુઃ શ્રીમાન્ કેશવઃ પુરુષોત્તમઃ ॥૩॥

(૧૮) યોગ:=જીવાત્માને પરમાત્મામાં જોડનારા-
તહલીન કરનારા-યોગરૂપ. (૧૯) યોગવિદાં નેતા=યોગ-
વેત્તા એવા સિદ્ધ યોગીઓના નાયક. (૨૦) પ્રધાન
પુરુષેશ્વર:=પ્રકૃતિ અને પુરુષના-અર્થાત્ માયા અને
જીવના ઈશ્વર. (૨૧) નારસિંહવપુઃ=પ્રસંગ આવતાં નર
અને સિંહના જેવું નૃસિંહરૂપ ધારણ કરનારા. (૨૨)
શ્રીમાન્=લક્ષ્મીને વક્ષસ્થળમાં ધારણ કરનારા. (૨૩)
કેશવ=કેશી દૈત્યનો નાશ કરનારા. અથવા સુંદર
કેશવાળા. (૨૪) પુરુષોત્તમ=સર્વ પુરુષોમાં ઉત્તમ. ૩

સર્ગઃ શર્વઃ શિવઃ સ્થાણુર્મૂતાદિર્નિધિરવ્યયઃ ।

સંભવો ભાવનો ભર્તા પ્રભવઃ પ્રમુરીશ્વરઃ ॥૪॥

(૨૫) સર્ગ:=સર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશના
સ્થાનરૂપ. (૨૬) શર્વ:=પ્રલયકાળે સર્વનો સંહાર કર-
નારા. (૨૭) શિવ=સદાય ત્રિગુણાતીત-શિવસ્વરૂપ,

कल्याणरूप. (२८) स्थाणु=सर्वदा स्थिर रहेंनारा. (२९)
 भूतादि=सर्व भूतपदार्थोना आदिरूप. (३०) निधिर-
 व्यय=सर्व पदार्थोना सर्व काण भाटेना अप्भूट-अवि-
 नाशी लंडाररूप. (३१) संभव=सदा सर्वदा अस्तित्-
 त्ववाणा; साया संत साधुओनी रक्षा अने दुष्टोना
 संहार भाटे युगे युगे अवतरनारा. (३२) भावन=सर्व-
 लोक्ता जेवने तेमनां कर्मानुसार प्रण आपनारा. (३३)
 भर्ता=अधिष्ठानरूपे सर्वने धारणु करनारा तथा सर्वनुं
 लरणुपोषणु करनारा. (३४) प्रभव=सर्व भूतोने उत्पन्न
 करनारा. उत्तम जन्म देनारा. (३५) प्रभु=सर्व प्रकारे
 अत्यंत समर्थ. (३६) धृश्वर=सर्व अश्वर्याना निर्दोष
 स्वाभी=भालिकोना भालिक. ४

स्वयंभूः शंभुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः ।

अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः ॥५॥

(३७) स्वयंभू=पोतानी भेजे उत्पन्न थनारा. (३८)
 शंभु=भक्तोने सुख आपनारा. भक्तोनुं कल्याणु कर-
 नारा. (३९) आदित्य=सूर्यभंडणभां वसी रहेला हिर-
 ण्यमय पुरुष. (४०) पुष्कराक्ष=कमण जेवां नेत्रवाणा.
 (४१) महास्वन=ऋग्वेद, यजुर्वेद अने सामवेदना
 गानरूपे महान स्वरवाणा. (४२) अनादिनिधन=जन्म
 अने मरणरहित. (४३) धाता=अनंत ब्रह्मांडनुं धारणु
 पोषणु करनारा. (४४) विधाता=कर्मनी अने तेना कृण-
 नी व्यवस्था करनारा. (४५) धातुरुत्तम=हिरण्यगर्भथी
 अने ब्रह्माथी उत्तम; पृथ्वी आदि सर्व धातुओथी
 उत्तम अेवा अैतन्य धातुरूप. ५

अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ।

विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्टः स्थविरो ध्रुवः ॥६॥

(४६) अप्रमेय=प्रमाणोथी लक्ष्मी शकाय नहि अेवा.

(૪૭) હૃપીકેશ=ઈંદ્રિયોના સ્વામી. (૪૮) પદ્મનાભ=નાભિમાં સર્વ જગતના કારણરૂપ કમળવાળા. (૪૯) અમરપ્રભુ=દેવતાઓના સ્વામી. (૫૦) વિશ્વકર્મા=વિશ્વરૂપી રચના કરનારા. જેની શક્તિથી સર્વ જગત ક્રિયા કરે છે તે. (૫૧) મનુ=મનન કરનારા. મંત્રરૂપ. પ્રભુપતિ મનુ. (૫૨) ત્વષ્ટા=પ્રત્યક્ષકાળે સર્વ ભૂતોને તેમના કારણશરીરરૂપે સૂક્ષ્મ કરનારા. (૫૩) સ્થવિષ્ઠ=સર્વ સ્થૂળ પદાર્થોથી પણ વધારે સ્થૂળ. (૫૪) સ્થવિ-રોધ્રુવ=સનાતન પરમાત્મા. પ્રાચીન અચલ પુરુષ. ૬

અગ્રાહ્યઃશાશ્વતઃ કૃષ્ણો લોહિતાક્ષઃ પ્રતર્દનઃ ।

પ્રભૂતસ્ત્રિકકુબ્ધામ પવિત્રં મંગલં પરમ્ ॥૭૥॥

(૫૫) અગ્રાહ્ય=મન તથા ઈંદ્રિયોથી ગ્રહણ કરી શકાય નહિ એવા. (૫૬) શાશ્વત=સર્વકાળમાં રહેનારા. (૫૭) કૃષ્ણુ=સચ્ચિદાનંદમૂર્તિ. શ્યામમૂર્તિ. કૃષ્ણરૂપ. (૫૮) લોહિતાક્ષ=રાતાં નેત્રવાળા. (૫૯) પ્રતર્દન=પ્રત્યક્ષકાળે સર્વ જગતનો નાશ કરનારા. (૬૦) પ્રભૂત=જ્ઞાન આદિ સર્વ ઐશ્વર્યથી ભરપૂર. (૬૧) ત્રિકકુબ્ધામ=ઉપર, નીચે અને મધ્ય, એ ત્રણે દિશાઓમાં વસી રહેલા, અથવા એ ત્રણે દિશાઓને પ્રકાશનારા. (૬૨) પવિત્ર=ઋષિ-રૂપે, દેવતારૂપે અને મંત્રરૂપે પવિત્ર કરનારા. (૬૩) મંગલં પરમ્=પરમ મંગળરૂપ. સર્વ મંગળોથી ઉત્તમ. મંગળોના મંગળરૂપ. પરમ કલ્યાણરૂપ. સ્મરણચિંતનથી મંગળ કરનારા. ૭

ઈશાનઃ પ્રાણદઃ પ્રાણો જ્યેષ્ઠઃ શ્રેષ્ઠઃ પ્રજાપતિઃ ।

હિરણ્યગર્ભો ભૂગર્ભો માઘવો મધુસૂદનઃ ॥૮૥॥

(૬૪) ઈશાન=સર્વના પ્રેરક અને નિયંતા (૬૫) પ્રાણુદ=સર્વના પ્રાણુદાતા. સર્વને જીવન આપનારા. (૬૬) પ્રાણુ=સર્વના પ્રાણુરૂપ-જીવનરૂપ. (૬૭) જ્યેષ્ઠઃ=સર્વના

વડીલ. સર્વના વૃદ્ધ. (૬૮) શ્રેષ્ઠ=સર્વથી શ્રેષ્ઠ. સર્વથી મહાન. સર્વોત્તમ. (૬૯) પ્રજાપતિ:=બ્રહ્માથી ક્રીડીપર્યંત સર્વ પ્રજાના સ્વામી. (૭૦) હિરણ્યગર્ભ=જેના ગર્ભમાં બ્રહ્માંડ રહેલું છે એવા. (૭૧) ભૂગર્ભ=જેના ગર્ભમાં પૃથ્વી રહેલી છે અથવા જે પૃથ્વીના ગર્ભમાં (ઉકળતા લાવારૂપે) રહેલા છે એવા. (૭૨) માધવ=માયાના પતિ. લક્ષ્મીપતિ. બ્રહ્મવિદ્યાથી જાણી શકાય એવા. (૭૩) મધુસૂદન:=મધુ દૈત્યને હણનારા. ૮

ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ।

अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् ॥१॥

(૭૪) ઈશ્વર=સર્વના સર્વશક્તિમાન સ્વામી. માલીકેના માલીક. (૭૫) વિક્રમી=પરાક્રમી, શૂરવીર. (૭૬) ધન્વી=ધનુર્ધારી શ્રીરામચંદ્ર. (૭૭) મેધાવી=મહાન બુદ્ધિવાળા. (૭૮) વિક્રમઃ=સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા વિરાટરૂપ. (૭૯) ક્રમઃ=સર્વત્ર વિચરનારા, સર્વને ચલવનારા. (૮૦) અનુત્તમ=જેનાથી કોઈ ઉત્તમ નથી એવા. (૮૧) દુરાધર્ષ=દૈત્યોથી પણ હારે નહિ એવા. (૮૨) કૃતજ્ઞ=સર્વ કોઈનાં સર્વ કર્મોને તથા ઉદ્દેશોને જાણનારા. પત્ર, પુષ્પ, પ્રજા અને જળ જેવા સ્વલ્પ પદાર્થોથી પણ જે ભાવભક્તિપૂર્વક થોડું પણ પૂજન કર્યું હોય તો તેને ધણું સમજીને પ્રેમપૂર્વક સ્વીકારનારા. શ્રદ્ધાભક્તિ અને ધર્મપાલનપૂર્વક પત્ર, પુષ્પ, પ્રજા કે જળ ચઢાવવાથી પણ દુઃખથી મુક્ત કરનારા. (૮૩) કૃતિ=સર્વની ક્રિયારૂપ-પ્રયત્નરૂપ. (૮૪) આત્મવાન્=સર્વના આત્મસ્વરૂપ, પોતાના મહિમામાં સ્થિત રહેલા. ૯

सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजाभवः ।

अहः संवत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः ॥१०॥

(૮૫) સુરેશ=દેવતાઓના સ્વામી. (૮૬) શરણુ=

શરણુરહિત નિરાધારોના આધારરૂપ, શરણુરૂપ, રક્ષણુ-
રૂપ. (૮૭) શર્મ=પરમાનંદસ્વરૂપ. કલ્યાણુમૂર્તિ. (૮૮)
વિશ્વરેતા=વિશ્વના કારણુભૂત. વિશ્વના વીર્યરૂપ. (૮૯)
પ્રબલભવ=સર્વ પ્રબલ્યોને ઉત્પન્ન કરનારા. (૯૦) અહ=
દિવસરૂપ. પ્રકાશમૂર્તિ. (૯૧) સંવત્સર=કાળરૂપે રહેલા
હોવાથી વર્ષરૂપ. (૯૨) વ્યાલ=સર્પની પેઠે ગ્રહણુ કરી
શકાય નહિ એવા. (૯૩) પ્રત્યય=માત્ર સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી
જેની પ્રતીતિ પામી શકાય એવા. જ્ઞાનસ્વરૂપ. નિશ્ચય-
સ્વરૂપ. (૯૪) સર્વદર્શન=સર્વના સાક્ષીરૂપ. સર્વનાં
અક્ષુથી સર્વને જ્ઞેનારા. સર્વ તરફ દષ્ટિવાળા. ૧૦

અજઃ સર્વેશ્વરઃ સિદ્ધઃ સિદ્ધિઃ સર્વાદિરચ્યુતઃ ।

વૃષાકપિરમેયાત્મા સર્વયોગવિનિઃસૃતઃ ॥૧૧॥

(૯૫) અજ=જન્મરહિત. (૯૬) સર્વેશ્વર=સર્વ સ્વા-
મીઓના સ્વામી. સર્વના ઈશ્વર. (૯૭) સિદ્ધ=કૃતાર્થ.
સર્વ કાંઈ મેળવેલા. (૯૮) સિદ્ધિ=સર્વ સિદ્ધિઓરૂપ.
સર્વ જ્ઞાનની મૂર્તિ. સર્વોત્તમ રૂણરૂપ. (૯૯) સર્વાદિ=
સર્વ પદાર્થોના આદિરૂપ. (૧૦૦) અચ્યુત=સ્વરૂપબ્રહ્મ
નહિ થનારા. (૧૦૧) વૃષાકપિ=ધર્મનું રક્ષણુ કરનારા,
સર્વ પદાર્થોને વર્ષાવનારા. (૧૦૨) અમેયાત્મા=કશાથી
માપી શકાય નહિ એવા. અમાપ સ્વરૂપવાળા. (૧૦૩)
સર્વયોગવિનિઃસૃત=સર્વ સંબંધોથી રહિત. સર્વ
બંધનોથી રહિત. સર્વ સંયોગોની બહાર રહેલા. ૧૧

વસુર્વસુમનાઃ સત્યઃ સમાત્માઽસંમિતઃ સમઃ ।

અમોઘઃ પુંડરીકાક્ષો વૃષકર્મા વૃષાકૃતિઃ ॥૧૨॥

(૧૦૪) વસુ=સર્વ પ્રાણીપદાર્થોમાં વસાનારા. સર્વ
જેમાં વસે છે એવા. (૧૦૫) વસુમના=નિર્વિકાર ઉત્તમ
મનવાળા. (૧૦૬) સત્ય=સત્યસ્વરૂપ. અવિનાશી. ત્રિ-
કાલાબાધ્ય. (૧૦૭) સમાત્મા=આત્મારૂપે સર્વમાં વિકા-

ररहितपणे अने समानपणे रहेला. (१०८) असंभित=
कशाधी भापी शकाय नहि अेवा. सर्वधी अपरिच्छिन्न,
अलिन्न. (१०९) सम=सदा अने सर्व प्रत्ये समान
दृष्टिवाणा. (११०) अमोघ=जेतुं पूजन, स्मरण, स्तवन
वृथा जतुं नधी अेवा. लक्तोनी यायना वृथा नहि कर-
तां छिद्यत पदार्थ आपनारा. (१११) पुंडरीकाक्ष=
कमणनी पेठे पीलेक्षां उत्तम अने विशाल नेत्रवाणा.
दृढयकमणमां विशेषरूपे रहेला. (११२) वृषकर्मा=लोक-
संग्रहार्थे धर्मयुक्त कर्म करनारा. (११३) वृषाकृति=
धर्माने भाटे शरीर धारण करनारा. १२

रुद्रो बहुशिरा बभ्रुर्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः ।

अमृतः शाश्वतः स्थाणुर्वरारोहो महातपाः ॥१३॥

(११४) रुद्र=दुष्टाने दुःअधी रोवरावनारा. संहार-
वेणाअे प्राणीअेने रोवरावनारा. (११५) अडुशिरा=
अडु मस्तकोवाणा. (११६) अङ्गु=लोकानुं धारण अने
पोषण करनारा. (११७) विश्वयोनि=जगतनी उत्पात्त-
ना स्थानरूप. (११८) शुचिश्रवा=जेनां नाम अने यश
पवित्र करनार छे अेवा. (११९) अमृत=अमर. अवि-
नाशी. (१२०) शाश्वतःस्थाणु=सदाकाण अयण रहे-
नारा. (१२१) वरारोह=जेना जेणांमां जेडा पछी
अथवा जेना पदने पहेंयवा पछी जन्मभरण नधी
अेवा. (१२२) महातपा=जेना अैश्वर्यने प्रताप महान
छे अेवा महातपस्वी. १३

सर्वगः सर्वविद्भानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः ।

वेदो वेदविदव्यंगो वेदांगो वेदवित् कविः ॥१४॥

(१२३) सर्वग=सर्वने गति आपनारा, सर्वत्र रहे-
नारा. (१२४) सर्वविद्भानु=सर्वने ज्ञाननारा अने
प्रकाशरूप. सदा सर्वत्र रहेनारा अने महान सूर्यरूप.

(१२५) विश्वसेन=दैत्योती सेनाने सर्व दिशाओमां
नसाडनारा. (१२६) जनार्दन=सर्व दुष्ट जनोनो नाश
करनारा. लकतजनानां पापेनो नाश करनारा. (१२७)
वेद=वेद३प. ज्ञान३प. पोताने पाभवानो भार्ग अताव-
नारा. सर्व पदार्थीना यथार्थ ज्ञानवाणा. (१२८) वेद-
वित्=वेदोनायथावत् अर्थ लक्षणारा. (१२९) अ०यंग=
ज्ञानथी परिपूर्ण. (१३०) वेदांग=वेद३पी अंगवाणा.
वेदोना अंग३प. (१३१) वेदविद्=वेद विचारनारा.
(१३२) कवि=ईंद्रियोथी न ज्ञाय तेने हस्ताभलकवत्
जेनारा. १४

लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः ।

चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥१५॥

(१३३) लोकाध्यक्ष=सर्व लोकना अध्यक्ष, द्रष्टा.
(१३४) सुराध्यक्ष=देवताओना अध्यक्ष. (१३५) धर्मा-
ध्यक्ष=सर्व धर्मोना अध्यक्ष. धर्म तथा अधर्माने साक्षात्
जेनारा अने तेनुं ङ्ण आपनारा. (१३६) कृताकृत=कार्य-
३प अने कारण३प. कर्ता छतां अकर्ता. (१३७) चतुरा-
त्मा=उत्पत्तिकाणमां अह्ना, दक्षादिक प्रणपति, काण
तथा सर्व भूतो; पालनकाणमां विष्णु, मनु आदिक,
काण अने सर्व भूतो; संहारकाणमां रुद्र, मृत्यु, काण
अने सर्व भूतो; अर्थात् त्रणे काणमां यार प्रकारनी
विलूतिवाणा अथवा अंतःकरणनी यारे वृत्तियोना
आत्मा. (१३८) चतुर्व्यूह=वासुदेव, संकर्षण, ब्रह्मन्
ने अनिरुद्ध, ये यार भूर्तिओ३पी व्यूहवाणा. (१३९)
चतुर्दंष्ट्र=नाम, आप्यात, उपसर्ग अने निपात३पी
यार दाढेवाणा श्रीनृसिंह. यार दाढवाणा वराह भग-
वान. (१४०) चतुर्भुज=यार भुजवाणा. १५

आजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः ।

अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥१६॥

(૧૪૧) પ્રાગ્વિષ્ણુ=સદા પ્રકાશરૂપ. (૧૪૨) ભોજન=જેનું માયારૂપી ભોજન છે એવા. જેનાવડે પ્રાણીઓ જીવે છે એવા ભોજનરૂપ. (૧૪૩) ભોક્તા=જીવરૂપે સુખદુઃખને ભોગવનારા અથવા પુરુષરૂપે પ્રકૃતિને (માયાને) ભોગવનારા. (૧૪૪) સહિષ્ણુ=દૈત્યોને હરાવનારા. આશ્રિતોના દોષ સહી લેનારા. ક્ષમાવાંત. (૧૪૫) જગદાદિજ=જગતના આદિમાં હિરણ્યગર્ભરૂપે પ્રકટ થનારા. જગતના આદિપુરુષ બ્રહ્માને જન્મ આપનારા. (૧૪૬) અનધ=પાપરહિત. દોષરહિત. (૧૪૭) વિજય=જ્ઞાનવૈરાગ્ય આદિ અશ્વર્યાના ગુણોવડે વિશ્વને જીતનારા. (૧૪૮) જેતા=ભક્તના શત્રુઓને જીતનારા. સ્વભાવથી સર્વને જીતનારા. (૧૪૯) વિશ્વયોનિ=વિશ્વના કારણરૂપ. (૧૫૦) પુનર્વાસુ=જીવરૂપે વારંવાર શરીરોમાં વાસ કરનારા. ૧૬

उपेंद्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरूर्जितः ।

अतींद्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥१७॥

(૧૫૧) ઉપેન્દ્ર=ઈંદ્રના નાના ભાઈ. (૧૫૨) વામન=દેવોને માટે વામન થનારા. (૧૫૩) પ્રાંશુ=ત્રણ પગલાં પૃથ્વી માપી ત્યારે બહુ મોટા શરીરવાળા થયેલા. (૧૫૪) અમોઘ=જેની ચેષ્ટા વ્યર્થ થતી નથી એવા. (૧૫૫) શુચિ=સ્મરણ, પૂજન, સ્તવન કરનારને પવિત્ર કરનારા. (૧૫૬) ઊર્જિત=મહાબળવાન. (૧૫૭) અતીંદ્ર=ઈંદ્રનો પરાજય કરનારા. ઈંદ્રિયોથી પાર પામી શકાય નહિ એવા. (૧૫૮) સંગ્રહ=સંહારકાળે સર્વનો ગ્રાહ કરનારા. પુણ્યવાનોનો સંગ્રહ કરનારા. (૧૫૯) સર્ગ=સૃષ્ટિરૂપ. સૃષ્ટિના કારણરૂપ. (૧૬૦) ધૃતાત્મા=આત્મારૂપે સર્વ શરીરોને ધારણ કરનારા. (૧૬૧) નિયમ=સર્વને નિયમમાં રાખનારા. (૧૬૨) યમ=સર્વને પોતપોતાના કામમાં જોડનારા.

વેદ્યો વૈદ્યઃ સત્તાયોગી વીરહા માધવો મધુઃ ।

અતીંદ્રિયો મહામાયા મહોત્સાહો મજવલઃ ॥૧૮૧॥

(૧૬૩) વેદ્ય=મોક્ષેન્દ્રુઓએ જાણવા યોગ્ય. (૧૬૪) વૈદ્ય=ધન્વંતરીરૂપ. સંસારરૂપી મહારોગને ટાળનારા. વેદાદિક સર્વ વિદ્યાઓવડે જાણવા યોગ્ય. (૧૬૫) સદા-યોગી=આત્મજ્ઞાન અને સ્વરૂપ જેને સદાય પ્રાપ્ત છે એવા. (૧૬૬) વીરહા=ધર્મનો નાશ કરનારા. અસુર વીરોને હણનારા. (૧૬૭) માધવ=માયાના સ્વામી. બ્રહ્મ-વિદ્યાના સ્વામી. (૧૬૮) મધુ=ભક્તોને અમૃતની પેઠે આનંદ આપનારા. (૧૬૯) અતીંદ્રિય=ઇંદ્રિયોથી જ્ઞેય શકાય નહિ એવા. (૧૭૦) મહામાય=માયાવીઓને પણ મોહ પમાડનારા મોટા માયાવી. (૧૭૧) મહોત્સાહ=જ-ગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરવામાં મહા ઉત્સાહી. (૧૭૨) મહાબલ=સર્વ બળવાનોથી મોટા બળવાન.

મહાબુદ્ધિર્મહાવીર્યો મહાશક્તિર્મહાદ્યુતિઃ ।

અનિર્દેશ્યવપુઃ શ્રીમાનમેયાત્મા મહાદ્રિઘૃક્ ॥૧૯૧॥

(૧૭૩) મહાબુદ્ધિ=સર્વ થી મહાન બુદ્ધિવાળા. (૧૭૪) મહાવીર્ય=મહાન પરાક્રમવાળા. (૧૭૫) મહાશક્તિ=મહાન શક્તિવાળા. (૧૭૬) મહાદ્યુતિ=અંદર બહાર મહાન પ્રકાશરૂપ. (૧૭૭) અનિર્દેશ્યવપુઃ=વર્ણવી શકાય નહિ એવા શરીરવાળા. (૧૭૮) શ્રીમાન=સર્વ પ્રકારના અશ્વર્યાવાળા. (૧૭૯) અમેયાત્મા=અપાર બુદ્ધિવાળા. અમાપ સ્વરૂપવાળા. (૧૮૦) મહાદ્રિઘૃક્=સમુદ્રમંથન-વેળાએ કચ્છરૂપે મંદરાચળને ધારણ કરનારા. વ્રજની રક્ષામાટે ગોવર્ધનને ધારણ કરનારા. ૧૯

મહેષ્વાસો મહીભર્તા શ્રીનિવાસઃ સતાંગતિઃ ।

અનિરુદ્ધઃ સુરાનંદો ગોવિંદો ગોવિદાંપતિઃ ॥૨૦૧॥

(१८१) भडेष्वास=मेढा धनुर्धारी. (१८२) मही-
 लर्ता=वराह३पे पृथ्वीने धारणु करनारा. पृथ्वीनुं लर-
 षुपोषणु करनारा. (१८३) श्रीनिवास=सर्व संपत्ति
 अने अैश्वर्यनानिवासस्थान. (१८४) सतांगति=सत्पु-
 रूपोना गति३प, आश्रय३प. (१८५) अनिरुद्ध=रोडी
 शकाय नहि अेवा. (१८६) सुरानंद=देवताओने आनंद
 आपनारा. (१८७) गोविंद=वराह३पे पृथ्वीनुं रक्षणु
 करनारा. गायत्रीमंत्रनुं यथार्थ रक्षस्य अने माहात्म्य
 जणुनारा. इंद्रियोने जणुनारा. वेदोना शिषर३प उप-
 निषदोथी जणु शकाय अेवा. (१८८) गोविदांपति=
 वेद अने शास्त्रादिने जणुनाराओना पति. २०

मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ।

हिरण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ॥२१॥

(१८९) मरीचि=तेजस्वीओमां महातेजस्वी. (१९०)
 दमन=धन तथा अधिकार आदिना महवाणानुं दमन
 करनारा. (१९१) हंस=संसारनालयने हणुनारा. (१९२)
 सुपर्णु=सर्वना हृदयमां गमन करनारा. सुंदर पांण-
 वाणा गरुड३प. (१९३) भुजगोत्तम=सर्पोमां शेषना-
 ग३प. (१९४) हिरण्यनाभ=सुवर्णु जेवी सुंदर नाभि-
 वाणा. (१९५) सुतपा=अदरिकाश्रममां नरनारायणु३पे
 उत्तम तप करनारा. (१९६) पद्मनाभ=कमणना जेवी
 सुंदर गोण नाभिवाणा. (१९७) प्रजपतिः=प्रज-
 ओना स्वामी. २१

अमृत्युः सर्वदृक्सिंहः संधाता संधिमान् स्थिरः ।

अजो दुर्मर्षणः शास्ता विश्रुतात्मा सुरारिहा ॥२२॥

(१९८) अमृत्यु=मरणरहित. (१९९) सर्वदृक्=स्वा-
 भाविक ज्ञानशक्तिवडे सर्व शुभाशुभ देशकाण अने
 कर्मादिने जेनारा. (२००)।सह=दुष्ट मनुष्यो३पी मृगेनो

नाशि करनारा. (२०१) संधाता=संज्ञानोमां संधि (मैत्री करानारा. कर्मनां यथायोग्य प्रण आपनारा. (२०२) संधिमान्=लवइपे कर्मप्रण भोगवनारा. सर्व प्रत्ये स्नेहवाणा. (२०३) स्थिर=सदाकाण स्थिर-येकरस रहेनारा. (२०४) अञ्ज=जन्मरहित. (२०५) दुर्मर्षणु=असह्य प्रतापवाणा. (२०६) शास्ता=सर्व पदार्थो पर अनुशासन करनारा. (२०७) विश्रुतात्मा=सत्य अने ज्ञानादिकइपे प्रसिद्ध स्वइपवाणा. (२०८) सुरारिहा=देवोना शत्रुने हणुनारा. २२

गुरुर्गुरुतमो धामः सत्यः सत्यपराक्रमः ।

निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः ॥२३॥

(२०९) गुरु=सर्व विधाओ आपनारा. (२१०) गुरुतम=गुरुओना गुरु. अक्षादिकने अहविधा आपनारा. (२११) धाम=सर्वना आश्रयइप-धामइप=ज्योतिइप. (२१२) सत्यः=सत्यभूर्ति. (२१३) सत्यपराक्रम=सत्य पराक्रमवाणा. (२१४) निमिष=योगनिद्रा समये आंण भीयनारा. (२१५) अनिमिषः=सदाय जग्रत रहेनारा. (२१६) स्रग्वी=पंयतन्मात्राइपी वैज्यंति भाणा धारणु करनारा. (२१७) वाचस्पतिरुदारधी=सर्व पदार्थने जणुनारी विशाण बुद्धिवाणा. वाष्पीना पति अृहस्पति.

अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान् न्यायो नेता समीरणः ।

सहस्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥२४॥

(२१८) अग्रणी=सर्वना नेता-आगेवान. शुभे-अष्टावाणाओने शुभ मार्गे यलावनारा. (२१९) ग्रामणीः=सर्व समूहोना नायक. (२२०) श्रीमान्=अपार कान्तिवाणा. (२२१) न्याय=तर्कभूर्ति. न्यायइप. (२२२) नेताः=जगतना सर्व व्यवहारोने असंभपणु निर्वाह करनारा. (२२३) समीरणु=धासइपे सर्वने येष्टा

करावनारा. (२२४) सहस्रमूर्धा=अनंत भस्त्रकवाणा.
 (२२५) विश्वात्मा=विश्वना आत्माइप. विश्व जेनुं
 शरीर छे ते. (२२६) सहस्राक्ष=अनंत आंभोवाणा.
 (२२७) सहस्रपात्=अनंत यरणोवाणा. २४

आवर्तनो निवृत्तात्मा संवृतः संप्रमर्दनः ।

अहः संवर्तको बहिरनिलो धरणीधरः ॥२५॥

(२२८) आवर्तन=अवतार धारण करनारा. संसार-
 यकने यलावनारा. (२२९) निवृत्तात्मा=संसारबंधन-
 थी मुक्त स्वइपवाणा. (२३०) संवृत=लौकिक दृष्टिये
 भायाथी आवृत थयेला-विंटायेला. (२३१) संप्रमर्दन=
 रुद्रइपे जगतनोसंहार करनारा. (२३२) अहः संवर्तक=
 सूर्यइपे द्विषस प्रकटावनारा. (२३३) वह्नि=अग्निइपे देव-
 ताओने आहुति पढेयाडनारा. अग्निइपे आहुति स्वी-
 कारनारा. (२३४) अनिल=सुगंध दुर्गंधथी निर्लेप रहे-
 नारा. वायुनी पेठे पुण्यपापथी निर्लेप रहेनारा. (२३५)
 धरणीधरः=पृथ्वीने धारण करनारा. २५

सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वघृग्विश्वभुग्विभुः ।

सत्कर्ता सत्कृतः साधुर्जह्नुर्नारायणो नरः ॥२६॥

(२३६) सुप्रसाद=हितकारी कृपा करनारा. (२३७)
 प्रसन्नात्मा=रजस तमसथी रहित प्रसन्न स्वभाव-
 वाणा. (२३८) विश्वघृक्=विश्वने धारण करनारा. (२३९)
 विश्वभुक्=प्रलयकाणभां विश्वनुं भोजन करनारा. विश्व-
 इपे जगतनुं पालन करनारा. (२४०) विभु=विविध इप
 धारण करनारा. (२४१) सत्कर्ता=शुभ कर्म करनारा.
 सत्कार करनारा. (२४२) सत्कृत=पूज्य पुरुषोथी पूज-
 यला. लकतजनोने सत्कार पाभेला. (२४३) साधु=
 सदाचारी लकतानां कार्य साधी आपनारा. (२४४)
 जह्नुः=संहारकाणे सर्वनो पोताभां लय करनारा.

(२४५) नारायणु=प्रकृतिभां पांय महाभूतोना कारणु३पे
रहेला. (२४६) नर=शुवोने कर्मभां जेऽनारा. कर्मइण
आपनारा. २६

असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकृञ्चिः ।

सिद्धार्थः सिद्धसंकल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ॥२७

(२४७) असंख्येय=अगणित नाम, ३प अने कर्म-
वाणा. (२४८) अप्रमेयात्मा=कोई पणु रीते भापी शक्य
नहि अेवा. (२४९) विशिष्ट=सर्व प्रकारे सर्व करतां
शिष्ट. (२५०) शिष्टकृत्=शिष्टजनोने सहाय करनारा.
दुष्टोने शिक्षा करनारा. (२५१) शुचि=सदाय पवित्र-
निर्माण. भायारहित. (२५२) सिद्धार्थ=मुमुक्षुओनो
भनोरथ सिद्ध करनारा. (२५३) सिद्धसंकल्प=सिद्ध संक-
ल्पवाणा. (२५४) सिद्धिद=सर्व सिद्धि अने मुक्ति आप-
नारा. (२५५) सिद्धिसाधन=सिद्धिओना साधन३प. २७

वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वृषोदरः ।

वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः ॥२८॥

(२५६) वृषाही=धर्मनी भूति३प. (२५७) वृषभ=
लडतोना शुभ भनोरथ पूरनारा. (२५८) विष्णु=सर्वत्र
व्यापी रहेला. (२५९) वृषपर्वा=परमधामनां धर्म३पी
पगथियां३प. (२६०) वृषोदर=सर्व धर्मो अने प्रलओने
उदरभां धारणु करनारा. (२६१) वर्धन=लडतोनी शुद्धिने
अने सज्जनोना धर्मने वधारनारा. (२६२) वर्धमान=
संसार३पे थधने वृद्धि पाभनारा. (२६३) विविक्त=संसा-
रथी निर्लेप रहेनारा. (२६४) श्रुतिसागर=श्रुतिओना-
वेदोना समुद्र. २८

सुभुजो दुर्धरो वाग्मी महेंद्रो वसुदो वसुः ।

नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥२९॥

(२६५) सुभुज=लडतोने पोषनार अने रक्षनार

सुंदर आडुवाणा. (२६६) दुर्धर=कष्टथी अंताकरणुमां
 धारणु करी शकाय एवा. (२६७) वाग्मी=वाष्पी अने
 वेदादिनुं उत्पत्तिस्थान. (२६८) महेन्द्र=भोटा ईंद्र.
 (२६९) वसुध=धन धन्धनार लक्ष्मीने धन आपनारा.
 (२७०) वसुः=धनरूप. आकाशमां वसनारा वायुरूप.
 (२७१) नैकरूप=अनेक रूपवाणा. प्रसंगवशात् अनेक
 रूपधारनारा. (२७२) बृहद्रूपः=विशाणरूपवाणा. (२७३)
 शिपिविष्टः=सूर्याद्यद्रादिनां किरणुमां वसनारा. (२७४)
 प्रकाशन=सर्वना प्रकाशक. २९

ओजस्तेजोद्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ।

ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मंत्रश्चंद्रांशुर्भास्करद्युतिः ॥३०॥

(२७५) ओजस्तेजोद्युतिधर=प्राणुबलरूपे ओजस,
 शौर्यादिरूपे तेज अने सौंदर्यरूपे कान्तिने धारणु करणा-
 रा. (२७६) प्रकाशात्मा=सर्व प्रकाशोना आत्मारूप.
 आत्मारूपे सर्वने प्रकाशनारा. (२७७) प्रतापन=सूर्यादि
 विभूतिद्वारा विश्वने प्रकाशनारा. (२७८) ऋद्ध=धर्म,
 ज्ञान अने वैराग्यादि ऐश्वर्योथी समृद्ध. (२७९) स्पष्टा-
 क्षर=अंकाररूपी स्पष्ट ऐकाक्षरी नामवाणा. (२८०)
 मंत्र=ऋक्, यजुष् अने सामवेदोना मंत्ररूप. (२८१)
 चंद्रांशुः=त्रिविध तापथी तपेलाने चंद्रनां किरणोनी पेठे
 शांति पमाडनारा. (२८२) भास्करद्युति=सूर्याने तेज
 आपनारा. ३०

अमृतांशुर्भवो भानुः शशबिंदुः सुरेश्वरः ।

औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ॥३१॥

(२८३) अमृतांशुर्भव=समुद्रमंथनथी अमृतांश-
 सहित चंद्रने उत्पन्न करनारा. समुद्रनी लरती साथे
 चंद्रने उदय करनारा. (२८४) भानुः=सदाय प्रकाशमान
 सूर्यरूप. (२८५) शशबिंदुः=चंद्रमारूप. चंद्रमानी पेठे

સર્વને પોષનારા. (૨૮૬) સુરેશ્વર=દેવોના ઇશ્વર. દેવ
જેવા સદાચારી મનુષ્યોને અતિ સુંદર કૃણ આપનારા.
(૨૮૭) ઔષધ=સંસારરૂપી રોગના ઔષધરૂપ. (૨૮૮)
જગતઃસેતુ=સંસારસાગરને ઓળંગવાના સેતુરૂપ. ધર્મ-
સેતુરૂપે જગતમાં રહેલા. (૨૮૯) સત્યધર્મપરાક્રમઃ=ધર્મ,
જ્ઞાન અને પરાક્રમાદિ જેમનાં સત્યરૂપ છે એવા. ૩૧

ભૂતભવ્યભવન્નાથઃ પવનઃ પાવનોઽનલઃ ।

કામહા કામકૃત્ કાંતઃ કામઃ કામપ્રદઃ પ્રભુઃ ॥૩૨

(૨૯૦) ભૂતભવ્ય ભવન્નાથ=ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્ત-
માનકાળના સર્વ પ્રાણીપદાર્થોના સ્વામી. (૨૯૧) પવનઃ=
પવિત્ર પવનરૂપ. (૨૯૨) પાવન=પવનને પવિત્રતા આપ-
નારા. ધ્યાનસ્મરણાદિ કરનારને પવિત્ર કરનારા. સર્વને
પ્રેરણાદ્વારા ગતિ આપનારા. જેના ભયથી પવન ચાલે
છે તે. (૨૯૩) અનલ=અગ્નિરૂપ. ભક્તોનાં પાપ બાળ-
નારા. જન્મ અને અંતરહિત. (૨૯૪) કામહા=ભક્તજ-
નોના કામક્રોધાદિ શત્રુઓને હણનારા. (૨૯૫) કામકૃત્=
ભક્તની શુભ કામના પૂરનારા. (૨૯૬) કાંત=મનોહર
કાંતિરૂપ. (૨૯૭) કામ=મુમુક્ષુજનો જેની કામના કરે છે
તે. (૨૯૮) કામપ્રદ=ભક્તોને કામનાઓથી અધિક
આપનારા. (૨૯૯) પ્રભુ=પરમ સમર્થ. અનેકરૂપે થનારા.

યુગાદિકૃદ્યુગાવર્તો નૈકમાયો મહાશનઃ ।

અદૃશ્યોઽવ્યક્તરૂપશ્ચ સહસ્રજિદનંતજિત્ ॥૩૩॥

(૩૦૦) યુગાદિકૃત્=સત્યાદિ યુગોનો આરંભ કર-
નારા. (૩૦૧) યુગાવર્ત=યુગોની વારંવાર આવૃત્તિ કર-
નારા. (૩૦૨) નૈકમાય=અનેક પ્રકારની માયા કરનારા.
(૩૦૩) મહાશન=મહાપ્રત્યયમાં દેશ, કાળ અને કારણ-
સહિત સર્વ જગતનું મહાન ભોજન કરનારા-તેને
પોતાની અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં સમાવી દેનારા. (૩૦૪) અ-

દૃશ્ય=વૃત્તિઓ અને ઈંદ્રિયોથી દેખાય નહિ એવા. (૩૦૫)
અન્યક્તરૂપ=અતિ સૂક્ષ્મ રૂપવાળા. (૩૦૬) સહસ્રજિત્
હનરો અસુરોને જીતનારા. (૩૦૭) અનંતજિત્=યુદ્ધાદિ
લીલાવડે અનંત જીવોને જીતનારા. ૩૩

દૃષ્ટો વિશિષ્ટઃ શિષ્ટેષ્ટઃ શિશ્વંડી નહુષો વૃષઃ ।

ક્રોધહા ક્રોધકૃત્કર્તા વિશ્વબાહુર્મહીધરઃ ॥૩૪॥

(૩૦૮) ઇષ્ટ=પરમાનંદરૂપ હોવાથી સર્વને પ્રિય.
યજ્ઞાદિવડે પૂજાયલા. (૩૦૯) વિશિષ્ટ=સર્વ ઇષ્ટ પદાર્થો
કરતાં સર્વ પ્રકારે વધારે ઇષ્ટ અથવા શ્રેષ્ઠ. (૩૧૦) શિ-
ષ્ટેષ્ટ=ઉત્તમજનોના ઇષ્ટ. ઉત્તમજનો જેને પ્રિય છે તે.
ઉત્તમજનોથી પૂજાયલા. (૩૧૧) શિશ્વંડી=મયૂરપિચ્છ-
નો મુકુટ ધારણ કરનારા. (૩૧૨) નહુષ=અજ્ઞાની અભ-
કૃતોને માયાબળમાં બાંધનારા. (૩૧૩) વૃષ=ધર્મરૂપ
મનોરથોને વર્ષાવનારા-પૂરનારા. (૩૧૪) ક્રોધહા=
સાધુઓના ક્રોધને હણનારા. (૩૧૫) ક્રોધકૃત્કર્તા=દુષ્ટો
ઉપર ક્રોધ કરનારા. (૩૧૬) વિશ્વબાહુ=સર્વ તરફ
વિશ્વરૂપી હાથવાળા (૩૧૭) મહીધર=પૃથ્વીને ધારણ
કરનારા. ૩૪

અચ્યુતઃ પ્રથિતઃ પ્રાણઃ પ્રાણદો વાસવાનુજઃ ।

અપાંનિધિરધિષ્ઠાનમપ્રમત્તઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥૩૫॥

(૩૧૮) અચ્યુતઃ=છએ વિકારોથી* રહિત. (૩૧૯)
પ્રથિત=જગતની ઉત્પત્તિ, પાલન, નાશ ઇત્યાદિ કર્મોથી
પ્રખ્યાત. (૩૨૦) પ્રાણ=સૂત્રાત્મારૂપે જગતને જીવાડ-
નારા. પ્રાણરૂપ. (૩૨૧) પ્રાણદ=સર્વના પ્રાણના દાતા.
સાધુજનોને બળ દેનારા. (૩૨૨) વાસવાનુજ=કશ્યપ-
ઋષિના પુત્ર ઈંદ્રના નાના ભાઈ. (૩૨૩) અપાંનિધિ=

* એ છ વિકારો આ પ્રમાણે છે:-જન્મવું, અસ્તિત્વ ભોગવવું,
વધવું, નામરૂપ બદલાવું, ઘટવું અને નાશ પામવું.

જળના સાગરરૂપ. (૩૨૪) અધિષ્ઠાન=સર્વ પદાર્થના વિવર્ત ઉપાદાનકારણરૂપ. (૩૨૫) અપ્રમત્ત=કર્મને અનુસરતાં પ્રજા આપવામાં સાવધાન. (૩૨૬) પ્રતિષ્ઠિત= પોતાના મહિમામાં સ્થિર રહેલા. ૩૫

સ્કંદઃ સ્કંદધરો ધુર્યો વરદો વાયુવાહનઃ ।

વાસુદેવો બૃહદ્વાનુરાદિદેવઃ પુરંદરઃ ॥૩૬॥

(૩૨૭) સ્કંદ=અમૃતરૂપે વહેનારા. વાયુરૂપે શોષણ કરનારા. કાર્તિકસ્વામીરૂપ. (૩૨૮) સ્કંદધર=ધર્મરૂપે ધારણ કરનારા. (૩૨૯) ધુર્ય=સર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયરૂપી ધુંસરી ધરનારા. (૩૩૦) વરદ=વાંચિત વર આપનારા. (૩૩૧) વાયુવાહન=વાયુવેગી ગરુડના વાહનવાળા. વાયુએને ચલાવનારા. (૩૩૨) વાસુદેવ= વસુદેવના પુત્ર. સર્વમાં આત્મારૂપે વસી રહેલા. (૩૩૩) બૃહદ્વાનુ=પોતાનાં સૂર્યચંદ્રાદિ મોટાં કિરણોવડે જગતને પ્રકાશનારા. (૩૩૪) આદિદેવ=સર્વ દેવોના આદિરૂપ દેવ. (૩૩૫) પુરંદર=દેવોના શત્રુઓનાં નગરોનો નાશ કરનારા. ૩૬

અશોકસ્તારણસ્તારઃ શૂરઃ શૌરિર્જનેશ્વરઃ ।

અનુકૂલઃ શતાવર્તઃ પદ્મી પદ્મનિભેક્ષણઃ ॥૩૭॥

(૩૩૬) અશોક=ક્ષુધા-તૃષ્ણા, જરા-મૃત્યુ અને શોક- મોહરૂપી છ ઉર્મીઓથી રહિત. (૩૩૭) તારણ=સંસારસાગરમાંથી તરવા ઇચ્છનારને તારનારા-ઉદ્ધારનારા. (૩૩૮) તાર=ઐકારમૂર્તિ. સર્વ ભયો અને દુઃખોથી તારનારા. (૩૩૯) શૂર=શૂરવીર. પરાક્રમી. (૩૪૦) શૌરિ=શૂરસેન યાદવના વંશમાં જન્મેલા. (૩૪૧) જનેશ્વર=સર્વ જીવજંતુઓના ઇશ્વર. (૩૪૨) અનુકૂલ= આત્મારૂપે સર્વને અનુકૂળ રહેનારા. સર્વ તરફ દયાદૃષ્ટિવાળા. (૩૪૩) શતાવર્ત=ધર્મરક્ષાર્થે સેંકડો અવ-

तार त्रिनारा. (३४४) पद्मी=हाथमां कमण धारणु कर-
नारा. (३४५) पद्मनिभेक्षणु=कमण जेवां विशाण अने
तेजस्वी नेत्रवाणा. ३७

पद्मनाभोऽरविंदाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ।

महर्द्धिर्ऋद्धो वृद्धात्मा महाक्षो गरुडध्वजः ॥३८॥

(३४६) पद्मनाभ=नाभिमां कमण धारणु करनारा.
कमणनी नाभिमां रहेला. (३४७) अरविंदाक्ष=कमण
जेवां नेत्रवाणा. (३४८) पद्मगर्भ=हृदयकमणमां ध्यान
धरवा योग्य. योगीश्यानां हृदयकमणमां स्मरणुचिंत-
नादिइपे विशेष वसनारा. (३४९) शरीरभृत्=प्राणुइपे
सर्व शरीरने धारणु करनारा. आत्माइपे सर्व शरीरो-
मां रहेला. (३५०) महर्द्धि=महान विभूतिश्यावाणा.
(३५१) ऋद्ध=अलौकिक समृद्धिवाणा. संसारनी उत्पत्ति
आदिमां स्वेच्छाथी इंधायला. (३५२) वृद्धात्मा=पुरा-
तन-सनातन-आत्माइप. (३५३) महाक्ष=विशाण
नेत्रवाणा. (३५४) गरुडध्वज=गरुडना चिह्नवाणी
ध्वजवाणा. ३८

अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः ।

सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान् समितिंजयः ॥३९॥

(३५५) अतुल=जेनी समान कशुं नथी श्यावा उप-
भारहित. (३५६) शरभ=सर्व शरीरोमां अंतयांभीइपे
लासनारा-ज्ञानने प्रकाश पाडनारा. (३५७) भीम=
पापीश्याने भयकारक. लकतोने अलय आपनारा. (३५८)
समयज्ञ=काणने ज्ञाननारा. समदृष्टिइपे सर्वनुं यजन-
पूजन-आराधन-करनारा. (३५९) हविर्हरि=लकतनां
पाप हरनारा. यज्ञमां अलिने (आहुतिने) ग्रहणु कर-
नारा. (३६०) सर्वलक्षणलक्षण्य=सर्व प्रमाणोथी अने
लक्षणोथी ज्ञानुवा योग्य. (३६१) लक्ष्मीवान्=लक्ष्मी

સદાય જ્ઞેમની સેવા કરે છે તે. (૩૬૨) સમિતિંજ્ય=
યુદ્ધ જીતનારા. ૩૯

વિક્ષરો રોહિતો માર્ગો હેતુર્દામોદરઃ સહઃ ।

મહીધરો મહાભાગો વેગવાનામિતાશનઃ ॥૪૦॥

(૩૬૩) વિક્ષર=ક્ષયરહિત. અવિનાશી. (૩૬૪) રોહિત=
મત્સ્યરૂપે અને વરાહરૂપે અવતરનારા. (૩૬૫) માર્ગ-
હેતુ=ધર્મમાર્ગના હેતુરૂપ. મોક્ષમાર્ગમાં ચલાવનારા.
(૩૬૬) દામોદર=દમ આદિ સાધનોથી પ્રાપ્ત થનારા,
માયારૂપી મહાન દોરડું જેના ઉદરના એક નાનાજ
ભાગમાં સમાયલું છે એવા અમાપ ઉદરવાળા. યશો-
દાજીએ જ્ઞેમને દોરડીવડે ઉદર આગળથી બાંધ્યા હતા
તે. (૩૬૭) સહ=દોષને સહન કરનારા-ક્ષમા કરનારા.
(૩૬૮) મહીધર=વરાહરૂપે પૃથ્વીને ધારણ કરનારા.
પૃથ્વીરૂપે પહાડ, પર્વત અને સમુદ્રાદિકને ધારણ કર-
નારા. (૩૬૯) મહાભાગ=મોટા ભાગ્યવાળા. અતિશ્રેષ્ઠ
શરીર ધારણ કરનારા. વામનરૂપે કાયાને વિશાળ કર-
નારા. (૩૭૦) વેગવાન=મન કરતાં પણ વધારે વેગવાળા.
(૩૭૧) અમિતાશન=પ્રત્યક્ષાણે અનંત બ્રહ્માંડનું-
અપાર વિશ્વનું ભક્ષણ કરનારા. ૪૦

ઉદ્ભવઃ ક્ષોભણો દેવઃ શ્રીગર્ભઃ પરમેશ્વરઃ ।

કરણં કારણં કર્તા વિકર્તા ગહનો ગુહઃ ॥૪૧॥

(૩૭૨) ઉદ્ભવ=જગતના ઉપાદાનકારણરૂપ. (૩૭૩)
ક્ષોભણુ=પુરુષ અને પ્રકૃતિમાં પ્રવેશીને ક્ષોભ પમાડનારા.
(૩૭૪) દેવ=દિવ્ય કર્મો કરનારા. આત્મારૂપે સર્વને
પ્રકાશનારા. (૩૭૫) શ્રીગર્ભ=જગતરૂપી શ્રી જેના
ગર્ભમાં છે એવા. જેના ગર્ભમાં સર્વ પ્રકારની અખૂટ
સંપત્તિ રહેલી છે એવા. (૩૭૬) પરમેશ્વર=સર્વથી શ્રેષ્ઠ
નિયંતા અને પ્રેરક. (૩૭૭) કારણુ=સર્વ સાધનોમાં નિ-

કટતમ અને સર્વોત્તમ સાધન. (૩૭૮) કરણુ=સર્વના નિમિત્તકારણુ અને ઉપાદાનકારણુરૂપ. (૩૭૯) કર્તા=સર્વ પ્રકારે સ્વતંત્ર. (૩૮૦) વિકર્તા=વિચિત્ર સૃષ્ટ બનાવનારા. (૩૮૧) ગહન=જેનું સમગ્ર સ્વરૂપ, સામર્થ્ય અને ક્રિયા આદિ કોઈથી જાણી શકાય નહિ એવા. (૩૮૨) ગુહ=માયાવડે સ્વરૂપને ઢાંકનારા. ૪૧

વ્યવસાયો વ્યવસ્થાનઃ સંસ્થાનઃ સ્થાનદો ધ્રુવઃ ।
પરાર્દ્ધિઃ પરમ સ્પષ્ટસ્તુષ્ટઃ પુષ્ટઃ શુભેક્ષણઃ ॥૪૨॥

(૩૮૩) વ્યવસાય=જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી નિશ્ચયરૂપ. (૩૮૪) વ્યવસ્થાનઃ=વર્ણાશ્રમની વ્યવસ્થા કરનારા-વિભાગ કરનારા. જેમનામાં સદાય સર્વને માટે સ્થાન (જગ્યા) છે એવા. (૩૮૫) સંસ્થાનઃ=પ્રલયકાળે જેની અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં સર્વનું સ્થાન છે એવા. (૩૮૬) સ્થાનદઃ=આકાંક્ષા અને યોગ્યતા પ્રમાણે સ્થાન આપનારા. (૩૮૭) ધ્રુવઃ=અચલ. અવિનાશી. (૩૮૮) પરાર્દ્ધિઃ=સર્વ-શ્રેષ્ઠ સમૃદ્ધિવાળા. (૩૮૯) પરમ=સર્વોત્તમ. (૩૯૦) સ્પષ્ટ=સત્તા અને સ્ફૂર્તિરૂપે સ્પષ્ટ જણાનારા. (૩૯૧) તુષ્ટઃ=પ્રસન્ન રહેનારા. પરમાનંદરૂપ. (૩૯૨) પુષ્ટઃ=સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણ. (૩૯૩) શુભેક્ષણુ=શુભકારી દૃષ્ટિવાળા. સર્વના શુભેચ્છક. મુમુક્ષુઓને મોક્ષ, ભોગેચ્છુઓને ભોગ અને પાપીઓને દાંડ દેનારા. જેની કૃપાદૃષ્ટિથી અથવા જેનામાં વૃત્તિ જોડવાથી સર્વ અવિદ્યા, કામના અને કર્મનો નાશ થાય એવા. ૪૨

રામો વિરામો વિરજો માર્ગો નેયો નયોઽનયઃ ।
વીરઃ શક્તિમતાં શ્રેષ્ઠો ધર્મો ધર્મવિદુત્તમઃ ॥૪૩॥

(૩૯૪) રામ=યોગીઓને રમવાના સ્થાનરૂપ. યોગીઓના હૃદયમાં વિશેષરૂપે રમણુ કરી રહેલા. રમણીય સ્વરૂપ ધારણુ કરનારા. સમાનરૂપે સર્વમાં રમી રહેલા.

(૩૯૫) વિરામ=સર્વનું લયસ્થાન-વિરામસ્થાન.(૩૯૬) વિરજ=રજ્જોગુણ અને તમોગુણથી રહિત. (૩૯૭) માર્ગ =મુમુક્ષુઓના મોક્ષના માર્ગરૂપ. (૩૯૮) નેય=ઉત્તમ જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય. (૩૯૯) નય=મુમુક્ષુને મોક્ષ-માર્ગે લઇ જનારા. સર્વને નિયમમાં રાખનારા. (૪૦૦) અનય=સર્વ તંત્રો યોજવામાં સ્વતંત્ર. જેનો કોઇ નેતા નથી એવા. (૪૦૧) વીર=પરાક્રમી. (૪૦૨) શક્તિમતાં-શ્રેષ્ઠ=શક્તિવાળાઓમાં વધારે શ્રેષ્ઠ-ઉત્તમ. (૪૦૩) ધર્મ=સર્વને ધારણ કરવા યોગ્ય સ્વધર્મરૂપ. જેને ધારણ કરવાથી અધોગતિમાં ન પડવા દેતાં ઉત્તમ ગતિમાં ધારણ કરી રાખે-આગળ વધારે એવા સ્વધર્મરૂપ. જેને દરેક સમન્વૃત મનુષ્ય ધારણ કરવા ઇચ્છે તે. જેને આચરવાથી મોક્ષદાયક આરાધના થઇ શકે તે ધર્મરૂપ. (૪૦૪) ધર્મવિદુત્તમ=ધર્મ જાણનારાઓમાં ઉત્તમ. શ્રુતિસ્મૃતિ જેની આજ્ઞારૂપ છે તે. ૪૩

વૈકુંઠઃ પુરુષઃ પ્રાણઃ પ્રાણદઃ પ્રણવઃ પૃથુઃ ।

હિરણ્યગર્ભઃ શત્રુઘ્નો વ્યાપ્નો વાયુરધોક્ષજઃ ॥૪૪॥

(૪૦૫) વૈકુંઠ=જગતના આરંભમાં સૂક્ષ્મ પંચમહા-ભૂતોને ઉપજાવી એકત્ર કરીને તેમને સ્થિતિ અને ગતિ આપનારા. (૪૦૬) પુરુષ=નવ દ્વારવાળા દેહરૂપી પુરમાં રહેનારા. (૪૦૭) પ્રાણ=સર્વમાં પ્રાણરૂપે એટા કરનારા. (૪૦૮) પ્રાણદ=સર્વને પ્રાણ દેનારા. (૪૦૯) પ્રણવ=પવિત્ર ઝંકારરૂપ. (૪૧૦) પૃથુ=જગતપ્રપંચરૂપે વિસ્તાર કરનારા-વિસ્તાર પામેલા. (૪૧૧) હિરણ્યગર્ભ=સૃષ્ટિના કારણરૂપ. માયારૂપી અંડ જેના ગર્ભમાં છે તે. (૪૧૨) શત્રુઘ્ન=સાધુજનોના શત્રુરૂપ દૈત્યોનો અને કામક્રોધાદિ શત્રુઓનો નાશ કરનારા. (૪૧૩) વ્યાપ્ન=કારણરૂપે સર્વ કાર્યોમાં વ્યાપી રહેલા. (૪૧૪) વાયુ=સર્વ પ્રકારના વાયુરૂપ. (૪૧૫) અધોક્ષજ=જેને પહોંચ્યા પછી નીચે

આવણું પડે નહિ એવા. આકાશ તથા પૃથ્વી જેનાથી ઉપજ્યાં છે અને નીચે છે એવા. ૪૪

ઋતુઃ સુદર્શનઃ કાલઃ પરમેષ્ટી પરિગ્રહઃ ।

ઉગ્રઃ સંવત્સરો દક્ષો વિશ્રામો વિશ્વદક્ષિણઃ ॥૪૫॥

(૪૧૬) ઋતુ=વસંતાદિ ઋતુઓવડે જે સમયરૂપે જણાય છે તે. (૪૧૭) સુદર્શનઃ=ભક્તો જેનું સુખે દર્શન કરે છે તે. મોક્ષરૂપી સુંદર ૫૭ દર્શાવનારા-આપનારા. જેના દર્શનથી સર્વ અર્થો સિદ્ધ થાય એવા સુંદર સ્વરૂપવાળા. (૪૧૮) કાલ=પ્રલયકાળે સર્વનો સંહાર કરનારા. સમયરૂપે સૂર્યચંદ્રાદિને પ્રવર્તાવનારા. (૪૧૯) પરમેષ્ટી=પરમેત્તમ મહિમાવાળા. (૪૨૦) પરિગ્રહ=ભાવપૂર્વક અર્પાયલાં પત્રપુષ્પાદિ પણ સ્નેહથી ગ્રહણ કરનારા. સર્વભાવથી શરણે આવનારને સર્વ પ્રકારથી સ્વીકારનારા. (૪૨૧) ઉગ્રઃ=સૂર્યાદિકના ઉગ્ર તેજવાળા પદાર્થોને પણ પોતાના વધારે ઉગ્ર તેજથી ભય ઉપજાવનારા. (૪૨૨) સંવત્સર=જેમાં પ્રાણીઓ સારી રીતે રહે છે એવા. (૪૨૩) દક્ષ=સર્વ બાબતોમાં સર્વ પ્રકારે કુશળ. સર્વ ભૂતોનું સર્વ પ્રકારનું હિત કરવામાં સદાય ચતુર. (૪૨૪) વિશ્રામઃ=સંસારના ક્લેશોથી પીડાયલાને તેમાંથી છોડવીને મોક્ષરૂપી વિશ્રાન્તિ આપનારા. (૪૨૫) વિશ્વદક્ષિણ=વિશ્વમાં સૌથી વિશેષ શક્તિમાન-ચતુર. વિશ્વસંબંધી સર્વ કર્મોમાં કુશળ. ૪૫

વિસ્તારઃ સ્થાવરઃ સ્થાણુઃ પ્રમાણં બીજમવ્યયમ્ ।

અર્થોઽનર્થો મહાકોશો મહાભોગો મહાધનઃ ॥૪૬॥

(૪૨૬) વિસ્તાર=સમગ્ર જગતનો વિસ્તાર જેના એક ભાગમાં સમાયલો છે એવા મહાન વિસ્તારરૂપ. (૪૨૭) સ્થાવરસ્થાણુ=સર્વવસ્તુસ્થિતિઓના આધારભૂત અચળ સ્થંભરૂપે સ્થિર રહેનારા-સ્થિતિવાળા.

પૃથ્વી આદિક સર્વ પદાર્થોના આધારસ્તંભરૂપ. (૪૨૮) પ્રમાણુ=પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી પ્રમાણિત થયેલા. પ્રમાણુરૂપ. (૪૨૯) બીજમવ્યય=સર્વના અવિનાશી બીજ અથવા કારણરૂપ. (૪૩૦) અર્થ=જાણતાં અજાણતાં પણ જેને સર્વ કોઈ પામવા ઇચ્છે છે તે સચ્ચિદાનંદમય મોક્ષ પદાર્થરૂપ. (૪૩૧) અનર્થ=પૂર્ણકામ હોવાથી કોઈને કશી પ્રાર્થના નહિ કરનારા. (૪૩૨) મહાકોશ=પાંચુ કોશથી ઢંકાયેલા. (૪૩૩) મહાભોગ=સર્વ પ્રકારના અમાપ અખૂટ ઐશ્વર્યરૂપી મહાન વૈભવ ભોગવનારા. (૪૩૪) મહાધન=સર્વ પદાર્થો અને ભોગોના લક્ષ્યભૂત એવા મહાન ધનરૂપ. ૪૬

અનિર્વિણ્ણઃ સ્થવિષ્ઠોઽમૂર્ધમયૂપો મહામઃ સ્વઃ ।

નક્ષત્રનેમિર્નક્ષત્રી ક્ષમઃ ક્ષામઃ સમીહનઃ ॥૪૭॥

(૪૩૫) અનિર્વિણ્ણુ=પૂર્ણકામ હોવાથી શોકરહિત. (૪૩૬) સ્થવિષ્ઠ=વિરાટરૂપે અત્યંત સ્થૂલ. (૪૩૭) અમૂ=અજન્મા. સત્તારૂપ. સર્વદા રહેનારા. પૃથ્વીરૂપ. (૪૩૮) ધર્મયૂપ=યજ્ઞના સ્તંભરૂપ. ધર્મના સ્તંભરૂપ. (૪૩૯) મહામખ=મહાન યજ્ઞરૂપ. (૪૪૦) નક્ષત્રનેમિ=સર્વ નક્ષત્રો અને ગ્રહો જેની આસપાસ ફરે છે તે નેમિરૂપ-ધ્રુવરૂપ. (૪૪૧) નક્ષત્રી=નક્ષત્રોના સ્વામી ચંદ્રમારૂપ. (૪૪૨) ક્ષમ=સર્વ પ્રકારે સમર્થ. ક્ષમા જેમનો સ્વભાવ છે. (૪૪૩) ક્ષામ=સર્વનો નાશ થાય ત્યારે પણ આત્મારૂપે રહેનારા. (૪૪૪) સમીહન=જીવોનાં કર્માનુસાર સૃષ્ટિ ઇત્યાદિ રચનારા. જીવોને તેમનાં કર્માનુસાર પ્રેરનારા.

યજ્ઞઈજ્યો મહેજ્યશ્ચ ક્રતુઃ સત્રં સતાં ગતિઃ ।

સર્વદર્શી વિમુક્તાત્મા સર્વજ્ઞો જ્ઞાનમુક્તમમ્ ॥૪૮॥

(૪૪૫) યજ્ઞ=યજ્ઞના આત્મારૂપ હોવાથી યજ્ઞમૂર્તિ. (૪૪૬) ઇન્દ્રિય=પૂજવાયોગ્ય. ઇષ્ટદેવ. (૪૪૭) મહેન્દ્રિય=

મોક્ષરૂપી મહાકૃપાના દાતા હોવાથી સર્વ પૂજ્યોના મહાન પૂજ્ય-પરમપૂજ્ય. (૪૪૮) ઠતુ=સ્તંભવાળા યજ્ઞરૂપ. (૪૪૯) સત્ર=સત્પુરુષોની રક્ષા કરનારા. ભોજનપૂર્વે આહુતિ આપવા યોગ્ય. (૪૫૦) સતાંગતિ=સત્પુરુષોની-શુદ્ધ હૃદયવાળા સદાચારી મનુષ્યોની ગતિરૂપ-ગંતવ્ય-સ્થાનરૂપ. (૪૫૧) સર્વદર્શી=સર્વ પ્રાણીઓનાં પુણ્ય-પાપ ઇત્યાદિ સર્વ કાંઈ જાણનારા. (૪૫૨) વિમુક્તાત્મા=સ્વભાવથીજ સદા સર્વ પ્રકારે મુક્ત. (૪૫૩) સર્વજ્ઞ=સર્વ વસ્તુઓ અને સ્થિતિઓને યથાવત્ જાણનારા. સર્વ પદાર્થોરૂપે અને સર્વ જગતરૂપે જે જાણવા યોગ્ય છે તે. (૪૫૪) ઉત્તમ જ્ઞાન=શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનરૂપ. ૪૮

સુવ્રતઃ સુમુખઃ સૂક્ષ્મઃ સુઘોષઃ સુખદઃ સુહૃત્ ।
મનોહરો જિતક્રોધો વીરબાહુર્વિદારણઃ ॥૪૧॥

(૪૫૫) સુવ્રત=ભક્તોને અભયદાન આપવાના શ્રેષ્ઠ વ્રતવાળા. (૪૫૬) સુમુખ=સુંદર મુખવાળા. રાજ્ય કરતાં પિતાના વચનને વિશેષતરીકે સ્વીકારનારા સુંદર મુખવાળા. જેમાંથી વેદની કળ્યા છે તે સુંદર મુખવાળા. (૪૫૭) સૂક્ષ્મ=સ્થૂળ પદાર્થોના સૂક્ષ્મ કારણભૂત. (૪૫૮) સુઘોષ=મેઘ જેવા સુંદર શબ્દવાળા. (૪૫૯) સુખદ=સન્નિહોને સુખ દેનારા. (૪૬૦) સુહૃત્=સર્વના નિઃસ્વા-થી અને પરમ હિતકારી મિત્રરૂપ. (૪૬૧) મનોહર=દર્શનમાત્રથી હરકોઈનું મન હરી લેનારા. (૪૬૨) જિત-ક્રોધ=ક્રોધને જીતનારા. (૪૬૩) વીરબાહુ=પરાક્રમી હાથવાળા. વેદની મર્યાદા સ્થાપનારા. (૪૬૪) વિદારણ=અધર્મોનો નાશ કરનારા. ૪૯

સ્વાપનઃ સ્વવશો વ્યાપી નૈકાત્મા નૈકકર્મકૃત્ ।
વત્સરો વત્સલો વત્સી રત્નગર્ભો ધનેશ્વરઃ ॥૫૦॥

(૪૬૫) સ્વાપન=અજ્ઞાનીઓને માયામાં ઉંધાડનારા.

(૪૬૬) સ્વવશ=ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય જેને આધીન છે તે. (૪૬૭) વ્યાપી=આકાશની પેઠે સર્વત્ર વ્યાપક. સર્વ કાર્યોમાં કારણરૂપે રહેલા. (૪૬૮) નૈકાત્મા=વિભૂતિઓરૂપે અનેક શરીરવાળા. અનેક રૂપધારી. (૪૬૯) નૈકકર્મકૃત=જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારરૂપ અનેક કર્મ કરનારા. (૪૭૦) વત્સર=સર્વને વસવાના સ્થાનરૂપ. (૪૭૧) વત્સલ=સર્વ ઉપર વાત્સલ્યભાવવાળા. પ્રેમ રાખનારા. (૪૭૨) વત્સી=સર્વપર પુત્રની પેઠે પ્રેમ રાખનારા. (૪૭૩) રત્નગર્ભ=ઉદરમાં રત્નો ધારણ કરનારા સમુદ્રરૂપ. અપાર રત્નોવાળા અતિ વિશાળ સમુદ્રો જેના ગર્ભમાં રહ્યા છે તે. (૪૭૪) ધનેશ્વર=ધનના ઇશ્વર કુળેરૂપ. ૫૦

ધર્મગુબ્ધર્મકૃદ્ધર્મી સદસક્ષરમક્ષરમ્ ।

અવિજ્ઞાતા સહસ્રાંશુર્વિધાતા કૃતલક્ષણઃ ॥૫૧॥

(૪૭૫) ધર્મગુપ્=ધર્મનું રક્ષણ કરનારા. (૪૭૬) ધર્મકૃત=ધર્મની મર્યાદા સ્થાપવા ધર્મ પાળનારા. (૪૭૭) ધર્મી=ધર્મેને ધારણ કરનારા. (૪૭૮) સત્=સર્વના કારણરૂપે સત્બ્રહ્મ. (૪૭૯) અસત્=કાર્યરૂપે-જગતરૂપે-અસત્બ્રહ્મ. (૪૮૦) ક્ષર=પ્રાણીપદાર્થરૂપે નાશવાન. (૪૮૧) અક્ષર=કૂટસ્થરૂપે અક્ષર-નિર્વિકાર. (૪૮૨) અવિજ્ઞાતા=જીવરૂપ. ભક્તોના દોષ નહિ જેનારા. (૪૮૩) સહસ્રાંશુઃ=હજારો કિરણોવાળા સૂર્યરૂપ. જેનાં કિરણ સૂર્યાદિકને પ્રકાશ આપી રહ્યાં છે તે. (૪૮૪) વિધાતા=સર્વ ભૂતપદાર્થને ઉત્પન્ન કરનારા બ્રહ્મારૂપ. (૪૮૫) કૃતલક્ષણ=કૃતકૃત્યપણાનાં સર્વ લક્ષણોવાળા. મહર્ષિઓરૂપે શાસ્ત્રાદિકના કર્તા. ૫૧

ગમસ્તિનેમિઃ સત્ત્વસ્થઃ સિંહો ભૂતમહેશ્વરઃ ।

આદિદેવો મહાદેવો દેવેશો દેવમૃદ્ગુરુઃ ॥૫૨॥

(४८६) गलस्तितनेभि=किरणोऽपी हाथवाणा. सूर्य
 अने चंद्ररूपे रहेला. (४८७) सत्त्वस्थ=सत्त्वगुणुमां
 विशेषरूपे रहेला. सर्व प्राणीमां अंतःकरणरूपे रहेला.
 (४८८) सिंह=पराक्रममां सिंह जेवा. (४८९) भूतमहेश्वर
 =सर्व भूतोना महान ईश्वर. (४९०) आदिदेव=प्रजापति
 सर्व देवोना आदिदेव. (४९१) महादेव=सर्व देवता-
 ओना पोताना योगरूपी अश्वर्यामां लय करीने परमा-
 त्मभावरूपी महान अश्वर्यामां भग्न रहेनारा. (४९२)
 देवेश=सर्व देवताओना ईश्वर. (४९३) देवभृद्गुरु=सर्व
 देवताओ अने विद्याओने धारण करनारा तथा पोषण
 करनारा. देवताओना राजा ईंद्रना गुरु बृहस्पतिरूप.

उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ।

शरीरभूतभृद्भोक्ता कर्पीद्रो भूरिदक्षिणः ॥५३॥

(४९४) उत्तर=संसारसागरथी तारनारा. सर्वथी
 उत्तम. (४९५) गोपति=गाथेनुं पालन करनारा. ईंद्रि-
 योना पति. (४९६) गोप्ता=सर्वनुं पालन-रक्षण करनारा.
 (४९७) ज्ञानगम्य=अध्यात्मविद्याथी-तत्त्वज्ञानथी जेम-
 नुं स्वरूप समष्ट शक्या जेवा. (४९८) पुरातन=सर्वथी
 प्राचीन. (४९९) शरीरभूतभृत्=प्राणरूपे सर्व भूतोने
 धारण करनारा. सर्व भूतोनुं पोषण करनारा. (५००)
 भोक्ता=अनंत रूपोवडे जगतने भोगवनारा. (५०१)
 कर्पीद्र=महावराह अथवा श्रीरामचंद्र. (५०२) भूरि-
 दक्षिण=महान यज्ञोद्वारा अहु दक्षिणा आपनारा. ५३

सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजित्पुरुसत्तमः ।

विनयो जयः सत्यसंधो दाशार्हः सात्वतांपतिः ॥

(५०३) सोमप=यज्ञमां यजमान अने देवतारूपे
 सोमरसनुं पान करनारा. (५०४) अमृतप=समुद्रमंथन
 वेणुओ देवताओने अमृत पानारा तथा पीनारा. (५०५)

सोम=ऋषिद्योनुं पोषणु करनारा अंद्रूप. उभास-
 हित शिवरूप. (५०६) पुरुजित्=अहु द्वैत्येने शतनारा.
 (५०७) पुरुसत्तम=विश्वरूप. सर्वश्रेष्ठ. (५०८) विनय=
 दुष्टेने दंड आपनारा-नियममां राभनारा. (५०९)
 जय=सर्वेने शतनारा. (५१०) सत्यसंध=सत्य संक-
 टपवाणा. सत्य प्रतिज्ञावाणा. (५११) द्वाशार्ह=अर्थी-
 योने दान देनारा. लक्तोनुं दान देनारा. (५१२) सात्व-
 तांपति=सात्वत कुणना पति. सतोगुणी लक्तोनुं
 योगक्षेम वहन करनारा. ५४

जीवो विनयिता साक्षी मुकुंदोऽमितविक्रमः ।

अंभोनिधिरनंतात्मा महोदधिशयोऽन्तकः ॥५५॥

(५१३) श्रव=क्षेत्रज्ञरूपे शरीर अने प्राणने धारण
 करनारा. (५१४) विनयिता साक्षी=विनयीजनोने विशेष
 ज्ञाननारा. (५१५) मुकुंद=मुक्ति देनारा. (५१६) अमि-
 तविक्रम=अपार पराक्रमवाणा. (५१७) अंभोनिधि=
 समुद्ररूप. (५१८) अनंतात्मा=देश, काण, वस्तुथी भूपाय
 नहि एवा अनंत परमात्मा. (५१९) महोदधिशय=प्रलय
 करीने समुद्रमां शयन करनारा. (५२०) अंतक=सर्व
 भूतोना अंतकाणरूप. ५५

अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः ।

आनंदो नंदनो नंदः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ॥५६॥

(५२१) अज=जन्मरहित कामभूर्ति. (५२२) महार्ह-
 ष्ट=महान पूजने योग्य. (५२३) स्वाभाव्य=स्वभाव-
 थीज उत्पन्न थनारा. (५२४) जितामित्र=आंतरिक अने
 बाह्य शत्रुयोने शतनारा. (५२५) प्रमोदन=सिद्ध ज्ञानी-
 योने परमानंद आपनारा. लक्तोने कथाशीर्तनमां
 आनंद आपनारा. (५२६) आनंद=आनंदभूर्ति.
 (५२७) नंदन=आनंददायक. (५२८) नंद=निर्विषयी

आनंदस्वरूप. (५२९) सत्यधर्म=ज्ञानादिक नित्य धर्म-
वाणा. सत्य धर्मरूप. (५३०) त्रिविक्रम=त्रयु पगलांथी
त्रिलोकने भाषी लेनारा वामनावताररूप. उत्पत्ति,
पालन अने संहाररूपी त्रयु महापराक्रमवाणा. ५६

महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः ।

त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशृंगः कृतांतकृत् ॥५७॥

(५३१) महर्षि कपिलाचार्य=(विशेषणवाणुं सांख्य)
शास्त्रना रचनार महर्षि कपिलरूप. (५३२) कृतज्ञ=सर्व
कर्मेने ज्ञानुनारा. (५३३) मेदिनीपति=पृथ्वीना स्वामी.
(५३४) त्रिपद=वामन अवतारमां त्रयु पगलांथी त्रये
लोक लेनारा. (५३५) त्रिदशाध्यक्ष=त्रयु गुणोने लीधे
जगत, स्वप्न अने सुषुप्ति त्रये दशाओना अध्यक्ष.
ब्रह्मा, विष्णु अने महादेव ये त्रये देवोना अध्यक्ष.
(५३६) महाशृंग=भक्त्यावतारमां शिंगडाने नाव आंधी
कीटा करनारा. (५३७) कृतांतकृत्=सर्वनो अने मृत्युनो
पणु नाश करनारा अथा महाकाणरूप. ५७

महावराहो गोविंदः सुषेणः कनकांगदी ।

गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥५८॥

(५३८) महावराह=मोटा वराह अवताररूप. (५३९)
गोविंद=श्रुतिथी-वेदवाणीथी-ज्ञानुवायोग्य. (५४०)
सुषेणु=सुंदर सेनावाणा. (५४१) कनकांगदी=सोनाना
आनुअंधवाणा. (५४२) गुह्य=हृदयरूपी गुह्यमां रहे-
नारा. (५४३) गभीर=अगाध ज्ञान, अश्वर्य अने अण-
वाणा. (५४४) गहन=त्रये अवस्थाना तथा भाव अने
अभावना साक्षी. (५४५) गुप्त=मन-वाणीथी ज्ञानाय
नहि अथा. (५४६) चक्रगदाधर=सर्वनी रक्षा भाटे मन-
रूपी चक्र अने युद्धिरूपी गदा धारणु करनारा. ५८

વેધાઃ સ્વાંગોઽજિતઃ કૃષ્ણો દૃઢઃ સંકર્ષણોઽચ્યુતઃ ।
વરુણો વારુણો વૃક્ષઃ પુષ્કરાક્ષો મહામનાઃ ॥૫૧॥

(૫૪૭) વેધા=વિધાતા૩પ. બ્રહ્મા૩પ થઇને જગતને રચનારા. (૫૪૮) સ્વાંગ=પોતાની પ્રકૃતિમાંથી કાર્ય અને કારણ રચનારા. (૫૪૯) અજિત=કોઇથી નહિ જીતાયેલા. (૫૫૦) કૃષ્ણુ=કૃષ્ણુ દ્વૈપાયન વેદવ્યાસ૩પ. શ્યામસ્વ૩પ શ્રીકૃષ્ણુ૩પ. (૫૫૧) દૃઢ=સ્વ૩પ અને સામર્થ્યાદિકમાં સદા અચળ-એકરસ રહેનારા. (૫૫૨) સંકર્ષણુ=સંહાર વેળાએ પ્રાણીઓનું આકર્ષણ કરનારા. (૫૫૩) અચ્યુત=સર્વદા અવિકારી સ્વ૩પવાળા. (૫૫૪) વરુણુ=વરુણદેવ૩પ. પોતાના કિરણ ટુંકાવનારા સાયંકાળના સૂર્ય૩પ. (૫૫૫) વારુણુ=વરુણના પુત્ર વસિષ્ઠ૩પ અને અગસ્ત્ય૩પ. (૫૫૬) વૃક્ષ=વૃક્ષની પેઠે અચલ રહેનારા. તપેલાને શાંતિ આપનારા. થાકેલાને વિશ્રામ આપનારા. (૫૫૭) પુષ્કરાક્ષ=હૃદયકમળમાં ધ્યાન ધરવાથી પોતાના સ્વ૩પે પ્રકાશનારા. (૫૫૮) મહામના=ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરનારા મહાન મનવાળા. ૫૯

ભગવાન્ ભગહા નંદી વનમાલી હલાયુધઃ ।

આદિત્યો જ્યોતિરાદિત્યઃ સહિષ્ણુર્ગતિસત્તમઃ ॥૬૦॥

(૫૫૯) ભગવાન્=ઐશ્વર્ય, ધર્મ, યશ, શ્રી, વૈરાગ્ય અને ભોક્ષ, એ છએ પ્રકારની અખૂટ સંપત્તિવાળા. ભાગ્યવાન. સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, પ્રલય, ગતિ, અગતિ, વિધા અને અવિધાને જાણનારા. (૫૬૦) ભગહા=સંહારવેળાએ ઐશ્વર્યાદિ સર્વ ભાગ્યનો નાશ કરનારા. (૫૬૧) નંદી=સુખ૩પ. આનંદી. સર્વ સંપત્તિ-૩પ. (૫૬૨) વનમાલી=પંચતન્માત્રા૩પી વૈજ્યન્તી માળા પહેરનારા. (૫૬૩) હલાયુધ=બલદેવ૩પે હળને

धारणु करनारा. (५६४) आदित्य=अदितिने उदरे
 कश्यप मुनिना पुत्र वामनरूपे जन्मेला. (५६५) ज्योति-
 रादित्य=सूर्यभण्डभां जेमनी ज्योति प्रकाशी रही छे
 ते. ज्योति अने सूर्यरूपे प्रकाशी रहेला. (५६६) सडि-
 ष्णु=सर्व द्वंद्वेने सहन करनारा. (५६७) गतिसत्तम=
 सर्वथी उत्तम गतिवाणा. उत्तम गतिरूप. उत्तम
 पुरुषोनी गतिरूप. ६०

सुधन्वा खंडपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः ।

दिवस्पृक् सर्वदृग्व्यासो वाचस्पतिरयोनिजः ॥६१॥

(५६८) सुधन्वा=शाईग धनुष्य धारणु करनारा.
 (५६९) अंडपरशु=शत्रुयोनुं अंडन करनारा. परशुराम-
 रूपे प्ररशी धारणु करनारा. (५७०) दारुणु=पापीयो
 भाटे महालयंकर. (५७१) द्रविणप्रदः=लकतोने वांछित
 इण आपनारा. (५७२) दिवस्पृक्=स्वर्गनो स्पर्श कर-
 नारा. (५७३) सर्वदृग्व्यास=सर्वने प्रत्यक्ष जेनारा,
 सर्व ज्ञाननो विस्तार करनारा अने वेदना आर वेदरूपे
 विभाग करनारा व्यासरूप. (५७४) वाचस्पति=विधाना
 पति. वाणीना पति. (५७५) अयोनिज=योनिद्वारा
 नडि जन्मेला अह्वारूप. ६१

त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक् ।

संन्यासकृच्छ्रमः शांतो निष्ठा शांतिः परायणम् ६२

(५७६) त्रिसामा=त्रे वेदप्रतथी अथवा त्रणु साम-
 गानथी स्तुति कराता. (५७७) सामग=सामवेदनुं गान
 करनारा. (५७८) साम=वेदोभां सामवेदरूप. (५७९)
 निर्वाणु=दुःअमात्रनी आत्यंतिक निवृत्तिवाणा. भाया-
 रहित नित्य परमानंदरूप. (५८०) भेषज=लवरोगना
 औषधरूप. (५८१) भिषक्=संसाररूपी महारोग टाणवा
 भाटे उपनिषद् अने गीताद्विरूपे अह्वविधा आपनारा

મહાનવૈધરૂપ. (૫૮૨) સંન્યાસકૃત્=મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે કર્મ-
સંન્યાસ અને યોથો આશ્રમ યોજનારા. (૫૮૩) શમ=
સંન્યાસીઓને મુખ્યત્વે શમનો યોધ કરનારા.*
સર્વને શાંતિ આપનારા. (૫૮૪) શાંત=વિષયસુખોમાં
આસક્તિરહિત. (૫૮૫) નિષ્ઠા શાંતિપરાયણુ=પ્રલયવેળા
એ દૃશ્યપ્રપંચને લય થવાના સ્થાનરૂપ. અવિધાની
આત્યંતિક નિવૃત્તિરૂપ તથા પુનરાવૃત્તિની શંકારહિત.
ઉત્તમ સ્થાનરૂપ. ૬૨

શુભાંગઃ શાંતિદઃ સ્ષ્ટા કુમુદઃ કુવલેશયઃ ।

ગોહિતો ગોપતિર્ગોષ્ઠા વૃષભાક્ષો વૃષપ્રિયઃ ॥૬૩॥

(૫૮૬) શુભાંગ=શુભ અંગોવાળા. (૫૮૭) શાંતિદ=
ભક્તજનોને શાંતિ આપનારા. (૫૮૮) સ્ષ્ટા=સર્વ
ભૂતપદાર્થના સરજનહાર. (૫૮૯) કુમુદ=પૃથ્વીમાં
આનંદ આપનારા અંદ્રરૂપ. (૫૯૦) કુવલેશય=જળમાં
શેષ ઉપર શયન કરનારા. (૫૯૧) ગોહિત=ગાયોનું હિત
કરનારા. પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા અવતરનારા. (૫૯૨)
ગોપતિ=પૃથ્વીનું પાલન કરનારા સ્વામી. (૫૯૩)
ગોષ્ઠા=માયાવડે પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ઢાંકનારા.
જગતના રક્ષક. (૫૯૪) વૃષભાક્ષ=સર્વ કામના પૂરનારી
ઉદાર દૃષ્ટિવાળા. ધર્મરૂપી પવિત્ર દૃષ્ટિવાળા. (૫૯૫)
વૃષપ્રિય=ધર્મ જેમને પ્રિય છે એવા. ૬૩

અનિવર્તી નિવૃત્તાત્મા સંક્ષેષ્ઠા ક્ષેમકૃચ્છિવઃ ।

શ્રીવત્સવક્ષાઃ શ્રીવાસઃ શ્રીપતિઃ શ્રીમતાંવરઃ ૬૪

(૫૯૬) અનિવર્તી=દેવાસુર સંગ્રામવેળા પાછા નહિ

* યતિનાં પ્રશમો ધર્મો નિયમો વનવાસિનામ્ ।

દાનમેવ ગૃહસ્થાનાં શુશ્રૂષા વ્રહ્મચારિણામ્ ॥

અર્થાત્ સંન્યાસીઓનો મુખ્ય ધર્મ શમ છે; વાનપ્રસ્થોનો
મુખ્ય ધર્મ નિયમ છે; ગૃહસ્થોનો મુખ્ય ધર્મ દાન છે અને બ્રહ્મ-
ચારીઓનો મુખ્ય ધર્મ સેવા છે.

પ્રરનારા. શ્રદ્ધાવાન યાચકને ખાલી હાથે પાછો નહિ વા-
ળનારા. (૫૯૭) નિવૃત્તાત્મા=સર્વ વાસનારહિત પવિત્ર
મનવાળા. (૫૯૮) સંક્ષેપ્તા=સંહારવેળાએ જગતને ટુંકા-
વી દેનારા-સંકેલી લેનારા. (૫૯૯) ક્ષેમકૃત્=શરણાગત-
નું રક્ષણ કરનારા. (૬૦૦) શિવ=કલ્યાણસ્વરૂપ. શુદ્ધ-
ભાવે સ્મરણ કરવાથી કલ્યાણ કરનારા. (૬૦૧) શ્રી-
વત્સવક્ષા=વક્ષસ્થળમાં શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા. (૬૦૨)
શ્રીવાસ=લક્ષ્મીના નિવાસસ્થાન. (૬૦૩) શ્રીપતિ=
લક્ષ્મીના સ્વામી. વિવિધ પ્રકારની સર્વ શક્તિ, સર્વ વિદ્યા
અને સર્વ યોગ્યતાના સ્વામી. (૬૦૪) શ્રીમતાંવર=
ત્રણે વેદરૂપ પરમશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મીના પતિ. બ્રહ્માદિથી પણ શ્રેષ્ઠ.
શ્રીદઃ શ્રીશઃ શ્રીનિવાસઃ શ્રીનિધિઃ શ્રીવિભાવનઃ
શ્રીધરઃ શ્રીકરઃ શ્રેયઃ શ્રીમાલ્લોકત્રયાશ્રયઃ ॥૬૫॥

(૬૦૫) શ્રીદઃ=ભક્તોને વિદ્યા, શોભા, યોગ્યતા આદિ
હિતકર લક્ષ્મી આપનારા. (૬૦૬) શ્રીશઃ=સમગ્ર વિદ્યા,
શોભા, શક્તિ અને યોગ્યતા ઇત્યાદિ શુભ લક્ષ્મીના
સ્વામી. (૬૦૭) શ્રીનિવાસ=બ્રહ્મવિદ્યા ઇત્યાદિ સર્વ
લક્ષ્મીના નિવાસ્થાન. (૬૦૮) શ્રીનિધિ=સર્વ પ્રકારની
શુભકારી લક્ષ્મીના અખૂટ ભંડારરૂપ. (૬૦૯) શ્રીવિભા-
વન=કર્મ પ્રમાણે સર્વને લક્ષ્મી આપનારા. (૬૧૦)
શ્રીધર=અખૂટ શક્તિ, સૌંદર્ય આદિ દિવ્ય સંપત્તિને
ધારણ કરનારા. (૬૧૧) શ્રીકર=સ્તુતિ, ધ્યાન અને
સ્મરણપૂજનાદિ કરનાર ભક્તોનું શ્રેયઃ* કલ્યાણ કર-
નારા. જેનો હાથ લક્ષ્મીરૂપ અને કલ્યાણકારી છે એવા.
(૬૧૨) શ્રેયઃ=કલ્યાણસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા. (૬૧૩)
શ્રીમાન્=સદાય સર્વ પ્રકારની લક્ષ્મીની યોગ્યતા-

* નાશરહિત પરમ સુખને શ્રેય, કલ્યાણ અથવા મોક્ષ કહે
છે; અને નાશવંત સુખ વૈભવાદિકને “પ્રેય” અથવા લૌકિક પદાર્થ-
અનિત્ય પદાર્થ-કહે છે.

संपत्ति-वाणा. (६१४) लोकत्रयाश्रय=त्रयु लोकना
आधारभूत-आश्रयरूप. ६५

स्वक्षः स्वंगः शतानंदो नंदिज्योतिर्गणेश्वरः ।

विजितात्माऽविधेयात्मा सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः॥६६

(६१५) स्वक्ष=सुंदर नेत्रवाणा. (६१६) स्वंगः= सुंदर अंगवाणा. (६१७) शतानंद=प्रकृतिद्वारा से संकोच-रूपे थनारा. (६१८) नंदि=परमानंदस्वरूप. (६१९) ज्योतिर्गणेश्वर=ब्रह्म-नक्षत्रादि ज्योतिर्मंडलनाश्वर. (६२०) विजितात्मा=मनने सारी रीते छतनारा. (६२१) अविधेयात्मा=वर्णुवी शक्य नहि एवा. कशाने आधीन नहि एवा पूर्ण स्वतंत्र. (६२२) सत्कीर्ति= उत्तम कीर्तिवाणा. (६२३) छिन्नसंशय=संशयविनाना.

उदीर्णं सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतः स्थिरः ।

भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः॥६७॥

(६२४) उदीर्णं=सर्व भूतपदार्थोत्थी उत्तम. (६२५) सर्वतश्चक्षुः=सर्व तरङ्ग चक्षुवाणा. सर्वाने सर्व प्रकारे सर्व तरङ्गोत्थी सर्वदा जेनारा. (६२६) अनीशः=जेनो को स्वामी नथी एवा. (६२७) शाश्वतःस्थिरः=सदाकाल स्थिर रहेनारा. कही विकार नहि पाभनारा. (६२८) भूशयः=राभावतारमां लंका शोधवा जतां पृथ्वीपर शयन करनारा. (६२९) भूषणः=अनेक अवतारोत्थी पृथ्वीने शोभावनारा. (६३०) भूतिः=सर्व सत्ता, स्रष्टृति, अश्वर्य अने विभूतिना कारणरूप. (६३१) विशोकः=सर्वदा शोकरहित. (६३२) शोकनाशनः=स्मरणप्रार्थना-द्विधी शोकनो नाश करनारा. ६७

अर्चिष्मानर्चितः कुंभो विशुद्धात्मा विशोधनः ।

अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः॥६८॥

(૬૩૩) અર્ચિષ્માન્=જેનો પ્રકાશ પામીને સૂર્યચંદ્ર-
માદિક પ્રકાશે છે તે. કિરણોવાળા સૂર્યચંદ્રરૂપ. (૬૩૪)
અર્ચિત=બ્રહ્માદિ પૂજ્ય દેવોથી પૂજાયેલા. (૬૩૫)
કુંભઃ=ઘડાની પેઠે જેમાં સર્વ જગત રહેલું છે એવા.
(૬૩૬) વિશુદ્ધાત્મા=ત્રણે ગુણોથી રહિત વિશુદ્ધ આત્મા-
રૂપ. (૬૩૭) વિરોધન=સ્મરણમાત્રથી પાપનો નાશ કર-
નારા. (૬૩૮) અનિરુદ્ધ=વિષ્ણુના ચાર વ્યૂહમાં અનિ-
રુદ્ધમૂર્તિ. કોઈથી રોકી શકાય નહિ એવા. (૬૩૯) અ-
પ્રતિરચ=વિરોધીરહિત. (૬૪૦) પ્રધુમ્ન=વિષ્ણુના ચાર
વ્યૂહમાં પ્રધુમ્નરૂપ. (૬૪૧) અમિતવિક્રમ=અપાર
પરાક્રમવાળા. ૬૮

કાલનેમિનિહા વીરઃ શૌરિઃ શૂરજનેશ્વરઃ ।

ત્રિલોકાત્મા ત્રિલોકેશઃ કેશવઃ કેશિહા હરિઃ ॥

(૬૪૨) કાલનેમિનિહા=કાલનેમિ અસુરનો નાશ
કરનારા. (૬૪૩) વીર=શૂરવીર. (૬૪૪) શૌરિ=શૂરકુ-
ળમાં જન્મેલા. (૬૪૫) શૂરજનેશ્વર=ઇંદ્રાદિ શૂરવીરોના
ઈશ્વર. (૬૪૬) ત્રિલોકાત્મા=ત્રણે લોકના આત્મારૂપ.
(૬૪૭) ત્રિલોકેશ=ત્રણે લોકના ઈશ્વર. (૬૪૮) કેશવ=
સૂર્યચંદ્રાદિ તેજસ્વી પદાર્થો જેના કેશરૂપ છે એવા.
સૂર્યચંદ્રાદિકનાં કિરણો જેના કેશરૂપ છે એવા. બ્રહ્મા,
વિષ્ણુ, સૂર્ય, ગણેશ, શક્તિ આદિ જેના કેશરૂપ છે
એવા. (૬૪૯) કેશિહા=કેશિદૈત્યને મારનારા. (૬૫૦)
હરિ=અવિધાસહિત સમગ્ર સંસારનો નાશ કરનારા.
ભક્તોનાં દુઃખ હરનારા. ૬૯

કામદેવઃ કામપાલઃ કાર્મા કાંતઃ કૃતાગમઃ ।

અનિર્દેશ્યવપુર્વિષ્ણુર્વીરોઽનંતો ધનંજયઃ ॥૭૦॥

(૬૫૧) કામદેવ=દેવો, સાધકો અને સિદ્ધો જેની
કૃપાની કામના કરે છે તે દેવ. (૬૫૨) કામપાલ=ઉપાસ-

કેની કામના પૂરનારા. (૬૫૩) કામી=સર્વાના હિતની કામનાવાળા. (૬૫૪) કાન્ત=બ્રહ્માનાં ૧૦૦ વર્ષ-એટલે કે મનુષ્યોનાં બે પરાધ વર્ષ-વીત્યા પછી તેમનો પણ નાશ કરનારા. ઉત્તમ દેહવાળા. (૬૫૫) કૃતાગમ=શ્રુતિ અને સ્મૃતિ આદિ રચનારા. (૬૫૬) અનિર્દેશ્યવપુ=ત્રિગુણાતીત હોવાથી જેનું સ્વરૂપ યથાવત્ વર્ણવી શકાય નહિ એવા. અનંત બ્રહ્માંડરૂપી જેના વિરાટ શરીરને યથાવત્ વર્ણવી શકાય નહિ એવા. (૬૫૭) વિષ્ણુ=સર્વવ્યાપક. જેની કાન્તિ સર્વત્ર વ્યાપક છે એવા. (૬૫૮) વીર=પરાક્રમી. (૬૫૯) અનંત=અંત-રહિત. અપાર ગુણુઐશ્વર્યાવાળા. જેનું સ્વરૂપ દેશ કાલ વસ્તુના વિભાગથી તથા નિયમથી રહિત અને એક અખંડ તથા અનંત છે એવા. (૬૬૦) ધનંજય=અર્જુનરૂપે દિગ્વિજય કરીને ધણું ધન જીતનારા. ૭૦

બ્રહ્મણ્યો બ્રહ્મકૃદ્ બ્રહ્મા બ્રહ્મ બ્રહ્મવિવર્ધનઃ ।

બ્રહ્મવિદ્ બ્રાહ્મણો બ્રહ્મી બ્રહ્મજ્ઞો બ્રાહ્મણપ્રિયઃ ॥૭૧॥

(૬૬૧) બ્રહ્મણ્ય=બ્રહ્મવેત્તાની રક્ષા કરનારા. તપ અને વેદવડે બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપે જાણવા યોગ્ય. (૬૬૨) બ્રહ્મકૃત્=પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિ અર્થે કર્માદિ યોગમાર્ગ રચનારા. (૬૬૩) બ્રહ્મા=સૃષ્ટિકર્તા. (૬૬૪) બ્રહ્મ=સત્રૂપ, ચેતનરૂપ અને આનંદધનરૂપ. (૬૬૫) બ્રહ્મવિવર્ધન=તપ આદિ દૈવી સંપત્તિની અને કર્માદિક સાધનાની વૃદ્ધિ કરનારા. (૬૬૬) બ્રહ્મવિત્=વેદ અને તેના રહસ્યને યથાવત્ જાણનારા. બ્રહ્મને જાણનારા. (૬૬૭) બ્રાહ્મણુ=સર્વ વસ્તુઓને પરબ્રહ્મ પરમાત્મારૂપ જાણનારા. પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પામનારા. બ્રહ્મારૂપે વેદો આપનારા. (૬૬૮) બ્રહ્મી='બ્રહ્મ' એવા નામવાળા. (૬૬૯) બ્રહ્મજ્ઞ=બ્રહ્મને જાણનારા. (૬૭૦) બ્રાહ્મણુપ્રિય=બ્રાહ્મણુને-બ્રહ્મવેત્તાને-અત્યંત પ્રિય. બ્રહ્મવેત્તા ઉપર પ્રીતિ રાખનારા. ૭૧

महाक्रमो महाकर्मा महातेजा महोरगः ।

महाक्रतुर्महायज्वा महायज्ञो महाहविः ॥७२॥

(६७१) महाक्रम=महान क्रमवाणा. धरतीरूप महान
 यरणुवाणा. (६७२) महाकर्मा=जगतनी उत्पत्ति,
 स्थिति अने नाशरूप महान कर्म करनारा. (६७३) महा-
 तेज=सूर्यादिने प्रकाश आपनार महान तेजवाणा.
 (६७४) महोरग=वासुकिरूपी मोटा सर्परूप. (६७५)
 महाक्रतु=रूपरूपी महान यज्ञरूप (यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि).
 (६७६) महायज्वा=लोकसंग्रहने भाटे महान यज्ञो कर-
 नारा. (६७७) महायज्ञ=मोटा यज्ञरूप. (६७८) महाहवि=
 अक्षात्मां होमवाना जगतरूपी महान् अलिदानरूप.
 स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः ।

पूर्णः पूरयिता पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः ॥७३॥

(६७९) स्तव्य=सौ केधये स्तुति करवा योग्य. स्तु-
 तिस्वरूप. (६८०) स्तवप्रिय=स्तुति जेभने प्रिय छे अेवा.
 (६८१) स्तोत्र=स्तोत्ररूप. गुणोना कीर्तनरूप. (६८२)
 स्तुतिः=स्तुतिरूप. (६८३) स्तोता=स्तुति करनारा ल-
 क्तरूप. (६८४) रणप्रिय=लक्तजनो भाटे युद्धमां प्रीति
 रापनारा. (६८५) पूर्णः=सर्व प्रकारे संपूर्ण. (६८६)
 पूरयिता=लक्तोना मनोरथ पूरनारा. (६८७) पुण्य=
 स्मरण करवाथी पापनो नाश करनारा अेवा पुण्यनी
 साक्षात् भूतिरूप. (६८८) पुण्यकीर्ति=पवित्र कीर्ति-
 वाणा. जेनी कीर्ति गावा-सांभणवाथी पवित्र थवाय
 छे अेवा. (६८९) अनामय=विकाररहित. त्रिगुणातीत.

मनोजवस्तार्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ।

वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ॥७४॥

(६९०) मनोजव=मनना जेवा शीघ्र वेगवाणा.
 (६९१) तीर्थकर=तीर्थाने रचनारा. यौद विधा अने

વેદોનો ઉપદેશ કરનારા. (૬૯૨) વસુરેતા=સુવર્ણરૂપી વીર્યાવાળા. (૬૯૩) વસુપ્રદ=ભક્તોને ધન દેનારા. (૬૯૪) વસુપ્રદ=ભક્તોને મોક્ષરૂપી મહાધન આપનારા. (૬૯૫) વાસુદેવ=વસુદેવના પુત્ર. (૬૯૬) વસુ=માયાવડે પોતાના સ્વરૂપને ઢાંકી રાખનારા. સર્વ ભૂતો જેનામાં વસે છે તે. સર્વ ભૂતોમાં અને દેશકાળમાં વસનારા. (૬૯૭) વસુમના=સર્વ વસ્તુઓ પ્રત્યે ઉદાર મનવાળા. (૬૯૮) હવિ=બલિદાનરૂપ. ૭૪

સદ્ગતિઃ સત્કૃતિઃ સત્તા સદ્ભૂતિઃ સત્પરાયણઃ ।

શૂરસેનો યદુશ્રેષ્ઠઃ સન્નિવાસઃ સુયામુનઃ ॥૭૫॥

(૬૯૯) સદ્ગતિ=સત્પુરુષોની ગતિરૂપ. (૭૦૦) સત્કૃતિ=જીવોનાં કર્માનુસાર ફળ આપવારૂપ શુભ કાર્ય કરનારા. (૭૦૧) સત્તા=સન્નતીય, વિન્નતીય અને સ્વગત-ભેદથી રહિત. અનુભવરૂપ. સર્વત્ર વિદ્યમાનપણાથી સત્તારૂપ-હોવારૂપ-અસ્તિત્વરૂપ. (૭૦૨) સદ્ભૂતિ=ઉત્તમ વિભૂતિરૂપ. સર્વના આત્મારૂપ. ત્રિદાત્મારૂપ પરમાત્મા. (૭૦૩) સત્પરાયણ=સત્પુરુષોના પરમશ્રેષ્ઠ સ્થાનરૂપ. (૭૦૪) શૂરસેન=શૂર પુરુષોની સેનાવાળા. (૭૦૫) યદુશ્રેષ્ઠ=યાદવવંશમાં શ્રેષ્ઠ. (૭૦૬) સન્નિવાસ=સત્પુરુષોના આશ્રયસ્થાનરૂપ. (૭૦૭) સુયામુન=યમુનાને કિનારે આનંદથી ખેલનારા. ૭૫

ભૂતાવાસો વાસુદેવઃ સર્વાસુનિલયોઽનલઃ ।

દર્પહા દર્પદો દૃષ્તો દુર્ધરોઽથાપરાજિતઃ ॥૭૬॥

(૭૦૮) ભૂતાવાસઃ=પ્રાણીઓના નિવાસસ્થાનરૂપ. (૭૦૯) વાસુદેવ=ગુપ્તરૂપે જગતને પ્રકાશનારા. માયાવડે જગતને ઢાંકનારા. (૭૧૦) સર્વાસુનિલય=સર્વના પ્રાણોના નિવાસસ્થાનરૂપ. (૭૧૧) અનલઃ=અપાર બળ અને સંપત્તિવાળા. (૭૧૨) દર્પહા=અધર્મીઓના ગર્વનો

નાશ કરનારા. (૭૧૩) દર્પદ=અધર્મીઓનો ગર્વ દૂર કરનારા. ધર્મપરાયણ રહેનારાઓને શુદ્ધ ગર્વ દેનારા. (૭૧૪) દૃપ્ત=સ્વરૂપમુખમાં સદાય મગ્ન. (૭૧૫) દુર્ધર=નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપે મહાકષ્ટે હૃદયમાં ધારણ કરી શકાય એવા. (૭૧૬) અપરાજિત=કોઈ પણ સ્થળે નિર્બળતાથી હારેલા નહિ એવા. ૭૬

વિશ્વમૂર્તિર્મહામૂર્તિર્દીપ્તમૂર્તિર્મૂર્તિમાન્ ।

અનેકમૂર્તિરવ્યક્તઃ શતમૂર્તિઃ શતાનનઃ ॥૭૭॥

(૭૧૭) વિશ્વમૂર્તિ=વિરાટસ્વરૂપ. (૭૧૮) મહામૂર્તિ=મહાન સ્વરૂપવાળા. (૭૧૯) દીપ્તમૂર્તિ=જ્ઞાનસ્વરૂપ. પ્રકાશસ્વરૂપ. (૭૨૦) અમૂર્તિમાન્=વાસ્તવ સ્વરૂપે નિરાકાર. (૭૨૧) અનેકમૂર્તિ=અનેક અવતારોરૂપે અનેક મૂર્તિવાળા. (૭૨૨) અવ્યક્ત=નામ અને રૂપથી આવાળ છે એમ સ્પષ્ટ ન જણાનારા નિરાકાર બ્રહ્મરૂપ. (૭૨૩) શતમૂર્તિ=સેંકડો સ્વરૂપવાળા. (૭૨૪) શતાનન=સેંકડો મુખવાળા. ૭૭

एकोनैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम् ।

लोकबन्धुलोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ॥७८॥

(૭૨૫) એક=અનેકરૂપે દેખાવા છતાં જે પરમાર્થ-દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર અને વિભિન્નતીય ભેદથી રહિત હોવાથી એક-અદ્વિતીય અખંડરૂપ છે તે. (૭૨૬) નૈક=જે વાસ્તવમાં એક-અખંડ અને અદ્વિતીય હોવા છતાં અવિધાર્પિણી માયાને લીધે અનેક સ્વરૂપે દેખાય છે એવા. (૭૨૭) સવ=જેમાં સૌમરસનું પાન થાય છે તે યજ્ઞરૂપ. (૭૨૮) કઃ=સુખરૂપ. બ્રહ્મરૂપ. (૭૨૯) કિં=સર્વ પુરુષાર્થ-રૂપ હોવાથી અત્યંત વિચારવા યોગ્ય બ્રહ્મરૂપ. (૭૩૦) યત્=જેમાંથી આ સર્વ ભૂતો ઉપજે છે તે બ્રહ્મસ્વરૂપ. (૭૩૧) તત્=જગતનો વિસ્તાર કરનારા બ્રહ્મરૂપ. (૭૩૨)

અનુત્તમ પદ=મુમુક્ષુઓ જેને પામે છે અને જેનાથી ઉત્તમ કશું નથી તે પરમ પદરૂપ. (૭૩૩) લોકબંધુ=લોકોના બંધુરૂપ. સર્વનું હિત કરનારા. (૭૩૪) લોકનાથ=સર્વ લોકોના પતિ. (૭૩૫) માધવ=મધુકુળમાં જન્મેલા. (૭૩૬) ભક્તવત્સલ=ભક્તો ઉપર કૃપાવાળા. ૭૮
સુવર્ણવર્ણો હેમાંગો વરાંગશ્ચંદનાંગદી ।

વીરહા વિષમઃ શૂન્યો ધૃતાશીસ્વલશ્ચલઃ ॥૭૧॥

(૭૩૭) સુવર્ણવર્ણુ=સોના જેવા તેજસ્વી વર્ણુવાળા. (૭૩૮) હેમાંગ=સોના જેવાં મનોહર અંગવાળા. (૭૩૯) વરાંગ=શ્રેષ્ઠ અંગવાળા. (૭૪૦) ચંદનાંગદી=ચંદનથી અર્ચેલાં અને બાબુબંધથી શોભતાં અંગવાળા. (૭૪૧) વીરહા=ધર્મરક્ષા માટે વીર અસુરોનો નાશ કરનારા. (૭૪૨) વિષમ=સર્વથી વિલક્ષણ સ્વરૂપવાળા. જેના સમાન કાંઈ નથી એવા. (૭૪૩) શૂન્ય=સર્વ ગુણોથી અને ભેદોથી રહિત હોવાથી શૂન્યરૂપ. (૭૪૪) ધૃતાશી:=ભક્તોની પ્રાર્થના સ્વીકારનારા. (૭૪૫) અચલ=સ્વરૂપથી સદાય અચળસ્થિર. (૭૪૬) ચલ=વાયુરૂપે સર્વત્ર ગતિ કરનારા. ભક્તોના હિત માટે સર્વત્ર ગમન કરનારા.

અમાની માનદો માન્યો લોકસ્વામી ત્રિલોકધૃક્ ।

સુમેધા મેધજો ધન્યઃ સત્યમેધા ધરાધર ॥૮૦॥

(૭૪૭) અમાની:=અભિમાનરહિત. (૭૪૮) માનદ=અભિમાનીઓનું માન તોડનારા. ભક્તોને માન આપનારા. (૭૪૯) માન્ય=સર્વને માનવા યોગ્ય. (૭૫૦) લોકસ્વામી=સર્વ લોકોના સ્વામી. (૭૫૧) ત્રિલોકધૃક્=ત્રણે લોકને ધારણ કરનારા. (૭૫૨) સુમેધા=સારી બુદ્ધિવાળા. (૭૫૩) મેધજ=મેધ-અધ્વરૂ-નામે યજ્ઞમાં પ્રકટ થનારા. (૭૫૪) ધન્ય=ભાગ્યશાળી. કૃતાર્થ. (૭૫૫) સત્યમેધા=સત્ય બુદ્ધિવાળા. જેનાં સ્મૃતિ અને

જ્ઞાન અસત્ય નથી એવા. (૭૫૬) ધરાધર=શેષાદિ૩પે પૃથ્વીને ધારણ કરનારા. ૮૦

તેજોવૃષો દ્યુતિધરઃ સર્વશસ્ત્રભૃતાંવરઃ ।

પ્રગ્રહો નિગ્રહો વ્યગ્રો નૈકશૃંગો ગદાગ્રજઃ ॥૮૧॥

(૭૫૭) તેજોવૃષ=સૂર્ય૩પે નિરંતર તેજને વર્ષાવનારા. (૭૫૮) દ્યુતિધર=ક્રાંતિવાળા. (૭૫૯) સર્વશસ્ત્રભૃતાંવર= સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ. (૭૬૦) પ્રગ્રહ=ભક્તોએ અર્પેલાં પત્રપુષ્પાદિ પ્રીતિથી ગ્રહણ કરનારા. વિષય૩પ જંગલમાં દોડી રહેલા ઇંદ્રિયો૩પી ભેરાવર ઘોડા ભેની કૃપાથી વશમાં આવી શકે છે એવા. (૭૬૧) નિગ્રહ= સર્વ દુષ્ટોનો અને કામનાઓનો નિગ્રહ કરનારા. (૭૬૨) વ્યગ્ર=અવિનાશી. ભક્તોપર અનુગ્રહ કરવામાં વ્યગ્ર થનારા. (૭૬૩) નૈકશૃંગ=નામ, આખ્યાત (ક્રિયાપદ), ઉપસર્ગ અને નિપાત (અવ્યય), એવાં ચાર શીંગડાં-વાળા. (૭૬૪) ગદાગ્રજ=ગદના મોટા ભાઈ વાસુદેવ. ૮૧

ચતુર્મુતિશ્ચતુર્બાહુશ્ચતુર્વ્યૂહશ્ચતુર્ગતિઃ ।

ચતુરાત્મા ચતુર્ભાવશ્ચતુર્વેદવિદેકપાત્ ॥ ૮૨ ॥

(૭૬૫) ચતુર્મૂર્તિ=વિરાટ, સૂત્રાત્મા, અવ્યાકૃત અને તુરીય એવી ચાર મૂર્તિ ધારણ કરનારા. (૭૬૬) ચતુર્બાહુ=ચાર હાથવાળા. (૭૬૭) ચતુર્વ્યૂહ=વાસુદેવાદિ ચાર વ્યૂહવાળા. ઇંદ્રપુરુષ, શરીરપુરુષ, વેદ-પુરુષ અને મહાપુરુષ, એવા ઉપનિષદમાં કહેલા ચાર વ્યૂહવાળા. (૭૬૮) ચતુર્ગતિ=ચારે વર્ણ અને ચારે આશ્રમની ગતિ૩પ-આશ્રય૩પ. (૭૬૯) ચતુરાત્મા=મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર, એવી અંતઃકરણની ચાર વૃત્તિ૩પ. રાગદ્વેષાદિથી રહિત ચતુર હૃદયવાળા. (૭૭૦) ચતુર્ભાવ=ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ૩પી ચાર ભાવ-વાળા. (૭૭૧) ચતુર્વેદવિદ્=ચાર વેદોના સંપૂર્ણ અર્થ

જાણનારા. (૭૭૨) એકપાત્=સર્વ ભૂતોને એકજ અંશથી અથવા એકજ ચરણરૂપે ધારણ કરી રહેલા. ૮૨
સમાવર્તોઽનિવૃત્તાત્મા દુર્જયો દુરતિક્રમઃ ।

દુર્લભો દુર્ગમો દુર્ગો દુરાવાસો દુરારિહા ॥૮૩॥

(૭૭૩) સમાવર્તિ=જીવોનાં કર્માનુસાર સંસારચક્ર ચલાવનારા. (૭૭૪) અનિવૃત્તાત્મા=સર્વત્ર રહેલા હોવાથી જેનો આત્મા નિવૃત્ત નથી એવા. (૭૭૫) દુર્જય=કોઈથી જીતી શકાય નહિ એવા. (૭૭૬) દુરતિક્રમઃ=ઉદ્દલંબન ન કરી શકાય એવી આજ્ઞાવાળા. (૭૭૭) દુર્લભ=અનન્ય ભક્તિવડે મળી શકે એવા દુર્લભ. (૭૭૮) દુર્ગમ=જેને દુઃખથી જાણી શકાય-પામી શકાય એવા. (૭૭૯) દુર્ગઃ=દુઃખથી મળી શકે એવા. (૭૮૦) દુરાવાસ=યોગીઓ પણ જેને અંતરમાં દુઃખથી સમાધિદ્વારા જાણી શકે એવા. (૭૮૧) દુરારિહા=દુષ્ટોને હણનારા. ૮૩

શુભાંગો લોકસારંગઃ સુતંતુસ્તંતુવર્ધનઃ ।

ઈંદ્રકર્મા મહાકર્મા કૃતકર્મા કૃતાગમઃ ॥૮૪॥

(૭૮૨) શુભાંગ=સુંદર અંગવાળા. (૭૮૩) લોકસારંગ=લોકનો સાર ગ્રહણ કરનારા. (૭૮૪) સુતંતુ=સંસારરૂપી સુંદર તંતુનો વિસ્તાર કરનારા. (૭૮૫) તંતુવર્ધન=સંસારરૂપી તંતુને વધારનારા અથવા છેદન કરનારા. (૭૮૬) ઈંદ્રકર્મા=ઈંદ્રના જેવાં કર્મ કરનારા. (૭૮૭) મહાકર્મા=પંચમહાભૂતાદિ મહાન્ કર્મ કરનારા. (૭૮૮) કૃતકર્મા=જેને કંઈપણ કર્તવ્ય બાકી નથી એવા. (૭૮૯) કૃતાગમ=આગમ-એટલે વેદો-ના કર્તા. ૮૪

ઉદ્ભવઃ સુંદરઃ સુંદોઃ રત્નનામઃ સુલોચનઃ ।

અર્કો વાજસનઃ શૃંગીઃ જયંતઃ સર્વવિજ્ઞયી ॥૮૫॥

(૭૯૦) ઉદ્ભવ=વ્યવહારપક્ષે ઉત્કૃષ્ટ જન્મ ધારણ કરનારા. (૭૯૧) સુંદર=વિશ્વથો વધુ શોભાયમાન. (૭૯૨) સુન્દ=દયાના સમુદ્ર. કોમળ સ્વભાવવાળા. (૭૯૩) રત્નનાભ=રત્ન જેવી સુંદર નાભિવાળા. (૭૯૪) સુલોચન=સુંદર નેત્રોવાળા. સુંદર જ્ઞાનચક્ષુવાળા. (૭૯૫) અર્ક=પ્રહ્લાદિક પૂજ્ય દેવોના પણ પૂજ્ય એવા મહાન સૂર્યરૂપ. (૭૯૬) વાજસન=યોગ્ય યાચકોને અન્નાદિક યથેચ્છ પદાર્થ આપનાર. (૭૯૭) શૃંગી=મત્સ્યાવતારમાં શિંગડાંવાળા. (૭૯૮) જ્યંત=શત્રુઓને સહેજે છતનારા. (૭૯૯) સર્વાવિજ્જયી=સર્વત્ર વિજય પામનારા. ૮૫

સુવર્ણવિંદુરક્ષોભ્યઃ સર્વવાગીશ્વરેશ્વરઃ ।

મહાહૃદો મહાગર્તો મહાભૂતો મહાનિધિઃ ॥૮૬॥

(૮૦૦) સુવર્ણવિંદુ=સુંદર વર્ણ અને સુંદર વિંદુ-
(અનુસ્વાર)વાળા એકાક્ષર મંત્રરૂપ. (૮૦૧) અક્ષોભ્ય=
રાગદ્વેષથી, લૌકિક વિષયોથી અને દુષ્ટોથી ક્ષોભ નહિ
પામનારા. (૮૦૨) સર્વવાગીશ્વરેશ્વર=પ્રહ્લા અને બૃહ-
સ્પતિ આદિ સર્વ વાણીના ઈશ્વરોના ઈશ્વર. (૮૦૩)
મહાહૃદ=જે આનંદરૂપી મહાન સરોવરમાં સ્નાન કરીને
યોગીજનો સુખથી રહે છે તે. (૮૦૪) મહાગર્ત=મોટા
ખાડા જેવી દુસ્તર માયાવાળા. (૮૦૫) મહાભૂત=કોઈ
કાળે જેનું સ્વરૂપ બાધ નથી પામતું એવા મહાન
પદાર્થરૂપ. (૮૦૬) મહાનિધિ=સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ,
સ્થિતિ અને લયના મહાન સ્થાનરૂપ. ૮૬

કુમુદઃ કુંદરઃ કુંદઃ પર્જન્યઃ પાવનોઽનિલઃ ।

અમૃતાંશોઽમૃતવપુઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વતોમુખઃ ॥૮૭॥

(૮૦૭) કુમુદ=પૃથ્વીનો ભાર ઉતારીને તેને આનંદ
આપનારા. (૮૦૮) કુંદર=મોગરાનાં ફૂલ જેવાં ઉત્તમ

પ્રજા આપનારા. (૮૦૯) કુંદ=સ્પૃટિકમણિ જેવા નિર્મળ.
 પરશુરામરૂપે કશ્યપને પૃથ્વી દેનારા. (૮૧૦) પર્જન્ય=
 મેઘની પેઠે ત્રિવિધ તાપ ટાળનારા. (૮૧૧) પાવન=સ્મ-
 રણ કરવાથી પવિત્ર કરનારા. (૮૧૨) અનિલ=સદા
 જાત્રત રહેનારા. (૮૧૩) અમૃતાંશ=જ્ઞાનરૂપી અમૃતનું
 ભોજન કરનારા. (૮૧૪) અમૃતવપુ=અવિનાશી શરીર-
 વાળા. (૮૧૫) સર્વજ્ઞ=સર્વને યથાવત્ જાણનારા. (૮૧૬)
 સર્વતોમુખ=સર્વત્ર મુખવાળા. ૮૭

સુલભઃ સુવ્રતઃ સિદ્ધઃ શત્રુજિચ્છત્રુતાપનઃ ।

ન્યગ્રોઘોદુંબરોઽશ્વત્થશ્રાણૂરાંધ્રનિષૂદનઃ ॥૮૮॥

(૮૧૭) સુલભ=અનન્ય ભક્તિવડે સુખથી મળે તેવા.
 (૮૧૮) સુવ્રત=સારા વ્રતવાળા. (૮૧૯) સિદ્ધ=બધી
 સિદ્ધિઓવાળા. (૮૨૦) શત્રુજિત્=દેવો અને ભક્તોના
 શત્રુઓને જીતનારા. (૮૨૧) શત્રુતાપન=આંતર્બાહ્ય
 શત્રુઓને તપાવનારા. (૮૨૨) ન્યગ્રોઘ=વડરૂપ. વડની
 પેઠે માયાના વિસ્તારવાળા. (૮૨૩) ઉદુમ્બર=ઉંખ-
 રાના વૃક્ષરૂપ. (૮૨૪) અશ્વત્થ=પીંપળારૂપ. (૮૨૫)
 આણૂરાંધ્રનિષૂદન=આણૂર નામના આંધ્ર દેશના દૈત્યનો
 નાશ કરનારા. ૮૮

સહસ્રાર્ચિઃ સપ્તજિહ્વઃ સપ્તૈઘાઃ સપ્તવાહનઃ ।

અમૂર્તિરનઘોઽર્ચિત્યો ભયકૃદ્ભયનાશનઃ ॥૮૯॥

(૮૨૬) સહસ્રાર્ચિઃ=હજારો સૂર્ય જેટલા તેજવાળા.
 (૮૨૭) સપ્તજિહ્વૈ=કાલી, કરાલી, મનોજવા, સુલોહિતા,
 સુધૂમ્રવર્ણા, સ્ફુલિંગિની અને વિશ્વરુચિ નામની સાત
 પ્રકાશમાન જીભવાળા. (૮૨૮) સપ્તૈઘાઃ=સાત પ્રકાશિત
 જીભોવડે સર્વનું ભક્ષણ કરનારા. (૮૨૯) સપ્તવાહન=
 સાત ઘોડાઓરૂપી વાહનવાળા. (૮૩૦) અમૂર્તિઃ=આ-
 કારવિનાના. (૮૩૧) અનઘ=પાપ તથા દુઃખવિનાના.

(८३२) अचिंत्य=अेकसाथे सर्व प्रकारे चिंतवी शक्याय नहि अेवा. (८३३) लयकृत=दुष्टोने लय करनारा. (८३४) लयनाशन=लक्तोना लयनो नाश करनारा. ८६

अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो मदान् ।

अधृतः स्वधृतः स्वास्यः प्राग्वंशो वंशवर्धनः ॥९०॥

(८३५) अणु=सूक्ष्मथी पणु अतिसूक्ष्म. (८३६) अृहत्=धणुा विशाण स्वरूपवाणा. (८३७) कृश=पातणा. (८३८) स्थूण=अ्रह्मांडरूपी स्थूण शरीरवाणा. (८३९) गुणु-लृत्=जगतनी उत्पत्ति, स्थिति अने लयने भाटे सत्त्व, रज्ज अने तमोगुणने धारणु करनारा. (८४०) निर्गुणु=वास्तविक रीते त्रणे गुणुरहित. (८४१) महान्=अत्यंत महत्तावाणा. सर्वोयापक. (८४२) अधृत=आधार-रहित रहेला. (८४३) स्वधृत=पोतावडे पोताने धारणु करनारा. (८४४) स्वास्य=वेदादिवडे पुरुषार्थनो उपदेश आपनारा. सुंदर मुभववाणा. (८४५) प्राग्वंश=सर्वना प्रथम वंशरूप. (८४६) वंशवर्धन=वंशने वधारनारा.

भारभृत् कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः ।

आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः ॥९१॥

(८४७) भारभृत्=अनंत अ्रह्मांडोना भार धारणु करनारा. (८४८) कथित=वेदादिकमां गवायेला. (८४९) योगी=सदाय योग (समाधि) वाणा. (८५०) योगीश=सर्व योगीअेना स्वामी. (८५१) सर्वकामद=लक्तोनी सर्व कामनाअेा पूरनारा. (८५२) आश्रम=संसाररूप अरण्यमां लटकता सर्व आश्रमीअेना आश्रयरूप. (८५३) श्रमणु=अविवेकीअेाने संतापनारा. (८५४) क्षाम=सर्व काणने क्षीणु करनारा. सर्व पापीअेानो क्षय करनारा. (८५५) सुपर्णु=वेदरूप सुंदर पांभोवाणा. वेदरूपी सुंदर पानवाणा. (८५६) वायुवाहन=वायुने

वहेवरावनारा-गति आपनारा. ६१

धनुर्धरो धनुर्वेदो दंडो दमयिता दमः ।

अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो यमः ॥९२॥

(८५७) धनुर्धर=धनुर्धारी राम. (८५८) धनुर्वेद=धनुर्विधा ज्ञानुनारा. (८५९) दंड=शिक्षाऽप. (८६०) दमयिता=यम तथा राज्ञऽपे शिक्षा करनारा. (८६१) दम=शिक्षा करवा योग्यने शिक्षा करनारा. (८६२) अपराजित=शत्रुओथी जताय नडि ओवा. (८६३) सर्वसह=सर्वने सहन करनारा. सर्व कार्योभां समर्थ. पृथ्वी-ऽपे सर्वनो भार सहनारा. (८६४) नियन्ता=सर्वने नियमभां राणनारा-स्वधर्मभां प्रेरनारा. (८६५) नियम=योगना नियम नामना अंगऽप (अनियम पाठ स्वीकारीओ तो सर्व तंत्रभां स्वतंत्र-कोष्ठ पाणु नियमनी जेना उपर सत्ता नथी ओवा.) (८६६) यम=योगना यम नामना अंगऽप. ६२

सत्त्ववान् सात्त्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः ।

अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः प्रियकृत् प्रीतिवर्धनः ॥९३॥

(८६७) सत्त्ववान्=शूरता, वीरता इत्यादि सत्त्ववाणा. (८६८) सात्त्विक=सत्त्वगुणवाणा. (८६९) सत्य=सत्पुरुषोभां वसनारा सत्यस्वऽप. (८७०) सत्यधर्मपरायण=सत्य अने धर्मने अनुसरनारा. (८७१) अभिप्रायः=मुमुक्षुओ जेने पाभे छे ते. (८७२) प्रियार्ह=प्रिय थवाने योग्य. प्रिय वस्तुओ अर्पवायोग्य. (८७३) अर्ह=पूज, प्रशंसा, ध्यान, स्तुति अने नमस्कारादि करवायोग्य. (८७४) प्रियकृत्=भक्तोनुं प्रिय करनारा. (८७५) प्रीतिवर्धन=भक्तोनी प्रीति वधारनारा. ६३

विहायसगतिज्योतिः सुरुचिर्हुतभुग्विभुः ।

रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥९४॥

(८७६) विहायमगति=सर्वत्र गति करनारा. (८७७) ज्योति=प्रकाशरूप. (८७८) सुरुचि=सुंदर कान्तिवाणा. (८७९) हुतभुक्=यज्ञमां होमेष्टुं अग्निरूपे लक्षण करनारा. (८८०) विभु=सर्वव्यापक, सर्वशक्तिमान. (८८१) रवि=सूर्य. (८८२) विरोचन=अहु प्रकारे प्रकाशनारा. (८८३) सूर्य=कान्ति अने शोभा उत्पन्न करनारा. सूर्यरूपे सवने जगाडी गति आपनारा. (८८४) सविता=सर्व जगतने रचनारा. सर्व रसोना दाता. (८८५) रविलोचन=सूर्यरूपी नेत्रवाणा. ९४

अनंतो हुतभुग्भोक्ता सुखदो नैकजोऽग्रजः ।

अनिर्विण्णः सदामर्षी लोकाधिष्ठानमद्भुतः ॥९५॥

(८८६) अनंत=अंतरहित. शेषनागरूप. (८८७) हुतभुक्=होमेष्टा द्रव्यनुं अग्निरूपे लक्षण करनारा. (८८८) भोक्ता=पुरुषोत्तमरूपे प्रकृति अथवा मायाने भोगवनारा. (८८९) सुखद=लक्ष्मीने सुख आपनारा. (८९०) नैकज=धर्मरक्षा भाटे अनेक वार जन्मेला. (८९१) अग्रज=सर्वथी प्रथम जन्मेला. द्विरण्यगर्भरूपे प्रथम प्रकटेला. (८९२) अनिर्विण्ण=पूर्णकाम होवाथी भेदरहित. (८९३) सदामर्षी=सत्पुरुषोने क्षमा आपनारा. साधुजनोना दोष सहेनारा. (८९४) लोकाधिष्ठान=त्रणे लोकना अधिष्ठान (आधार) रूप. (८९५) अद्भुत=सर्वज्ञता, सर्वशक्तिमत्ता, सर्वव्यापकता, सर्वरूपता, सर्वथी अतीतपणुं, सर्वना कर्ता, सर्वना अकर्ता, धत्यादि अपार अद्भुत योग्यताओवाणा. आश्चर्यरूप. सर्वथी विलक्षण. ९५

सनात्सनातनंतमः कपिलः कपिरुच्ययः । स्वस्तिदः

स्वस्तिकृत्स्वस्ति स्वस्तिभुक् स्वस्तिदक्षिणः ॥९६॥

(८९६) सनात्=नित्य पुराणपुरुष. सर्व देशकाण

અને કારણથી પ્રાચીન એવા પરમપુરુષ. (૮૯૭) સનાતન તમ=બ્રહ્માદિ પ્રાચીન દેવતાઓથી પણ પ્રાચીન. (૮૯૮) કપિલ=સાંખ્યશાસ્ત્રને રચનારા મહર્ષિ કપિલ-૩૫. વડવામ્નિ૩૫ે કપિલવર્ણુ૩૫. (૮૯૯) કપિ=વરાહ-૩૫ થયેલા. કિરણુવડે જળ પીનારા સૂર્ય૩૫. (૯૦૦) અવ્યય=મહાપ્રલયમાં સર્વ ભૂતપદાર્થનો લય થાય ત્યારે પણ રહેનારા. અવિનાશી. (૯૦૧) સ્વસ્તિદ=ભક્તોને મંગળદાયક. (૯૦૨) સ્વસ્તિકૃત્=ભક્તોનું કલ્યાણ કરનારા. (૯૦૩) સ્વસ્તિ=કલ્યાણુ૩૫. મંગળ-૩૫. (૯૦૪) સ્વસ્તિભુક્=કલ્યાણુના ભોક્તા. (૯૦૫) સ્વસ્તિદક્ષિણુ=શીઘ્ર કલ્યાણુ કરનારા. કલ્યાણુ કરવા-માં સમર્થ. ૯૬

અરૌદ્રઃ કુંડલી ચક્રી વિક્રમ્યૂર્જિતશાસનઃ ।

શબ્દાતિગઃ શબ્દસહઃ શિશિરઃ શર્વરીકરઃ ॥૧૭॥

(૯૦૬) અરૌદ્ર=પૂર્ણકામ હોવાથી રાગદ્વેષરહિત શાંતમૂર્તિ. (૯૦૭) કુંડલી=સૂર્યમંડળ૩૫થી કુંડળવાળા. સાંખ્ય અને યોગ૩૫થી કુંડળવાળા. શેષનારાયણુ૩૫ે કુંડળ જેવા સ્વરૂપવાળા. (૯૦૮) ચક્રી=સુદર્શન ચક્ર ધારણુ કરનારા. (૯૦૯) વિક્રમી=મહાનપરાક્રમી. (૯૧૦) ઊર્જિત શાસન=શ્રુતિસ્મૃતિ૩૫ે શ્રેષ્ઠ આજ્ઞાઓ આપનારા. (૯૧૧) શબ્દાતિગ=જેમનું સ્વરૂપ કે મહત્ત્વ શબ્દોથી વર્ણવી શકાય નહિ એવા. (૯૧૨) શબ્દસહ=વેદો જેમનો મહિમા ગાય છે એવા. (૯૧૩) શિશિર=આશ્રિતોના ત્રણે તાપ ટાળી શાંતિ કરનારા. (૯૧૪) શર્વરીકર=જ્ઞાનીઓમાટે સંસારને રાત્રિ૩૫ે (નહિ જાણુવા યોગ્ય-નહિ જાગવા યોગ્ય); અને સંસારીઓ માટે સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માને રાત્રિ૩૫ે (નહિ જાણુવાયોગ્ય-નહિ જાગવા યોગ્ય) કરનારા. ૯૭

अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणांवरः ।

विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥९८॥

(९१५) अक्रूर=कूरता विनाना. कोधरहित. कामण हृदयवाणा. (९१६) पेशल=मन वाणी अने कर्मथी सुंदर. (९१७) दक्ष=यतुर. कुशाण. (९१८) दक्षिणु=सर्व प्रकारे कुशाण. (९१९) क्षमिणांवर=पृथ्वी जेवी क्षमावाणा. क्षमावानोमां श्रेष्ठ. (९२०) विद्वत्तम=विद्वानोमां श्रेष्ठ. सदाय संपूर्ण ज्ञानवाणा. (९२१) वीतभय=सर्व प्रकारना भयरहित. (९२२) पुण्यश्रवणकीर्तन=मनुष्यने जेना गुण अने यशनुं कथनश्रवण अने कीर्तनादि पवित्र करे छे अेवा.९८

उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः ।

वीरहा रक्षणः संतो जीवनः पर्यवस्थितः ॥९९॥

(९२३) उत्तारणु=अपार संसारसागरमांथी तारनारा. (९२४) दुष्कृतिहा=दुष्टोना नाश करनारा. शरणागतोनां पाप हणुनारा. (९२५) पुण्य=पुण्यस्वरूप. श्रुति स्मृति आदिद्वारा पवित्र उपदेश आपनारा. (९२६) दुःस्वप्ननाशन=ध्यान, पूजन, स्तुति किंवा प्रार्थना करवाथी दुष्ट स्वप्नोना नाश करनारा. (९२७) वीरहा=पराकृमी हृत्योना नाश करनारा. आश्रितोनां सर्व दुःख, विघ्न अने पापना नाश करनारा. (९२८) रक्षणु=शरणागतोनुं रक्षणु करनारा. (९२९) संत=लोकोने साया सुखने भाग दर्शाववा सन्भार्गे वर्तनारा-सुविधा, विनय अने सदाचार प्रवर्तानारा. (९३०) अवन=सर्वत्र प्राणुपे रही जगतने अवाडनारा. (९३१) पर्यवस्थित=विश्वनी अंदर अहारअने सर्वत्र व्यापीरहेला.

अनंतरूपोऽनंतश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ।

चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः ॥१००॥

(૯૩૨) અનંતરૂપ=અનંત પદાર્થો અને બ્રહ્માંડોરૂપે થયેલા. (૯૩૩) અનંતશ્રી=અપાર સૌંદર્ય, ઐશ્વર્ય, વિભૂતિ, જ્ઞાન અને શક્તિવાળા. (૯૩૪) જિતમન્યુ=ક્રોધને જીતનારા. (૯૩૫) ભયાપહ=ભક્તોના સર્વ ભય હરનારા. (૯૩૬) ચતુરસ્ત=ચાર વેદોરૂપ ખૂણાવાળા. કર્માનુસાર યોગ્ય ફળ આપવામાં ચતુર. (૯૩૭) ગભીરાત્મા=ગંભીર (અથાહ) આત્મારૂપ. (૯૩૮) વિદિશ=વિવિધ કર્માનુસાર વિવિધ ફળ દેનારા. (૯૩૯) વ્યાદિશ=ઈંદ્રાદિ દેવોને વિવિધ પ્રકારની આજ્ઞા દેનારા. (૯૪૦) દિશ=દિશાઓરૂપ. વેદાદિકથી કર્મોનાં ફળ દર્શાવનારા.

અનાદિર્ભૂર્ભુવો લક્ષ્મીઃ સુવીરો રુચિરાંગદઃ ।

જનનો જનજન્માદિર્ભીમો ભીમપરાક્રમઃ ॥૧૦૧॥

(૯૪૧) અનાદિ=જેને કોઈ પણ આદિ (કારણ) નથી એવા. (૯૪૨) ભૂઃ=પૃથ્વીરૂપે સર્વના આધારભૂત. (૯૪૩) ભુવોલક્ષ્મી=પૃથ્વી અને અંતરિક્ષની શોભારૂપ. (૯૪૪) સુવીર=સુંદર ગતિવાળા. શુભ પરાક્રમી. (૯૪૫) રુચિરાંગદ=સુંદર બાહ્યબંધવાળા. (૯૪૬) જનન=સર્વને ઉત્પન્ન કરનારા. (૯૪૭) જનજન્માદિ=જીવોના જન્મના આદિકારણરૂપ-મૂળરૂપ. (૯૪૮) ભીમ=પાપીઓ માટે ભયકારક. સર્વત્ર અને સર્વજ્ઞ હોવાથી સર્વ કોઈએ ભય રાખવા યોગ્ય. (૯૪૯) ભીમપરાક્રમ=દુષ્ટોને માટે ભયંકર પરાક્રમવાળા. ૧૦૧

આધારનિલયો ધાતા પુષ્પહાસઃ પ્રજાગરઃ ।

ઊર્ધ્વગઃ સત્પથાચારઃ પ્રાણદઃ પ્રણવઃ પણઃ ॥૧૦૨॥

(૯૫૦) આધારનિલય=જગતના આધારભૂત જે પૃથ્વી આદિક પંચમહાભૂત તેના પણ આધારરૂપ. (૯૫૧) ધાતા=સર્વને ધારણ કરનારા. (૯૫૨) પુષ્પહાસ=ખીલેલા પુષ્પ જેવું હાસ્ય કરનારા. (૯૫૩) પ્રજાગર=નિરંતર

अत्र त रहे नारा. (६५४) उर्ध्वग=सर्वनी उपर रहे नारा.
सर्वथी उच्य गतिवाणा. उर्ध्वगतिवाणा. (६५५)
सत्पथाचार=सन्मार्गनां आचरण करनारा. (६५६)
प्राणुद=प्राणु आपनारा. (६५७) प्राणुव=अँकारना
अर्थरूप. परमात्मारूप. (६५८) पणु=पणु रूप. प्रतिज्ञा-
रूप. प्रतिज्ञा पूर्ण करनारा. १०२

प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणभृत् प्राणजीवनः ।

तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः ॥१०३॥

(६५९) प्रमाणु=प्रमाणरूप. प्रमाज्ञानरूप. (६६०)
प्राणनिलय=प्राणादिकना आधाररूप. (६६१) प्राण-
भृत्=अन्नरूपे प्राणोनुं पोषण करनारा. (६६२) प्राण-
जवन=प्राणवडे प्राणीओने जवाडनारा. प्राणोना
जवनरूप. (६६३) तत्त्व=वास्तविकरूप. तत्त्वभृति.
(६६४) तत्त्ववित्=तत्त्वने यथावत् जणुनारा. (६६५)
ऐकात्मा=ऐक अलिप्त आत्मारूपे सर्वत्र रहेला. (६६६)
जन्ममृत्युजरातिग=जन्म, मृत्यु अने जरा छत्यादि
सर्व विकारोने ओणंगी गयेला. १०३

भूर्भुवः स्वस्तरुस्तारः सपिता प्रपितामहः ।

यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञांगो यज्ञवाहनः ॥१०४॥

(६६७) भूर्भुवःस्वस्तरु=भूः भुव अने स्वः, ऐ
त्रण व्याहृतिवडे होमादिकथी त्रिलोकने तारनारा. भुर,
भुवर अने स्वर्गलोकमां व्यापी रहेला. ऐ त्रणे लोकरूपे
संसारवृक्षरूप थयेला. (६६८) तार=अँकारभृति. तारक-
मंत्ररूप. संसारसागरथी तारनारा. (६६९) सपिता=
सर्व लोकना परम पिता. (६७०) प्रपितामह=सर्वना
पितामह ऐवा ब्रह्माना पणु पिता. (६७१) यज्ञ=यज्ञरूप.
(६७२) यज्ञपति=यज्ञोना रक्षक अथवा स्वामी. (६७३)
यज्ञवा=यज्ञ करनारा यज्ञमानरूप. (६७४) यज्ञांग=

यज्ञोऽपी अंगवाणा. यज्ञना प्रत्येक अंगइप. (६७५)
 यज्ञवाहन=यज्ञोनुं वहन करनारा. यज्ञोना इणने वहन
 करनारा-पहोंयाडनारा. १०४

यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग्यज्ञसाधनः ।

यज्ञांतकृद्यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च ॥१०५॥

(६७६) यज्ञभृत्=सात्त्विक यज्ञनुं पोषणु अने रक्षणु
 करनारा. (६७७) यज्ञकृत्=जगतना उत्पत्ति, पोषणु
 अने अंतःपी यज्ञो करनारा. (६७८) यज्ञी=यज्ञ करनारा-
 ओमां भुज्य. यज्ञइप. (६७९) यज्ञभुक्=यज्ञना भोक्ता.
 (६८०) यज्ञसाधन=जेनी प्राप्तिमां यज्ञ साधनइपछे एवा.
 यज्ञना सर्वोत्तम साधनइप. यज्ञनां सर्व साधनइप.
 (६८१) यज्ञांतकृत्=यज्ञने अंते इण आपनारा. (६८२)
 यज्ञगुह्य=सर्व यज्ञोमां गुप्तइपे रहला एवा ज्ञानयज्ञ-
 इप. ज्ञानयज्ञोवडे लणुवा जेवा गुप्त रहस्यइप. (६८३)
 अन्न=अन्नइप. शरीरने अने अंतःकरणे पोषणु,
 शुद्धि अने तृप्ति आपे एवा प्रत्येक पदार्थ, विचार अने
 क्रियाइप. (६८४) अन्नाद=अन्ननुं लक्षणु करनारा. १०५

आत्मयोनिःस्वयंजातो वैखानः सामगायनः ।

देवकीनंदनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः ॥१०६॥

(६८५) आत्मयोनि=पोताथीज पोते थयेला. अंतः-
 करणुना विवर्तितपादानकारणुइप. (६८६) स्वयंजत=
 स्वयंभू. पोतेज पोताना निमित्तकारणुइप. (६८७)
 वैखान=हिरण्यक्षिनो नाश करवा पृथ्वीने षोडनारा.
 (६८८) सामगायन=सामवेदनुं गायन करनारा. (६८९)
 देवकीनंदन=देवकीने आनंद आपनारा. (६९०) स्रष्टा=
 सृष्टिने सृज्जनारा. (६९१) क्षितीश=पृथ्वीना पति.
 श्रीरामचंद्र. (६९२) पापनाशन=शरणागतनां पाप
 नष्ट करनारा. १०६

शंखभृन्नंदकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ।

रथांगपाणिरक्षोभ्यः सर्वप्रहरणायुधः ॥१०७॥

सर्वप्रहरणायुधो नम इति ।

(६६३) शंखभृत्=पांयजन्य शंख धारण करनारा. सर्वना आदि एवा अहंकाररूपी शंखने धारण करनारा. (६६४) नंदकी=नंदक नामनी तरवारवाणा. विधाइपी तरवार धारण करनारा. (६६५) चक्री=सुदर्शन चक्र धारण करनारा. मनरूपी सुदर्शन चक्रवाणा. युगचक्रने यज्ञावनारा. (६६६) शार्ङ्गधन्वा=शार्ङ्ग नामनुं धनुष्य धारण करनारा. ईंद्रियोइपी शार्ङ्ग धनुष्यवाणा. (६६७) गदाधर=गदाने धारण करनारा. बुद्धिरूप गदावाणा. (६६८) रथांगपाणि=हाथमां रथना पैडा जेवुं चक्र धारण करनारा. (६६९) अक्षोभ्य=कशाथी क्षोभ नहि पामनारा. निर्भय. (१०००) सर्वप्रहरणायुध=उपर कहेलां तथा नहि कहेलां एवां सर्व प्रकारनां आयुध धरनार. सर्वप्रहरणायुधो नमः=सर्व प्रकारनां आयुध धारण करनारा अने ॐ नामथी उच्यारता एवा श्रीविष्णु परमात्माने नमस्कार हो. १०७

इति श्रीविष्णुनां दिव्य सहस्रनाम समाप्त

इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः ।

नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितम् ॥१०८॥

आ प्रमाणे महात्मा केशव लगवाननां अत्यंत दिव्य, प्रसिद्ध अने कीर्तन करवा योग्य एवां सहस्र नाम संपूर्ण रीते कथां. १०८

य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् ।

नाशुभं प्राप्नुयात् किंचित्सोऽमुत्रेह च मानवः १०९

वेदांतगो ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत् ।

વૈશ્યો ધનસમૃદ્ધઃ સ્યાચ્છૂદ્રઃ સુખમવાપ્નુયાત્ ॥

ધર્માર્થી પ્રાપ્નુયાદ્ધર્મમર્થાર્થી ચાર્થમાપ્નુયાત્ ।

કામાનવાપ્નુયાત્કામી પ્રજાર્થી પ્રાપ્નુયાત્પ્રજામ્ ॥

જે મનુષ્ય વિષ્ણુનાં આ સહસ્રનામને નિત્યપ્રતિ શ્રદ્ધાભક્તિથી સાંભળે છે અથવા પાઠ કે કીર્તન કરે છે; તે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં કશા અશુભને પામતો નથી. વળી જે તે બ્રાહ્મણના-મુમુક્ષુના ગુણસ્વભાવવાળો જિજ્ઞાસુ હોય તો વેદાંતનો પાર પામનારો થાય છે; જે તે ક્ષત્રિય (ક્ષાત્ર પ્રકૃતિવાળો) કર્મયોગી હોય તો યુદ્ધમાં વિજયી થાય છે; જે તે વૈશ્ય પ્રકૃતિવાળો અર્થાર્થી (ધનેચ્છુ) ભક્ત હોય તો ધનવાન થાય છે; અને જે તે શૂદ્રના ગુણસ્વભાવવાળો અથવા આરોગ્યાદિ સુખને ઇચ્છનારો આર્ત ભક્ત હોય તો યથેચ્છ સુખ પામે છે. (સારાંશ કે, મનુષ્ય કોઈ પણ વર્ણ, આશ્રમ કે જાતિનો હોવા છતાં જે તે શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક વિષ્ણુસહસ્રનામનો પાઠ કરે તો તે) ધર્મની ઇચ્છાવાળો હોય તો ધર્મ પામે છે; ધનની ઇચ્છાવાળો હોય તો ધન પામે છે; ભોગવૈભવની કામનાવાળો હોય તો ભોગવૈભવ પામે છે અને પ્રબળની ઇચ્છાવાળો હોય તો પ્રબળને પામે છે. ૧૦૯-૧૧

મક્તિમાન્યઃ સદોત્થાય શુચિસ્તદ્ગતમાનસઃ ।

સહસ્રં વાસુદેવસ્ય નામ્નામેતત્પ્રકીર્તયેત્ ॥૧૧૨॥

યશઃ પ્રાપ્નોતિ વિપુલં જ્ઞાતિપ્રાધાન્યમેવ ચ ।

અચલાં શ્રિયમાપ્નોતિ શ્રેયઃ પ્રાપ્નોત્યનુત્તમમ્ ॥૧૧૩

ન ભયં ક્વચિદાપ્નોતિ વીર્યં તેજશ્ચ વિંદતિ ।

ભવત્યરોગો દ્યુતિમાન્બલરૂપગુણાન્વિતઃ ॥૧૧૪॥

જે શ્રદ્ધાભક્તિવાળો પુરુષ નિત્ય વહેલો ઉઠી પવિત્ર થઈને તથા ઇશ્વરમાં મન પરોવીને વાસુદેવનાં આ

સહસ્રનામનું કીર્તન કરે છે, તે પુષ્કળ યશ પામે છે; ભક્તિમાં પ્રાધાન્ય પામે છે; અચળ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે અને પરમોત્તમ કલ્યાણપદને પામે છે. વળી તે કશાથી અને કદી પણ ભય પામતો નથી; વીર્ય અને તેજ પામે છે તથા નિરોગી, કાન્તિવાન, બળવાન, રૂપવાન, સદ્-ગુણી અને સદાચારવાળો થાય છે. ૧૧૨-૧૧૪

રોગાર્તો મુચ્યતે રોગાદ્ વદ્ધો મુચ્યેત બંધનાત્ ।

ભયાન્મુચ્યેત મીતસ્તુ મુચ્યેતાપન્ન આપદઃ ॥૧૧૫॥

રોગી રોગથી, બંધનવાળો બંધનથી અને ભયભીત મનુષ્ય ભયથી છૂટે છે તથા આપત્તિવાળો આપત્તિમાંથી મુક્ત થાય છે. ૧૧૫

દુર્ગાણ્યતિતરત્યાશુ પુરુષઃ પુરુષોત્તમમ્ ।

સ્તુવન્નામસહસ્રેણ નિત્યં ભક્તિસમન્વિતઃ ॥૧૧૬॥

જે પુરુષ શ્રદ્ધા-ભક્તિવાળો થઈને આ સહસ્રનામ-વડે નિત્ય પ્રતિ પુરુષોત્તમની સ્તુતિ કરે છે, તે સર્વ વિધેને તરી ભય છે. ૧૧૬

વાસુદેવાશ્રયો મર્ત્યો વાસુદેવપરાયણઃ ।

સર્વપાપવિશુદ્ધાત્મા યાતિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ॥૧૧૭॥

જે મનુષ્ય વાસુદેવનો આશ્રય કરે છે અને વાસુદેવ-પરાયણ થાય છે તે સર્વ પાપથી વિશુદ્ધ થઈને સનાતન બ્રહ્મને પામે છે. ૧૧૭

ન વાસુદેવભક્તાનામશુભં વિદ્યતે ક્વચિત્ ।

જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિભયં નૈવોપજાયતે ॥૧૧૮॥

શ્રી વાસુદેવના ભક્તનું કદી પણ અશુભ થતું નથી; તેમજ તેને જન્મ, મૃત્યુ, ઘડપણ અને વ્યાધિનો પણ ભય લાગતો નથી. ૧૧૮

इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।

युज्येतात्मासुखक्षांति श्रीघृतिस्मृतिकीर्तिभिः११९

જે મનુષ્ય શ્રદ્ધા અને ભક્તિયુક્ત થઈને આ સ્તોત્રનો પાઠ કરે છે; તેને સુખ, સહનશીલતા, લક્ષ્મી, ધીરજ, સ્મૃતિ અને કીર્તિ પણ મળે છે. ૧૧૯

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।

भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥१२०॥

પુરુષોત્તમના પુણ્યશાળી ભક્તોને ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, લોભ કે અશુભ બુદ્ધિ ઉપજતાં નથી. ૧૨૦

द्यौः सचंद्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः ।

वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥१२१॥

ससुरासुरगंधर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।

जगद्वशे वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ॥१२२॥

કેમકે સ્વર્ગ, સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્રોસહિત આકાશ, સર્વ દિશાઓ, પૃથ્વી, મહાસાગર—આ સર્વને મહાત્મા વાસુદેવનાજ પરાક્રમે ધારણ કરી રાખેલાં છે; તથા સુર, અસુર, ગંધર્વ, યક્ષ, સર્પ અને રાક્ષસોસહિત આ બધું સચરાચર જગત શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનેજ વશ વર્તે છે.

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं घृतिः ।

वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥१२३॥

વળી ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, સત્ત્વ, તેજ, બળ, ધીરજ, ક્ષેત્ર (શરીર) અને ક્ષેત્રજ્ઞ, એ સર્વના આત્મા શ્રીવાસુદેવ છે; એમ વેદવેતાઓ કહે છે. ૧૨૩

सर्वागमानमाचारः प्रथमं परिकल्पते ।

आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥१२४॥

સર્વ શાસ્ત્રોમાં આચારને પ્રથમ માનેલો છે. કેમકે

આચારથી ધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે; પણ એ ધર્મના
સ્વામી અચ્યુત પરમાત્મા છે. ૧૨૪

ઋષયઃ પિતરો દેવા મહાભૂતાનિ ધાતવઃ ।

જંગમાજંગમં ચેદં જગન્નારાયણોદ્ભવમ્ ॥૧૨૫॥

ઋષિઓ, પિતૃઓ, દેવતાઓ, પંચમહાભૂતો,
ધાતુઓ અને સ્થાવર તથા જંગમ, એ બધું જગત
શ્રીનારાયણથીજ ઉપજ્યું છે. ૧૨૫

યોગો જ્ઞાનં તથા સાંવ્યં વિદ્યાઃ શિલ્પાદિકર્મચ ।

વેદાઃ શાસ્ત્રાણિ વિજ્ઞાનમેતત્સર્વં જનાર્દનાત્ ॥૧૨૬॥

યોગ, જ્ઞાન તથા સાંખ્યશાસ્ત્રની વિદ્યાઓ, શિલ્પ
આદિ કર્મો તથા વેદો, શાસ્ત્રો અને વિજ્ઞાન, એ પણ
બધું જનાર્દન વિષ્ણુથીજ થયું છે. ૧૨૬

एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ।

ત્રીનલોકાનવ્યાપ્ય ભૂતાત્માભુંક્તેવિશ્વભુગવ્યયઃ ॥

ભગવાન વિષ્ણુજ એક એવા મહાન અવ્યક્ત ભૂત-
રૂપ છે કે જે જુદા જુદા અનેક ભૂતપદાર્થરૂપે થઈને
ત્રણે લોકમાં વ્યાપી રહ્યા છે; અને સર્વ ભૂતોના
અવિનાશી આત્મારૂપે આ વિશ્વને ભોગવી રહ્યા છે.

इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्गोप्सेद् कीर्तितम् ।

પઠેદ્ય હચ્છેત્પુરુષઃ શ્રેયઃ પ્રાપ્તું સુખાનિ ચ ॥૧૨૮॥

જે મનુષ્ય કહ્યાણુ અને સુખ મેળવવાની ઇચ્છા
રાખતો હોય; તેણે વ્યાસ ભગવાનનાં કહેલાં આ શ્રી-
વિષ્ણુનાં સહસ્ર નામનો પાઠ કરવો. ૧૨૮

विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाप्यहम् ।

મજંતિ યે પુષ્કરાક્ષં ન તે યાંતિ પરાભવમ્ ॥૧૨૯॥

કેમકે જેઓ એ વિશ્વપતિ, અજન્મા, જગતની
ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય કરનારા, તથા કમળસમાન

નેત્રવાળા એવા શ્રીવિષ્ણુદેવને ભજે છે; તેઓ પરાજય પામતા નથી. ૧૨૯

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

પદ્મપત્રવિશાલાક્ષ પદ્મનાભસુરોત્તમ ।

મક્તાનામનુરક્તાનાં ત્રાતા ભવ જનાર્દન ॥૧૩૦॥

હે કમળપત્ર જેવાં વિશાળ નેત્રવાળા ! હું નાભિમાં કમળવાળા ! હું દેવોમાં ઉત્તમ ! હું જનાર્દન ! આપ પ્રીતિવાળા ભક્તોનું રક્ષણ કરો. ૧૩૦

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

યો માં નામસહસ્રેણ સ્તોતુમિચ્છતિ પાંડવ ।

સોઽહમેકેન શ્લોકેન સ્તુત એવ ન સંશયઃ ॥૧૩૧॥

હે પાંડવ ! જે મારી સહસ્રનામત્રયે સ્તુતિ કરવા ઇચ્છે છે; તે મનુષ્ય જે શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક એક શ્લોકથી પણ મારી સ્તુતિ કરે તે તેણે મારી સઘળી સ્તુતિ કરી છે એમાં સંશય નથી. ૧૩૧

(અંધકાર હવે શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનની વિશેષ સ્તુતિ તથા સ્તુતિનું વિશેષ માહાત્મ્ય આપે છે.)

નમોઽસ્ત્વનંતાય સહસ્રમૂર્તયે સહસ્રપાદાક્ષિ-
શિરોરુબાહવે । સહસ્રનામ્ને પુરુષાય શાશ્વતે સહસ્ર-
કોટિયુગધારિણે નમઃ ॥૧૩૨॥

અંતવિનાના, હજારો સ્વરૂપવાળા તથા હજારો ચરણ, આંખ, મસ્તક, સાથળ અને બાહુવાળા પરમાત્માને નમસ્કાર હો. હજાર નામવાળા અને હજાર કોટિ યુગને ધારણ કરનારા એવા શાશ્વત પરમ પુરુષને નમસ્કાર હો. ૧૩૨

નમઃ ચમલનાભાય નમસ્તે જલશાયિને ।

નમસ્તે કૈશવાનંત વાસુદેવ નમોઽસ્તુ તે ॥૧૩૩॥

જેની નાભિમાં કમળ છે એવા ભગવાન વિષ્ણુને નમસ્કાર હો. જલમાં શયન કરનારા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનને નમસ્કાર હો. હે કેશવ ! હે અનંત ! આપને નમસ્કાર હો. હે વાસુદેવ ! આપને નમસ્કાર હો. ૧૩૩
વાસનાદ્વાસુદેવસ્ય વાસિતં ભુવનત્રયમ્ ।

સર્વભૂતનિવાસોઽસિ વાસુદેવ નમોઽસ્તુ તે ॥૧૩૪॥

જે વાસુદેવની વાસનાથી ત્રણે લોક વાસનાવાળા છે અને જે સર્વ પ્રાણીપદાર્થના નિવાસસ્થાનરૂપ છે; એવા હે વાસુદેવ ! આપને નમસ્કાર હો. ૧૩૪

નમો બ્રહ્મણ્યદેવાય ગોબ્રાહ્મણહિતાય ચ ।

જગદ્દિતાય કૃષ્ણાય ગોવિંદાય નમો નમઃ ॥૧૩૫॥

બ્રહ્મસ્વરૂપ અને ગોબ્રાહ્મણનું હિત કરનારા એવા દેવને નમસ્કાર હો. જગતનું હિત કરનારા શ્રીકૃષ્ણુ ભગવાનને નમસ્કાર હો. ગોવિંદસ્વરૂપને વારંવાર નમસ્કાર હો. ૧૩૫

આકાશાત્પતિતં તોયં યથા ગચ્છતિ સાગરમ્ ।

સર્વદેવનમસ્કારઃ કેશવં પ્રતિ ગચ્છતિ ॥૧૩૬॥

જેમ આકાશમાંથી પૃથ્વીપર સર્વ સ્થળે પડેલું પાણી સમુદ્રમાં જાય છે; તેમ બધા દેવોને કરેલા નમસ્કાર ભગવાન કેશવ પ્રતિજ જાય છે. ૧૩૬

एष निष्कंटकः पंथा यत्र संपूज्यते हरिः ।

कुपथं तं विजानीयाद्गोविंदरहितागमम् ॥૧૩૭॥

જેમાં શ્રીહરિનું ભજનપૂજન થાય છે એવો આ માર્ગ નિષ્કંટક છે; અને શ્રીહરિના ભજનપૂજન વિનાના માર્ગને કુમાર્ગ જાણવો. ૧૩૭

सर्ववेदेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत्फलम् ।

तत्फलं समवाप्नोति स्तुत्वा देवं जनार्दनम् ॥૧૩૮॥

અધા વેદો જાણવાથી જે પુણ્ય થાય છે; અને સર્વ તીર્થયાત્રાથી જે ફળ મળે છે; તે સમગ્ર ૫૭ દુષ્ટોનો નાશ કરનારા વિષ્ણુ ભગવાનની સ્તુતિ શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક કરવાથી મળે છે. ૧૩૮

યો નરઃ પઠતે નિત્યં ત્રિકાલં કેશવાલયે ।

દ્વિકાલમેકકાલં વા ક્રૂરં સર્વં વ્યપોહતિ ॥૧૩૯॥

જે મનુષ્ય શ્રીહરિના મંદિરમાં નિત્ય ત્રણ વાર (પ્રભાત, મધ્યાહ્ન અને સાયંકાળ), જે વાર કે એક વાર પણ આ શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામનો પાઠ કરે છે; તેનાં સર્વ પાપકર્મો નાશ પામે છે. ૧૩૯

દહ્યંતે સ્પિવસ્તસ્ય સામ્યૌ સર્વે સદા ગ્રહાઃ ।

વિલીયંતે ચ પાપાનિ સ્તવે હ્યાસ્મિન્ પ્રકીર્તિતે ॥૧૪૦॥

જે મનુષ્ય આ સ્તોત્રનો પાઠ ભાવભક્તિથી કરે છે, તેના શત્રુઓ બળી જાય છે; તેના ઉપર સર્વ ગ્રહો સદા શાન્ત રહે છે અને તેનાં સર્વ પાપ વિનાશ પામે છે. ૧૪૦

યેન ધ્યાતઃ શ્રુતો યેન યેનાયં પઠ્યતે સ્તવઃ ।

દત્તાનિ સર્વં દાનાનિ સુરાઃ સર્વે સમર્ચિતાઃ ॥૧૪૧॥

જેણે શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક આ સ્તોત્રનું ધ્યાન કર્યું, શ્રવણ કર્યું કે પાઠ કર્યો; તેણે સર્વ દાન આપ્યાં અને સર્વ દેવોની રૂડે પ્રકારે પૂજા કરી એમ સમજવું. ૧૪૧

હહ લોકે પરે વાપિ ન ભયં વિદ્યતે ક્વચિત્ ।

નામ્નાં સહસ્રં યોષીતે દ્વાદશ્યાં મમ સન્નિધૌ ॥૧૪૨॥

શનૈર્દહતિ પાપાનિ કલ્પકોટિશતાનિ ચ ।

અશ્વત્થસન્નિધૌ પાર્થ તુલસીસન્નિધૌ તથા ॥૧૪૩॥

પઠન્ન મસહસ્રં તુ ગવાં કોટિફલં લભેત્ ।

શિવાલયે પઠન્નિત્યં તુલસીવનસંસ્થિતઃ ॥૧૪૪॥

નરો મુક્તિમવાપ્નોતિ ચક્રપાણેર્વચો યથા ।

બ્રહ્મહત્યાદિકં ઘોરં સર્વપાપં વિનશ્યતિ ॥૧૪૫॥

જે મનુષ્ય દરેક આરશને દિવસે મારી સમીપ આ સહસ્રનામનો પાઠ કરે, તેને આ લોક કે પરલોકમાં કોઈ પણ ઠેકાણે ભય રહેતો નથી, અને તેનાં કરોડો કલ્પનાં પાપ ધીમે ધીમે બળી જાય છે. હે અર્જુન! જે મનુષ્ય પીંપળાની પાસે કે તુલસીની પાસે બેસીને આ શ્રીવિષ્ણુસહસ્ર નામનો પાઠ કરે છે, તે કરોડ ગાયોના દાનનું ફળ પામે છે. વળી જે મનુષ્ય નિત્ય શિવાલયમાં અથવા તુલસીના વનમાં બેસીને નિત્ય શ્રીવિષ્ણુ સહસ્રનામનો પાઠ કરે છે તે મોક્ષને પામે છે; અને તેનાં બ્રહ્મહત્યાદિ ઘોર પાપ હોય તોપણ તે સર્વ નાશ પામે છે; એવું અકથારી ભગવાનનું વચન છે. ૧૪૨-૪૫

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र संहितायां वैश्वसिक्या-

मानुशासनिक पर्वणि दानधर्मे भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे

श्रीविष्णोर्दिव्यसहस्रनामस्तोत्रं संपूर्णम् ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्री विष्णुसहस्रनाम समाप्त

श्री भीष्मस्तवराज

सरलार्थ सहित

राज्य शिवाय
आशरशाही

॥ श्री भीष्मस्तवराजः ॥

श्री गणेशाय नमः । श्री गोपालकृष्णाय नमः ।

जनमेजय उवाच । जनमेजय उवाच ।

शरत्तले शयानस्तु भारतानां पितामहः ।
कथमुत्सृष्टवान् देहं कं च योगमधारयत् ॥१॥

हे वैशंपायन! आणुशैयामां सूतेला भरतकुणना राज्ञ्येना पितामह बीष्मे डेवी शीते देह छोड्यो अने ते सभये तेभणु क्यो योग धारणु क्यो? १

वैशंपायन उवाच । वैशंपायन उवाच ।

शृणुष्ववहितो राजन् शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
भीष्मस्य कुरुशार्दूल देहोत्सर्गं महात्मनः ॥२॥

हे राजन्! हे कुरुकुणमां सिंहश्य! महात्मा बीष्मना देहत्यागनी कथा तमे पवित्र अने सावध थधने सांभणो. २ निवृत्तमात्रे त्वयन उत्तरे वै दिवाकरे ।

समावेशयदात्मानमात्मन्येव समाहितः ॥३॥

शुक्लपक्षस्य चाष्टम्यां माघमासस्य पार्थिव ।
प्राजापत्ये च नक्षत्रे मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ॥४॥

न्यारे दक्षिणायनना सूर्य निवृत्त थधने उत्तरायनना थया अने माघशुक्ल अष्टमीना द्विसे मध्याह्निसभये सूर्य रेडिष्ठी नक्षत्रमां हतो; त्यारे बीष्मपितामहे सावध

थधने पोतानो आत्मा परमात्माभां ज्ञेऽथो हतो—अर्थात्
परमात्माभां लीन थधने देह तज्यो हतो. ३,४

विकीर्णाशुरिवादित्यो भीष्मः शरशतैश्चितः ।

शुशुभे परया लक्ष्म्या वृतो ब्राह्मणसत्तमैः ॥५॥

तेजस्वी किरणो प्रसारतो थडो सूर्य जेम परम
शोभाथी शोभे; तेम सेंडडो आणुथी विंदायला अने
उत्तम ब्राह्मणोथी विंदायला अेवा बीष्मपितामह
धणु शोभता हता. ५

व्यासेन वेदविदुषा नारदेन सुरर्षिणा ।

देवरातेन वात्स्येन तथा तेन सुमंतुना ॥६॥

तथा जैमिनिना चैव पैलेन च महात्मना ।

शांडिल्यदेवलाभ्यां च मैत्रेयेण च धीमता ॥७॥

असितेन वसिष्ठेन कौशिकेन महात्मना ।

हारीतरोमशाभ्यां च तथात्रेगेण धीमता ॥८॥

बृहस्पतिश्च शुक्रश्च च्यवनश्च महामुनिः ।

सनत्कुमारकपिलो वाल्मीकिस्तुंबुरुः कुरुः ॥९॥

मौद्गल्यो भार्गवो रामस्तृणबिंदुर्महामुनिः ।

पिप्पलादश्च वायुश्च संवर्तः पुलहः कचः ॥१०॥

कश्यपश्च पुलस्त्यश्च ऋतुर्दक्षः पराशरः ।

मरीचिरंगिराः कण्वो गौतमो गालवो मुनिः ॥

धौम्यो विभांडो मांडव्यो धौम्रः कृष्णोऽनुभौतिकः

उल्लूकः परमो विप्रो मार्कंडेयो महामुनिः ॥१२॥

भास्करः पूरणः कृष्णः सूतः परमधार्मिकः ।

शैब्येन याज्ञवल्क्येन शंखेन लिखितेन च ॥१३॥

एतैश्चान्यैर्मुनिगणैर्महाभागैर्महात्माभिः ।

श्रद्धादमपुरस्कारैर्वृतश्चंद्र इव ग्रहैः ॥१४॥

ते उत्तम ब्राह्मणे आ प्रभाणे ङताः-वेदवेत्ता
महर्षि व्यास, देवर्षि नारद, देवरात, वात्स्य, सुभंतु,
जैमिनि, महात्मा पैल, शांडिल्य, देवल, बुद्धिशाणी
त्रैत्रेय, असित, वसिष्ठ, महात्मा कैशिक, हारित, रोम-
श, बुद्धिशाणी आत्रेय, षुहस्पति, शुक्र, महामुनि
व्यवन, सनत्कुमार, कपिल, वाल्मीकि, तुंग्युरु, कुरु,
भौहगदय, भार्गव परशुराम, महामुनि तृण्युभिंदु,
पिप्यलाह, वायु, संवर्त, पुलह, क्य, कश्यप, पुलस्त्य,
कतु, दक्ष, पराशर, मरीचि, अंगिरा, कएव, गौतम,
मुनि गालव, धौम्य, विभांड, भांडव्य, धौत्र, कृष्ण्युमुनि,
अनुलौतिक, उल्लूक, परमविप्र महामुनि भांडुडय, ला-
स्कर, पूरण, लगवान श्रीकृष्ण्यु, परमधार्मिक सूत, राज्ञ
शैष्य, मुनि याज्ञवल्क्य, शंभ अने लिखित; आ सर्वा
महालाज्यशाणी ऋषिमुनियो तथा णील श्रद्धा अने
शमदमयुक्त महात्माओना समूहवडे विंटायला लीष्म
पितामह, अहोवडेविंटायलो अंद्रशोभितेमशोभताहता.

भीष्मस्तु पुरुषव्याघ्र कर्मणा मनसा गिरा ।

शरतल्पगतः कृष्णं प्रदध्यौ प्रांजलिः शुचिः ॥१५॥

पुरुषभां व्याघ्ररूपे ङे जनमेजय! आण्युशय्याभां
सूतेला पवित्र लीष्म पितामहे हाथ जेडीने मन, कर्म
अने वाणीवडे श्रीलगवाननुं ध्यान धरुं. १५

स्वरेण हृष्टपुष्टेन तुष्टाव मधुसूदनम् ।

योगेश्वरं पद्मनाभं विष्णुं जिष्णुं जगत्प्रभुम् ॥१६॥

कृतांजलिः शुचिर्भूत्वा वाग्विदांप्रवरः प्रभुः ।

भीष्मः परमधर्मात्मा वासुदेवमथास्तुवत् ॥१७॥

પછી શાસ્ત્રવેતાઓમાં અતિ શ્રેષ્ઠ, સમર્થ અને પરમ ધર્માત્મા એવા ભીષ્મે પવિત્ર થઇ બે હાથ બેડીને દ્વિપુષ્ટ સ્વરવડે મધુસૂદન યોગેશ્વર, પદ્મનાભ, વ્યાપક, વિજયી અને જગત્પતિ એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સંતોષવામાટે તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ૧૬, ૧૭

ભીષ્મ ઉવાચ । ભીષ્મ ઓલ્યા:—

આરિરાધયિષુઃ કૃષ્ણં વાચં જિગદિષામ્યહમ્ ।

તયા વ્યાસસમાસિન્યા પ્રીયતાં પુરુષોત્તમઃ ॥૧૮॥

શ્રીકૃષ્ણનું આરાધન કરવાની ઇચ્છાવાળો હું મારી એવી વાણીવડે તેમની સ્તુતિ કરવા ઇચ્છું છું, કે જે સંક્ષેપમાં કહેનારી છતાં વિસ્તૃત ભાવાર્થવાળી વાણીથી પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૧૮

શુચિં શુચિપદં હંસં તત્પદં પરમેષ્ઠિનમ્ ।

મુક્ત્વા સર્વાત્મનાત્માનં તં પ્રપદ્યે પ્રજાપતિમ્ ॥૧૯॥

જે પરમાત્મા સર્વ પ્રકારે નિર્દોષ છે; જે પવિત્ર માર્ગ-દ્વારા પ્રાપ્ત થાય એવા છે; સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે; તત્ત્વમસિ મહાવાક્યમાંના તત્ પદના અર્થરૂપ છે; હિરણ્યગર્ભ રૂપ છે અને સર્વના આત્મારૂપ છે; તે પ્રભુપતિ પરમેશ્વરને હું ત્રણે શરીરનો ત્યાગ કરીને સર્વાત્મભાવથી શરણે જાઉં છું.

અનાદ્યં તત્પરં બ્રહ્મ ન દેવા નર્ષયો વિદુઃ ।

एकोऽयं भगवान् देवो धाता नारायणो हरिः ॥

આદિઅંતથી રહિત તે પરબ્રહ્મ કે જેને દેવો અને ઋષિઓ પણ સંપૂર્ણપણે જાણી શકતા નથી; તે આ એક ભગવાન નારાયણજ સર્વના દેવ, ધાતા અને હરિ કહેવાય છે. ૨૦

नारायणादृषिगणास्तथा सिद्धमहोरगाः ।

देवा देवर्षयश्चैव तं विदुः परमव्ययम् ॥२१॥

તે નારાયણથી જે જે ઋષિગણો, સિદ્ધો, મોટા સર્પો, દેવતાઓ અને દેવર્ષિઓ ઉત્પન્ન થયા છે; તેઓ પણ તેમને સર્વથી શ્રેષ્ઠ તથા અવિનાશી જાણે છે. ૨૧

देवदानवगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।

यं न जानन्ति को ह्येषः कुतो वा भगवानिति ॥२२

હું તે પરમાત્માને શરણે જઈ છું કે જેને દેવો, દાનવો, ગંધર્વો, યક્ષો, રાક્ષસો અને સર્પો પણ જાણતા નથી કે આ ભગવાન કોણ છે, કેવા છે, ક્યાંથી છે અને શાથી છે? ૨૨

यस्मिन्विश्वानि भूतानि तिष्ठन्ति च विशन्ति च ।

गुणभूतानि भूतेशे सूत्रे मणिगणा इव ॥२३॥

સૂત્રમાં જેમ મણિના સમૂહ પરોવાઈને રહે છે; તેમ જે ભૂતોના ઈશ્વરમાં સર્વ ગુણો, ભૂતો અને પ્રાણીઓ આદિ રહેલાં છે તથા પ્રવેશ કરે છે; તેને હું શરણે જઈ છું.

यस्मिन्नित्ये तते तंतौ दृढे सगिव तिष्ठति ।

सदसद्द्रथितं विश्वं विश्वांगे विश्वकर्मणि ॥२४॥

જેમ વિસ્તારવાળા દૃઢ તાંતણાને આધારે પુષ્પની માળા રહે છે; તેમ જે નિત્ય, સર્વવ્યાપક, દૃઢ અને વિશ્વના અંગભૂત એવા જગતકર્તામાં આ સત્ અને અસત્ વસ્તુથી ગુંથાયલું સમગ્ર વિશ્વ રહેલું છે; તે પરમાત્માને હું શરણે જઈ છું. ૨૪

हरिं सहस्रशिरसं सहस्रचरणेक्षणम् ।

सहस्रबाहुमुकुटं सहस्रवदनोज्ज्वलम् ॥२५॥

હજારો મસ્તકવાળા, હજારો ચરણ અને નેત્રવાળા, હજારો બાહુ અને મુકુટવાળા, હજારો ઉજ્જ્વળ મુખોવાળા તથા સર્વ પાપોને હરનારા એવા શ્રીહરિને હું શરણે જઈ છું. ૨૫

પ્રાહુર્નારાયણં દેવં યં વિશ્વસ્ય પરાયણઃ ।

અણીયસામણીયાંસં સ્થવિષ્ઠં ચ સ્થવીયસામ્ ॥૨૬॥

ગરીયસાં ગરિષ્ઠં ચ શ્રેષ્ઠં ચ શ્રેયસામપિ ।

યં વાકેષ્વ-વાકેષુ નિષત્સૂપનિષત્સુ ચ ॥૨૭॥

ગૃણંતિ સર્વકર્માણં સત્યં સત્યેષુ સામસુ ।

ચતુર્ભિશ્ચતુરાત્માનં સત્ત્વસ્થં સાત્ત્વતાં પતિમ્ ॥૨૮॥

જે નારાયણદેવને વિશ્વનું પરમ નિવાસસ્થાન કહે છે; જે સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલથી પણ સ્થૂલ છે; જે મહાનથી પણ મહાન અને શ્રેષ્ઠથી પણ શ્રેષ્ઠ છે; જેમને કર્મને પ્રકાશ કરનારા મંત્રોમાં, મંત્રોના અર્થ-ભૂત બ્રાહ્મણગ્રંથોનાં કર્મોંગ દેવો ઇત્યાદિની ઓળખ કરાવનારાં વાક્યોમાં, તથા ઉપનિષદોમાં જેમને સર્વ કર્મ કરનારા કહે છે; સામવેદોમાં જેમને સત્યોના સત્યરૂપ કહે છે; જે વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રધુમ્ન અને અનિરુદ્ધ એમ ચારરૂપે-અર્થાત્ બ્રહ્મ, જીવ, મન અને અહંકારરૂપે-રહેલા છે; જે સત્ત્વગુણમાં વ્યક્તરૂપે રહેલા છે; અને જેને ભક્તજનોના સ્વામી કહે છે; તેમને શરણે હું જાઉં છું. ૨૬-૨૮

યં દિવ્યૈર્દેવમર્ચતિ ગુહ્યૈઃ પરમનામભિઃ ।

યસ્મિન્નિત્યં તપસ્તપ્તં યદંગેષ્વનુતિષ્ઠતિ ।

સર્વાત્મા સર્વવિત્સર્વઃ સર્વગઃ સર્વભાવનઃ ॥૨૯॥

દિવ્ય, ગુહ્ય અને ઉત્તમ નામોવડે જે દેવનું સ્તવન-પૂજન કરાય છે; જેમને પ્રસન્ન કરવા માટે નિત્યપ્રિત કરાતું સાત્ત્વિક તપ જે દેવના અંગમાં સ્થિતિ કરી રહે છે; જે સર્વના આત્મા છે; જે સર્વ કોઈને સર્વ તરફથી જાણનારા છે; જે સર્વરૂપ છે; તથા જે સર્વત્ર ગતિ કરનારા અને સર્વને ઉત્પન્ન કરનારા છે; તે દેવને હું શરણે જાઉં છું.

યં દેવં દેવ્યં દેવી વસુદેવાદજીજનત્ ।

ભૂમેશ્ચ બ્રહ્મણો ગુપ્ત્યૈ દીપ્તમમિમિવારણિઃ ॥૩૦॥

અરણી જેમ પ્રકાશિત અગ્નિને ઉત્પન્ન કરે છે; તેમ દેવી દેવકીએ પૃથ્વી અને બ્રાહ્મણની રક્ષા માટે જે વાસુદેવને ઉત્પન્ન કર્યા છે; તેમને હું શરણે જાઉં છું. ૩૦

યમનન્યો વ્યવત્તારીરાત્માનં વીતકલ્મષમ્ ।

દૃષ્ટ્વાઽઽનંત્યાય ગોવિંદં પશ્યત્યાત્માનમાત્માનિ ॥૩૧॥

અનન્ય ભક્ત બીજી સર્વ આશાઓને તથા રાજસ-તામસ આહારો અને વિચારોને તજનારો તથા માત્ર અનંત મોક્ષનીજ ઈચ્છા અને પ્રયત્નવાળો થઈને નિર્દોષ એવા જે ગોવિંદને પોતાના આત્મામાં અને પોતાને તેમના આત્મામાં રહેલા જુએ છે; તે શ્રીગોવિંદ હરિને હું શરણે જાઉં છું. ૩૧

અતિવાય્વિંદ્રકર્માણમતિસૂર્યામિતેજસમ્ ।

અતિબુદ્ધીંદ્રિયાત્માનં તં પ્રપદ્યે પ્રજાપતિમ્ ॥૩૨॥

જે દેવ વાયુ તથા ઈંદ્ર કરતાં પણ વધારે કર્મ કરે છે; જે સૂર્ય અને અગ્નિથી અત્યંત તેજસ્વી છે; અને જે બુદ્ધિ તથા ઈંદ્રિયોવડે જાણી શકાતા નથી; તે પ્રજાપતિને હું શરણે જાઉં છું. ૩૨

પુરાણે પુરુષં પ્રોક્તં બ્રહ્મ પ્રોક્તં યુગાદિષુ ।

ક્ષયે સંકર્ષણં પ્રોક્તં તમુપાસ્યમુપાસ્મહે ॥૩૩॥

ભૂતકાળના કલ્પોને અંતે સર્વ પદાર્થો પોતામાં રાખવાથી જેને પુરુષ કહ્યા છે; યુગના આદિકાળમાં સર્વના સૃજનાર હોવાથી જેને બ્રહ્મા કહ્યા છે; અને જગતના સંહારકાર્યને લીધે જેમને સંકર્ષણ કહેલા છે; તે ઉપાસ્ય (ઉપાસના કરવા યોગ્ય) પરમાત્મદેવની અમે (સર્વ ઉપાસકો) ઉપાસના કરીએ છીએ. ૩૩

यमेकं बहुधात्मानं प्रादुर्भूतमधोक्षजम् ।

नान्यं भक्ताः क्रियावंतो यजन्ते सर्वकामदम् ॥३४॥

જે પોતે એક છતાં પોતાને અનેકરૂપે પ્રકટ કરે છે; જે અધોક્ષજ (અતીન્દ્રિય) છતાં જગતના કલ્યાણ માટે અવતરે છે અને જે ભક્તોની સર્વ કામના પૂરવાના સ્વભાવવાળા છે; એવા જે મહાન દેવને છોડીને તેના (સકામ કે નિષ્કામભાવે કર્મ કરનારા) જ્ઞાની ભક્તો ખીજનું યજનપૂજન કરતા નથી; તે પરમાત્માની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. ૩૪

यं प्राहुर्जगतः कोशं यस्मिन्सन्निहिताः प्रजाः ।

यस्मिन् लोकाः स्फुरन्तीमे जलेशकुनयो यथा ॥३५

જેમને જગતના નિવાસસ્થાન કહે છે; જેમનાવિષે સર્વ પ્રજા રહેલી છે; અને જલાશયમાંથી જળપક્ષીઓ -જળકુકડીઓ બહાર નીકળી આવે તેમ જેની અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાંથી આ સર્વ લોકો બહાર આવે છે; તે પરમાત્માની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. ૩૫

ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत्सदसतः परम् ।

अनादिमध्यपर्यतं न देवा नर्षयो विदुः ॥३६॥

જે સત્યરૂપ છે; જે એકાક્ષર અંકારના લક્ષ્યાર્થ એવા પરબ્રહ્મરૂપ છે; જે તત્, સત્ અને અસત્ એટલે કારણ તથા કાર્યથી પર છે; જે આદિ, મધ્ય અને અંતરહિત છે; તથા જે દેવને દેવો અને ઋષિઓ પણ સર્વાંશે ઓળખી શકતા નથી; તે પરમાત્માને અમે ઉપાસીએ છીએ. ૩૬

यं सुरासुरगंधर्वाः ससिद्धर्षिर्महोरगाः ।

प्रयता नित्यमर्चति परमं दुःखभेषजम् ।

अनादिनिधनं देवमात्मयानि सनातनम् ॥३७॥

આદિ અંતથી રહિત, સ્વયંભૂ, સનાતન અને સર્વ

દુઃખનો નાશ કરનારા એવા જે પરમાત્મદેવને દેવતાઓ, દૈત્યો, ગંધર્વો, સિદ્ધો, ઋષિઓ અને મહાસર્પો નિત્ય પ્રતિ સાવધાન થઈને પૂજે છે; તેને અમે આરાધીએ છીએ. ૩૭

અવિતર્ક્યમવિજ્ઞેયં હરિં નારાયણં પ્રભુમ્ ।

યં વૈ વિશ્વસ્ય કર્તારં જગતસ્તસ્થુષાં પતિમ્ ।

વદંતિ જગતોઽધ્યક્ષમક્ષરં પરમં પદમ્ ॥૩૮॥

તર્કવિતર્કથી જાણી શકાય નહિ એવા; જે પરમાત્માને હરિ, નારાયણ, સમર્થ, વિશ્વકર્તા, સ્થાવરજંગમના પતિ, જગતના અધ્યક્ષ, અવિનાશી અને પરમપદરૂપ કહે છે; તે પરમાત્માને અમે આરાધીએ છીએ. ૩૮

હિરણ્યવર્ણો યો ગર્ભો દિતેર્દૈત્યનિષૂદનઃ ।

एकोद्वादशधा जज्ञे तस्मै सूर्यात्मने नमः ॥३९॥

જે મહાન સૂર્યરૂપ નારાયણદેવ હિરણ્યવર્ણવાળા, અદિતિના પુત્ર દૈત્યનો નાશ કરનારા, અને એક છતાં બાર આદિત્યરૂપે જન્મેલા છે; તે સૂર્યોના સૂર્યરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૩૯

शुक्ले देवान् पितॄन् कृष्णे तर्पयत्यमृतेन यः ।

यश्च राजा द्विजातीनां तस्मै सोमात्मने नमः॥४०॥

સોમ(ચંદ્રમા)રૂપે જે પરમાત્મા શુક્લપક્ષમાં દેવતાઓને અને કૃષ્ણપક્ષમાં પિતૃઓને અમૃતવડે તૃપ્ત કરે છે, અને જે બ્રાહ્મણાદિ દ્વિજજાતિઓના રાજા છે; તે સોમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૪૦

महतस्तमसः पारे पुरुषं ह्यतितेजसम् ।

यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ॥४१॥

મનુષ્ય જેમને મહામાયાથી તથા અજ્ઞાન અંધકારથી પર, અને અત્યંત તેજસ્વરૂપ પરમપુરુષ જાણવાને લીધે મનવાણીકર્મવડે પવિત્ર આચારવિચારવાળો થઈને

જન્મમૃત્યુને તરી જાય છે; એવા અત્યંત જાણવા યોગ્ય
પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૪૧

ऋग्यजुः सामाथर्वाणं दशार्धं हविरात्मकम् ।

यं सप्ततंतुं तन्वंति तस्मै यज्ञात्मने नमः॥४२॥

જે પરમાત્મા ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથ-
ર્વવેદરૂપ છે; જે પાંચ હવિષરૂપ છે અને સપ્તતંતુરૂપ જે
યજ્ઞનો યજ્ઞવેતાઓ વિસ્તાર કરે છે; તે યજ્ઞસ્વરૂપ
પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૪૨

यं बृहंतं बृहत् कथे यममौ यं महाध्वरे ।

यं विप्रसंघा गायंति तस्मै वेदात्मने नमः॥४३॥

ઉકથ્ય નામના મોટા યજ્ઞમાં ઋગ્વેદ ભણનારાં વિપ્ર-
મંડળો જેમની બ્રહ્મરૂપે કીર્તિ ગાય છે અને અગ્નિચયન
નામના મોટા યજ્ઞમાં અધ્વર્યુ બ્રાહ્મણો અગ્નિરૂપે જેની
પવિત્ર કીર્તિ ગાય છે તે વેદાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पंचभिरेव च ।

हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै होमात्मने नमः॥४४॥

આશ્રાવય, અસ્તુ, શ્રૌષ્ટ એમ બે વાર ચાર ચાર અક્ષ-
રોવડે, યજ્ એમ બે અક્ષરોવડે, યે યજામહે એવા પાંચ
અક્ષરોવડે, અને પ્રશીને વષ્ટ એવા બે અક્ષરોવડે, એટલે
કુલ સત્તર અક્ષરોવડે જેમને બલિદાન આપવામાં આવે
છે; તે હોમરૂપી પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૪૪

यः सुपर्णो यजुर्नाम छंदांगात्रस्त्रिवृच्छिराः ।

रथंतरं बृहत्साम तस्मै स्तोत्रात्मने नमः ॥४५॥

યજુષ્ નામની જેમની સુંદર પાંખો છે; ગાયત્રી આદિ
છંદ જેમનાં અંગ છે; જેમનું મસ્તક ઋક્, યજુષ્ અને
સામવેદરૂપી ત્રણ રેખાવાળું છે અને રથંતર નામનું
બૃહત્સામ જેમનું પ્રીતિવાક્ય છે; તે સ્તોત્રાત્મારૂપ નારા-

યણુદેવને હું નમસ્કાર કરું છું. ૪૫

યઃ સહસ્રસમે સત્રે યજ્ઞે વિશ્વસૃજામૃષિઃ ।

હિરણ્યપક્ષઃ શકુનિસ્તસ્મૈ તાક્ષર્યાત્મને નમઃ ॥૪૬॥

બ્રહ્મા આદિક પ્રભુપતિઓના હજાર વર્ષની અવાધ-
વાળા મહાયજ્ઞમાં જે ઋષિ પ્રકટ થયા છે અને જે સુવ-
ર્ણની પાંખોવાળા પક્ષીરૂપ છે, તે ગરુડરૂપી તાક્ષર્યા-
ત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૪૬

પદાંગસંધિપર્વાણં સ્વરવ્યંજનભૂષણમ્ ।

યમાહુશ્ચાક્ષરં નિત્યં તસ્મૈ વાગાત્મને નમઃ ॥૪૭॥

શબ્દના સમૂહો જેનાં હાથ, પગ વગેરે અંગો છે;
સંધિઓ જેની આંગળીઓનાં પર્વ છે; સ્વર તથા વ્યં-
જન જેનાં આભૂષણો છે અને જેને નિત્ય અક્ષર કહે
છે; તે વાણીરૂપ દેવને હું નમસ્કાર કરું છું. ૪૭

યજ્ઞાંગો યો વરાહો વૈ ભૂત્વા ગામુજ્જહાર હ ।

લોકત્રયહિતાર્થાય તસ્મૈ વીર્યાત્મને નમઃ ॥૪૮॥

જેમણે ત્રણ લોકના હિત અર્થે યજ્ઞાંગ એવા વરાહ-
નું રૂપ ધારણ કરીને પાણીમાંથી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો;
તે પરાક્રમની મૂર્તિરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૪૮

યઃ શેતે યોગમાસ્થાય પર્યકે નાગભૂષિતે ।

ફણાસહસ્રરચિતે તસ્મૈ નિદ્રાત્મને નમઃ ॥૪૯॥

યોગનિદ્રા ધારણ કરીને હજાર ફણાઓવાળા શેષ-
નાગરૂપી શય્યાપર જે પોઠે છે; તે યોગનિદ્રારૂપ પરમા-
ત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૪૯

યશ્ચિનોતિ સતાં સેતુમૃતેનામૃતયોનિના ।

ધર્માર્થં વ્યવહારાર્થં તસ્મૈ સત્યાત્મને નમઃ ॥૫૦॥

સત્પુરુષોના ધર્મ માટે તથા વ્યવહાર માટે જેમણે
અસાર સંસારસાગરને તરવાના અને સારભૂત અમૃતને

પામવાના સેતુરૂપે સત્યરૂપી દ્વાર થોળને શમદમાદિ અંગોરૂપે વિસ્તાર્યું છે; તે સત્યરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૫૦

યં પુનર્ધર્મચરણાઃ પૃથગ્ધર્મફલૈષિણઃ ।

પૃથગ્ધર્મૈઃ સમર્ચતિ તસ્મૈ ધર્માત્મને નમઃ ॥૫૧॥

જુદા જુદા રૂળની ઇચ્છાથી જુદા જુદા ધર્મનું આચરણ કરનારા મનુષ્યો તે તે જુદા જુદા ધર્મોવડે જેમની રૂંડે પ્રકારે છે પૂજા કરે છે તે સર્વ ધર્મોના આત્મારૂપ એવા પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૫૧

યતઃ સર્વે પ્રસૂયંતે હ્યનંગાચૈવ દેહિનઃ ।

ઉન્માદઃ સર્વભૂતાનાં તસ્મૈ કામાત્મને નમઃ ॥૫૨॥

જે કામદેવરૂપ પરમાત્માથી સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે તથા જે સર્વ પ્રાણીઓના ઉન્માદરૂપ છે; તે તે કામાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૫૨

યત્તદ્ ક્તસ્થમવ્યક્તં વિચિન્વંતિ મહર્ષયઃ ।

ક્ષેત્રે ક્ષેત્રજ્ઞમાસીનં તસ્મૈ ક્ષેત્રાત્મને નમઃ ॥૫૩॥

જુદાં જુદાં નામો અને રૂપોવડે વ્યક્ત થયેલા જણાતા જે પરમાત્માને મહર્ષિઓ તેમના વાસ્તવિક અવ્યક્ત સ્વરૂપે શોધે છે; તે સર્વ દેહરૂપી ક્ષેત્રોમાં ક્ષેત્રજરૂપે રહેલા એવા ક્ષેત્રાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૫૩

યં ત્રિધાત્માનમાત્મસ્થં વૃતં ષોડશભિર્ગુણૈઃ ।

પ્રાહુઃ સપ્તદશં સાંખ્યાસ્તસ્મૈ સાંખ્યાત્મને નમઃ ॥૫૪॥

જાત્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણે અવસ્થાઓમાં ત્રિવિધ આત્માની પેઠે રહેલા જણાતા જે પરમાત્માને સાંખ્યશાસ્ત્રવેત્તાઓ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, અગિયારમું મન તથા પાંચ ભૂતો, એવા સોળ વિકારોથી વિંટાયેલા સત્તરમા વિશુદ્ધાત્મા કહે છે; તે સાંખ્યાત્માને

नमस्कार ३३ं छुं. ५४

यं विनिद्राजितश्वासाः शांता दांता जितेंद्रियाः ।

ज्योतिः पश्यन्ति युंजानास्तस्मै योगात्मने नमः ५५

निद्रा अने प्राणने अतनारा, तथा शांत, दांत, जितेंद्रिय अने योगाभ्यासद्वारा परमात्मां मनने जेडनारा योगीओ जे परमात्मानी ज्योतिने जुअे छे ते योगात्माने नमस्कार ३३ं छुं. ५५

अपुण्यपुण्यो परमे यं पुनर्भवनिर्भयाः ।

शांताः संन्यासिनो यांति तस्मै मोक्षात्मने नमः ॥

पाप अने पुण्यथी पर-अटले के निलेप थधने पुनर्जन्मना लयथी रहित थयेला अेवा शांत अंतः-करणवाणा संन्यासीओ जे परमात्मदेवने पाभे छे; ते मोक्षात्माने नमस्कार ३३ं छुं. ५६

योऽसौ युगसहस्रांते प्रदीप्तार्चिर्विभावसुः ।

संक्षोभयति भूतानि तस्मै घोरात्मने नमः ॥५७॥

हजार युगने अंते प्रलयसमये जे परमात्मा प्रज्वलित किरणोवाणा सूर्यरूपे सर्व भूतोने अहुज अण-अणावे छे; ते घोरात्माने नमस्कार ३३ं छुं. ५७

संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं जगत् ।

बालः स्वपिति यश्चैकस्तस्मै मायात्मने नमः ॥५८॥

जे परमात्मा सर्व भूतोनुं लक्षणकरीने तथा महासागर ईलावी तेभां समग्र जगतने दुआवी दधने पछी अेक आणकनुं स्वरूप धारण करीने सूवे छे; ते योगमाया-ना आत्मारूप श्रीविष्णु परमात्माने नमस्कार ३३ं छुं.

अजस्य नाभ्यां संभूतं यस्मिन्विश्वं प्रतिष्ठितम् ।

पुष्करं पुष्कराक्षस्य तस्मै पद्मात्मने नमः ॥५९॥

कमणसरभां नेत्रवाणा अने जन्मभरणरहित

વિષ્ણુભગવાનની નાભિમાંથી જે કમળ ઉત્પન્ન થયું છે અને જે કમળની અંદર આ સમગ્ર જગત રહેલું છે; તે પદ્માત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૫૯

સત્સાશરસે ચૈવ પુરુષાયામિતાત્મને ।

ચતુઃસમુદ્રપર્યંકે યોગનિદ્રાત્મને નમઃ ॥૬૦॥

હજારો મસ્તકવાળા અને અપાર આત્માવાળા જે પરમપુરુષ ચાર સમુદ્રરૂપી શય્યામાં પોઢીને યોગનિદ્રા કરે છે; તે યોગનિદ્રાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૬૦

યસ્ય કેશેષુ જીમૂતા નદ્યઃ સર્વાંગસંધિષુ ।

કુક્ષૌ સમુદ્રાશ્ચત્વારસ્તસ્મૈ તોયાત્મને નમઃ ॥૬૧॥

જેમના કેશોમાં મેઘો રહ્યા છે; જેનાં સર્વ અંગોની સંધિઓમાં નદીઓ રહેલી છે અને જેના ઉદરમાં સર્વ સમુદ્રો રહેલા છે; એવા જળમય તોયાત્માને નમસ્કાર કરું છું.

યસ્માત્સર્વાઃ પ્રસૂયંતે સર્વપ્રલયવિક્રિયાઃ ।

યસ્મિંશ્ચૈવ પ્રલીયંતે તસ્મૈ હેત્વાત્મને નમઃ ॥૬૨॥

જે હેતુથી અને જેમનાથી સર્વ જગતની ઉત્પત્તિથી માંડીને પ્રલય સુધીની સર્વ વિક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થાય છે; તથા જે હેતુથી જેમનામાં એ બધું લય પામે છે; તે હેતુના આત્મારૂપ એવા શ્રીવિષ્ણુ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૬૨

યો નિષણ્ણો ભવેદ્રાત્રૌ દિવા ભવતિ ધિષ્ઠિતઃ ।

દ્રષ્ટાનિષ્ટસ્ય ચ દ્રષ્ટા તસ્મૈ દ્રષ્ટાત્મને નમઃ ॥૬૩॥

જે દેવ રાત્રે નિદ્રાવસ્થામાં પણ સાક્ષીરૂપે જાગ્રત રહે છે; તથા દિવસે પણ સાક્ષીરૂપે સર્વની સમીપ રહેતા થકા ઇષ્ટ અને અનિષ્ટના દ્રષ્ટા-એટલે કે જેવાવાળા છે; તે સર્વના દ્રષ્ટારૂપ શ્રીવિષ્ણુ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૬૩

અકુંઠં સર્વકાર્યેષુ ધર્મકાર્યાર્થમુદ્યતમ્ ।

વૈકુંઠસ્ય હિ તદ્રૂપં તસ્મૈ કાર્યાત્મને નમઃ ॥૬૪॥

જે સર્વ કાર્યોમાં કશાથી અટક્યા વિના પ્રવેશ કરે છે; જે ધર્મકાર્ય માટે તત્પર રહે છે અને જે વૈકુંઠસ્વરૂપ છે; તે કાર્યની સાક્ષાત્ મૂર્તિરૂપ એવા કાર્યાત્માને-પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૬૪

વિભજ્ય પંચઘાત્માનં વાયુભૂતઃ શરીરગઃ ।

યશ્ચેષ્ટયતિ ભૂતાનિ તસ્મૈ વાયાત્મને નમઃ ॥૬૫॥

જે પોતાના એક અંશવડે પાંચ મહાભૂતોરૂપે વિભાગ કરીને તથા તેમાંના એક વાયુમાંથી પાંચ પ્રાણરૂપે થઈને સર્વાના શરીરમાં રહે છે, તથા સર્વ ભૂતપદાર્થોને યેષ્ટા કરાવે છે; તે વાયુના આત્મારૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૬૫

બ્રહ્મવક્ત્રં ભુજા ક્ષત્રં કૃત્સ્ત્રમૂરૂદરં વિશઃ ।

પાદૌ યસ્યાશ્રિતાઃ શૂદ્રાસ્તસ્મૈ વર્ણાત્મને નમઃ ॥૬૬॥

બ્રાહ્મણો (બ્રહ્મવેત્તાઓ) જે વિરાટ ઈશ્વરના મુખરૂપ છે; ક્ષત્રિયો જેમના હાથરૂપ છે; વૈશ્યો જેમની સાથળો અને ઉદરરૂપ છે તથા શૂદ્રો જેના ચરણરૂપ છે તે સર્વ વર્ણોના આત્મારૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૬૬

યુગેષ્વાવર્તમાનેષુ માસત્વયનહાયનૈઃ ।

સર્ગપ્રલયયોઃ કર્તા તસ્મૈ કાલાત્મને નમઃ ॥૬૭॥

અનુક્રમે બદલાતા સત્ય આદિ યુગોમાં માસ, ઋતુ, અયન અને વર્ષો, એવા વિભાગવડે જે ઉત્પત્તિ અને પ્રલય કરે છે; તે સર્વાના કર્તા તથા કાળરૂપ એવા પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૬૭

યસ્યામિરાસ્યં દ્યૌર્મૂર્ધા સ્વં નાભિશ્ચરણૌ ક્ષિતિઃ ।

સૂર્યશ્ચક્ષુર્દિશઃ શ્રોત્રે તસ્મૈ લોકાત્મને નમઃ ॥૬૮॥

અગ્નિ જેમનું મુખ છે; સ્વર્ગ જેમનું મસ્તક છે; આકાશ જેમની નાભિ છે; પૃથ્વી જેમનાં ચરણો છે; સૂર્યચંદ્ર જેમની આંખો છે; દિશાઓ જેમના કાન છે; એવા ત્રણે લોકના આત્મારૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૬૮

પરઃ કાલાત્ પરો યજ્ઞાત્પરાત્પરત્તરો હિ યઃ ।

અનાદિરાદિર્વિશ્વસ્ય તસ્મૈ વિશ્વાત્મને નમઃ ॥૬૯॥

જે ત્રણે કાળથી પર છે; યજ્ઞથી પર છે; અને સર્વથી પર એવા હિરણ્યગર્ભથી પણ જે પર, ઉત્પત્તિરહિત અને વિશ્વના આદિરૂપ છે તે વિશ્વાત્માને નમસ્કાર કરું છું.

વિષયે વર્તમાનો યસ્તં વૈશેષિકનિર્ગુણૈઃ ।

પ્રાહુર્વિષયગોષ્ઠારં તસ્મૈ ગોષ્ઠ્રાત્મને નમઃ ॥૭૦॥

જે શબ્દ આદિ સર્વ વિષયોમાં સમાનરૂપે રહેલા હોવાથી તેના પ્રત્યે રાગદ્વેષાદિ વિશેષ ગુણોથી રહિત છે; અને તે છતાં જેમને વિષયોના ગોષ્ઠા (રક્ષક) પણ કહ્યા છે; તે સર્વના રક્ષકાત્મા એવા પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું.

અન્નપાનેંધનમયો રસપ્રાણવિવર્ધનઃ ।

યો ધારયતિ ભૂતાનિ તસ્મૈ પ્રાણાત્મને નમઃ ॥૭૧॥

જે અન્ન, પાન અને કાષ્ઠમય છે; જે રસ તથા પ્રાણની વૃદ્ધિ કરનારા છે અને જે સર્વ ભૂતોને ધારણ કરનારા છે; તે પ્રાણાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૭૧

પિંગેક્ષણમટં યસ્ય રૂપં દંષ્ટ્રાનસ્વાયુધમ્ ।

દાનવેંદ્રાંતકરણં તસ્મૈ દૃષ્ટાત્મને નમઃ ॥૭૨॥

જેમનું સ્વરૂપ પિંગળી આંખોવાળું, કેશવાળી-વાળું, દાઢ અને નખરૂપી આયુધવાળું અને દાનવના રાજા હિરણ્યકશિપુનો નાશ કરનાર હતું; તે ગર્વભૂતિ શ્રીનરસિંહ ભગવાનને નમસ્કાર કરું છું. ૭૨

રસાતલગતઃ શ્રીમાનનંતો ભગવાન્વિભુઃ ।

જગદ્ધારયતે કૃત્સ્ત્વં તસ્મૈ વીર્યાત્મને નમઃ ॥૭૩॥

રસાતળમાં રહેલા, શ્રીમાન, દિશા અને કાળાદિક-
થી અંતરહિત અને સર્વ દેશકાળાદિકમાં વ્યાપક એવા
જે શેષ ભગવાન સર્વ જગતને ધારણુ કરે છે; તે વીર્યાની
સાક્ષાત્ ભૂતિસ્વરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૭૩

યો મોહયતિ ભૂતાનિ સ્નેહપાશાનુબંધનૈઃ ।

સર્ગસ્ય રક્ષણાર્થાય તસ્મૈ મોહાત્મને નમઃ ॥૭૪॥

સૃષ્ટિની રક્ષા કરવા માટે જે પરમાત્મદેવ સ્નેહરૂપ
પાશનાં બંધનોથી પ્રાણીઓને મોહિત કરે છે; તે મોહા-
ત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૭૪

ભૂતલાતલમધ્યસ્થો હત્વા તુ મધુકૈટભૌ ।

ઉદ્ધૃતા યેન વૈ વેદાસ્તસ્મૈ મત્સ્યાત્મને નમઃ ॥૭૫॥

જે પરમાત્માએ ભૂતળ અને અતળની મધ્યમાં રહી
મધુ અને કૈટભ નામના દૈત્યોનો નાશ કરીને વેદોનો ઉદ્ધાર
કર્યો હતો; તે મત્સ્યરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું.

સસાગરવનાં વિભ્રત્સપ્તદ્વીપાં વસુંધરામ્ ।

યો ધારયતિ પૃષ્ઠેન તસ્મૈ કૂર્માત્મને નમઃ ॥૭૬॥

જે પોતાની પીઠ ઉપર સમુદ્રો અને વનોસહિત સાત
દ્વીપવાળી પૃથ્વીને ધારણુ કરે છે; તે કૂર્મરૂપ (કાચબારૂપ)
પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૭૬

एकार्णवे हि ममां गां वाराहं रूपमास्थितः ।

उद्धार महीं योऽसौ तस्मै क्रोडात्मने नमः ॥७७॥

જેમણે વરાહરૂપે થઈને એકાકાર થયેલા મહાસાગ-
રમાં ડૂબી ગયેલી પૃથ્વીને બહાર કાઢી હતી તે વરાહરૂપ
પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૭૭

नारसिंहं वपुः कृत्वा यस्त्रैलोक्यभयंकरम् ।

हिरण्यकशिपुं जप्ते तस्मै सिंहात्मने नमः ॥७८॥

जेभणे त्रणे लोकने लय आपनाइं येवुं नरसिंह स्वइप धारणु करीने हिरण्यकशिपुनो नाश कर्यो हतो; ते नरसिंहस्वइपने नमस्कार करूं छुं. ७८

वामनं रूपमास्थाय बलिं संयम्य मायया ।

इमे क्रांतास्त्रयो लोकास्तस्मै क्रांतात्मने नमः ॥७९॥

जेभणे वामननुं इप धारणु करी भायावडे अलि-
राजने वश करीने त्रणे लोकने त्रणु पगलांथी लरी लीधा
हता; ते त्रणु यरणुथी त्रणु लोकने लरनारा क्रांतात्माने
नमस्कार करूं छुं. ७९

जमदग्निसुतो भूत्वा रामः परशुध्रुग्विभुः ।

सहस्रार्जुनहंतैव तस्मै उग्रात्मने नमः ॥८०॥

जे परमात्माये जमदग्निना पुत्र परशुरामइपे थध
हाथभां प्रशी धारणु करीने सहस्रार्जुन राजनो नाश
कर्यो हतो; ते उग्र भूर्तिइप परमात्माने नमस्कार करूं छुं.

रामो दाशरथिर्भूत्वा पौलस्त्यकुलनंदनम् ।

जघान रावणं संख्ये तस्मै क्षत्रात्मने नमः ॥८१॥

जेभणे दशरथना पुत्र श्रीरामयं द्रइपे थधने पुलस्त्य-
कुणभां जन्मेला रावणुनो युद्धभां कुणसहित नाश कर्यो
हतो; ते क्षत्रियइप परमात्माने नमस्कार करूं छुं. ८१

वसुदेवसुतः श्रीमान्वासुदेवो जगत्पतिः ।

जहार वसुधाभारं तस्मै कृष्णात्मने नमः ॥८२॥

जगतपति येवा श्रीमान् वासुदेवे वसुदेवना पुत्र
थध पृथ्वीनो भार उतायो हतो; ते श्रीकृष्णुइप थनारा
परमात्माने नमस्कार करूं छुं. ८२

બુદ્ધરૂપં સમાસ્થાય સર્વરૂપપરાયણઃ ।

મોહયન્સર્વભૂતાનિ તસ્મૈ મોહાત્મને નમઃ ॥૮૩॥

સર્વ રૂપપરાયણ એવા જે પરમાત્માએ બુદ્ધનું રૂપ ધારણ કરીને સર્વ પ્રાણીઓને મોહિત કર્યાં હતાં તે મોહાત્મા બુદ્ધ ભગવાનને નમસ્કાર કરે છું. ૮૩

હાનિષ્યતિ કલેરંતે મ્લેચ્છાંસ્તુરગવાનઃ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય તસ્મૈ કલ્કયાત્મને નમઃ ॥૮૪॥

ધર્મની સ્થાપના માટે કલિયુગને અંતે ઘોડા ઉપર ચઢીને જે અધર્મીઓનો નાશ કરશે તે કલિકરૂપ ભગવાનને નમસ્કાર કરે છું. ૮૪

આત્મજ્ઞાનમિદં જ્ઞાનં જ્ઞાત્વા પંચસ્વવસ્થિતમ્ ।

યં જ્ઞાનેનાધિગચ્છંતિ તસ્મૈ જ્ઞાનાત્મને નમઃ ॥૮૫॥

આ પંચભૂતમય શરીરમાં રહેલો જીવ આ આત્મજ્ઞાનને બાળીને જે પરમાત્મદેવને એ જ્ઞાનના અધિષ્ઠાતા બાળે છે; તે જ્ઞાનાત્માને નમસ્કાર કરે છું. ૮૫

અપ્રમેયશરીરાય સર્વતો બુદ્ધિચક્ષુષે ।

અપારપરિમેયાય તસ્મૈ દિવ્યાત્મને નમઃ ॥૮૬॥

જેમનું શરીર માપરહિત છે; જેમની બુદ્ધિ તથા નેત્ર સર્વ તરફ છે તથા જે અપાર અને અવિનાશી છે તે દિવ્ય પરમાત્માને નમસ્કાર કરે છું. ૮૬

જટિને દંડિને નિત્યં લંબોદસશરીરિણે ।

કમંડલુનિષંગાય તસ્મૈ બ્રહ્માત્મને નમઃ ॥૮૭॥

જે જટાધારી, દંડધારી, નિત્ય, લંબોદર શરીરવાળા તથા કમંડલુરૂપી ભાથાવાળા (અથવા હથિયારવાળા) છે—અર્થાત્ કમંડલુમાંના પાણીવડે જેમણે અસુરોનો નાશ કર્યો હતો; તે બ્રહ્મમૂર્તિને નમસ્કાર કરે છું. ૮૭

શૂલિને ત્રિદશેશાય ત્ર્યંબકાય મહાત્મને ।

મસ્મદિગ્ધોર્ધ્વલિંગાય તસ્મૈ રુદ્રાત્મને નમઃ ॥૮૮॥

ત્રિશૂલને ધારણ કરનારા, દેવતાઓના ઈશ્વર, ત્રણ નેત્રવાળા, ભસ્મ યોજેલા શરીરવાળા અને ઊર્ધ્વ ચિહ્નવાળા એવા મહાન રુદ્રસ્વરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૮૮

ચંદ્રાર્ધકૃતશીર્ષાય વ્યાલજ્ઞોપવીતિને ।

પિનાકશૂલહસ્તાય તસ્મૈ ઉગ્રાત્મને નમઃ ॥૮૯॥

લલાટમાં અર્ધચંદ્રને ધારણ કરનારા, સર્પરૂપ જનો-ઈવાળા તથા પિનાક નામના ધનુષને અને ત્રિશૂળને હાથમાં રાખનારા એવા ઉગ્રાત્મા ભગવાન સદાશિવને નમસ્કાર કરું છું. ૮૯

સર્વભૂતાત્મભૂતાય ભૂતાદિનિધનાય ત્ર ।

અક્રોધદ્રોહમોહાય તસ્મૈ શાંતાત્મને નમઃ ॥૯૦॥

સર્વ ભૂતોના આત્મારૂપ, પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને નાશરૂપ, તથા ક્રોધ દ્રોહ અને મોહથી રહિત, એવા તે શાંતાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૯૦

યસ્મિન્ સર્વે યતઃ સર્વે યઃ સર્વે સર્વતશ્ચ યઃ ।

યશ્ચ સર્વમયો દેવસ્તસ્મૈ સર્વાત્મને નમઃ ॥૯૧॥

જેને વિષે સર્વ જગત છે; જેનાથી સર્વ જગત ઉત્પન્ન થાય છે; જે સર્વરૂપ છે અને જે દેવ સર્વત્ર વ્યાપક છે તથા સર્વ જગતરૂપ છે; તે સર્વના આત્મારૂપ સર્વાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૯૧

વિશ્વકર્મન્નમસ્તેઽસ્તુ વિશ્વાત્મા વિશ્વસંભવઃ ।

અપવર્ગસ્થભૂતાનાં પંચાનાં પરતઃ સ્થિતઃ ॥૯૨॥

આપ વિશ્વના આત્મા છો; વિશ્વના કારણ અને અધિષ્ઠાન છો તથા હે નિત્યમુક્ત! આપ આ પંચમહા-

ભૂતોની અંદર પણ રહેલા છે; અને તેનાથી પર મોક્ષ-
ધામરૂપે પણ રહેલા છે; એવા હે મહાન વિશ્વકર્મા!
આપને નમસ્કાર હો.૯૨

નમસ્તે ત્રિષુ લોકેષુ નમસ્તે પરતસ્ત્રિષુ ।

નમસ્તે ત્રિષુ સર્વેષુ ત્વં હિ સર્વમયો નિધિઃ ॥૧૩॥

આપને ત્રણે લોકમાં રહેલા ત્રિલોકાત્માને નમસ્કાર
હો. આપ ત્રણે લોકથી પર એવા પરમાત્માને નમસ્કાર
હો. સર્વ કાળમાં, સર્વ દેશમાં અને સર્વ કારણમાં રહે-
લા એવા આપ સર્વાત્માને નમસ્કાર હો; અને સર્વરૂપે
થવા છતાં સર્વથી પર એવા અનંત અપાર મોક્ષસ્વરૂપે
પણ રહ્યા છે; માટે આપ સર્વમય અને સર્વના ભંડાર-
રૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર હો.૯૩

નમસ્તે ભગવન્વિષ્ણો લોકાનાં પ્રભવાપ્યય ।

ત્વં હિ કર્તા હૃષીકેશ સંહર્તા ચાપરાજિતઃ ॥૧૪॥

હે ભગવન્! હે ત્રિણે! હે લોકોની ઉત્પત્તિ તથા
નાશ કરનારા! આપને નમસ્કાર હો. હે હૃષીકેશ! આપ
કશાથી પરાજય ન પામે એવા આ જગતના સર્વ-
શક્તિમાન અને સર્વજ્ઞ કર્તા તથા સંહાર કરનારા છે.૯૪

તેન પશ્યામિ ભગવન્ દિવ્યેષુ ત્રિષુ વર્ત્મસુ ।

તત્ત્વ પશ્યામિ તત્ત્વેન યત્તે રૂપં સનાતનમ્ ॥૧૫॥

હે ભગવાન્! ત્રણે કાળના અને ત્રણે લોકના દિવ્ય
માર્ગોમાં આપના એ અનંત અપાર સનાતન સ્વરૂપને
હું તત્ત્વથી રહેલું જોઉં છું. ૯૫

દિવં તે શિરસા વ્યાપ્તં પદ્મચાં દેવી વસુંધરા ।

વિક્રમેણ ત્રયો લોકાઃ પુરુષોઽસિ સનાતનઃ ॥૧૬॥

આપના મસ્તકવડે આકાશ છવાઈ રહેલું છે; આપના
પવિત્ર ચરણોવડે પૃથ્વીદેવી વ્યાપી રહેલી છે અને

આપના પરાક્રમવડે આ ત્રણે લોકો વ્યાપી રહેલા છે; માટે આપ (અપાર મહિમાવાળા) સનાતન પુરુષ છો. ૯૬

दिशो भुजा रविश्चक्षुर्वीर्यं शुक्रः प्रजापतिः ।

સસ માર્ગાં નિરુદ્ધાસ્તે વાયોરમિતતેજસઃ ॥૧૭॥

અપાર તેજવાળા અને વાયુરૂપ એવા જે આપ તેની ભુજાએ દિશાઓ છે; નેત્રરૂપે સૂર્ય છે; વીર્યરૂપે શુક્ર અને પ્રજાપતિ છે અને ઉપરનાં સાત છિદ્રો (બે આંખ, બે કાન, નાકનાં બે દ્વાર અને મુખ) આપથી રૂંધાયેલાં છે.

अतसीपुष्पसंकाशं पीतकौशेयवाससम् ।

ये नमस्यन्ति गोविंदं न तेषां विद्यते भयम् ॥१८॥

અતસીના પુષ્પ જેવા ધનશ્યામ અને રેશમી પીતાંબર ધારણ કરનારા એવા આપ ગોવિંદને જેઓ નમસ્કાર કરે છે; તેઓને કશો ભય નથી. ૯૮

नमो नरकसंत्रासरक्षामंडलकारिणे ।

संसारनिम्नगावर्ततरिकाष्ठाय विष्णवे ॥१९॥

નરકના મહાત્રાસથી બચાવવા માટે ઋષિમુનિઓનું રક્ષામંડળ કરનારા, તથા સંસારરૂપી નદીની ધુમરીઓમાં પ્રસાદ રહેલા કાટ્યવધિ માનવોમાંથી જે કોઈ બચવા ઇચ્છે તેને માટે સદાકાળ હોડીરૂપે હાજર રહેનારા, એવા આપ ભગવાન વિષ્ણુને નમસ્કાર કરું છું.

नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।

जगद्धिताय कृष्णाय गोविंदाय नमो नमः ॥१००॥

બ્રહ્મવેત્તાઓના દેવસ્વરૂપ, ગાય અને બ્રાહ્મણનું હિત કરનારા, સમગ્ર જગતનું હિત કરનારા અને પૃથ્વીના રક્ષક એવા ગોવિંદ શ્રીકૃષ્ણને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. ૧૦૦

પ્રાણકાંતારપાથેયં સંસારોચ્છેદભેષજમ્ ।

દુઃસ્વશોકપરિત્રાણં હરિરિત્યક્ષરદ્વયમ્ ॥૧૦૧॥

‘હરિ’ એવા બે અક્ષર, સંસારરૂપી વિશાળ વનમાં પ્રાણીમાટે ભાથારૂપ છે; સંસારનો નાશ કરવામાં ઔષ્ધરૂપ છે; અને દુઃખ તથા શોકમાંથી પરિત્રાણ કરનારા છે.

યથા વિષ્ણુમયં સત્યં યથા વિષ્ણુમયં જગત્ ।

યથા વિષ્ણુમયં સર્વં પાપં નાશયતે તથા ॥૧૦૨॥

સત્ય જેમ વિષ્ણુમય છે; જગત જેમ વિષ્ણુમય છે અને સર્વ કાંઈ જેમ વિષ્ણુમય છે; તેમ એ ભગવાન વિષ્ણુ સર્વ પાપનો નાશ કરનાર પણ અવશ્ય છે. ૧૦૨

ત્વાં પ્રપન્નાય ભક્તાય ગતિમિષ્ટાં જિગીષ્વે ।

યચ્છ્રેયઃ પુંડરીકાક્ષ તદ્વચાયસ્વ સુરેશ્વર ॥૧૦૩॥

હે કમલનેત્ર ! આપને શરણે આવેલા અને ઇષ્ટગતિની ઇચ્છાવાળા એવા મુજ આપના ભક્તનું જેમાં શ્રેય હોય તે હે સુરેશ્વર ! ધ્યાનમાં લેજો. ૧૦૩

इति विद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः ।

वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दनः ॥૧૦૪

આ પ્રમાણે વિદ્યા તથા તપના કારણભૂત, સ્વયંભૂ અને સર્વવ્યાપક એવા જે વિષ્ણુદેવની સ્તુતિ કરીને મેં વાણીરૂપી યજ્ઞથી તેમની પૂજા કરી; તે જનાર્દન (સાધુ-જનોના શત્રુઓનો-પાપીજનોનો નાશ કરનારા) એવા વિષ્ણુભગવાન મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૧૦૪

नारायण परं ब्रह्म नारायण परं तपः ।

नारायण परं चेदं सर्वं नारायणात्मकम् ॥૧૦૫॥

આપ નારાયણજ પરબ્રહ્મરૂપ છો; આપ નારાયણજ તપરૂપ છો; આપ નારાયણજ આ જગતરૂપ છો; અને હે નારાયણ ! આ સર્વ જે કાંઈ છે તે પણ નારાયણાત્મક

એવું આપ નારાયણનું રૂપ છે. ૧૦૫

વૈશંપયન ઉવાચ । વૈશંપાયન કહે છે:—

एतावदुत्तवा वचनं भीष्मस्त्वाहृतमानसः ।

નમ હત્યેવ કૃષ્ણાય પ્રણામમકરોત્તદા ॥૧૦૬॥

શ્રીનારાયણદેવ પ્રત્યે ઉપર જણાવ્યું એવું અત્યંત આદરવાળું જેમનું મન છે; એવા મહાન ભક્તરાજ ભીષ્મપિતામહે એ પ્રમાણે પરમાત્માની સ્તુતિ કરીને પછી તેજ સમયે શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ “શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું” એમ કહીને પ્રણામ કર્યા. ૧૦૬

अभिगम्य तु योगेन भक्तिं भीष्मस्य माधवः ।

ત્રૈલોક્યદર્શને જ્ઞાનં દિવ્યં દત્વા યયૌ હરિઃ ॥૧૦૭

શ્રીમાધવ હરિ ભગવાન, યોગદ્વારા ભીષ્મની ભક્તિને જાણીને તેમની પાસે પધાર્યા; અને તેમને ત્રણે લોકનું દર્શન કરાવનાર એવું દિવ્ય જ્ઞાન આપીને પાછા પોતાની યોગશય્યામાં પધાર્યા. ૧૦૭

तस्मिन्नुपरते शब्दे ततस्ते ब्रह्मवादिनः ।

ભીષ્મં વાગ્મિર્બાષ્પકંઠાસ્તમાનર્ચુર્મહામતિમ્ ॥૧૦૮

ઉપર પ્રમાણે મહાભક્ત એવા શ્રી ભીષ્મપિતામહે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું સ્તવન, ધ્યાન અને પ્રણામ કર્યા પછી ખેલતા બંધ થયા; ત્યારે તેમની પાસે ખેડેલા બ્રહ્મવાદીઓ ગળગળા કંઠવાળી ગદ્ગદ્ વાણીવડે મહાબુદ્ધિમાન એવા ભીષ્મપિતામહેની સ્તુતિ કરવા મંડ્યા.

ते स्तुवंतश्च विप्राय्याः केशवं पुरुषोत्तमम् ।

ભીષ્મં ચ સનકૈઃ સર્વે પ્રશશંસુઃ પુનઃ પુનઃ ॥૧૦૯॥

વળી કેશવ એવા શ્રીપુરુષોત્તમની સ્તુતિ કરનારા તે સર્વશ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો ધીમા શબ્દે ભીષ્મની વારંવાર પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૧૦૯

यं योगिनः प्राणवियोगकाले यत्नेन चित्ते विनि-
वेशयन्ति । साक्षात्पुरस्ताद्धरिमीक्षमाणः प्राणा-
ञ्जहौ प्राप्तकालो हि भीष्मः ॥११०॥

योगीशो पणु प्राणु छुटती वेणाशे जेने यत्नथी
पोताना चित्तमांधारणु करेछे ते श्रीहरिनां साक्षात् दर्शन
करतां करतां देहांतकाणे बीष्मपितामहे प्राणु छोडया.

शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गंगायां चोत्तरायणे ।

धन्यास्तात मरिष्यन्ति हृदयस्थे जनार्दने ॥१११॥

हे तात ! शुक्लपक्षमां, दिवसे, गंगानी पवित्र भूमि-
मां ने उत्तरायणुना सूर्यमां जे जनार्दनने हृदयमां
धारणु करीने भरे छे, तेमने धन्य छे. १११

विदित्वा भक्तियोगं तु भीष्मस्य पुरुषोत्तमः ।

सहसोत्थाय संतुष्टो यानमेवाभ्यपद्यत ॥११२॥

पछी पुरुषोत्तम श्रीकृष्णु योगभणवडे बीष्मने
भक्तियोग जणुतांज प्रसन्न थया अने ऐकाऐक उला
थछ रथमां जेसीने तेमना तरङ्ग गया. ११२

केशवः सात्यकिश्चैव रथेनैकेन जग्मतुः ।

अपरेण महात्मानौ युधिष्ठिरधनंजयौ ॥११३॥

श्री केशव तथा सात्यकी ऐक रथमां जेसीने
गया; तथा महात्मा युधिष्ठिर अने अर्जुन भीज रथमां
जेसीने गया. ११३

भीमसेनो यमौ चोभौ रथमेकं समास्थिताः ।

कृपो युयुत्सुः सूतश्च संजयश्चापरं रथम् ॥११४॥

भीमसेन, सहदेव अने नकुल भीज ऐक रथमां
जेडा; तथा कृपाचार्य, युयुत्सु, सूत अने संजय भीज
ऐक रथमां जेडा. ११४

તે રથૈર્નગરાકારૈઃ પ્રયતાઃ પુરુષર્ષભાઃ ।

નેમિઘોષેણ મહતા કંપયંતો વસુઘરામ્ ॥૧૧૫॥

આ રીતે તે વીરપુરુષો નગરના આકારના મોટા રથોમાં બેસીને પૈડાંના મોટા ગડગડાટથી પૃથ્વીને કંપાવતા થકા ત્યાંથી વિદાય થયા. ૧૧૫

તતો ગિરઃ પુરુષવસ્તવાન્વિતા । દ્વિજેરિતાઃ
પથિ સુમનાઃ સ શુશ્રુવે કૃતાંજલિં । પ્રણતમથાપરં
જનં સ કેશિહા મુદિતમનામ્બ્યનંદત ॥૧૧૬॥

તે ધૃષ્ટી પ્રસન્ન મનવાળા અને કેશીદૈત્યનો નાશ કરનારા શ્રીકૃષ્ણ, માર્ગમાં દ્વિજેએ ગાયેલી પુરુષોત્તમની સ્તુતિ સાંભળીને તથા બીજાં મનુષ્યો બે હાથ બેડીને પોતાને નમસ્કાર કરતા ઉભા હતા તેમને બેઠીને મનમાં પ્રસન્ન થયા અને તેમને સામું માન આપ્યું. ૧૧૬

અનાદિનિઘનં વિષ્ણું સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।

ધર્માધ્યક્ષં સ્તુવન્નિત્યં સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥૧૧૭॥

આદિ અને અંતથી રહિત, સર્વ લોકમાં વ્યાપક, સર્વ લોકના મહેશ્વર અને ધર્મના અધ્યક્ષ એવા શ્રીવિષ્ણુદેવની જે મનુષ્ય નિત્ય સ્તુતિ કરે છે, તે સર્વ પાપથી મુકાય છે. ૧૧૭

હમં સ્તવં યઃ પઠતિ શાર્ઙ્ગધન્વનઃ શ્રુણોતિ
વા ભક્તિસમન્વિતો જનઃ । ચક્રધૃક્પ્રતિહતસર્વ-
કલ્મષો જનાર્દનં પ્રવિશતિ દેહસંક્ષયે ॥૧૧૮॥

શાર્ઙ્ગ ધનુષ્ય ધરનારા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું આ સ્તોત્ર જે મનુષ્ય ભક્તિભાવસહિત ભણે અથવા સાંભળે તેનાં સર્વ પાતકો ચક્રધારી પરમેશ્વર નાશ કરે છે; અને દેહ પડ્યા પછી તે જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રવેશ કરે છે. ૧૧૮

આશનિશિતસુધારં यस્ય ચક્રં સુચારુ માણઃ
વિચિત્રે કુંડલે यस્ય કર્ણે । ભ્રમરશતસહસ્રૈઃ સેવિતા
યસ્ય માલા અસુરકુલનિહંતા પ્રીયતાં વાસુદેવઃ ૧૧૯

જેમનું ચક્ર વજ્રના જેવી તીક્ષ્ણ ધારવાળું અને
બહુ સુંદર છે; જેમના કાનમાં મણિ અને સુવર્ણનાં
વિચિત્ર કુંડળો છે અને જેમની વનમાળા હબરો ભ્રમ-
રોએ સેવેલી છે તે અસુરકુળને હણનારા શ્રીવાસુદેવ
પ્રસન્ન થાયો. ૧૧૯

સ્તવરાજઃ સમાપ્તોઽયં વિષ્ણોરદ્ભુતકર્મણઃ ।

ગાંગેયેન પુરા ગીતો મહાપાતકનાશનઃ ॥૧૨૦॥

અદ્ભુત કર્મવાળા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનો ગંગાના
પુત્ર ભીષ્મે પૂર્વે ગાયેલો મહાપાતક નાશ કરનારો આ
ભીષ્મસ્તવરાજ સમાપ્ત થયો. ૧૨૦

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

યઃ સંપઠેદિદં સ્તોત્રં મમ જન્માનુકીર્તનમ્ ।

દેવલોકમતિક્રમ્ય તસ્ય લોકો યથા મમ ॥૧૨૧॥

મારા જન્મચરિત્રના કીર્તનવાળા આ સ્તોત્રનો જે
પાઠ કરે છે; તે દેવલોકને ઓળંગી જઈને મારા વૈકુંઠ-
લોકને પામે છે. ૧૨૧

इति श्रीमन्महा० शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां शांति-
पर्वणि भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे भीष्मस्तवराजः समाप्तः ॥

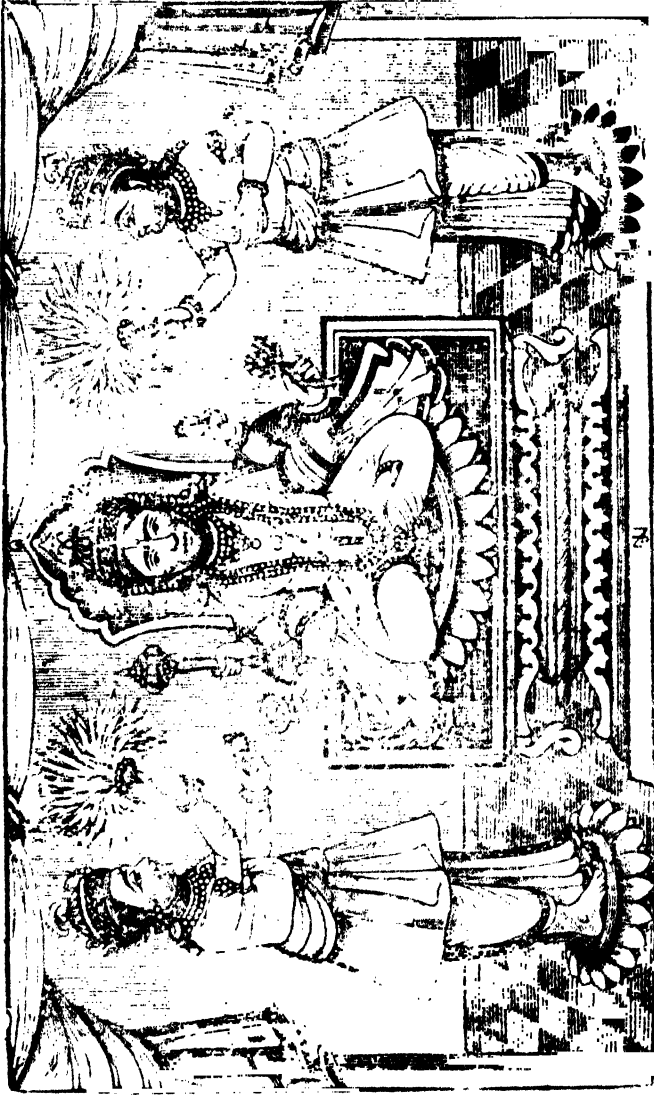
ઈતિ શ્રી વ્યાસજીના શ્રીમહા૦ શાંતિપર્વમાં ભીષ્મ અને યુધિ-
ષ્ઠિરસંવાદમાં શ્રીભીષ્મસ્તવરાજ સરલાર્થ સમાપ્ત.

श्री भीष्मस्तवराज समाप्त

श्री अनुस्मृति
सर्वार्थ सहित

॥ श्री अनुस्मृति ॥

श्री गणेशाय नमः । श्री गोपालकृष्णाय नमः ।

शतानीक उवाच ॥ शतानीक कहे छे:-

महामते महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 अक्षीणकर्मबंधस्तु पुरुषो द्विजसत्तम ॥१॥
 सततं किं जपेज्जाप्यं विबुधः किमनुस्मर- ।
 मरणे यज्जपेज्जाप्यं यं च भावमनुस्मरन् ॥२॥
 यं च ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ पुरुषो मृत्युमागतः ।
 परं पदमवाप्नोति तन्मे वद महामुने ॥३॥

हे महापुद्दिमान! हे महाज्ञानी, हे सर्व शास्त्राभां प्रवीण, हे द्विजेभां उत्तम! जेनां कर्मबंधन क्षीण थयां नथी जेवो पुरुष नित्य क्या मंत्रनो जप करे? पुद्दिमान वारंवार केनुं स्मरण करे? वजी हे द्विजश्रेष्ठ! हे महामुने! मरणे कांठे पहोंयेलो मनुष्य जे मंत्रनो जप करवाथी, जे स्वप्नं स्मरण करवाथी, जे भावना करवाथी, जेनुं ध्यान करवाथी परम पद पावे छे; ते मने कहे। १-३

शौनक उवाच । शौनक कहे छे:-

इदमेव महाप्राज्ञ पृष्ट्वांश्च पितामहः ।
 भीष्मं धर्मभृतां श्रेष्ठं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥४॥

हे महापुद्दिमान! धर्मपुत्र युधिष्ठिरे धर्मवानोभां

શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મપિતામહને આવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે:
યુધિષ્ઠિર ઉવાચ । યુધિષ્ઠિર પૂછે છે:-

પિતામહ મહાપ્રાજ્ઞ સર્વશાસ્ત્રવિશારદ ।

પ્રયાણકાલે કિં ચિંત્યં મુમુક્ષોસ્તત્ત્વચિંતકૈઃ ॥૫॥

હે સર્વશાસ્ત્રકુશળ અને મહાબુદ્ધિમાન પિતામહ!
તત્ત્વનું ચિંતન કરનારા મુમુક્ષુઓએ મરણસમયે
ચિંતન કરવાયોગ્ય શું છે? ૫

કિં નુ સ્મરન્ કુરુશ્રેષ્ઠ મરણે પર્યુપસ્થિતે ।

પ્રાપ્નુયાં પરમાં સિદ્ધિં શ્રોતુમિચ્છામિ તત્ત્વતઃ ॥૬॥

હે કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ! મરણનો સમય આવતાં કેનું
સ્મરણ કરવાથી હું પરમ સિદ્ધિને પામું? તે હું તત્ત્વથી
યથાવત્ સાંભળવા ઇચ્છું છું. ૬

ભીષ્મ ઉવાચ । ભીષ્મ કહે છે:-

તદ્યુક્તં સ્વહિતં સૂક્ષ્મં પ્રશ્નમુક્તં ત્વયાઽનઘ ।

શ્રૃણુષ્વાવહિતો રાજન્નારદેન પુરા શ્રુતમ્ ॥૭॥

હે નિષ્પાપ યુધિષ્ઠિર! તે જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તે યોગ્ય
છે, સૂક્ષ્મ છે અને તારૂં પરમહિત કરનારો છે. હે રાજા!
પૂર્વે નારદે એ વિષે જે કથા સાંભળી હતી તે તું
સાવધાન થઈને સાંભળ. ૭

શ્રીવત્સાંકં જગદ્વિજમનંતં લોકસાક્ષિણમ્ ।

પુરા નારાયણં દેવં નારદઃ પરિપૃષ્ટવાન્ ॥૮॥

શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા, જગતના કારણરૂપ, અનંત
અને સર્વ લોકના સાક્ષી નારાયણ ભગવાનને પૂર્વે
નારદમુનિએ આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. ૮

નારદ ઉવાચ । નારદ કહે છે:-

ત્વમક્ષરં પરં બ્રહ્મ નિર્ગુણં તમસઃ પસ્મ્ ।

આહુર્વેદ્યં પરં ધામ બ્રહ્માણં કમલોદ્ભવમ્ ॥૯॥

આપ અવિનાશી છો; પરબ્રહ્મ છો; ત્રણે ગુણથી રહિત છો; માયાથી પર છો; જાણવા યોગ્ય છો; પરમધામ છો અને કમળમાં ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મરૂપ છો; એમ ઋષિઓ કહે છે. ૯

ભગવન્ ભૂતભવ્યેશ શ્રદ્ધાધાનૈર્જિતેન્દ્રિયૈઃ ।

કથં મક્તૈર્વિચિંત્યોઽસિ યોગિભિર્મોક્ષકાંક્ષિભિઃ ॥૧૦

હે ભગવન્! હું ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળના સ્વામી! શ્રદ્ધાળુ તથા જિતેન્દ્રિય ભક્તોએ તથા મોક્ષની ઇચ્છાવાળા યોગીઓએ આપનું ધ્યાન કેવી રીતે કરવું? ૧૦

કિં નુ જાપ્યં જપેન્નિત્યં કલ્યમુત્થાય માનવઃ ।

કથં જપેત્સદા ધ્યાયેદ્ બ્રૂહિ તત્ત્વં સનાતનમ્ ॥૧૧॥

વળી મનુષ્યે નિત્ય પ્રભાતમાં ઉઠીને કયા મંત્રનો જપ કરવો? તે જપ કેવી રીતે કરવો? તથા સર્વદા ધ્યાન કેવી રીતે કરવું? તે સનાતન તત્ત્વ મને કહો. ૧૧

મીષ્મ ઉવાચ । ભીષ્મ કહે છે:-

શ્રુત્વા ચ તસ્ય દેવર્ષેર્વાક્યં વાક્યવિશારદઃ ।

પ્રોવાચ ભગવાન્વિષ્ણુનારિદાય ચ ધીમતે ॥૧૨॥

વાણીવિશારદ એવા ભગવાન વિષ્ણુએ દેવર્ષિ નારદજીનું વચન સાંભળીને બુદ્ધિમાન એવા નારદને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૧૨

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

હંત તે કથયિષ્યામિ ઇમાં દિવ્યામનુસ્મૃતિમ્ ।

મરણે મામનુસ્મૃત્ય પ્રાપ્નોતિ પરમાં ગતિમ્ ॥૧૩॥

હે નારદ! હું તમને આ દિવ્ય અનુસ્મૃતિ કહીશ, કે જેથી મરણસમયે મારું સ્મરણ કરીને મનુષ્ય પરમ ગતિને પામે છે. ૧૩

યામધીત્ય પ્રયાણે તુ મદ્ભાવાયોપપદ્યતે ।

ૐકારમગ્રતઃ કૃત્વા માં નમસ્કૃત્ય નારદ ॥૧૪॥

एकाग्रः प्रयतो भूत्वा इमं मंत्रमुदीरयेत् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय इत्ययम् ॥૧૫॥

હે નારદ ! મરણવેળા જે મનુષ્ય આ અનુસ્મૃતિનો પાઠ કરે છે, તે મારા સ્વરૂપને પામે છે. ૐકારને આગળ કરી મને નમસ્કાર કરીને, પછી એકાગ્ર તથા સાવધાન થઈને “ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય” (ૐ ભગવાન વાસુદેવને મારા નમસ્કાર છે) આ મંત્રનો ઉચ્ચાર કરે. ૧૪, ૧૫

अवशेनापि यन्नाग्नि कीर्तिते सर्वपातकैः ।

पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥૧૬॥

પરવશપણામાં પણ જે મનુષ્ય આ મંત્રનું કીર્તન કરે, તેા સિંહોથી ત્રાસેલાં હરણોની પેઠે સર્વ પાપોથી તે તરતજ મુક્ત થાય છે. ૧૬

क्षराक्षरविसृष्टस्तु प्रोच्यते पुरुषोत्तमः ।

अव्यक्तं शाश्वतं देवं प्रभवं पुरुषोत्तमम् ॥૧૭॥

प्रपद्ये पुंडरीकाक्षं देवं नारायणं हरिम् ।

लोकनाथं सहस्राक्षमक्षरं परमं पदम् ॥૧૮॥

ક્ષર(જીવ ઈત્યાદિ સર્વ નાશવંત પદાર્થ)ના તથા અક્ષરના (ઈશ્વરના) જે સૃજનાર છે; જે પુરુષોત્તમ કહેવાય છે; જે ઈન્દ્રિયાદિકથી અગોચર, શાશ્વત, પ્રકાશરૂપ, જગતના કારણરૂપ, પુરુષોત્તમ, કમળ જેવાં નેત્રવાળા, સર્વ લોકોના નાથ, હબરો આંખવાળા, અવિનાશી અને પરમપદરૂપ કહેવાય છે; તે કમળ જેવાં નેત્રવાળા એવા દેવ નારાયણ હરિને હું શરણે જાઉં છું. ૧૭, ૧૮

भगवंतं उपन्नोऽस्मि भूतभव्यभवत्प्रभुम् ।

स्रष्टारं सर्वलोकानामनंतं विश्वतोमुखम् ॥૧૯॥

ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાનના સ્વામી, સર્વ લોકોના સૃજનાર અને સર્વ તરફ મુખવાળા એવા અવિનાશી નારાયણને હું શરણે જાઉં છું. ૧૯

પદ્મનાભં હૃષીકેશં પ્રપદ્યે સત્યમચ્યુતમ્ ।

હિરણ્યગર્ભમમૃતં મૂર્ગર્મ તમસઃ પરમ્ ॥૨૦॥

નાભિમાં કમળવાળા, ઈંદ્રિયોના અધિપતિ, સત્ય-રૂપ, અચ્યુત, હિરણ્યગર્ભરૂપ, અમૃતરૂપ, આ પૃથ્વીને અને અનંત કોટી બ્રહ્માંડોને પોતાના ઉદરમાં માત્ર અણુ જેટલી જગ્યામાં ધારણ કરનારા અને માયા તથા અજ્ઞાન અંધકારથી પર એવા શ્રીનારાયણદેવને હું શરણે જાઉં છું. ૨૦

પ્રભોઃ પ્રમુમનાદ્યં ચ પ્રપદ્યે તં રવિપ્રભમ્ ।

સહસ્રશીર્ષિકં દેવં મહર્ષેઃ સત્ત્વભાવનમ્ ॥૨૧॥

જે પ્રભુના પણ પ્રભુ છે; જેનું કોઈ આદિ નથી; જે અનંત સૂર્યો જેવી કાન્તિવાળા, હજારો મસ્તકવાળા, સ્વયંપ્રકાશરૂપ, મહર્ષિઓમાં સત્ત્વબળ ઉપજાવનારા (અથવા કપિલ, પતંજલિ, વ્યાસ આદિ મહર્ષિઓરૂપે સાંખ્ય અને યોગાદિક સાત્ત્વિક શાસ્ત્રો રચીને પ્રવર્તાવનારા) એવા પરમાત્મદેવને હું શરણે જાઉં છું. ૨૧

પ્રપદ્યે સૂક્ષ્મમચ્ચલં વરેણ્યમનઘં શુચિમ્ ।

નારાયણં પુરાણેશં યોગાવાસં સનાતનમ્ ॥૨૨॥

સૂક્ષ્મ, અચળ, વરેણ્ય (વરવા યોગ્ય-અત્યંત શ્રેષ્ઠ પરમપુરુષ), પાપરહિત, પરમ પવિત્ર, નારાયણ, પુરાણેશ (સર્વથી પુરાતન પ્રભુ), યોગના નિવાસસ્થાન અને સનાતન એવા શ્રીહરિ પરમાત્માને હું શરણે જાઉં છું.

સંયોગં સર્વભૂતાનાં પ્રપદ્યે ધ્રુવમીશ્વરમ્ ।

યઃ પુરા પ્રલયે પ્રાપ્તે નષ્ટે સ્થાવરજંગમે ॥૨૩॥

બ્રહ્માદિ પ્રલીનઃ નષ્ટે લોકે ચરાચરે ।

एकस्तिष्ठति विश्वात्मा स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥२४॥

સર્વ ભૂતોનો સુયોગ કરાવનારા અને અવિનાશી એવા તે ઇશ્વરને હું શરણે જાઉં છું કે જે પૂર્વે મહાપ્રલય થતાં સ્થાવર અને જંગમ જગતનો નાશ થયો ત્યારે; બ્રહ્માદિ દેવો પ્રલીન થયા ત્યારે, અને ચરાચર પ્રાણીઓ નાશ પામ્યાં ત્યારે વિશ્વાત્મા એવા માત્ર એક પોતેજ અવશેષ રહ્યા હતા; તે વિષ્ણુ ભગવાન મને પ્રસન્ન થાઓ.

यः प्रभुः सर्वलोकानां येन सर्वभद्रं ततम् ।

चराचरगुरुर्देवः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥२५॥

જે સર્વ લોકોના સ્વામી છે; જેમનાવડે આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે; અને જે ચરાચર જગતના ગુરુદેવ છે; તે વિષ્ણુ ભગવાન મને પ્રસન્ન થાઓ. ૨૫

आभूतसंप्लवे चैव प्रलीने प्रकृतौ महान् ।

योऽवतिष्ठति विश्वात्मा स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥२६॥

જ્યારે સર્વ પ્રાણીપદાર્થોનો પ્રલય થાય છે અને જ્યારે મહાન પ્રકૃતિનો પણ પ્રલય થાય છે, ત્યારે જે મહાન્ વિશ્વાત્મારૂપે એકલા રહે છે; તે ભગવાન વિષ્ણુ મને પ્રસન્ન થાઓ. ૨૬

येन क्रांताः यो लोका दानवाश्च वशीकृताः ।

शरण्यः सर्वलोगनां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥२७॥

જેમણે ત્રણે લોકને આક્રમણ કર્યા છે; દાનવોને વશ કર્યા છે; અને સૌએ જેમને શરણે જવું થય્યું છે; તે શ્રીવિષ્ણુ મને પ્રસન્ન થાઓ. ૨૭

यस्य हस्ते गदा चक्रं गरुडो यस्य वाङ्मनः ।

शंखः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥२८॥

જેમના હાથમાં ગદા અને ચક્ર છે; જેમનું વાહન

ગરુડ છે; અને જેમના કરતલમાં શંખ છે; તે શ્રીવિષ્ણુ
લગવાન મને પ્રસન્ન થાઓ. ૨૮

कार्य क्रिया च करणं कर्ता हेतुः प्रयोजनः ।

अक्रियाकरणे कार्ये स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥२९॥

જે કાર્યરૂપ, ચલનવલનાદિક ક્રિયારૂપ, કરણરૂપ,
કર્તારૂપ, હેતુરૂપ અને પ્રણરૂપ છે; તથા જે ક્રિયા અને
કરણ (સાધન) રહિત એવા આદિકાર્યમાં (સૃષ્ટિકાર્યમાં)
અને તેની પણ પૂર્વે સદાકાળ રહેલા છે એવા શ્રીવિષ્ણુ
મને પ્રસન્ન થાઓ. ૨૯

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पंचभिरेव च ।

द्वयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥३०॥

આશ્રાવય એ ચાર અક્ષરવડે, અસ્તુ શ્રોષ્ટ્ એ ચાર
અક્ષર વડે, યજ્ એ બે અક્ષરવડે, યે યજામહે એ પાંચ
અક્ષરવડે તથા વૌષ્ટ્ એ બે અક્ષરવડે જેમને ઉદ્દેશીને
હોમ કરાય છે, તે શ્રીવિષ્ણુ લગવાન મને પ્રસન્ન થાઓ.

शमीगर्भस्य यो गर्भस्तस्य गर्भस्य यो रिपुः ।

रिपुगर्भस्य यो गर्भः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥३१॥

શમીગર્ભ—એટલે ખીજડામાં ઉગેલો પીપળો—અને
તેનો ગર્ભ એટલે તે પીપળાનું મંથન કરવાથી નીક-
ળતો અગ્નિ, અને તે અગ્નિરૂપી ગર્ભનો શત્રુ એટલે
પાણી, અને તે પાણીનો ગર્ભ એટલે સમુદ્ર, અને તે
સમુદ્રમાં રહેલા જે વિષ્ણુ, તે વિષ્ણુ લગવાન મારા
ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૩૧

अमिसोमार्कताराणां ब्रह्मरुद्रेंद्रयोगिनाम् ।

यस्तज्જાતિ તેજાંસિ સ મે વિષ્ણુઃ પ્રસીદતુ ॥૩૨॥

અગ્નિ, ચંદ્ર, સૂર્ય, તારા, બ્રહ્મા, શિવ, ઇંદ્ર અને યો-
ગીજનો, એ સર્વનાં તેજને જે પોતાના અલૌકિક તેજ-

થી તેજવાળાં કરે છે; તે વિષ્ણુ મને પ્રસન્ન થાઓ. ૩૨
 પજન્નઃ પૃથિવી સસ્યં કાલો ઘર્મઃ ક્રિયાફલમ્ ।
 વૃણાકરઃ સ મે વભ્રુર્વાસુદેવઃ પ્રસીદતુ ॥૩૩॥

જે દેવ મેઘરૂપ, પૃથ્વીરૂપ, ધાન્યરૂપ, કાળરૂપ, ધર્મ-
 રૂપ, ત્રણે ગુણરૂપ, ક્રિયારૂપ, કર્મના રૂણરૂપ તથા કર્મ-
 રૂણના દાતારૂપ છે; તે વાસુદેવ મને પ્રસન્ન થાઓ. ૩૩

યોગાવાસ નમસ્તુભ્યં સર્વાવાસ વરપ્રદ ।

હિરણ્યગર્ભ યજ્ઞાંગ પંચગર્ભ નમોઽસ્તુ તે ॥૩૪॥

હે યોગના નિવાસરૂપ, હે સર્વના નિવાસરૂપ અને હે
 વરદાન આપનારા ! આપને નમસ્કાર હો. હે હિરણ્ય-
 ગર્ભ, હે યજ્ઞોના અંગરૂપ અને હે પાંચમહાભૂતોને
 પોતાની પ્રકૃતિરૂપ પેટના એક અલ્પમાત્ર ભાગમાં
 ધારણ કરનાર ! આપને નમસ્કાર હો. ૩૪

ચતુર્ભૂત પરં ધામ લક્ષ્મ્યાવાસ સદાચ્યુત ।

શબ્દાદિવાસ નાન્યોઽસિ વાસુદેવ પ્રધાનકૃત્ ॥૩૫॥

હે ચતુર્વ્યૂહમૂર્તિ, હે પરમધામરૂપ, હે લક્ષ્મીના
 નિવાસરૂપ, હે સદા અચળ સ્વભાવવાળા, હે શબ્દાદિ-
 કના નિવાસસ્થાન અને હે વાસુદેવ ! પ્રધાન પ્રકૃતિને
 ઉત્પન્ન કરનાર આપ વિના બીજો કોઈ નથી. ૩૫

અજઃ સંગમનઃ પાર્થો હ્યમૂર્તિર્વિશ્વમૂર્તિઘૃક્ ।

શ્રીઃ કીર્તિઃ પંચકાલજ્ઞો નમસ્તે જ્ઞાનસાગર ॥૩૬॥

આપ જન્મમરણરહિત છો, સર્વત્ર ગતિવાળા છો;
 અર્બુનરૂપ છો; મૂર્તિરહિત છતાં વિશ્વરૂપને ધારણ કર-
 નારા છો; લક્ષ્મીરૂપ છો; કીર્તિરૂપ છો તથા પાંચ કાળને
 જાણનારા છો, માટે હે જ્ઞાનના સાગર ! આપને નમસ્કાર
 કરું છું. ૩૬

અવ્યક્તાદ્યક્તમુત્પન્નમવ્યક્તોદ્યઃ પરાત્પરઃ ।

યસ્માત્ પરતરં નાસ્તિ તમસ્મિ શરણં ગતઃ ॥૩૭॥

જે અવ્યક્ત પ્રકૃતિથી આ વ્યક્ત ચરાચર જગત ઉત્પન્ન થયું છે; તે અવ્યક્તના આદિરૂપ છતાં જે તેનાથી પર પણ છે અને પરથી પણ પર (શ્રેષ્ઠથી પણ શ્રેષ્ઠ) છે; તથા જેનાથી વધારે શ્રેષ્ઠ કશુંજ નથી; તે પરમાત્માને હું શરણાગત થયેલો છું. ૩૭

ચિંતયંતો હ્યજં નિત્યં બ્રહ્મજ્ઞાનાયઃ સુરાઃ ।

નિશ્ચયં નાધિગચ્છંતિ તમસ્મિ શરણં ગતઃ ॥૩૮॥

અજન્મા અને અવિનાશી પરમાત્માનું ચિંતન કરનારા એવા જે બ્રહ્મા અને શંકર આદિ દેવો, તે પણ જેના સ્વરૂપનો (તે આટલુંજ છે) એવો નિશ્ચય કરી શકતા નથી; તે પરમાત્માને હું શરણે ગયેલો છું. ૩૮

જિતેંદ્રિયાઃ જિતાત્માનો જ્ઞાનધ્યાનપરાયણાઃ ।

યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તતે તમસ્મિ શરણં ગતઃ ॥૩૯॥

ઇંદ્રિયાને છતનારા, મનને છતનારા અને જ્ઞાન તથા ધ્યાનપરાયણ રહેનારા એવા મુનિજનો જેને પામીને પછી જન્મમરણમાં પડતા નથી; તે અજન્મા પરમાત્માને હું શરણે ગયેલો છું. ૩૯

एकांशेन जगत्कृत्स्नमवष्टभ्य स्थितः प्रभुः ।

अग्राह्यो निर्गुणो नित्यस्तमस्मि शरणं गतः ॥४०॥

જે પરમાત્મા પોતાના એકજ અંશવડે સમગ્ર જગતને ધારણ કરીને રહેલા છે અને જે ગુણાતીત હોવાથી મનવાણી વડે અગ્રાહ્ય છે; તે નિત્ય સનાતન પરમાત્માને હું શરણે ગયેલો છું. ૪૦

सोमार्कामिमयं तेजो या च तारामयी द्युतिः ।

दिवि संजायते तेजः स महात्मा प्रसीदतु ॥४१॥

જેનું તેજ અંદ્ર, સૂર્ય અને અગ્નિરૂપે પ્રતીત થાય છે; જેની કાંતિ તારારૂપે પ્રતીત થાય છે; અને જેનું તેજ સ્વર્ગમાં પણ પ્રકાશ આપે છે; તે મહાન પરમાત્મદેવ મને પ્રસન્ન થાઓ. ૪૧

ગુણાત્મા નિર્ગુણશ્રાન્યો રશ્મિવાંશ્રેતનો હ્યજઃ ।

સૂક્ષ્મઃ સર્વગતોઽદેહઃ સ મહાત્મા પ્રસીદતુ ॥૪૨॥

જે નિર્ગુણ છતાં ગુણોના આત્મારૂપ છે; જે ચેતનારૂપી કિરણોવાળા બીજા અલૌકિક સૂર્યરૂપ છે; જે અજન્મા છે તથા જે સૂક્ષ્મ, સર્વમાં વ્યાપક અને દેહરહિત (નિરાકાર) છે; તે મહાન પરમાત્મા મને પ્રસન્ન થાઓ. ૪૨

અવ્યક્તં સદધિષ્ઠાનમચિંત્યં તમસઃ પરમ્ ।

પ્રકૃતિઃ પ્રકૃતિં ભુંક્તે સ મહાત્મા પ્રસીદતુ ॥૪૩॥

જે અવ્યક્ત (ઈંદ્રિયાદિથી જણાય નહિ એવા) છે; જે સદધિષ્ઠાન (સર્વના સાચા અધિષ્ઠાન) રૂપ છે; અને જે એકી વખતે વિચારમાં આવે નહિ એવા અચિંત્ય, માયારૂપી અંધકારથી પર, પ્રકૃતિરૂપ તથા પ્રકૃતિનો ઉપભોગ કરનારા છે; તે મહાન પરમાત્મા મને પ્રસન્ન થાઓ. ૪૩

ક્ષેત્રજ્ઞઃ પંચધા ભુંક્તે પ્રકૃતિં પંચભિર્મુસૈઃ ।

મહાગુણાંશ્ર યો ભુંક્તે સ મહાત્મા પ્રસીદતુ ॥૪૪॥

જે પરમાત્મા ક્ષેત્રજ્ઞરૂપે પ્રકૃતિજન્ય પાંચમહાભૂતોના શબ્દાદિ પાંચ ગુણોનો જ્ઞાનેન્દ્રિયોરૂપી પાંચ મુખોવડે પાંચ પ્રકારે ઉપભોગ કરે છે; તે મહાત્મા મને પ્રસન્ન થાઓ. ૪૪

સાંખ્યયોગાશ્ર યે ચાન્યે સિદ્ધાશ્ર પરમર્ષયઃ ।

યં વિદિત્વા વિમુચ્યંતે સ મહાત્મા પ્રસીદતુ ॥૪૫॥

બીજા જે સાંખ્યયોગવાળાઓ, તથા સિદ્ધો અને મહર્ષિઓ જેને જાણીને સંસારમાંથી વિમુક્ત થાય છે;

તે મહાત્મા મને પ્રસન્ન થાઓ. ૪૫

અર્તીન્દ્રિય નમસ્તુભ્યં લિંગેર્વકૈર્ન મીયસે ।

યે ચ ત્વાં નાભિજાનાંતિ તમસ્મિ શરણં ગતઃ ॥૪૬॥

હે ઈંદ્રિયાદિકથી જણાઓ નહિ એવા પરમાત્મા !
આપને નમસ્કાર કરું છું. જે સ્પષ્ટ ચિહ્નો કે અનુમા-
નોથી માપી શકતા નથી તેથી જેને સાધારણ જનો જરા
પણ જાણી શકતા નથી એવા આપને હું શરણે
આવેલો છું. ૪૬

કામક્રોધવિનિર્મુક્તા રાગદ્વેષવિવર્જિતાઃ ।

અન્યમક્તા ન જાનાંતિ ન પુનર્નાસ્કી જનઃ ॥૪૭॥

કામક્રોધથી વિમુક્ત, તથા રાગદ્વેષથી રહિત હોવા
છતાં પણ જેઓ આપ સિવાયના બીજા (અસાર, અ-
નિત્ય, લૌકિક) પદાર્થોનેજ ભજે છે તેઓ પણ આપને
જાણી શકતા નથી; તેા ધર્મનીતિના પાલનરહિત નરકના
અધિકારી પામરો તેા આપને ક્યાંથીજ જાણી શકે ? ૪૭

एकांतिनो हि निर्द्वन्वा निराशाः कर्मकारिणः ।

ज्ञानामिदग्धकर्माणस्त्वां विशंति मनस्विनः ॥૪૮॥

નિરંતર ભક્તિ કરનારા, સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વરહિત,
લૌકિક સર્વ આશાઓ તણ ચૂકેલા, પ્રભુપ્રીત્યર્થે
નિષ્કામ કર્મ કરનારા, અને જ્ઞાનરૂપી અગ્નિના સેવન-
પાલનથી કર્મોને બાળી શકેલા એવા સિદ્ધ જ્ઞાનીઓજ
આપ નિર્વિકાર સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મામાં પ્રવેશી શકે છે.

अशरीरं शरीरस्थं समं सर्वेषु देहिषु ।

पापपुण्यविनिर्मुक्ता भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥૪૯॥

શરીરરહિત છતાં સર્વ પ્રાણીઓના દેહમાં સમાન-
પણે રહેલા એવા આપને (ઉપર જણાવ્યા જેવા જ્ઞાન-
શક્તિને અનુસરીને નિષ્કામ કર્મોદ્ધારા) પાપપુણ્યથી

જેઓ વિશેષ મુક્ત થયા હોય તેવાજ ભક્તો વિશેષ-
રૂપે ઉપાસી શકે છે. ૪૯

અવ્યક્ત દ્વયહંકારમનોભૂતેન્દ્રિયાણિ ચ ।

ત્વયિ તાનિ ન તેષુ ત્વં તેષુ તાનિ ન તે ત્વયિ ॥૫૦॥

માયા, બુદ્ધિ, અહંકાર, મન, પંચમહાભૂતો અને દશ ઈન્દ્રિયો, એ બધાં સર્વાંશે આપના એકજ અંશમાં સમાઈ રહેલાં છે; પણ આપ તેઓમાં સર્વાંશે સમાઈ રહેલા નથી—અર્થાત્ તેઓમાં આપ સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યા છે, પણ તેઓ આપમાં સર્વત્ર રહેલાં નથી. ૫૦

एकत्वाय च नानन्यं ये विदुर्याति ते परम् ।

समत्वमिह कांक्षेयं भक्त्या वै नान्यचेतसा ॥५१॥

આ સંસારમાં જે મુનિજનો આપ પરમાત્મા વિના બીજા કશામાં એકતા—તદ્વૃપતા પામવા ઇચ્છતા નથી; તેજ અનન્ય ચિત્તથી આપની પરાભક્તિ કરી શકીને આપના પરમપદને પામે છે. ૫૧

चरारामिदं सर्वं भूतग्रामं चतुर्विधम् ।

त्वयि तंतौ च तत्प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥५२॥

દોરામાં જેમ મણિઓ પરોવાઈને રહે છે; તેમ આ ચારે પ્રકારના (સ્વેદજ, અંતજ, ઉદ્દલિજ અને જરા-યુજ) સર્વ ચરાચર પ્રાણીઓ આપ પરમાત્મારૂપી દોરાવિષે પરોવાઈને રહેલાં છે. ૫૨

स्रष्टा भोक्तसि कूटस्थो ह्यर्चित्यः सर्वसंज्ञितः ।

अकर्ता हेतुरहितः पृथगात्मा व्यवस्थितः ॥५३॥

જમતના સૃજનારરૂપે અને તેમાં પ્રવેશ કરનારા ભોક્તારૂપે પણ આપજ છે; છતાં આપ કૂટસ્થ (એર-ણુની પેઠે ક્રિયા અને વિકારરહિત) અને અર્ચિત્ય છે. વૃણી સર્વ નામો અને રૂપોવાળા પણ આપજ થયા છે।

છતાં અકર્તા, હેતુરહિત અને સર્વથી પોતાને પૃથક્
રાખી પોતાના સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્મસ્વરૂપમાં
વ્યવસ્થિત રહ્યા છે; એવા આપ અકળ કળાવાળા
અને અપાર મહિમાવાળા છે. ૫૩

ન મે ભૂતેષુ સંયોગઃ પુનર્ભવતુ જન્મનિ ।

અહંકારેણ બુદ્ધ્યા વા ન મે યોગસ્રિભિર્ગુણૈઃ ॥૫૪॥

હે પરમાત્મા ! હવે પછી મારો પુનર્જન્મ તેમજ
ભૂતપદાર્થો સાથે સંયોગ થાઓ નહિ; અને સત્વાદિ
ગુણો સાથે મારો યોગ થાય તોપણ તે સકામ બુદ્ધિથી
અને અહંકારપૂર્વક થાઓ નહિ એમ યાચું છું. ૫૪

ન મે ધર્મો હ્યધર્મો વા નારંભો જન્મ વા પુનઃ ।

જરામરણમોક્ષાર્થં ત્વાં પ્રપન્નોઽસ્મિ સર્વગમ્ ॥૫૫॥

હવે મારે કરો પણ ધર્મ અથવા કાર્યોનો આરંભ
જેઘતો નથી, તેમ ફરીને જન્મ પણ જેઘતો નથી. કારણ
કે હું તો જરા અને મરણથી છૂટવા માટેજ (સર્વ વ્યધિ-
મુનિઓની ગતિરૂપ એવા) આપ સર્વગત પરમાત્માને
શરણે આવ્યો છું. ૫૫

વિષયૈરિન્દ્રિયૈશ્ચાપિ ન મે ભૂયઃ સમાગમઃ ।

ઈશ્વરોઽસિ જગન્નાથ કિમતઃ પરમુચ્યતે ॥૫૬॥

ટુંકમાં એજ કે, હવે મારે વિષયોની સાથે તથા ઇન્દ્રિ-
યોની સાથે ફરી પાછો સમાગમ થાય નહિ તેમ કરો. હે
જગન્નાથ ! આપ સર્વના સર્વજ્ઞ અને કૃપાળુ ઈશ્વર છે;
એટલે આપનો આશ્રિત એવો હું બીજું વિશેષ કહી
પણ શું શકું ? ૫૬

મક્તાનાં યદ્દિતં દેવ તત્તે હિ ત્રિદશેશ્વર ।

પૃથિવીં યાતુ મે વ્રાણં યાતુ મે રસનં જલમ્ ॥૫૭॥

આ સંસારમાં ભક્તોનું જે કાંઈ હિત થાય છે; તે

આપથીજ થાય છે. કારણ કે આપ ત્રિદેશીશ્વર છો. (અર્થાત્ આપ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવ એ ત્રણે સ્વરૂપોના સ્વામી, સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અને કારણ, એ ત્રણે શરીરોના અધિષ્ઠાતા, ત્રણે લોકના ઈશ્વર, ત્રણે કાળના સ્વામી છો.) તેથી હે દેવ ! આપની એવી કૃપા થાઓ કે જેથી મારી નાસિકાઈંદ્રિય પૃથ્વીમાં લય પામે, મારી જીભ્વાઈંદ્રિય જળમાં લય પામે; ૫૭

રૂપં હુતાશને યાતુ સ્પર્શો મે યાતુ મારુતે ।

શ્રોત્રમાકાશમભ્યેતુ મનો વૈકારિકં પુનઃ ॥૫૮॥

મારૂં આ બાહ્યરૂપ અગ્નિમાં લય પામે; મારી સ્પર્શ-ઈંદ્રિય પવનમાં લય પામે; મારી શ્રોત્ર ઈંદ્રિય આકાશમાં લય પામે; અને અહંકારમાંથી ઉપજેલું મન અહંકારમાં લય પામે. ૫૮

ઈંદ્રિયાણિ ગુણાન્યાંતુ સ્વેષુ સ્વેષુ ચ યોનિષુ ।

પૃથિવી યાતુ સલિલમાપોઽમ્મિનલોઽનિલમ્ ॥૫૯॥

વાયુરાકાશમભ્યેતુ મનશ્ચાકાશમેવ ચ ।

અહંકારં મનો યાતુ મોહનં સર્વદેહિનામ્ ॥૬૦॥

ઈંદ્રિયો એમ પોતપોતાનાં કારણોમાં—ઉત્પત્તિનાં સ્થાનકોમાં—લય પામે અને તે તે ગુણો પણ પોતપોતાના કારણમાં લય પામે. પૃથ્વી જળમાં લય પામે; જળ અગ્નિમાં લય પામે; અગ્નિ પવનમાં લય પામે; પવન આકાશમાં લય પામે; આકાશ મનમાં લય પામે અને સર્વ પ્રાણીઓને મોહિત કરનારું મન પોતાના કારણરૂપ અહંકારમાં લય પામે. ૫૯, ૬૦

અહંકારસ્તથા બુદ્ધિઃ બુદ્ધિરવ્યક્તમેવ ચ ।

પ્રધાનં પ્રકૃતિં યાતુ ગુણસામ્યે વ્યવસ્થિતે ॥૬૧॥

એ અહંકારનો બુદ્ધિમાં લય થાઓ; બુદ્ધિનો અવ્ય-

कृत प्रकृतिमां लय थाओ। अने ये अव्यक्त प्रकृतिनो त्रणे गुणोनी साभ्यावस्थाइप प्रधान प्रकृतिमां लय थाओ। ६१

विसर्गः सर्वकरणैर्गुणभूतैश्च मे भवेत् ।

सत्त्वं रजस्तमश्चैव प्रकृतिं प्रविशंतु मे ॥६२॥

आ प्रमाणे गुणोधी उपजेलां सर्व करणेधी (धंद्रिया-दिक सर्व साधनोधी) भारो विसर्ग (अटले के त्याग अथवा छूटके) थाओ; अने भारा सत्त्व, रज अने तम, ये त्रणे गुणोनो प्रकृतिमां लय थाओ। ६२

नैष्कैवल्यपदं देव कांक्षेऽहं ते परंतप ।

एकीभावस्त्वया मेऽस्तु न मे जन्म भवेत् पुनः ६३

हे देव ! हे शत्रुने तपावनारा ! हुं आपमां नैष्कैवल्य मोक्षपदने धंछुं छुं. भाटे आपनी साथे भारी अेवी अेकता थाओ के इरीधी भारो जन्म थाय नहि. ६३

नमो भगवते तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ।

त्वद्बुद्धिस्त्वद्गतप्राणस्त्वद्भक्तस्त्वत्परायणः ॥६४॥

हे महासभर्थ लगवान विष्णु ! आपने नभस्कार हो. हे लगवान ! आप विषे बुद्धिवाणो, आप विषे प्राणवाणो, अेवो हुं आपनो लकत हवे सर्व प्रकारे अने सर्व लावथी आपने परायण छुं. ६४

त्वामेवाहं स्मरिष्यामि मरणे पर्यवस्थिते ।

पूर्वदेहे कृता ये मे व्याधयः प्रविशंतु माम् ॥६५॥

भरणसभये हुं भीष्णुं कशुं नहि संभारतां आप परभकृपाणु परमात्मदेवनेज संभारी शकुं; ते भाटे भे पूर्वदेहथी जे कंध पापो कर्थां होय ते सर्व व्याधियो-इपे भारा आ शरीरमां प्रवेश करो. ६५

अर्दयंतु च मां दुःखान्मृणं मे प्रतिमुच्यताम् ।

अनुध्येयोऽसि मे देव न मे जन्म भवेत्पुनः ॥६६॥

એ દુઃખો મને ભલે પીડો, પણ દેહ પડવા પહેલાંજ
કર્મરૂપી ઋણથી મને વિમુક્ત કરો. કેમકે હે દેવા આપજ
મારા અનુકૂળ ધ્યેય હોવાથી કરીને મારો જન્મ થાય
નહિ એવું મારું છું. ૬૬

અસ્માન્નૃવામિ કર્માણિ ઋણં મે ન ભવેદિતિ ।

ઉપાતેષ્ટં મા સર્વે વ્યાધયઃ પૂર્વસંચિતાઃ ॥૬૭॥

કશું ઋણ રહે નહિ એટલા સારૂ મારાં કર્મોને પણ
કહું છું કે, તે સર્વ પૂર્વસંચિત કર્મો મને વ્યાધિઓરૂપે
પ્રાપ્ત થાઓ. ૬૭

અનૃણો ગંરમિચ્છામિ તદ્દિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ।

અહં ભગવતસ્તસ્ય મમ વાસઃ સનાતનઃ ॥૬૮॥

ભગવાનના પરમપદમાં હું એટલા માટે ઋણરહિત
થઈનેજવા ઇચ્છું છું કે જેથી તે પરમપદમાં મારો સદાને
માટે સનાતન વાસ થાય. ૬૮

તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ।

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય પંચભૂતેન્દ્રિયાણિ ચ ॥૬૯॥

દશેન્દ્રિયાણિ મનાસિ અહંકારં તથા મનઃ ।

અહંકારં તથા બુદ્ધૌ બુદ્ધિમાત્માનિ યોજયેત્ ॥૭૦॥

વાસ્તવમાં હું તેમનો છું તે કોઈ કાળે મટવાનો
નથી અને તે મારા છે તે કોઈ કાળે મટવાના નથી;
એવો વિચાર કરીને સુયોગ્ય મુમુક્ષુજને જ્ઞાનેન્દ્રિયો
તથા કર્મેન્દ્રિયોને વશ કરીને દશે ઇન્દ્રિયોને મનમાં જોડ-
વી; મનને બુદ્ધિમાં જોડવું; બુદ્ધિને અહંકારમાં જોડવી
અને અહંકારને પરમાત્મામાં જોડવો. ૬૯, ૭૦

આત્મબુદ્ધીન્દ્રિયં પश्यેદ્બુદ્ધ્યા બુદ્ધેઃ પરાત્પરમ્ ।

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्माना ॥७१॥

એ પ્રમાણે મનવડે મનન કરીને ઇન્દ્રિયોને તથા

બુદ્ધિને જાણવી; બુદ્ધિવડે ચિંતન-નિદિધ્યાસન કરીને બુદ્ધિથી પર એવા પરમાત્માને જાણવા; અને પરમાત્માને જાણ્યા પછી વિજ્ઞાન માટે-અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન માટે-પરમાત્મસાક્ષાત્કાર માટે-પોતાના મનને (બીજા ત્રીજા બાબતોમાં નહિ જવા દેતાં) તે પરમાત્મામાંજ સ્થિર કરવું. ૭૧

તતો બુદ્ધેઃ પરં બુદ્ધ્વા લભતે ન પુનર્ભવમ્ ।

મમાયમિતિ તસ્યાહં યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥૭૨॥

આત્મન્ આત્મનિ સંયોજ્ય પરાત્માનમનુસ્મરેત્ ।

એવી રીતે પરમાત્માને બુદ્ધિથી પર જાણીને મનને પરમાત્મામાં સ્થિર કરનારા મનુષ્યને પુનર્જન્મ થતો નથી. કેમકે એવો જ્ઞાની યોગી અનુભવથી પણ જાણી ચૂક્યો હોય છે કે, જેનાથી આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે તે પરમાત્મા ત્રણે કાળમાં મારો છે અને હું તેનો છું. ૭૨

જ્ઞાનીજનોએ આવી રીતે પરમાત્માને બુદ્ધિથી પર જાણીને તથા મનને તેમાં જોડીને તે પરમાત્માનુંજ સ્મરણચિંતન કરતા રહેવું; તથા નીચે પ્રમાણે મનોમય નમસ્કાર કરવા.

નમો ભગવતે તસ્મૈ દેહિનાં પરમાત્મને ॥૭૩॥

નારાયણાય ભક્તાય એકનિષ્ઠાય શાશ્વતે ।

હૃદિસ્થાય ચ મૂતાનાં સર્વેષાં ચ મહાત્મને ॥૭૪॥

સર્વ દેહધારીઓના પરમ આત્મારૂપ એવા ભગવાનને નમસ્કાર કરું છું. એકનિષ્ઠ ભક્તના તથા સર્વ ભૂતપ્રાણીઓના હૃદયમાં મહાન આત્મારૂપે રહેલા એવા તે સનાતન નારાયણને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૩, ૭૪

इमामनुस्मृतिं दिव्यां वैष्णवीं पापनाशिनीम् ।

स्वपन्विबुद्धश्च पठेद्यत्नेन च समभ्यसेत् ॥૭૫॥

પાપનો નાશ કરનારી આ વિષ્ણુની દિવ્ય અનુસ્મૃતિનો મનુષ્યે સૂતી વેળાએ તથા જાગતી વેળાએ પ્રયત્નથી પાઠ તથા અભ્યાસ કરવો. ૭૫

મરણે સમનુપ્રાપ્તે યદેકં મામનુસ્મરેત્ ।

અપિ પાપસમાચારઃ સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥૭૬॥

જે મનુષ્ય મરણસમયે એક માફજ સ્મરણ કરે છે; તે પાપી આચરણવાળો હોવા છતાં પરમગતિને પામે છે.

અભ્યર્ચયન્ પિતૃન્ દેવાન્ પઠન્ જુહ્વન્ બલિં દદન્ ।

જ્વલન્ માં સ્મરેદ્યો માં લભતે પરમાં ગતિમ્ ॥૭૭॥

પિતૃઓનું અને દેવોનું પૂજન કરતાં, સ્વાધ્યાય કરતાં, ભણતાં, હોમ કરતાં અને જ્વલાંત અગ્નિમાં બલિ આપતાં જે મનુષ્ય માફજ સ્મરણ કરે છે; તે પણ પરમગતિને લાભે છે. ૭૭

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ।

યજ્ઞદાનતપસ્તસ્માત્કુર્યાદ્રાગવિવર્જિતઃ ॥૭૮॥

યજ્ઞ, દાન અને તપ, આ કર્મો મનીષિઓને (પંડિતોને) પણ પાવન કરનારાં છે; માટે રાગદ્વેષ તજીને યજ્ઞ, દાન તથા તપ સદાય કરવાં. ૭૮

યદ્યહંકારમાશ્રિત્ય યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ ।

કુર્વન્ ફલમવાપ્નોતિ પુનરાવર્તનં ચ તત્ ॥૭૯॥

એ યજ્ઞ, દાન અને તપશ્ચર્યાદિ ક્રિયાઓ જે અહંકારનો આશ્રય કરીને કરે છે તેને પણ ફળ તો મળે છે; પણ તેની સાથે પુનર્જન્મ પણ મળે છે. ૭૯

પૌર્ણમાસ્યામમાવાસ્યાં દ્વાદશ્યાં ચ તથૈવ ચ ।

શ્રાવયન્ સ્થાનશ્રમન્ ક્તશ્ચ વિશેષતઃ ॥૮૦॥

માસ શ્રદ્ધાવાન ભક્તે તો પૂર્ણિમાએ, અમાવાસ્યાએ અને દ્વાદશીએ આ અનુસ્મૃતિ વિશેષતાપૂર્વક (વિશેષ

डाणलपूर्वक-विशेष समय गाणीने) सांलणवी तथा
सांलणाववी. ८०

नम इत्येव यो ब्रूयान्मद्भक्तः श्रद्धयान्वितः ।

तस्याक्षयो भवेन्नोकः श्वपाकस्यापि नारद ॥८१॥

किं पुनर्ये भजंते मां साधका विधिपूर्वकम् ।

श्रद्धावंतो यतात्मानस्ते यांति परमां गतिम् ॥८२॥

हे नारद ! જે મારો ભક્ત શ્રદ્ધાવાન થઈને મને “નમઃ”
એવું કહે, તે ચંડાળ હોય તોપણ તેને અક્ષય લોક પ્રાપ્ત
થાય છે; તો પછી જે શ્રદ્ધાવાળા અને મનને વશ રાખ-
નારા સાધકો વિધિપૂર્વક મને ભજે; તેઓ તો પરમગતિને
પામે એમાં કહેવું જ શું ? ૮૧, ૮૨

कर्माण्याद्यंतवंतीह मद्भक्तोऽनंतमश्नुते ।

मामेव तस्माद्देवर्षे ध्याहि नित्यमतंद्रितः ॥८३॥

આ જગતમાં બધાંજ કર્મો અને રૂળો આદિ તથા
અંતવાળાં છે; એમ જાણીને મારો ભક્ત તેની કામના
નહિ રાખતાં મને અનાદિ અનંત પરમાત્માનેજ ભજે
છે અને પરમ પદને પામે છે. મારે હે દેવર્ષિ ! તમે પણ
આજસરહિત થઈને સદા મારુંજ ધ્યાનચિંતન કરો. ૮૩

अज्ञानां चैव यो ज्ञानं दद्याद्धर्मोपदेशतः ।

कृत्स्नां वा पृथिवीं दद्यात्तेन तुल्यं न तत् फलम् ॥

જે મનુષ્ય ધર્મનો ઉપદેશ કરીને અજ્ઞાનીઓને
જ્ઞાન આપે છે તે આખી પૃથ્વીનું દાન કરવા જેટલું
ફળ પામે છે. ૮૪

तस्मात्प्रदेयं साधुभ्यो जपं बंधभयापहम् ।

अवाप्स्यति ततः सिद्धिं प्राप्स्यसे च पदं मम ॥८५॥

માટે સર્વ ભય અને બંધન ટાળનાર એવો મારા
જપનો ઉપદેશ સદાચારીજનો પ્રત્યે આપવો કે જેથી તે

નેષ્ઠમ્ સિદ્ધિ અને માર્ગ પરમપદ પામે. ૮૫
અશ્વમેધસહસ્રેશ્ચ વાજપેયશતૈરપિ ।

નાસૌ પદમવાપ્નોતિ મત્કૈંદવાપ્વતે ॥૮૬॥

એ પ્રકારે મારા ભક્તો જે પદ મેળવે છે તે પદ હજારો અશ્વમેધ યજ્ઞોથી અને સેંકડો વાજપેય યજ્ઞોથી પણ મેળવી શકાતું નથી. ૮૬

મીષ્મ ઉવાચ । ભીષ્મ ઓલ્યા:—

હરેઃ પૃષ્ઠં પુરા તેન નારદેન સુરર્ષિણા ।

યદુવાચ તતઃ શંભુસ્તદુક્તં સમનુવ્રતઃ ॥૮૭॥

હે સમ્યક્ વ્રત કરનારા યુધિષ્ઠિર ! પૂર્વે તે દેવર્ષિ નારદે શ્રીહરિને એ વિષે પૂછ્યું હતું; ત્યારે કલ્યાણકારી વિષ્ણુએ તેમને જે કહ્યું હતું, તે તેમનું કહેલું મેં તમને કહ્યું છે. ૮૭

શ્રુત્વૈનં નારદો વાક્યં દિવ્યં નારાયણોદિતમ્ ।

અત્યંતં ભક્તિમાન્ દેવમેકાંતિત્વમુપેયિવાન્ ॥૮૮॥

નારાયણદેવે કહેલું એ દિવ્ય વાક્ય સાંભળીને દેવર્ષિ નારદ પરમાત્મામાં અત્યંત એકાંતિક ભક્તિ-ભાવને પ્રાપ્ત થયા. ૮૮

ત્વમપ્યેકમના ભૂત્વા ધ્યાહિ ધ્યેયં ગુણાધિકમ્ ।

ભજસ્વ સર્વભાવેન પરમાત્માનમવ્યયમ્ ॥૮૯॥

માટે તમે પણ એવા એકાગ્ર મનવાળા થઈને અને કાનેક ગુણોના સ્મરણચિંતન વડે અધિકાધિક ધ્યાન-ભજન કરવાયોગ્ય એવા અવિનાશી પરમાત્માનું ધ્યાનકીર્તન કરતા થકા સર્વભાવથી તેનેજ ભજો. ૮૯

નારાયણમૃષિં દેવં દશવર્ષાણ્યનન્યમાક્ ।

હમં જપિત્વા ચાપ્નોતિ તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ॥૯૦॥

જે કોઈ અનન્ય ભક્તિવાળો થઈને દશ વર્ષ સુધી

ઋષિ નારાયણદેવનો આ (નીચે કહેવાશે તે) મંત્રનો જપ કરે છે તે વિષ્ણુના પરમ પદને પામે છે. ૯૦

કિં તસ્ય बहुभिर्मत्रैः किं तस्य बहुभिर्व्रतैः ।

નમો નારાયણાયેતિ મંત્રઃ સર્વાર્થસાધકઃ ॥૧૧॥

તે અનન્ય ભક્તને ઘણા મંત્રોથી શુ પ્રયોજન છે ? કેમકે “ૐ નમો નારાયણાય । ૐ નારાયણુને નમસ્કાર કરું છું” એજ મંત્ર સર્વ અર્થને સિદ્ધ કરનારો છે. ૯૧

કિં તસ્ય दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः ।

यो नित्यं ध्यायते देवं नारायणमनन्यधीः ॥१२॥

જે એકાગ્ર બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય નિત્ય પ્રતિ નારાયણ-દેવનું ધ્યાન કરે છે; તેને દાનોથી, તીર્થોથી, તપથી અને યજ્ઞોથી પણ શુ પ્રયોજન હોય ? ૯૨

ये नृशंसा दुरात्मानः पापाचाररतास्तथा ।

तेऽपि यांति परं स्थानं नारायणपरायणाः ॥१३॥

જે મનુષ્યો કૂર, દુરાત્મા તથા પાપાચાર કરનારા હોય, તેઓ પણ નારાયણપરાયણ થાય તો પરમ પદને પામે છે. ૯૩

अनन्या मंदबुद्ध्या प्रतिभाति दुरात्मनाम् ।

कुतर्काज्ञानदृष्टीनां विभ्रान्तेन्द्रियवर्त्मनाम् ॥१४॥

કુતર્ક અને અજ્ઞાનદૃષ્ટિવાળા તથા ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં અનન્યભાવે વર્તનારા એવા મંદ બુદ્ધિવાળા દુરાત્માઓને પરમાત્મા (જેવા છે તે કરતાં) સદા ઉલટા અને પ્રતિકૂળજ જણાય છે. ૯૪

नमो नारायणायेति ये विदुर्ब्रह्म शाश्वतम् ।

अंतकाले जपाद्यांति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥१५॥

જેઓ જીવનકાળમાં સનાતન બ્રહ્મને જાણે છે તેઓજ અંતકાળે “ૐ નમો નારાયણાય-ૐ નારાયણુને નમસ્કાર

કરું છું” એવો જપ કરતા થકા વિષ્ણુના પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૫

આચારહીનોઽપિ મુનિપ્રવીર મત્તયા વિહીનો-
ઽપિ વિનિંદિતોઽપિ । કિં તસ્ય નારાયણશબ્દમાત્ર-
તો વિમુક્તપાપો વિશતેઽચ્યુતાં ગતિમ્ ॥૧૬॥

હે મહામુનિ ! મનુષ્ય આચારહીન, ભક્તિરહિત અને નિંદાયલો હોય, તોપણ જો તે શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક ‘નારાયણ’ એવો શબ્દ (અર્થની ભાવના સહિત) ઉચ્ચારે છે, તો તે શબ્દમાત્રથી પણ પાપરહિત થઈને અવિનાશિની ગતિને પામે છે. ૯૬

કાંતારવનદુર્ગેષુ કૃચ્છ્રેષ્વાપત્સુ સંયુગે ।

દસ્યુભિઃ સન્નિરુદ્ધશ્ચ નામમિર્મા પ્રકીર્તયેત્ ॥૧૭॥

ભયંકર અરણ્યમાં, વનમાં, દિલ્લાઓમાં, દુઃખ-દાયક પ્રદેશમાં, આપત્તિમાં, રણસંગ્રામમાં તથા દુશ્મનો પ્રતી વળ્યા હોય ત્યારે પણ મનુષ્ય જો શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક મારાં નામોનું કીર્તન કરે છે; તો તેથી તેના દુઃખનો વિનાશ થાય છે. ૯૭

જન્માંતરસહસ્રેષુ તપોધ્યાનસમાધિભિઃ ।

નરાણાં ક્ષીણપાપાનાં કૃષ્ણે ભક્તિઃ પ્રજાયતે ॥૧૮॥

હજારો જન્મોમાં તપ, ધ્યાન અને સમાધિવડે જ્યારે જો મનુષ્યોનાં પાપ ક્ષીણ થયાં હોય છે; ત્યારેજ તેમને શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ ઉપજે છે. ૯૮

નામ્નોઽસ્તિ યાવતી શક્તિઃ પાપનિર્હરણે હરેઃ ।

શ્વપચોઽપિ નરઃ કર્તુ ક્ષમસ્તાવન્ન કિલ્વિષમ્ ॥૧૯॥

શ્રીહરિના નામમાં પાપને હરણ કરવાની જેટલી શક્તિ છે; તેટલું પાપ અંડાળ મનુષ્ય પણ કરી શકતો નથી. ૯૯

ન તાવત્પાપમસ્તીહ યાવન્નામાહૃતં હરેઃ ।

અતિરેકમયાદાતુઃ પ્રાયશ્ચિત્તાંતરં વૃથા ॥૧૦૦॥

જ્યાંસુધી શ્રી હરિનું નામ લેવામાં આવે છે ત્યાંસુધી તે અહીં પાપ રહી શકતું નથી, છતાં પાપના અધિક ભયથી બીજાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું કહે છે તે વૃથા છે. ૧૦૦

ગત્વા ગત્વા નિવર્તતે ચંદ્રસૂર્યાદયો ગ્રહાઃ ।

અઘ્યાપિ ન નિવર્તતે દ્વાદશાક્ષરચિંતકાઃ ॥૧૦૧॥

ચંદ્ર અને સૂર્યાદિ ગ્રહો જઈ જઈને પાછા આવે છે; તેની પેઠે ઐં નમો ભગવતે વાસુદેવાય આ બાર અક્ષરના મંત્રનું ભાવભક્તિપૂર્વક ચિંતન કરનારા મનુષ્યો હજી-સુધી પાછા આવતા નથી. ૧૦૧

ન વાસુદેવાત્પરમસ્તિ મંગલં ન વાસુદેવાત્પર-
મસ્તિ પાવનમ્ । ન વાસુદેવાત્પરમસ્તિ દૈવતં તં
વાસુદેવ પ્રણમન્ન સીદતિ ॥૧૦૨॥

ભગવાન વાસુદેવથી કોઈ વસ્તુ શ્રેષ્ઠ અને મંગળ નથી; વાસુદેવથી વિશેષ પાવન કોઈ વસ્તુ નથી અને વાસુદેવ કરતાં શ્રેષ્ઠ દૈવત પણ બીજું નથી. આથીજ એ વાસુદેવ પરમાત્માને પ્રણામ કરનારો મનુષ્ય દુઃખી થતો નથી. ૧૦૨

इमां रहस्यां परमामनुस्मृतिं योऽधीत्यबुद्धिं
लभते च नैष्ठिकीम् । विहाय पापं विनिर्मुच्य
संकटात् स वीतरागो विचरेन्महीमिमाम् ॥१०३॥

જે મનુષ્ય આ પરમ રહસ્યવાળી અનુસ્મૃતિનું ધ્યાનપૂર્વક અધ્યયન કરે છે તેનીજ બુદ્ધિ પરમાત્મામાં અનન્ય નિષ્ઠાવાળી થાય છે; તેજ મનુષ્ય પાપથી તથા

સંકટમાંથી વિમુક્ત થાય છે અને તેજ મનુષ્ય રાગદ્વેષ
વિનાનો થઈને આ પૃથ્વીમાં વિચરે છે. ૧૦૩

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्या-
मानुशासनिके पर्वणि दानधर्मे श्रीविष्णोर्दिव्यमनु-
स्मृतिस्तोत्रं संपूर्णम् । शुभं भवतु ॥

ઈતિ શ્રી વ્યાસમુનિકૃત લાખ સંહિતાવાળા મહાભારતના
આનુશાસનિક પર્વમાં દાનધર્મમાં શ્રીવિષ્ણુનું દિવ્ય
અનુસ્મૃતિ સ્તોત્ર સંપૂર્ણ.*

इति श्री अनुस्मृति समाप्त

* વર્તમાન મહાભારતના આનુશાસનિક પર્વમાં આ સ્તોત્ર
મળી આવતું નથી.

श्री गजेन्द्रमोक्ष
सरलार्थ सहित

॥ श्री गजेन्द्रमोक्ष ॥

श्री गणेशाय नमः ॥ श्री गोपालकृष्णाय नमः ॥

शतानीक उवाच ॥ शतानीक उहे छे:-

मया हि देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।

श्रुताः संभूतयः सर्वा गदतस्तव सुव्रत ॥१॥

हे सारां व्रतवाणा शौनक ! देवोना देव अने अचार तेजवाणा भगवान विष्णुनां सर्व अश्वर्यो तथा पराक्रमो मे आपथी सांभल्यां. १

यदि प्रसन्नो भगवाननुग्राह्योऽस्मि वा यदि ।

तदहं श्रोतुमिच्छामि नृणां दुःस्वप्ननाशनम् ॥२॥

हे भगवान शौनक ! जे आप भारापर प्रसन्न हो अने जे हुं आपनो अनुग्रहपात्र होउं तो मनुष्यनां दुष्ट स्वप्नोनी नाशक कोछ कथा हुं सांभलवा छच्छुं छुं. २

स्वप्नादिषु महाभाग दृश्यंते ये शुभाशुभाः ।

फलानि च प्रयच्छंति तद्गुणान्येव भार्गव ॥३॥

तादृक् पुण्यं पवित्रं च नृणामतिशुभप्रदम् ।

दुष्टस्वप्नोपशमनं तन्मे विस्तरतो वद ॥४॥

हे महाभाग्यशाणी भार्गव ! स्वप्न छत्यादिमां जे शुभाशुभ जल्लाय छे, ते तेना गुण प्रमाणे इणो आपे छे; तेनी पेछे मनुष्याने अति शुभ पूण आपे तथा दुष्ट स्वप्नोना नाश करे अेवी कोछ पुण्यदायक अने पवित्र करनारी कथा मने विस्तारथी कहे. ३, ४

શૌનક ઉવાચ । શૌનક કહે છે:—

હૃદમેવ મહાભાગ પૃષ્ટવાન્ સ્વપિતામહમ્ ।
ભીષ્મં ધર્મમૃતાં શ્રેષ્ઠં ધર્મપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ॥૫॥

હે મહાભાગ્યશાળી ! પૂર્વે ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિરે ધર્મ-
વંતોમાં શ્રેષ્ઠ એવા પોતાના પિતામહ ભીષ્મને એજ પ્રશ્ન
પૂછ્યો હતો. ૫

ભીષ્મ ઉવાચ । ભીષ્મ કહે છે:—

જિતં તે પુંડરીકાક્ષ નમસ્તે વિશ્વભાવન ।
નમસ્તેઽસ્તુ હૃષીકેશ મહાપુરુષ પૂર્વજ ॥૬॥

હે પુંડરીકાક્ષ ! આપને નમસ્કાર કરું છું; હે વિશ્વ-
કર્તા ! આપને નમસ્કાર કરું છું; હે હૃષીકેશ ! આપને
નમસ્કાર કરું છું અને અમો સર્વાના સનાતન પૂર્વજરૂપ
હે મહાપુરુષ ! આપને નમસ્કાર કરું છું. ૬

આદ્યં પુરુષમીશાનં પુરુહૂતં પુરાતનમ્ ।
ઋતમેકાક્ષરં બ્રહ્મ વ્યક્તાવ્યક્તં સનાતનમ્ ॥૭॥

તે પરમાત્મા કે જે સર્વાના આદિરૂપ, ઇશ્વરરૂપ, બહુ
યજ્ઞોથી ભજ્યલા અને પૂજ્યલા, પુરાતન, સત્યમૂર્તિ,
એકાક્ષર ઐકારરૂપ, બ્રહ્મરૂપ, સાકારરૂપ, નિરાકારરૂપ
તથા સનાતન પુરુષ છે; ૭

અસત્ત્વ સત્ત્વ યદ્વિશ્વં નિત્યં સદસતઃ પરમ્ ।
પરં પરાણાં સ્ષ્ટારં પુરાણં પરમવ્યયમ્ ॥૮॥
માંગલ્યં મંગલં વિષ્ણું વરેણ્યમનઘં શુચિમ્ ।
નમસ્કૃત્ય હૃષીકેશં ચરાચરગુરું હરિમ્ ॥૯॥
પ્રવક્ષ્યામિ મહાપુણ્યં કૃષ્ણદ્વપાયનસ્ય ચ ।
યેનોક્તેન શ્રુતેનાપિ નશ્યતં સર્વપાતકમ્ ॥૧૦॥

જે કાર્યરૂપ, કારણરૂપ, વિશ્વરૂપ, નિત્ય, કાર્યકારણથી પર, પરથી પણ પર, પ્રભાદિક સર્વના કર્તા, પુરાણપુરુષ અને પરમ અવિનાશી છે; (૮) જે મંગલમૂર્તિ, મંગળ કરનારા, સર્વવ્યાપક વિષ્ણુ, વરેણ્ય (સર્વશ્રેષ્ઠ), પાપરહિત, પવિત્ર, ચરાચર સર્વના ગુરુ અને સર્વ ઈન્દ્રિયોના સ્વામી છે; એવા શ્રીહરિને નમસ્કાર કરીને (૯) કૃષ્ણદ્વૈપાયન વેદવ્યાસનો જે પવિત્ર મત છે, તે તમને કહીશ, કે જે કહેવા તથા સાંભળવાથી સર્વ પાપો નાશ પામે છે.
નારાયણસમો દેવો ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ ।

एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान् साधयाम्यहम् ॥११॥

શ્રી વેદવ્યાસનો પવિત્ર મત એ છે કે “નારાયણ-સમાન દેવતા કોઈ તથા પણ નથી અને તનાર પણ નથી.” આ સત્ય વાક્યથીજ હું ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષાદિ સર્વ અર્થો સાધું છું. ૧૧

किं तस्य बहुभिर्मंत्रैः किं तस्य बहुभिर्ब्रतैः ।

नमो नारायणायेति मंत्रः सर्वार्थसाधकः ॥१२॥

વળી જેણે સર્વ અર્થને આપનાર ઐ નમો નારાયણાય એ મંત્રને સિદ્ધ કર્યો, તેને ઘણા મંત્રોનું પ્રયોજન પણ શું છે? વળી ઘણાં વ્રતોનું પણ તેને શું પ્રયોજન છે? ૧૨

जज्ञे बहुज्ञं परमत्युदारं यं द्वीपमध्ये सुतमात्म-
वंतम् । पराशराद्गंधवती महर्षेस्तस्मै नमोऽज्ञान-
तमोनुदाय ॥१३॥

મહર્ષિ પરાશરથી ગંધવતી દેવીએ જે બહુ વિધ જ્ઞાનવાળા, અતિઉદાર બુદ્ધિવાળા અને આત્મજ્ઞાની પુત્રને દ્વીપમાં જન્મ આપ્યો હતો; તે અજ્ઞાનનાંધકારનો નાશ કરનારા એવા શ્રીવેદવ્યાસને નમસ્કાર હો.

नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ।

यस्य प्रसादाद्ब्रूयामि नारायणकथामिमाम् ॥१४॥

જેમના પ્રસાદથી હું નારાયણની આ કથા કહેવાને શક્તિમાન થયો છું; તે અપાર તેજવાળા ભગવાન વ્યાસને નમસ્કાર કરું છું. ૧૪

वैशंपायनमासीनं पुराणोक्तिविचक्षणम् ।

इममर्थं स राजर्षिः पृष्ठवान् जनमेजयः ॥१५॥

પુરાણની કથામાં મહાનિપુણ એવા વૈશંપાયન મુનિ બેઠા હતા; તેમને એક વાર રાજર્ષિ જનમેજયે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે:- ૧૫

जनमेजय उवाच । जनमेजय कहे छे:-

किं जपन्मुच्यते पापात् किं जपन्सुखमश्नुते ।

दुःस्वप्ननाशनं पुण्यं श्रोतुमिच्छामि मानद ॥१६॥

હે માન આપનારા મુનિરાજ ! મનુષ્ય કયો જપ કરવાથી પાપમાંથી છૂટે છે ? કયા જપથી સુખ ભોગવે છે ? વળી દુષ્ટ સ્વપ્નનો નાશ કરે એવી પવિત્ર કથા પણ સાંભળવા ઇચ્છું છું. ૧૬

वैशंपायन उवाच । वैशंपायन कहे छे:-

देवव्रतं महाप्राज्ञं सर्वशास्त्रविशारदम् ।

विनयेनोपसंगम्य पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥१७॥

પૂર્વે યુધિષ્ઠિરે પણ એજ પ્રશ્ન દેવવ્રત પાળનારા, મહાપ્રુદ્ધિશાળી અને સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ એવા ક્ષીપ્રમ-પિતામહ પાસે વિનયપૂર્વક જઈને પૂછ્યો હતો. ૧૭

युधिष्ठिर उवाच । युधिष्ठिर पूछे छे:-

दुःस्वप्नदर्शनं घोरमवेक्ष्य भरतर्षभ ।

प्रयतः किं जपेज्जाप्यं विबुद्धः किमनुस्मरेत् ॥१८॥

હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ પિતામહ ! ઘોર દુષ્ટ સ્વપ્ન

જેનારો મનુષ્ય સાવધ થઈને કયા મંત્રનો જપ કરે ?
અને કોનું સ્મરણ કરે ? ૧૮

કસ્ય કુર્યાન્નમસ્કારં પ્રાતરુત્થાય માનવઃ ।

કિં ધ્યાયેત સતતં કિં પૂજ્યં વા ભવેત્સદા ॥૧૯॥

વળી મનુષ્યે નિત્ય સવારમાં ઉઠીને કયા દેવને નમ-
સ્કાર કરવા ? નિત્ય કોનું ધ્યાન કરવું અને સદા પૂજવા
યોગ્ય કોણ છે ? ૧૯

પિતામહ પ્રસાદેન બુદ્ધિભેદો ભવેન્ન મે ।

તદહં શ્રોતુમિચ્છામિ બ્રૂહિ નો વદતાં વર ॥૨૦॥

હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ પિતામહ ! જેમની કૃપાથી
મારી બુદ્ધિમાં ફેર પડે નહિ તે પરમાત્માની કથા હું
સાંભળવા ઇચ્છું, માટે મને કહો. ૨૦

મીઠમ ઉવાચ । ભીષ્મ કહે છે :-

શૃણુ રાજન્મહાવાહો કથયિષ્યેહ શાંતિકમ્ ।

દુઃસ્વપ્નદર્શને જાપ્યં યદ્વૈ નિત્યં સમાહિતૈઃ ॥૨૧॥

હે મહાબાહો રાજન્ ! દુષ્ટ સ્વપ્ન દેખાય તેણે જે
શાંતિદાયક જપ નિત્ય સાવધાન થઈને જપવા યોગ્ય
છે તે તમે સાંભળો. ૨૧

અત્રાપ્યુદાહરંતીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

ગજેન્દ્રમોક્ષણં પુણ્યં કૃષ્ણસ્યાદ્ભુતકર્મણઃ ॥૨૨॥

આ વિષયમાં અદ્ભુત કર્મ વાળા શ્રીકૃષ્ણે ગજેન્દ્રનો
મોક્ષ કર્યો હતો તે પુરાતન પવિત્ર ઇતિહાસ ઉદાહરણ-
રૂપે કહેવામાં આવે છે. ૨૨

સર્વરત્નમયઃ શ્રીમાંસ્રિકૂટો નામ પર્વતઃ ।

સુતઃ પર્વતરાજસ્ય સુમેરોર્માસ્કરદ્યુતૈઃ ॥૨૩॥

સૂર્ય જેવી કાંતિવાળા પર્વતરાજ સુમેરુનો પુત્ર એક
ત્રિકૂટ નામનો સર્વ રત્નોથી ભરેલો સુશોભિત પર્વત છે.

ક્ષીરોદજલવીચ્યુગ્રૈર્ધૌતામલશિલાતલઃ ।

ઉત્થિતઃ સાગરં મિત્વા દેવર્ષિગણસેવિતઃ ॥૨૪॥

ક્ષીરસાગરના જળના ઉચ્ચ તરંગોવડે તે પર્વતનાં શિલાતલો ધોવાઈને નિર્મળ રહે છે અને તે જાણે સમુદ્રને ભેદીને બહાર નીકળ્યો હોય તેવો જણાય છે. વળી દેવો અને ઋષિઓના સમૂહોથી એ પર્વત સેવાયલો (વસેલો) છે. ૨૪

અપ્સરોભિઃ પરિવૃતઃ શ્રીમાન્ પ્રસ્રવણાકુલઃ ।

ગંધર્વૈઃ કિન્નરૈર્યક્ષૈઃ સિદ્ધચારણપત્રગૈઃ ॥૨૫॥

મૃગૈઃ શાખામૃગૈઃ સિંહૈર્માતંગૈશ્ચ સદામદૈઃ ।

વૃકઢ્વીપિવરાહાઘૈર્વૃતગાત્રો વિરાજતે ॥૨૬॥

અપ્સરાઓથી ચારે તરફ વિંટાયલો, સુશોભિત ઝરણાંઓથી ભરપૂર; ગંધર્વો, કિન્નરો, યક્ષો, ચારણો, સર્પો, મૃગો, વાનરો, સિંહો, મદમસ્ત હાથીઓ, વડ્ડો, વાઘ, વરાહ વગેરેથી ભરપૂર એવું એ પર્વતનું શરીર શોભે છે. ૨૫, ૨૬

પુત્રાગૈઃ કર્ણિકારૈશ્ચ સુવિલ્વીર્દિવ્યપાટલૈઃ ।

ચૂતનિંબકદંબૈશ્ચ ચંદનાગુરુચંપકૈઃ ॥૨૭॥

શાલૈસ્તાલૈસ્તમાલૈશ્ચ તરુમિશ્ચાર્જુનૈસ્તથા ।

બકુલૈઃ કુંદપુષ્પૈશ્ચ સરલૈર્દેવદારુભિઃ ॥૨૮॥

મંદારકુસુમૈશ્ચાન્યૈઃ પારિજાતૈશ્ચ સર્વતઃ ।

एवં बहुविधैर्वृक्षैः सर्वतः समलंकृतः ॥૨૯॥

નાનાઘાત્વંકિતૈઃ શૃંગૈઃ પ્રસ્રવદ્ધિઃ સમંતતઃ ।

મૃગૈર્વરાઙ્ગૈઃ સિંહૈશ્ચ ગજેન્દ્રશ્ચ સદામદૈઃ ॥૩૦॥

શોભિતો રુચિરપ્રખ્યૈસ્ત્રિભિર્વિસ્તીર્ણસાનુભિઃ ॥

વળી ત્યાં પુત્રાગ, કર્ણિકાર, સુંદર બીલીનાં ઝાડ, દિવ્ય પાટલા વૃક્ષો, આંબાઓ, લીમડાઓ, કદંબો, ચંદન, અગરુ, ચંપાઓ, શાલ, તાલ, તમાલ અને અર્જુન-વૃક્ષ (આંબણિયાનાં વૃક્ષો), પુષ્પવાળાં બકુલ અને કુંદનાં વૃક્ષો, સરલનાં વૃક્ષો, દેવદારુનાં વૃક્ષો, પુષ્પવાળાં મંદારનાં અને બીજાં પારિબતકનાં વૃક્ષો, આ પ્રમાણે સર્વ તરફ બહુ પ્રકારનાં પુષ્પિત તથા બીજાં વૃક્ષોથી એ પર્વત અલંકૃત અને સુશોભિત દેખાય છે. વળી અનેક જાતની ધાતુઓથી અલંકૃત થયેલાં તથા ચોતરફથી પાણીનાં ઝરણાંવાળાં, અને મૃગો, વરાહો, સિંહો અને સદા મદ ઝરતા હાથીઓવાળાં, સુંદર કાંતિવાળાં ત્રણ વિશાળ શિખરોવડેત્રિકૂટ પર્વત શોભી રહ્યો હતો.

जीवजीवकसंघुष्टं चकोरशिखिनादितम् ।

तस्यैकं कांचनं शृंगं सेवते यहिवाकरः ॥३१॥

જીવંજીવક પક્ષીઓના શબ્દોથી ગુંજ રહેલું અને ચકોર તથા મયૂરોના મધુર શબ્દોથી ગાજ રહેલું તે પર્વતનું એક શિખર સુવર્ણનું છે; તેને સૂર્યનારાયણ સેવે છે. ૩૧

नानापुष्पैः समाकीर्णं नानागंधैः समाकुलम् ।

द्वितीयं राजतं शृंगं सेवते यन्निशाकरः ॥३२॥

અનેક પ્રકારનાં પુષ્પોથી ભરેલું અને અનેક પ્રકારની સુગંધીથી યુક્ત એવું તેનું બીજું શિખર ચાંદીનું છે તેને ચંદ્ર સેવે છે. ૩૨

पांडुरांबुदसंकाशं तुषाराचलसन्निभम् ।

वज्रेंद्रनीलवैडूर्यतेजोभिर्भासयन्नभः ॥३३॥

તે શિખર સફેદ હિમના ઢગલા જેવું અને શ્વેત વાદળના જેવી કાન્તિવાળું દેખાય છે; અને હીરા, ઈંદ્રનીલ તથા વૈડૂર્યાની કાંતિથી આકાશને પ્રકાશિત કરે છે.

તૃતીયં બ્રહ્મસદનં પ્રકૃષ્ટં શૃંગમુત્તમમ્ ।

પદ્મરાગસમપ્રસૂયં જ્વાલાપુંજમિવોત્થિતમ્ ॥૩૪॥

ત્રીજું બ્રહ્મસદન નામે ઉત્તમ શિખર પોખરાજના જેવી કાંતિવાળું તથા જ્વાળાના પુંજની પેઠે ઉભેલું જાણાય છે. ૩૪

નૈતત્કૃતઘ્નાઃ પશ્યંતિ ન નૃશંસા ન નાસ્તિકાઃ ।

નાતસતપસો લોકે યે ચ પાપકૃતો નરાઃ ॥૩૫॥

નાનારાધિતગોવિંદાઃ શૈલં પશ્યંતિ તે નરાઃ ।

તસ્ય સાનુમતઃ પૃષ્ઠે સરઃ કાંચનપંકજમ્ ॥૩૬॥

કૃતઘ્ન મનુષ્યો, કૂર મનુષ્યો, નાસ્તિકો, તપશ્ચર્યા નહિ કરનારાઓ તથા પાપ કરનારા મનુષ્યો આ જગતમાં એ પર્વતને જેવા પામતા નથી. પણ નાના પ્રકારથી શ્રીગોવિંદની આરાધના કરનારા મનુષ્યો તે પર્વતને જુએ છે. એ પર્વતની પાછળ કાંચન જેવાં કમળોવાળું એક સરોવર છે. ૩૫, ૩૬

કારંડવસમાકીર્ણં રાજહંસોપશોભિતમ્ ।

મત્તભ્રમરસંઘુષ્ટં ચકોરશિખિનાદિતમ્ ॥૩૭॥

તે સરોવર કારંડવોથી ભરપૂર છે; રાજહંસોથી શોભીતું છે; મત્ત ભ્રમરોના ગુંજરવાળું છે તથા ચકોરો અને મયૂરોના ટાંકાઓથી ગાજી રહે છે. ૩૭

કમલોત્પલકહારપુંડરીકોપશોભિતમ્ ।

કુમુદૈઃ શતપત્રૈશ્ચ કાંચનૈઃ સમલંકૃતમ્ ॥૩૮॥

વળી કમળ, ઉત્પલ, કહ્હાર અને પુંડરીકથી તે સરોવર શોભી રહ્યું છે તથા સૂર્યવિકાસી અને ચંદ્રવિકાસી કમળોથી અલંકૃત છે. ૩૮

પદ્મૈર્મરકતપ્રસૂયૈઃ પુષ્પૈઃ કાંચનસન્નિભૈઃ ।

ગુલ્મૈઃ કીચકવેણૂનાં સમંતાત્પરિવારિતમ્ ॥૩૯॥

વળી મરકતમણિના જેવી કાંતિવાળાં કમળોવડે,
સુવર્ણના જેવાં પુષ્પોવડે અને કીરીર કરતા વાંસોના
સમૂહવડે તે સરોવર ચોતરફથી વિંટાયલું રહે છે. ૩૯

અત્યદ્ભુતં મહાસ્થાનં વિચિત્રશિખરાકુલમ્ ।

શતયોજનવિસ્તીર્ણં દશયોજનમાયતમ્ ॥૪૦॥

તે વિશાળસ્થાન અતિ અદ્ભુત, વિચિત્ર શિખરોથી
ભરપૂર, સો યોજન લાંબુ અને દશ યોજન પહોળું છે. ૪૦
પંચયોજનમૂર્દ્ધાનં સર એતત્પ્રમાણતઃ ।

હિમસ્વંડોદકં રાજન્ સુસ્વાદમમૃતોપમમ્ ॥૪૧॥

હું રાજન્ ! એ સરોવરની ઉંડાઈનું પ્રમાણ પાંચ
યોજનનું છે. એમાં હિમના કટકા જેવું શીતળ, ત્રણું
સ્વાદિષ્ટ અને અમૃતના જેવું મીઠું જળ છે. ૪૧

ત્રૈલોક્યેઽદૃષ્ટપૂર્વં ચ યત્તત્સરમનુત્તમમ્ ।

સુપ્રસન્નં સરો દિવ્યં દેવાનામપિ દુર્લભમ્ ॥૪૨॥

પૂર્વે ત્રણે લોકમાં જોયેલું નહિ એવું આ જે સર્વા-
ત્તમ સરોવર છે; તે દેવાને પણ દુર્લભ એવું દિવ્ય અને
અત્યંત પ્રસન્નતા ઉપજાવનારું છે. ૪૨

સ્વાતેન દ્વિગુણં પ્રોક્તં શરદ્ઘૌરિવ નિર્મલમ્ ।

ઉપહારાય દેવાનાં સિદ્ધાદ્યર્ચિતપંકજમ્ ॥૪૩॥

તે સરોવરને ઉંડાઈમાં બમણું કહ્યું છે; શરદ્ઘૌરુના
આકાશ જેવું નિર્મળ છે અને દેવાને ભેટ કરવા માટે
તેનાં કમળો સિદ્ધાદિકોએ વખાણ્યાં છે. ૪૩

તસ્મિન્સરસિ દુષ્ટાત્મા વિરૂપાંતર્જલાશયઃ ।

આસીદ્ગ્રાહો ગર્જેદ્રાણાં દુરાઘર્ષો મહાબલઃ ॥૪૪॥

એ સરોવરના જળમાં એક દુષ્ટાત્મા, વિચિત્ર
આકારવાળો અને મોટા હાથીઓથી પણ મહાકષ્ટે
હરાવી શકાય એવો એક મહાબળવાન ઝૂડ રહેતો હતો,

અથ દંતોજ્જ્વલમુસ્રઃ કદાચિદ્ગજયૂથપઃ ।

આજગામ તૃષાક્રાંતઃ કરેણુપરિવારિતઃ ॥૪૫॥

કોઈ સમયે દંતૂશળથી ઉજળા મુખવાળો અને તરસથી પીડાયલો એવો એક હાથીનાં ટોળાંનો અધિ-પતિ હાથણીઓથી વિંટાઈને ત્યાં આવ્યો. ૪૫

મદસ્રાવી જલાકાંક્ષી પાદચારીવ પર્વતઃ ।

વાસયન્મદગંધેન મહાનૈરાવતોપમઃ ॥૪૬॥

જેના ગાંડસ્થળમાંથી મદ ઝરતો હતો એવો તે પાણીની આકાંક્ષાવાળો ગજેન્દ્ર મદની ગંધ ફેલાવનારા મોટા ઐરાવત હાથી જેવો અને પગે ચાલતા પર્વત જેવો વિશાળ દેખાતો હતો. ૪૬

ગજો હાંજનસંકાશો મદાચ્ચલિતલોચનઃ ।

તૃષિતઃ પાતુકામોઽસાવવર્તીર્ણો મહાહ્રદે ॥૪૭॥

મેશના પર્વત જેવો કાળો, મદને લીધે ચલાયમાન આંખોવાળો, અને પાણીની કામનાવાળો એ તૃષાતુર હાથી આ મહાસરોવરમાં ઉતર્યો. ૪૭

પિવતસ્તસ્ય તત્તોયં ગ્રાહશ્ચ સમપદ્યત ।

સુલીનઃ પંકજવને યૂથમધ્યગતઃ કરી ॥૪૮॥

ટાળા વચ્ચે રહેલો અને કમળના વનમાં ઢંકાઈ ગયેલો તે હાથી સરોવરનું પાણી પીતો હતો એવામાં તેની પાસે એક ઝૂડ આવ્યો. ૪૮

ગૃહીતસ્તેન રૌદ્રેણ ગ્રાહેણાવ્યક્તમૂર્તિના ।

પશ્યંતીનાં કરેણૂનાં ક્રોશંતીનાં ચ દારુણમ્ ॥૪૯॥

જળમાં છુપાયલા શરીરવાળા તે ભયંકર ઝૂડે દારુણ સ્વરે પોકારતા તે હાથીનો પગ, હાથણીઓના દેખતાં પકડ્યો. ૪૯

નીયતે પંકજવને ગ્રાહેણાતિબલીયસા ।

ગજશ્ચાકર્ષતે તીરં ગ્રાહશ્ચાકર્ષતે જલમ્ ॥૫૦॥

પછી અતિ બળવાન ગ્રાહે (ઝૂડે) એ હાથીને જળમાં કમળનાં વન ભણી ખેંચવા માંડ્યો; ઝૂડને હાથી કિનારા ભણી ખેંચવા લાગ્યો અને ઝૂડ હાથીને પાણી ભણી ખેંચવા લાગ્યો. ૫૦

તયોરાસીન્મહદ્યુદ્ધં દિવ્યવર્ષસહસ્રકમ્ ।

દારુણૈઃ સંયતઃ પાશૈર્નિષ્પ્રયત્નગતિઃ કૃતઃ ॥૫૧॥

તે બન્ને વચ્ચે દેવોનાં હબર વર્ષ સુધી ભારે યુદ્ધ ચાલ્યું. ઝૂડે દારુણ પાશોથી પકડી ઉંડા જળમાં ખેંચી જઈને તે હાથીને પ્રયત્ન અને ગતિવિનાનો કરી નાખ્યો.

વેષ્ટચમાનઃ સ ઘોરૈસ્તુ પાશૈર્નાગો દૃઢૈસ્તથા ।

વિસ્ફૂર્ય ચ યથાશક્ત્યા વિક્રોશંસ્તુ મહારવાન્ ॥૫૨

આ પ્રમાણે ભયંકર અને દૃઢ પાશો(દાઢો)માં બંધાયેલો તે હાથી છેવટે ધૂળ ગયો અને મોટી રાડો પાડીને બહુ આકંઠ કરવા લાગ્યો. ૫૨

વ્યથિતઃ સ નિરુત્સાહો ગૃહીતો ઘોરકર્મણા ।

પરમાપદમાપન્નો મનસાઽર્ચિતયદ્ધરિમ્ ॥૫૩॥

ઘોર કર્મવાળા ઝૂડે પકડેલો એવો તે પરમ આપત્તિમાં આવી પડેલો, પીડા પામતો અને ઉત્સાહરહિત થયેલો તે હાથી હવે મનમાં શ્રીહરિનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો.

સ તુ નાગવરઃ શ્રીમાન્નારાયણપરાયણઃ ।

તમેવ શરણં દેવં ગતઃ સર્વાત્મના તદા ॥૫૪॥

તે સુંદર ઉત્તમ હાથી તે સમયે સર્વાત્મભાવથી તે પરમાત્મદેવને શરણે જઈને શ્રીનારાયણપરાયણ થયો.

एकाग्रो निगृहीतात्मा विशुद्धेनांतरात्मना ।

જન્મજન્મંતરાભ્યાસાદ્ભક્તિમાન્ મરુદધ્વજે ॥૫૫

જન્મજન્મમાંતરના અભ્યાસને લીધે તે ગજેન્દ્રે હવે બીજી બધી વૃત્તિઓ રોકી ચિત્તને એકાગ્ર કરીને, તથા ગરુડધ્વજ શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનમાં ભક્તિમાન થઈને વિશુદ્ધ અંતરાત્માવડે મનને ઇશ્વરમાં જોડ્યું. ૫૫

નાન્યં દેવં મહાદેવાત્ પૂજયામાસ કૈશવાત્ ।

દિગ્બાહું સ્વર્ગમૂર્ધાનં ભૂઃ પાદં ગગનોદરમ્ ॥૫૬॥

આદિત્યચંદ્રનયનમનંતં વિશ્વતોમુખમ્ ।

ભૂતાત્માનં ચ મેઘામં શંખચક્રગદાધરમ્ ॥૫૭॥

સહસ્રશુભનામાનમાદિદેવમજં વિભુમ્ ।

પ્રગૃહ્ય પુષ્કરાગ્રેણ કાંચનં કમલોત્તમમ્ ॥૫૮॥

નિવેદ્યં મનસા ધ્યાત્વા પૂજાં કૃત્વા જનાર્દને ।

આપદ્વિમોક્ષમન્વિચ્છન્ ગજઃ સ્તોત્રમુદીરયત્ ॥

મહાન દેવ શ્રીકૈશવ વિના બીજા દેવની પૂજા તે કરતો નહિ; તેથી આ પ્રસંગે પણ તે એજ દેવને પૂજવા લાગ્યો કે જે દેવના બાહુ દિશાઓ છે; સ્વર્ગ જેમનું મસ્તક છે; પૃથ્વી જેમના ચરણ છે; ગગન જેમનું ઉદર છે; સૂર્ય અને ચંદ્ર જેમનાં નેત્રા છે; જે અંતરહિત છે; વિશ્વમાં સર્વ તરફ જેમનાં મુખ છે; જે સર્વ ભૂતોના આત્મા છે; જે મેઘ જેવા શ્યામ વર્ણના છે; જે શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મને ધારણ કરનારા છે તથા જે હજાર શુભ નામવાળા, આદિદેવ, અજન્મા અને સર્વત્ર વ્યાપક છે; આવા શ્રીજનાર્દન ભગવાનનું એ ગજેન્દ્રે મનવડે ધ્યાન કર્યું; તથા શુંઠના અગ્રભાગવડે સુવર્ણ જેવું એક ઉત્તમ કમળ લઈ તેમને અર્પણ કરીને જનાર્દન શ્રીહરિની પૂજા કરી; અને પછી આપત્તિમાંથી છૂટવાને ઇચ્છતો એ હાથી આ સ્તોત્ર બોલવા લાગ્યો.

गजेंद्र उवाच ॥ गणेशोद्देशः—

ॐ नमो मूलप्रकृतये अजिताय महात्मने ।

अनाश्रयाय देवाय निःस्पृहाय नमो नमः ॥६०॥

सर्वानी भूषण प्रकृतिरूप अने अजित परमात्माने नमन करूं छुं. कोठना आश्रयरहित अने स्पृहारहित देवने वारंवार नमन करूं छुं. ६०

नम आद्याय बीजाय आर्षेयाय महात्मने ।

अनंताय च नैकाय अव्यक्ताय नमो नमः ॥६१॥

सर्वना आदिष्ठीजरूप अने ऋषियोऽथे आर्ष ग्रंथो रथीने जेमना स्वरूपनुं ज्ञान अने महत्त्व प्रवर्तविलुं, ऐवा परमात्माने नमस्कार करूं छुं. अंतविनाना, अनेकरूप अने मनधंद्रियोथी जणाय नहि ऐवा परमात्माने वारंवार नमस्कार करूं छुं. ६१

नमो गुह्याय गूढाय गुणाय गुणधर्मिणे ।

अतर्क्यायाप्रमेयाय अतुलाय नमो नमः ॥६२॥

अत्यंत गुह्य अने गूढ स्वरूपवाणा तथा गुणरूप अने गुणधर्मवाणा थयेला परमेश्वरने नमस्कार करूं छुं. तर्कभां आवे नहि ऐवा, प्रमाणभां आवे नहि ऐवा अने अतुल्य ऐवा महान परमात्माने वारंवार नमस्कार करूं छुं. ६२

नमः शिवाय शांताय निश्चिंताय यशस्विने ।

सनातनाय पूर्वाय पुराणाय नमो नमः ॥६३॥

शिव (कल्याण) स्वरूप, शांतभूति, चिंतारहित अने यशस्वी देवने नमन करूं छुं. सनातन, सर्वना पूर्व-पुरुष अने पुराणरूप देवने वारंवार नमस्कार करूं छुं.

नमो जगत्प्रतिष्ठाय गोविंदाय नमो नमः ।

नमो देवाधिदेवाय स्वभावाय नमो नमः ॥६४॥

જગતના સ્થાપનકર્તાને નમસ્કાર કરું છું; ગોવિંદને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું; દેવોના અધિષ્ઠાતા દેવને નમસ્કાર કરું છું તથા સ્વભાવસ્વરૂપ દેવને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. ૬૪

નમોઽસ્તુ પદ્મનાભાય સાંખ્યયોગોદ્ભવાય ચ ।

વિશ્વેશ્વરાય દેવાય શિવાય હરયે નમઃ ॥૬૫॥

જેમની નાભિમાં કમળ છે તથા જેમણે સાંખ્ય અને યોગમાર્ગની ઉત્પત્તિ કરી છે એવા દેવને નમન કરું છું. વિશ્વના ઈશ્વર, સ્વયં પ્રકાશ અને શિવસ્વરૂપ એવા શ્રીહરિને નમન કરું છું. ૬૫

નમોઽસ્તુ તસ્મૈ દેવાય નિર્ગુણાય ગુણાત્મને ।

નારાયણાય વિશ્વાય દેવાનાં પરમાત્મને ॥૬૬॥

ગુણાતીત છતાં ગુણના આત્મારૂપ એવા દેવને નમન કરું છું. વિશ્વરૂપ અને દેવોના પરમાત્મા એવા શ્રી-નારાયણદેવને નમસ્કાર કરું છું. ૬૬

નમો નમઃ કારણવામનાય નારાયણાયામિત-
વિક્રમાય । શ્રીશાઙ્ગચક્રાસિગદાધરાય નમોઽસ્તુ
તસ્મૈ પુરુષોત્તમાય ॥૬૭॥

કારણ માટે વામનરૂપ થયેલા તથા અપાર પરાક્રમ-વાળા એવા શ્રી નારાયણને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. લક્ષ્મી, શાઙ્ગ ધનુષ, ચક્ર, તલવાર અને ગદાને ધારણ કરનારા એવા તે શ્રી પુરુષોત્તમને નમસ્કાર કરું છું. ૬૭

ગુહ્યાય વેદનિલયાય મહોદરાય સિંહાય દૈત્ય-
નિધનાય ચતુર્ભુજાય । બ્રહ્મેન્દ્રરુદ્રમુનિચારણસંસ્તુ-
તાય દેવોત્તમાય વરદાય નમોઽચ્યુતાય ॥૬૮॥

સહજમાં જણાય નહિ એવા, વેદોના સ્થાનરૂપ, અનંત બ્રહ્માંડને ધારણ કરનારા, મહાન પેટવાળા, નૃ-

સિંહરૂપે દૈત્યનો નાશ કરનારા, ચાર ભુજવાળા, બ્રહ્મા ઇંદ્ર રુદ્ર મુનિ અને ચારણોથી ઉત્તમ સ્તુતિ કરાયલા, તથા અન્ય સર્વ દેવો કરતાં ઉત્તમ વરદાન આપનારા એવા અવિનાશી પ્રભુને નમસ્કાર કરું છું. ૬૮

નાગેન્દ્રદેહશયનાસનસુપ્રિયાય ગોક્ષીરહેમશુક-
નીલઘનોપમાય । પીતાંબરાય મધુકૈટભનાશનાય
વિશ્વાય ચારુમુકુટાય નમોઽક્ષરાય ॥૬૯॥

નાગોના ઇંદ્ર શેષનાગની દેહરૂપી શય્યા ઉપર આસન કરવામાં પ્રીતિવાળા, અવતારભેદથી ગાયનું દૂધ, સુવર્ણ, પોપટ અને કાળા મેઘની ઘટા જેવા વર્ણ-ની ઉપમાવાળા, પીળાં વસ્ત્ર ધારણ કરનારા, મધુ અને કૈટભનો નાશ કરનારા, વિશ્વમૂર્તિ, અને સુંદર મુકુટ-વાળા એવા અવિનાશી દેવને નમસ્કાર કરું છું. ૬૯

નાભિપ્રજાતકમલસ્થત્રતુર્મુખાય ક્ષીરોદકાર્ણ-
વનિકેતનશોભનાય । નાનાવિચિત્રમુકુટાંગદભૂષ-
ણાય યોગીશ્વરાય વિરજાય નમો વરાય ॥૭૦॥

જેમની નાભિથી ઉપજેલા કમળરૂપી આસન ઉપર બેઠેલા ચતુર્મુખ બ્રહ્મા જેમની સ્તુતિ કરે છે એવા, ક્ષી-રોદકસાગરને પોતાના નિવાસથી શોભાવનારા, નાના પ્રકારના વિચિત્ર મુકુટ તથા બાહુબંધ ઇત્યાદિ આભૂ-પણવાળા, યોગીઓના ઇશ્વર, અને રજ્જેગુણથી રહિત એવા પરમ શ્રેષ્ઠ પરમાત્મદેવને નમસ્કાર કરું છું. ૭૦

મક્તિપ્રિયાય વરદીપ્તિસુદર્શનાય ફુલ્લારવિંદ-
વિપુલાયતલોચનાય । દેવેન્દ્રવિગ્નશમનોદ્યતપૌરુષાય
નારાયણાય વરદાય નમોઽચ્યુતાય ॥૭૧॥

જેમને ભક્તિ પ્રિય છે એવા, ઉત્તમ કાન્તિવાળા, સુદર્શન ચક્રવાળા, ખીલેલા કમળ જેવાં વિશાળ નેત્ર-

વાળા, દેવ, ઈંદ્ર તથા શરણાગતનાં વિધ્ન શમાવવાના પુરુષાર્થમાં સદા તત્પર વરદાન આપનારા અને અચ્યુત એવા શ્રીનારાયણદેવને નમસ્કાર કરું છું. ૭૧

નારાયણાય નરલોકપરાયણાય કાલાયકાલ-
કમલાયતલોચનાય । રામાય રાવણવિનાશકૃતો-
દ્યમાય ધીરાય ધીરતિલકાય મહોદરાય ॥૭૨॥

નારાયણ, નરલોકના અને સર્વ લોકના આશ્રયરૂપ, કાળરૂપ, શ્યામ કમળ જેવાં વિશાળ નેત્રવાળા, રાવણના વિનાશમાટે ઉદ્ધમ કરનારા રામસ્વરૂપ, ધીર, ધીર પુરુષોના તિલકરૂપ, અને મહાન ઉદરવાળા દેવને નમસ્કાર કરું છું. ૭૨

પદ્માસનાય મણિકુંડલભૂષણાય કંસાંતકાય
શિશુપાલવિનાશનાય । ગોવર્ધનાય સુરગત્રુનિકું-
તનાય દામોદરાય વિરજાય નમો વરાય ॥૭૩॥

પદ્માસનવાળા, મણિના કુંડળરૂપી આભૂષણવાળા, કંસ અને શિશુપાળને મારનારા, ગોવર્ધનરૂપ, દેવોના શત્રુ દૈત્યોનો સંહાર કરનારા, વરદાન આપનારા અને સર્વ શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીદામોદરને નમસ્કાર કરું છું. ૭૩

બ્રહ્માયનાય ત્રિદશાધિપાય લોકાયનાયાત્મ-
भवोद्भवाय । नारायणायार्तिविनाशनाय महा-
वराहाय नमस्करोमि ॥७४॥

બ્રહ્માના નિવાસસ્થાન, દેવોના અધિપતિ, ત્રણે લોકના નિવાસ્થાન, પોતાથી પોતે ઉત્પન્ન થનારા, ખીડાને ટાળનારા અને મહાવરાહરૂપ એવા શ્રીનારાયણને નમસ્કાર કરું છું. ૭૪

कूटस्थमव्यक्तमर्चित्यरूपं नारायणं कारणमा-

दिदेवम् । युगांतशेषं पुरुषं पुराणं तं वासुदेवं शरणं
प्रपद्ये ॥७५॥

अविकारी अदृश्य अने अचिंत्य स्वरूपवाणा, ज-
गतना कारणरूप आदिदेव, युगने अंते आशी रહેनारा
अने पुराणपुरुष अेवा श्रीवासुदेवने हुं शरणे ळडिं छुं.

अदृश्यमच्छेद्यमनंतमव्ययं महर्षयो ब्रह्ममयं
सनातनम् । विंदन्ति यं वै पुरुषं पुराणं तं वासुदेवं
शरणं प्रपद्ये ॥७६॥

महर्षिओ जेभने अदृश्य, अछेद्य, अपार, अविना-
शी, अह्नस्वरूप, सनातन अने पुराणपुरुष कहे छे; ते
वासुदेवने हुं शरणे ळडिं छुं. ७६

उत्तिष्ठतस्तस्य जलोरुकुक्षेर्महावराहस्य महीं विदार्य ।
विधुन्वतो वेदमयं शरीरं लोकांतरस्थं मुनयो गृणन्ति ॥

जे महान वराह जणभांथी पृथ्वीने अहार काढीने
पोतानुं वेदमय शरीर धुंनवता उला हता, तेभने
मुनिओ लोकोना अंतरभां रહેला कहे छे. ७७

योगेश्वरं चारुविचित्रमौलिं ज्ञेयं समस्तं प्रकृतेः
परस्तात् । क्षेत्रज्ञमात्मप्रभवं वरेण्यं तं वासुदेवं
शरणं प्रपद्ये ॥७८॥

योगेश्वर, सुंदर अने विचित्र मुकुटवाणा, ळणुवा
योग्य, सर्वव्यापक, प्रकृतिधी पर, क्षेत्रने ळणुनारा,
स्वेच्छाथी उत्पन्न थनारा अने सर्वश्रेष्ठ अेवा ते वासु-
देवने हुं शरणे ळडिं छुं. ७८

कार्यक्रियाकारणमप्रमेयं हिरण्यबाहुं वरपद्म-
नाभम् । महाबलं वेदनिधिं सुरोत्तमं ब्रजामि विष्णुं
शरणं जनार्दनम् ॥ ७९ ॥

કાર્ય અને ક્રિયાના કારણરૂપ, માપમાં આવે નહિ એવા, સોનેરી રંગના બાહુવાળા, સુંદર કમળ જેવી નાલિવાળા, મહાન બળવાળા, વેદના ભંડારરૂપ અને દેવતાઓમાં ઉત્તમ એવા શ્રીજનાર્દન વાસુદેવને હું શરણે જાઉં છું. ૭૯

किरीटकेयूरमहार्हनिष्कैर्मण्युत्तमालंकृतसर्वगात्रम् ।
पीतांबरं कांचनभक्तिचित्रमालाघरं केशवमभ्युपैमि

મુકુટ, બાબુબંધ, મોટા મૂલ્યના હારો તથા ઉત્તમ મણિઓથી જેમનાં સર્વ અંગ શોભે છે; તથા જે પીળાં વસ્ત્ર પહેરનારા અને ભક્તિરૂપી સુવર્ણની મનોહર વિચિત્ર માળાને ધારણ કરનારા છે; એવા શ્રીકેશવને હું શરણે જાઉં છું. ૮૦

भवोद्भवं वेदविदां वरिष्ठमादित्यचंद्रामिवसु-
प्रभावम् । योगात्मकं सांख्यविदां वरिष्ठं प्रभुं प्रपद्येऽ-
च्युतमात्मवंतम् ॥८१॥

જગતને ઉત્પન્ન કરનારા, વેદવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ, સૂર્ય ચંદ્ર અગ્નિ અને વસુના જેવા પ્રભાવવાળા, યોગમૂર્તિ, સાંખ્યવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ, આત્મજ્ઞાની અને અચ્યુત એવા પ્રભુને હું શરણે જાઉં છું. ૮૧

यदक्षरं ब्रह्मवदन्ति सर्वगं निशम्य यन्मृत्यु-
मुखात्प्रमुच्यते । तमीश्वरं युक्तमनुत्तमैर्गुणैः सना-
तनं लोकगुरुं नमामि ॥८२॥

મુનિઓ જેમને સર્વવ્યાપક અને અક્ષર બ્રહ્મ કહે છે; જેમના સ્વરૂપ તથા માહાત્મ્યને સાંભળીને મનુષ્ય મૃત્યુના મુખથી છૂટે છે; તે ઉત્તમોત્તમ ગુણવાળા, નાતન અને સર્વ લોકોના ગુરુ એવા પરમેશ્વરને હું નમસ્કાર કરું છું. ૮૨

श्रीवत्साकं महादेवं वंदे गुह्यमनुत्तमम् ।

प्रपद्ये सूक्ष्ममचलं वरेण्यमभयप्रदम् ॥८३॥

श्रीवत्सना चिह्नवाणा, गुह्य अने उपभारहित
 एवा महान देवने छुं वंदन करे छुं. सूक्ष्म, अचल
 अने अभयदान आपनारा एवा सर्वश्रेष्ठ परमात्माने
 छुं शरणे लडिं छुं. ८३

नमस्तस्मै वराहाय लीलयोद्धरते महीम् ।

सुरमध्यगतो यस्य मेरुः सुरसुरायते ॥८४॥

लीलाभात्रमां पृथ्वीने उद्धार करनारा अने जेभनी
 ञरी वच्ये रहेटो मेरुपर्वत पुरपुर शब्द करे छे एवा
 ते महान वराहने नमस्कार करे छुं. ८४

प्रभवं सर्वभूतानां निर्गुणं परमेश्वरम् ।

प्रपद्ये मुक्तसंगानां यतीनां परमां गतिम् ॥८५॥

सर्व भूताने उत्पन्न करनारा, प्रकृतिना त्रणे गुणुथी
 रहित, तथा संगरहित यतियेानी परम गतिरूप एवा
 परमेश्वरने छुं शरणे लडिं छुं. ८५

भगवन्तं गुणाध्यक्षमक्षरं परमं पदम् ।

शरण्यं शरणार्थानां प्रपद्ये भक्तवत्सलम् ॥८६॥

गुणेना अध्यक्ष, अविनाशी, परमपदरूप, शरण्य
 थवाने आतुर जनाने शरण्य आपनारा अने भक्तवत्सल
 एवा भगवानने छुं शरणे लडिं छुं. ८६

त्रिविक्रमं त्रिलोकेशं सर्वेषां प्रपितामहम् ।

योगात्मानं महात्मानं प्रपद्येऽहं जनार्दनम् ॥८७॥

त्रयु डगथी पृथ्वीने भरनारा, त्रयु लोकना स्वामी,
 सर्वना प्रपितामह, योगना आत्मारूप अने महात्मा-
 रूप एवा जनार्दनने छुं शरणे लडिं छुं. ८७

આદિદેવમજં વિષ્ણું વ્યક્તાવ્યક્તં સનાતનમ્ ।
નારાયણમળીયાંસં પ્રપદ્યે બ્રાહ્મણપ્રિયમ્ ॥૮૮॥

આદિદેવ, અબન્ધા, સર્વવ્યાપી, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ-
રૂપ, સનાતન, અણુથી પણ અણુ અને બ્રહ્મવેત્તાઓ
જેમને પ્રિય છે એવા શ્રીનારાયણને હું શરણે જાઉં છું.

અકૂપારાય દેવાય નમઃ સર્વમહાત્મને ।

પ્રપદ્યે દેવદેવેશમળીયાંસમળોઃ સદા ॥૮૯॥

અપાર પ્રકાશવાળા અને સર્વ મહાત્મારૂપ દેવને
નમસ્કાર કરું છું; તથા અણુથી અણુએવા દેવેશદેવને
હું સદા માટે શરણે જાઉં છું. ૮૯

एकाय लोकनाथाय परतः परमात्मने ।

नमः सहस्रशिरसे अनंताय नमो नमः ॥९०॥

ત્રિલોકપ્રાણી રહેલા અને પરથી પણ પર એવા એક
અખંડ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. હજારો મસ્તક-
વાળા તથા અનંત સ્વરૂપવાળા એવા પરમાત્માને હું
વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. ૯૦

तमेव परमं देवमृषयो वेदधारणाः ।

कीर्तयन्ति च यं सर्वे ब्रह्मादीनां परायणम् ॥९१॥

વેદનો પાર પામેલા એવા સર્વ ઋષિઓ, બ્રહ્માદિક-
ની પણ પરમમતિરૂપ માનીને જેમનું કીર્તન કરે છે;
તે પરમાત્મદેવને હું શરણે જાઉં છું. ૯૧

नमस्ते पुंडरीकाक्ष भक्तानामभयंकर ।

सुब्रह्मण्य नमस्तेऽस्तु त्राहि मां शरणागतम् ॥९२॥

હે કમળ જેવાં નેત્રવાળા ! હે ભક્તોને નિર્ભય કર-
નારા ! આપને નમસ્કાર કરું છું. હે બ્રહ્મવેત્તાઓનું
સારી રીતે હિત કરનારા બ્રહ્મણ્યદેવ ! આપને નમસ્કાર
કરું છું. માફ આપને શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરો. ૯૨

तावद्भवति मे दुःखं चिन्तासंसारसागरे ।

यावत्कमलपत्राक्षं न स्मरामि जनार्दनम् ॥१३॥

हुं ज्यांसुधी आप कभणपत्र जेवां नेत्रवाणा श्री-
जनार्दननुं स्मरण करतो नथी, त्यांसुधीज चिंताथी
भरेला आ संसारसागरमां मने दुःख थया करे छे. ६३

भीष्म उवाच । भीष्म कहे छे:-

भक्तिं तस्य तु संचिंत्य नागस्यामोघसंस्तवात् ।

प्रीतिमानभवद्राजन् श्रुत्वा चक्रगदाधरः ॥१४॥

हे राजन् ! अक तथा गदाने धारण करनारा श्रीहरि
ते गणेश्चन्द्रनी अथी अमोघ स्तुति सांभलीने तथा तेनी
भक्तिने विचार करीने तेना उपर प्रसन्न थया. ६४

आरुह्य गरुडं विष्णुराजगाम सुरोत्तमः ।

सान्निध्यं कल्पयामास तस्मिन्सरसि लोकघृक् ॥

ग्राहग्रस्तं गजेंद्रं च तं ग्राहं च जलाशयात् ।

उज्जहाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदनः ॥१६॥

अने देवतायांमां उत्तम तथा सर्वा लोकने धारण
करनारा विष्णु भगवान गरुड उपर अढीने ते सरौवरमां
रहेला गणेश्चन्द्र पासे पधार्या, तथा अभाप स्वरूपवाणा
अने मधुदैत्यने भारनारा अे भगवाने जूडे पकडेला ते
गणेश्चन्द्रने अने ते जूडेने ते जणाशयमांधी तुरत
उद्धार कर्या. ६५, ६६

जलस्थं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधवः ।

मोचयामास नागेश्चन्द्रं पाशेभ्यः शरणागतम् ॥१७॥

पाणीमां रहेला ते जूडेने लक्ष्मीपति माधवे अकवडे
कापी नाथ्ये अने शरणागत गणेश्चन्द्रने पाशमुक्त कर्या.

स हि देवलशापेन हूहूर्गन्धर्वसत्तमः ।

ग्राहत्वमगमत्शापाद्देवलस्य महात्मनः ॥१८॥

કૃષ્ણાદ્વઘં પ્રાપ્ય દિવં ગતો ગંધર્વસત્તમઃ ।

હૃદમપ્યપરં ગુહ્યં રાજન્ પુણ્યતમં શૃણુ ॥૧૯૧॥

હે રાજન્ ! તે ઉત્તમ ગંધર્વ શ્રીકૃષ્ણુથી વધ પામીને સ્વર્ગમાં ગયો. તે જૂડ પૂર્વે હૂહૂ નામનો ઉત્તમ ગંધર્વ હતો અને દેવલ ઋષિના શાપથી જૂડપણાને પામ્યો હતો. હવે એ મહાપવિત્ર ખીનું ગુહ્ય આખ્યાન પણ તું સાંભળ. ૯૮, ૯૯

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ । યુધિષ્ઠિર પૂછે છે:—

કથં શાપોદ્ભવં નામ ગંધર્વસ્ય મહાત્મનઃ ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण पितामह ॥૧૦૦॥

હે પિતામહ ! તે મહાત્મા ગંધર્વને શામાટે શાપ થયો હતો ? તે હું વિસ્તારથી સાંભળવા ઇચ્છું છું. ૧૦૦

भीष्म उवाच । भीष्म योऽप्या:—

यथा तौ शापितौ तेन देवलेन महात्मना ।

हाहाहूरिति ख्यातौ गीतवाद्यविशारदौ ॥૧૦૧॥

ગીત અને વાદ્યમાં ધણા કુશળ એવા હાહા અને હૂહૂ નામના તે બે પ્રખ્યાત ગંધર્વોને તે મહાત્મા દેવલ મુનિ-એ જે કારણે શાપ આપ્યો હતો તે હું તને કહું છું. ૧૦૧

उर्वशीमेनकारंभा तथा चान्येऽप्सरोगणाः ।

शक्रस्य पुरतो राजन्नृत्यन्ते ताः सुमध्यमाः ॥૧૦૨

હે રાજન્ ! એક વખતે સુંદર કટિવાળી ઉર્વશી, મેનકા, રંભા તથા ખીજ અપ્સરાઓનું મંડળ ઈંદ્રની આગળ નૃત્ય કરતું હતું. ૧૦૨

ततस्तौ गायमानौ तु गन्धर्वौ राजसद्मनि ।

अन्योऽन्यं चक्रतुः स्पर्धां शक्रस्य पुरतस्तदा ॥

आवयोरुभयोर्मध्ये कः श्रेष्ठो गीतवाद्ययोः ।

तं वदस्व सुरश्रेष्ठ ज्ञात्वा गीतस्य लक्षणम् ॥१०४॥

ते वेणाद्ये ते अन्ने गंधर्वो राजभलेलमां शकनी
आगण गावा लाग्या अने परस्पर स्पर्धा करवा लाग्या
के, हे देवाभां श्रेष्ठ इंद्र! तमे गीतनां लक्षणो ज्ञानीने
अभो जेभां गीत गावाभां तथा वादित्र वगाडवाभां
श्रेष्ठ कोणु छे? ते कहे. १०३, १०४

गन्धर्वयोर्वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच शतक्रतुः ।

युवयोर्गीतवाद्येषु विशेषो नोपलक्ष्यते ॥१०५॥

एक एव मुनिश्रेष्ठो देवलो नाम नामतः ।

युवयोः संशयच्छेत्ता भविष्यति न संशयः ॥१०६॥

ते गंधर्वानां वचन सांभजीने शतक्रतु इंद्रे प्रत्युत्तर
आप्यो के, गीत अने वादित्रभां तमे अन्नेभां कोणु
अधिक भने ज्ञातो नथी; परंतु देवल नामना अेक
श्रेष्ठ मुनि छे ते तमे अन्नेना संशय हर करशे जेभां
संशय नथी. १०५, १०६

ततस्तु तौ शक्रवचो निशम्य प्रणम्य राजन्

शिरसा सुरेश्वरम् । गतौ सुहृष्टौ जयकांक्षिणौ तौ

यत्राश्रमे तिष्ठति स द्विजाग्र्यः ॥१०७॥

हे राज युधिष्ठिर! इंद्रनुं कहेणुं सांभजीने प्रसन्न
थयेला तथा विजयनी छच्छावाणा ते अन्ने गंधर्वाद्ये
भस्तकवडे देवाना इश्वर इंद्रने प्रणाम कर्या अने पछी
तेजो जे आश्रमभां द्विजश्रेष्ठ देवलमुनि रहता हता
त्यां गया. १०७

ततो दृष्ट्वा मुनिश्रेष्ठं देवलं शंसितव्रतम् ।

अभिवाद्य महात्मनं प्रोचतुः पार्श्वसंस्थितौ ॥१०८॥

પછી તેઓ ઉત્તમ વ્રતવાળા મુનિશ્રેષ્ઠ દેવલનાં દર્શન કરીને તથા તે મહાત્માને પ્રણામ કરીને તેમની પડખે ઉભા રહીને બોલ્યા. ૧૦૮

શક્રેણ પ્રેષિતૌ દેવ ત્વત્સમીપે દ્વિજોત્તમ ।

एकस्य च जयं देहि यत्ते मनसि रोचते ॥૧૦૯॥

હે દ્વિજોમાં ઉત્તમ ! હે દેવ ! અમને આપની પાસે ઈંદ્રે મોકલ્યા છે. માટે આપના મનથી જે ઉત્તમ જણાય તે એકને વિજય આપો. ૧૦૯

पृथक् चरंतौ गायंतौ रुचिरं मधुरस्वरम् ।

न किञ्चिद्ददते वाक्यं मुनिर्मौनस्य धारणात् ॥૧૧૦॥

પછી તે બન્ને મધુર સ્વરવાળું સુંદર ગાયન બહુ બહુ ગાવા લાગ્યા; પરંતુ મુનિએ મૌનવ્રત ધારણ કર્યું હતું તેથી તે એક પણ વાક્ય બોલ્યા નહિ. ૧૧૦

शृण्वन्नपि पदं तेषां न किञ्चिद्ददते मुनिः ।

तदा तौ कुपितौ तस्य देवलस्य महात्मनः ॥૧૧૧॥

દેવલમુનિ તેઓનાં પદો સાંભળવા છતાં કંઈ પણ બોલ્યા નહિ; ત્યારે તે બન્ને ગંધર્વો તે મહાત્મા દેવલ ઉપર કોપાયમાન થયા. ૧૧૧

उचतुस्तौ रुषा वाक्यं गंधर्वौ कालचोदितौ ।

मूढोऽयं नाभिजानाति निश्चयं वाद्यगीतयोः ॥૧૧૨॥

તે બન્ને ગંધર્વો કાળથી પ્રેરાઈને રોષથી આ વાક્ય બોલ્યા કે નિશ્ચય આ મૂર્ખ છે. ગીત અને વાદ્ય સંબંધી તે કશું જાણતો નથી. ૧૧૨

निशम्यैतद्वचस्तेषां गंधर्वाणां मदान्वितम् ।

क्रोधादुत्थाय विप्रेन्द्र इदं वचनमब्रवीत् ॥૧૧૩॥

તે ગંધર્વોનું એવું મદભરેલું વચન સાંભળીને તે

विप्रश्रेष्ठ देवले, क्रोधथी उभा थधने आ वचन कथुं. ११३

एष हृहृदुरात्मा तु ग्राहत्वं यातु मूढधीः ।

त्वमेव गजराजस्तु भवस्व गिरिगह्वरे ॥११४॥

आ दुरात्मा अने मूढ बुद्धिवाणो हूँ आहपणाने पाभो, अने तुं हाहा पर्वतनी भीषोभां गणेशप्रथा. ११४

[एवं शापं ददौ क्रुद्धो देवलः सुमहातपाः ।]

ततस्तौ शापितौ तेन देवलेन महात्मना ।

प्रणम्य शिरसा विप्रं गंधर्वाविदमूचतुः ॥११५॥

आ प्रमाणे क्रोध पाभेला महातपस्वी देवले ते अन्नेने शाप आण्यो त्यारे महात्मा देवलने शाप पाभेला ते अन्ने गंधर्वो भस्तकवडे मुनिने प्रणाम करीने आ प्रमाणे ओढ्याः-११५

भूमंडलगतौ ह्यावां प्रसादं कुरु सुव्रत ।

निश्चयं वद विप्रेन्द्र येन शापाद्विमुच्यते ॥११६॥

हे सुंदर व्रत करनारा ! भूमि उपर पडेला अमो अन्ने उपर कृपा करो अने हे विप्रोभां छंदसमान ! अमो जेथी करीने शापभांथी मुक्त थधये तेवो उपम्य निश्चयपूर्वक कडे. ११६

ततस्तौ पुरुषौ दृष्ट्वा उभौ शापभयादितौ ।

प्रत्युवाच मुनिश्रेष्ठो गंधर्वो तौ भयान्वितौ ॥११७॥

त्यार पछी मुनिश्रेष्ठ देवले ते अन्ने गंधर्वेनि शापना लयथी पीडायेला लयलीत जेधने कथुं:- ११७

मेरुपृष्ठे सरो रम्यं बहुवृक्षसमाकुलम् ।

नानापक्षिनिनादाढ्यं द्वितीय इव सागरः ॥११८॥

मेरुपर्वत उपर अहु वृक्षोथी लरपूर ऐक रम्य सरोवर छे. ते अनेक जतनां पक्षीओना कलवरथी गाथ

રહેલા ખીજ સમુદ્ર જેવું છે. ૧૧૮

તાસ્મિન્સરોવરે રમ્યે નિત્યં ગ્રાહો ભવિષ્યમિ ।

તૃષાર્તસ્તત્ર માતંગો ગમિષ્યતિ ન સંશયઃ ॥૧૧૯॥

તે રમ્ય સરોવરમાં તું જૂડ થઈને નિત્ય રહીશ અને ત્યાં તૃષાર્થી પીડાતો એક મોટો હાથી આવશે એમાં શંકા નથી. ૧૧૯

તયોર્મધ્યે મહદ્યુદ્ધં ભવિષ્યતિ સુદારુણમ્ ।

ગ્રાહેણાકૃષ્યમાણસ્તુ ગજઃ સ્તોત્રં કરિષ્યતિ ॥૧૨૦॥

પછી તે બંને વચ્ચે બહુ મોટું દારુણ યુદ્ધ થશે; અને જૂડથી જળમાં ખેંચી જવાતો ગણેશ્વર તુટી કરશે. ૧૨૦

તદૈવ દેવદેવેશસ્તુષ્યતે નાત્ર સંશયઃ ।

તતો નારાયણઃ પ્રીતઃ શાપીત્વાં મોચયિષ્યતિ ॥

આથી તે દેવોના ઈશ્વર શ્રીનારાયણદેવ તરતજ પ્રસન્ન થશે અને તમને શાપ પામેલાઓને મુક્ત કરશે, એમાં સંશય નથી. ૧૨૧

મીષ્મ ઉવાચ । ભીષ્મ ઓલ્યાઃ—

ઇત્યુક્ત્વા ઋષિણા તેન વરેણૈતૌ પ્રમોદિતૌ ।

એવં પરાવાર્ત્તમૃતૌ શ્રુત્વાસીદ્ધગવાનિહ ॥૧૨૨॥

એવું કહીને તે ઋષિએ તે બંનેને વરદાનથી આનંદિત કર્યા હતા; અને આગળ કહ્યા પ્રમાણે એ બંને ભાઈઓને પરસ્પર દુઃખી થતા સાંભળીને શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન આ લોકમાં આવ્યા હતા. ૧૨૨

ક્રોધોઽપિ વસ્તુલ્યોઽયમાપદં તં પ્રયચ્છતુ ।

આપદ્વિમુક્તૌ યુગપદ્મજેન્દ્રો ગ્રાહ એવ ચ ॥૧૨૩॥

આ રીતે ઋષિશ્રેષ્ઠનો ક્રોધ આપદાલાવે તોપણ છેવટે તે વરદાન જેવોજ થયો—અર્થાત્ હાથી અને જૂડ બંને એકસાથે આપત્તિમાંથી છૂટીને બંને પાછા ગંધર્વ થયા.

गजोऽपि मुक्ततां यातः श्रीकृष्णेन विमोक्षितः ।
तस्माच्छापाद्विनिर्मुक्तः प्रागिवाविकृतोऽभवत् १२४

श्रीकृष्णने हाथे जूना मुअभांथी छूटेले। ते हाथी
शापभांथी पण मुक्तिने पाभ्यो अने पूर्वनी पेठे दुःख-
रहित थयो. १२४

तौ च स्वं स्वं वपुः प्राप्य प्रणिपत्य जनार्दनम् ।
गजो गंधर्वराजश्च परां निर्वृतिमागतौ ॥१२५॥

आ प्रभाणे गण अने गंधर्वराज अन्ने पोत-
पोतानां पूर्वशरीर प्राप्त करी श्रीजनार्दनने प्रणाम
करीने परम निवृत्तिने पाभ्या. १२५

प्रीतिमान्पुंडरीकाक्षः शरणागतवत्सलः ।
अभवत्तत्र देवेशस्ताभ्यां चैव प्रपूजितः ॥१२६॥

शरणागतवत्सल, देवानां ईश अने कमण्डल जेवां
नेत्रवाणा श्रीहरि ते अन्नेनी पूजथी तेमना उपर
प्रसन्न थया. १२६

इदं चैव महाबाहो देवस्य च प्रभाषितम् ।
भजन्तं गजराजानमवदन्मधुसूदनः ॥१२७॥

पछी हे महाबाहो ! मधुदैत्यने भारनार लगवाने
पोतानी स्तुति करता गणेशने जे कहुं ते देवनुं वचन
आ प्रभाणे छे. १२७

श्रीभगवानुवाच । श्रीभगवान् कहे छे:-

ये मां त्वां च सरश्चैव ग्राहस्य च विदारणम् ।
गुल्मकीचकवेणूनां तं च शैलवरं तथा ॥१२८॥
अश्वत्थं भास्करं गंगां नैमिषारण्यपुष्करम् ।
प्रयागं ब्रह्मतीर्थं च दण्डकारण्यमेव च ॥१२९॥

पुराणं रामचरितं भारताख्यानमुत्तमम् ।
 विभूतिं विश्वरूपं च स्तवराजमनुस्मृतिम् ॥१३०॥
 प्रणवं च कुरुक्षेत्रं गरुडं मेरुपर्वतम् ।
 रूपं कांचनगुल्मानां रूपं मेरोः सुतस्य च ॥१३१॥
 ये स्मरिष्यन्ति मनुजाः प्रयताः स्थिरबुद्धयः ।

दुःस्वप्नो नश्यते तेषां सुस्वप्नश्च भविष्यति ॥१३२॥
 हे गणेश ! जे कोछ सावधान थछ बुद्धिने स्थिर
 करीने भने, तने, आ सरैवरने, ऊटना विनाशने,
 वायुवडे अवाज करता वांसोने, श्रेष्ठ त्रिकूट पर्वतने,
 अश्वत्थ (पीपल) ने, सूर्यने, गंगाने, नैमिषारण्यने,
 पुष्करने, प्रयागने, अह्नतीर्थने तथा दंडकारण्यने संभा-
 रशे; अथवा जे कोछ पुराणने, रामचरितने, महाभार-
 तमां कहेलां उत्तम आख्यानेने, विभूतिने, विश्वरूपने,
 श्रीरामस्तवराजने, अनुस्मृतिने, उँकारमंत्रने, कुरु-
 क्षेत्रने, गरुडने, सुमेरु पर्वतने, सुवर्णना गुच्छोना
 रूपने अने सुमेरुना पुत्र त्रिकूट पर्वतना रूपने स्मरण
 करशे; तेमनां दुष्ट स्वप्नो नाश पाभशे अने सारां
 स्वप्नक्षण थशे. १२८-१३२

अनिरुद्धं गजं ग्राहं वासुदेवं महाद्युतिम् ।
 संकर्षणं महात्मानं प्रद्युम्नं च तथैव च ॥१३३॥
 मत्स्यं कूर्मं वराहं च वामनं ताक्षर्यमेव च ।
 नारसिंहं च नागेंद्रं सृष्टिप्रलयकारकम् ॥१३४॥
 विश्वरूपं हृशीकेशं गोविंदं मधुसूदनम् ।
 सहस्राक्षं चतुर्बाहुं मुरारिं गरुडध्वजम् ॥१३५॥
 त्रिदशंत्वदितिं देवं दृढभक्तिमनूपमम् ।
 वैकुण्ठं दुष्टदमनं मुक्तिदं मधुसूदनम् ॥१३६॥

एतानि प्रातरुत्थाय संस्मरिष्यन्ति ये नराः ।

सर्वपापैः प्रमुच्यन्ते स्वर्गलोकमवाप्नुयुः ॥१३७॥

वणी अनिरुद्ध, गण, जूड, महाकांतिवाणा वासुदेव, महात्मा संकर्षण, प्रद्युम्न, मत्स्य, कूर्म, वराह, वामन, गरुड, नृसिंह, शेषनाग, सृष्टिनो संहार करनारा काण-
श्प, विश्वश्प, इंद्रियोना अधिपति गोविंद, मधुसूदन, हनर नेत्रवाणा, आर षाडुवाणा, ध्वजमां गरुडना
त्रिहृन्वाणा, मुरारी, अदितिपुत्र, दृढ लक्ष्मिवाणा,
अनुपम देवता, वैकुण्ठ, दुष्टेनुं दमन करनारा, लक्तोने
मुक्ति आपनारा तथा मधुहैत्यने! नाश करनारा, आ
नामोनुं जे मनुष्या प्रभातमां उठीने रभरणु-धीर्तन
करशे; ते सर्व पापथी छूटशे अने स्वर्गलोकने पाभशे.

मीष्म उवाच । मीष्म षोड्याः—

एवमुक्त्वा महाराज गजेंद्रं मधुसूदनः ।

स्पर्शयामास हस्तेन गजं गंधर्वमेव च ॥१३८॥

हे महाराज युधिष्ठिर ! मधुसूदन विष्णुअये गजेंद्रने
अेबुं कहीने पछी पोताना हाथथी गजेंद्रने अने जूडने
स्पर्श कर्या. १३८

तौ च स्पृष्टौ ततः सद्यो माल्यांबरधराबुभौ ।

तमेव मनसा प्राप्य जग्मतुस्त्रिदशालयम् ॥१३९॥

तेमना स्पर्शथी अन्ने जणुा तरतण दिव्य भाणा
तथा वस्त्रधारी गंधर्व थया अने मनवडे ते नारायणुनुं
शरणु भेणवीने स्वर्गमां गया. १३९

ततो दिव्यवपुर्भूत्वा हस्तिराद् परमं पदम् ।

गच्छति स्म महाबाहो नारायणपरायणः ॥१४०॥

हे महाबाहुवाणा युधिष्ठिर ! पछी दिव्य शरीरवाणे
अने नारायणुपरायणु थयेलो ते गजेंद्र परमपदने

पाभ्यो हतो. १४०

ततो नारायणः श्रीमान्मोक्षयित्वा गजोत्तमम् ।
ऋषिभिः स्तूयमानोऽय्यैर्वेदगुह्यपदाक्षरैः ॥१४१॥
ततस्तु भगवान्विष्णुर्दुर्विज्ञेयगतिः प्रभुः ।
शंखचक्रगदापाणिरंतर्धानं युधिष्ठिर ॥१४२॥

हे युधिष्ठिर ! श्रीमान् नारायण ए प्रमाणे उत्तम
हाथीने जूडना पाशभांथी मुक्त करीने पछी श्रेष्ठ ऋषि-
योना मुपेथी वेदोना गुह्य अर्थवाणा शब्दो अने
अक्षरोवडे स्तुति कराता थका ते दुर्विज्ञेय गतिवाणा
अने शंख, चक्र, गदा तथा पद्मने हाथभां धारण कर-
नारा प्रभु विष्णु भगवान् अंतर्धान थया. १४१, १४२

वैशंपयान उवाच । वैशंपायन कहे छे:-

एतच्छ्रुत्या महाबाहुर्भास्तानां पितामहात् ।
गजेन्द्रमोक्षणं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥१४३॥
भ्रातृभिः सहितः सम्यग्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
पूजयामास देवेशं पार्श्वस्थं मधुसूदनम् ॥१४४॥

महाबाहु कुंतीपुत्र युधिष्ठिर भरतवंशीयोना
पितामह बीष्म पासेथी ए प्रमाणे गणेशना मोक्षने
सांभणीने भाधयो तथा वेदपारंगत ब्राह्मणोनी साथे
रहीने सभियभां रहेला देवोना देव मधुसूदन श्रीकृष्णनी
पूज करी. १४३, १४४

विस्मयोत्फुल्लनयनाः श्रुत्वा नागस्य मोक्षणम् ।
ऋषयस्तु महाभागाः सर्वे प्रांजलयस्तदा ॥१४५॥
गणेशना मोक्ष सांभणीने आश्चर्यथी प्रकृष्टित
थयेलां नेत्रवाणा युधिष्ठिर तथा सर्वे महाभाग्यशाणी
ऋषियोणे हाथ जेडीने श्रीनारायण सन्मुख उभा रक्षा.

अजं वरेण्यं वरपद्मनाभं महाबलं वेदानिधिं
सुरोत्तमम् । तं वेदगुह्यं पुरुषं पुराणं ववदिरे वेद-
विदां वरिष्ठम् ॥१४६॥

पछी अजन्मा, श्रेष्ठ, सुंदर कमण जेवी नालिवाणा,
महाबलवान, वेदना लंडारूप, देवताओमां उत्तम,
वेदमां गुह्यार्थरूपे रहेला अने वेदवेताओमां श्रेष्ठ अेवा
ते पुराणपुरुषने तेओ प्रणाम करवा लाग्या. १४६

एतत्पुण्यं महाबाहो जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

दुःस्वप्नदर्शने घोरे श्रुत्वा पापात्प्रमुच्यते ॥१४७॥

हे महाबाहु ! घोर दुष्ट स्वप्ननुं दर्शन थाय त्यारे
पवित्र कर्मवाणा लकतजनोनुं आ पवित्र अरित्र
सांलणीने मनुष्य पापेथी मुक्त थाय छे. १४७

तस्मात्त्वं हि महाराज प्रपद्य शरणं हरिम् ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यः प्राप्स्यसे परमं पदम् ॥१४८॥

भाटे हे महाराज युधिष्ठिर ! तमे पणु श्रीहरिने शरणे
जवाथी सर्व पापथी मुक्त थधने परमपदने पाभशे।

परं पराणां परमं पवित्रं परेशमीशं सुरलोकनाथम् ।

सुरासुरैरर्वितपादपद्मं सनातनं लोकगुरुं नमामि ॥

परथी पणु पर, परम पवित्र, धश्वरना धश्वर, देव-
लोकना नाथ अने सुर तथा असुरे जेनां अरणुकमण
पूजे छे अेवा सनातन अने लोकाना गुरुरूप परमात्माने
हुं नमस्कार करूं छुं. १४८

वरगजशरणाद्विमुक्तिहेतुं पुरुषवरं स्तुतिदिव्य-
देहगीतम् । सततमपि पठन्ति ये तु तेषामभिहित-
मरणान्तकिल्बिषापहं स्यात् ॥१५०॥

अनेन्द्रे शरणे जवाथी तेना भोक्षना हेतुरूप थयेला

તથા મહાપુરુષોની સ્તુતિથી દિવ્ય દેહવાળા વિષ્ણુરૂપે ગાન કરાયલા, એવા ભગવાનના આ આખ્યાન અથવા સ્તોત્રનો જે કોઈ સતતપણે નિત્યપ્રતિ પાઠ કરે છે; તેઓનું ઇચ્છેલું હિત થાય છે, તથા સર્વ પાપો અને મરણસમયનાં સર્વ દુઃખો નાશ પામે છે. ૧૫૦

ધર્મદૃઢવઃ મૂલો વેદસ્કંધઃ પુરાણશાસ્ત્રાઢ્યઃ ।

ઋતુકુસુમો મોક્ષફલો મધુસૂદનપાદપો જયતિ ॥

તે ભગવાન મધુસૂદનરૂપી વૃક્ષનો (અને તેને સેવનારનો) વિજય થાય છે; કે જે વૃક્ષને ધર્મરૂપી દૃઢ મૂળ બંધાયેલું છે; વેદરૂપી જેની મોટી શાખાઓ છે; જે પુરાણરૂપી ડાળીઓથી ભરપૂર છે; જેને યજ્ઞરૂપી પુષ્પ આવેલાં છે અને જે મોક્ષરૂપી ફળવાળું છે. ૧૫૧

નમો બ્રહ્મણ્યદેવાય ગોબ્રાહ્મણહિતાય ચ ।

જગદ્વિતાય કૃષ્ણાય ગોવિંદાય નમોનમઃ ॥૧૫૨॥

બ્રહ્મવેતાનું રક્ષણ કરનારા દેવને, ગૌબ્રાહ્મણનું હિત કરનારા ગોવિંદને નમસ્કાર કરે છે. જગતનું હિત કરનારા શ્રીકૃષ્ણને હું વારંવાર નમસ્કાર કરે છે. ૧૫૨

યદા મહાગ્રાહગૃહીતકાતરં સુપુષ્પિતે પદ્મવને
મહાદ્વિપમ્ । વિમોક્ષયામાસ ગજં જનાર્દનઃ દુઃ-
સ્વપ્નનાશં ચ સુસ્વોદયં સદા ॥૧૫૩॥

જનાર્દને સુંદર પુષ્પવાળા કમળવનમાં મોટા ઝૂડે પકડવાથી ભયભીત થયેલા ગજેન્દ્રને જ્યારથી તે ઝૂડના મુખમાંથી છોડાવ્યો; ત્યારથી આ આખ્યાન સદાય દુષ્ટ સ્વપ્નનો નાશ કરનાર તથા સુખનો ઉદય કરનાર થઈ રહ્યું છે. ૧૫૩

વેદે રામાયણે ચૈવ પુરાણે ભારતે તથા ।

આદૌ મધ્યે તથા ચાન્તે હરિઃ સર્વત્ર ગીયતે ॥૧૫૪

વેદોમાં, રામાયણમાં, પુરાણમાં તથા ભારતમાં આદિ,
મધ્ય અને અંતમાં સર્વત્ર શ્રીહરિનાજ ગુણ ગવાય છે.

સર્વરત્નમયો મેરુઃ સર્વાશ્ચર્યમયં નભઃ ।

સર્વતીર્થમયી ગંગા સર્વદેવમયો હરિઃ ॥૧૫૫॥

મેરુ જેમ સર્વ પ્રકારનાં રત્નોથી ભરપૂર છે; આકાશ
જેમ સર્વ આશ્ચર્યોથી ભરપૂર છે અને ગંગા જેમ સર્વ
તીર્થોથી ભરપૂર છે; તેમ શ્રીહરિ સર્વ દેવમય અર્થાત્
સર્વ દેવોથી ભરપૂર છે. ૧૫૫

આકાશાત્પતિતં તોયં યથા ગચ્છતિ સાગરમ્ ।

સર્વદેવનમસ્કારઃ કેશવં પ્રતિ ગચ્છતિ ॥૧૫૬॥

જેમ આકાશમાંથી પડેલું પાણી સમુદ્રમાં જાય છે,
તેમ સર્વ દેવને કરેલા નમસ્કાર પરમાત્મા કેશવ-
પ્રતિ જાય છે. ૧૫૬

ગીતા સહસ્રનામાનિ સ્તવરાજો હ્યનુસ્મૃતિઃ ।

ગર્જેન્દ્રમોક્ષણં ચૈવ પંચ રત્નાનિ ભારતે ॥૧૫૭॥

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ, શ્રીભીષ્મ
સ્તવરાજ, શ્રી અનુસ્મૃતિ તથા શ્રીગજેન્દ્રમોક્ષ, આ
પાંચ રત્નો મહાભારતમાં છે. ૧૫૭

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां

शांतिपर्वणि भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे गर्जेन्द्रमोक्षः समाप्तः ॥

ઇતિ શ્રીવ્યાસે ગાયેલા લાખ સંહિતાવાળા *શ્રીમહાભારત-
ના શાંતિપર્વમાં શ્રીભીષ્મ અને યુધિષ્ઠિરના સંવાદમાં
શ્રીગજેન્દ્રમોક્ષ સંપૂર્ણ.

શ્રી પંચરત્નગીતા સમાપ્ત

श्री गजेंद्रमोक्ष समाप्त

મહાત્મા શ્રીધર સ્વામી

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અને શ્રીમદ્ ભાગવત જેવા અસામાન્ય ગ્રંથો ઉપર વિસ્તારથી ટીકા લખનાર શ્રીધરસ્વામીનું નામ સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત ગુજરાતી વાચકોથી અજ્ઞાત નથી. જેમ સંસ્કૃત ગ્રંથોના ટીકાકાર-તરીકે મલ્લીનાથની ખ્યાતિ છે, તેમ ગીતા અને ભાગવત ઉપર ટીકા લખનારતરીકે શ્રીધર સ્વામી વિખ્યાત છે. એમની ટીકા એટલી તો હૃદયંગમ અને ઉત્કૃષ્ટ છે કે જ્યાંસુધી સંસ્કૃત વાક્યમય ચિરંજીવ છે, અને ગીતાનો પાઠ આર્ય સંતાનોમાં થાય છે, ત્યાંસુધી શ્રીધર ટીકાએ ચિરંજીવ રહેશે. પરંતુ આવી ઉત્તમ પ્રકારની સર્વમાન્ય ટીકા લખનારનું જીવનચરિત્ર કેવા પ્રકારનું હતું? તેમની ગૃહસ્થિતિ કેવી હતી? તેમણે અધ્યયન-વિદ્યાભ્યાસ ક્યાં અને કોની પાસે કર્યો હતો? સહૃદય વાચકોના હૃદયને પ્રદુક્ષિત કરનારા ભક્તિરસ તેમણે પોતાના હૃદય-મંદિરમાં ક્યાંથી લાવી એકઠો કર્યો હતો અને તેનો લાભ ભક્તજનોને આપવા કેવી રીતે પ્રેરાયા હતા? તે સર્વ વિષે કશી પણ માહિતી મળતી નથી. ગુજરાતમાંજ નહિ પણ હિંદુસ્થાનમાં જ્યાં જ્યાં ધર્મ-સંસ્થાપકો, ધર્મસંજીવકો અને આધિ, વ્યાધિ કે ઉપાધિથી ત્રાસ પામેલા જીવોને અખંડ શાંતિ આપનારા મોટા સત્પુરુષો વગેરે થઈ ગયા છે, તે સર્વના જીવનની કથા આવી દુર્મિલજ છે. આવી મોટી વિભૂતિઓનાં જીવનચરિત્રની વિશ્વાસપાત્ર માહિતી પ્રાપ્ત થતી નહિ હોવાથી ધણી દંતકથાઓ તેઓના નામે ચટ્ટી ગઈ છે, અને કેટલીક વાર તો તેઓમાં એકસરખાપણું એટલું લાગે છે કે ચિકિત્સા કરનારા બુદ્ધિમાન માણસને પણ તે ન સમજાય એમાં આશ્ચર્ય નથી; પણ જેમ દંતકથાના પણ મૂળમાં કંઈ સત્યાંશ નહિ હોય તો તે પરંપરાએ ચાલતી નથી, તેમ ચરિત્રસંશોધન માટે ખીજ કોઈ માહિતી ઉપલબ્ધ ન હોવાથી તેના ઉપર આધાર મૂકીને લેઈ ચલાવ્યા વગર છૂટકો નથી. શ્રીધર સ્વામીના સંબંધમાં પણ ભક્તજનોને મુખે જે વાત સાંભળેલી તે અત્રે લખી છે.

શ્રીધર સ્વામી ક્યારે થઈ ગયા તેનું ચોક્કસ પ્રમાણ મળતું નથી; પરંતુ વિદ્વાન સંશોધકોએ અને ચિકિત્સકોએ એટલો નિર્ણય કર્યો છે કે, શ્રીધર સ્વામી બોપદેવ પહેલાં એટલે ઇ. સ. ૧૦૦૦ થી ૧૧૦૦ સુધીમાં થઈ ગયેલા છે. તેમનો જન્મ દક્ષિણહિંદુસ્તાનમાં થયો હતો, એમ કહેવાય છે. તેઓ ઉત્તમ પંડિત હતા. સંસ્કૃત વાક્યમય તેમને હાથમાં રાખેલા આમળા જેવું અવગત હતું. તેમની વિદ્વતા જોઈને એક રાજાએ તેમને આશ્રય આપ્યો હતો. આથી સંસારના ભારવહનની ચિંતા તેઓને નહોતી; છતાં પણ તેમના ચિત્તને કંઈ

શાંતિ મળતી નહોતી. તેમના ઉપર રાજની કૃપા હતી અને સુખ-
 પૂર્વક દિવસો નિર્ગમન કરતા હતા, તોપણ તેઓનું મન ઉપરતિના
 માર્ગે વળેલું હતું. જગતને જોણે ધર્મોપદેશ કરવો સૃજાયો હોય તેના
 જીવનક્રમમાં કંઈ અવનવો પ્રસંગ અન્યા વગર રહેતો નથી, એવું
 ધર્મપ્રવર્તકો અને મોટા પુરુષોનાં ચરિત્રોમાં જણાય છે. તાત્પર્ય કે,
 સુખમાં આજોટવા છતાં અકસ્માત્ સુખ તરફથી પીઠ ફેરવીને પરમેશ્વર
 તરફ જનારા માર્ગ તરફ મોઢું ફેરવવાનો પ્રસંગ આવે, તે માટે-ઈશ્વર-
 પ્રાપ્તિ માટે શ્રીધર સ્વામીના મનમાં જે તીવ્ર આકાંક્ષા ઉપજી, તેને
 માટે તેમના મર્મસ્થાનને વિંધનારો કોઈ વિલક્ષણ આઘાત થયો હોવો
 જોઈએ એટલું તો સહજ સમજાય તેવું છે. તેઓ પરણેલા હતા;
 તેમને અપત્યનું સુખ પણ મળેલું હતું; રાજકૃપા હોવાથી તેમનો
 યોગક્ષેમ પણ સારી રીતે ચાલ્યા કરતો હતો; પત્ની પણ પ્રેમાળ અને
 પતિપરાયણા હતી; છતાં પણ તેમનું અંતઃકરણ યુવાન વયમાં પરમેશ્વર
 તરફ વળ્યું, તે શું કંઈ ખાસ કારણવગર અન્યું હશે? સર્વસ્વ ત્યાગ
 કરીને ઈશ્વરચિંતન તરફ પોતાનું મન લગાડવા તેમને વૃત્તિ થઈ આવતી
 હતી; પણ પ્રિય પત્ની અને બાળકનો ત્યાગ અને તેમના ભરણપોષણની
 ચિંતાને લીધે તેઓ સંન્યાસ લેવામાં અચકાતા હતા. પણ કેમ જાણે
 તેમની આ શુભ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે ન હોય તેમ દૈવે તેમની
 પ્રિય પત્ની તેમની પાસેથી અકસ્માત્ ખેંચી લીધી! તે વખતે તેમને
 એક નાનું બાળક હતું અને તેની સંભાળ લેનાર ધરમાં બીજું કોઈ
 નહોતું. અત્યારસુધી તો તેમની પત્ની ધરસંસારનો સર્વ ભાર વહન કરતી
 હતી અને સ્વામીજી મહારાજ તો ભાગવત, વિજયપુરાણ અને ગીતાના
 અધ્યયનમાં નિમગ્ન રહેતા; એટલે સંસારવ્યવહારની કરી પણ ખટપટ-
 સંબંધી વિચાર કરવાનો તેમને પ્રસંગજ આવ્યો નહોતો. પણ ગૃહની
 મુખ્ય અધિષ્ઠાત્રી લોપ થયા પછી સંસાર અને લોકવ્યવહારનો કડવો
 અનુભવ શ્રીધર સ્વામીને થવા લાગ્યો, અને તેમાં પણ માતા વિનાનું
 નાની વયનું બાળક ઉછેરવાનું કામ ફેટલું કઠિન છે તે પણ તેમને
 સમજવા લાગ્યું. પોતાના પ્રિય પુત્રની સંભાળ તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક
 કરતા હતા, પણ તે સાથે “ન જોઈએ આ સંસાર અને ન જોઈએ
 ગૃહસ્થાશ્રમ” એવી વૈરાગ્યભાવનાનો વિચાર તેમના મનમાં રાતદિવસ
 ઘોળાયા કરતો હતો. હવે આ ગૃહપાશ તોડી માયાના બંધનમાંથી મુક્ત
 થઈ ઈશ્વરારાધનમાં કાળ વીતાવવો, એવી તૃણા તેમના ચિત્તમાં વધારે
 ને વધારે થવા લાગી. ધર છોડી ચાલ્યા જવાનો વિચાર તેમના મનમાં
 રાતદિવસ ચાલ્યા કરતો હતો; પણ મા વગરના બાળકનો રુદનસ્વર
 કાનમાં પડતાં આ વિચાર ઢંકાઈ જતો અને ‘હું ધર છોડીને ચાલ્યો
 જઈશ તો બાળકનું શું થશે? અને રાજ્યાશ્રય મૂકી દઈશ તો મારો
 નિર્વાહ કેમ ચાલશે?’ એવી ચિંતાથી તેઓ પાછળ હઠતા હતા. આવી

રીતનો ઝગડો તેમના મનમાં નિત્ય ચાલ્યા કરતો હતો. એવે સમયે એક વખતે તેઓ ગીતાનો પાઠ કરતા નવમા અધ્યાયનો બાવીસમો શ્લોક ઉપર આવીને અટક્યા. એ શ્લોક આ પ્રમાણે છે:-

અનન્યાશ્ચિતયંતો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥

અર્થ:-મારા જે ભક્તો અનન્યભાવે મારું ચિંતન કરતા મને ઉપાસે છે તેવા સદાકાળ મારામાં ચિત્ત જોડનારાઓનો યોગક્ષેમ હું પોતે વહન કરું છું.

આ શ્લોકાર્થ વિચારતાં સ્વામીજીને એમ થયું કે, શું હું અનન્ય ભક્ત નથી? મને યોગક્ષેમ માટે આટલી બધી ચિંતા શામાટે થાય છે? ભગવાન તો કહે છે કે, મારા ભક્તોનો યોગક્ષેમ હું જાતેજ વહન કરું છું. શ્લોકનું તાત્પર્ય કંઈ સમજતું નથી. આ શ્લોક કદાચ ભક્તિ કરવા પ્રેરવાને ખાલી ફલશ્રુતિ જેવો હશે કે શું? એવી શંકા થઈ; પણ તેનું સમાધાન થઈ શક્યું નહિ. એટલે આખરે પોથી બાંધી ધેર આવ્યા.

એક દિવસે પોતાનો પુત્ર કોઈને સોંપીને તથા તેના વિદ્યાભ્યાસની અને રક્ષણની કંઈ જોઈવણ કરી વનમાં ચાલ્યા જવાનો અને ગીતાના ઉપલા શ્લોકનો વિચાર કરતા બેઠા હતા; તેવામાં એકાએક એક ચમત્કાર નજરે પડ્યો. તેઓ પોતાના મકાનના ઓટલા ઉપર વિચાર કરતા બેઠા હતા, તેવામાં શુભારે એક વાર છેટે તેમના ધરના ઊપરામાંથી એક મોટી ગરોળીનું ઇંકું નીચે પડ્યું અને ફૂટ્યું; અને તે ફૂટેલા ઇંડામાંથી થોડા પ્રવાહી પદાર્થમાં એક નાનું સરખું ગરોળીનું અચ્ચું હાલતું ચાલતું જણાયું. શ્રીધર સ્વામી ત્યાંથી ઉડ્યા અને કુતૂહલપૂર્ણ મનથી તે ઇંડા પાસે જઈને તુરતના જન્મેલા ગરોળીના અચ્ચાની હીલચાલ લક્ષપૂર્વક જેવા લાગ્યા. તે અચ્ચું પોતાનું મોઢું એકસરખું ઉઘાડ-બંધ કર્યા કરતું હતું. તે જોઈને તેને ભૂખ લાગી હશે એવું શ્રીધર સ્વામીએ અનુમાન કર્યું; પરંતુ તેમને એમ લાગ્યું કે, તુરતના જન્મેલા આ અચ્ચાને ઇંડામાંથી બહાર આવવાની શક્તિ હજી આવી નથી, તો તેને ખાવાનું તે ક્યાંથી મળશે? અને એને કંઈ ખાવાનું નહિ મળતાં તે થોડી વારમાં ભૂખે મરી જશે. એને જો હું અનનના દાણા આપીશ તો કાચું ખાઈ પણ કેમ શકશે? હવે શ્રીહરિ તેના યોગક્ષેમની શી વ્યવસ્થા કરે છે, તે તો જોઉં.

આવા પ્રકારના વિચારો તેમના મનમાં આવ્યા, અને તુરત જન્મેલા તે જીવ તરફ તેઓ એકાગ્ર દષ્ટિથી જોતા બેઠા હતા; એટલામાં એક ચમત્કાર થયો. એક માખી ગણુગણુતી તે ઇંડાના પાતળા પ્રવાહી પદાર્થ તરફ આવી અને તે રસ પીવા માટે તેના ઉપર બેઠી એટલે તેની પાંખો તેમાં ચોંટી ગઈ. તરફડવા છતાં પણ તે ઉડી શકી નહિ, એટલે તે ગરોળીના અચ્ચાએ આયતો ચાલીને આવેલો અથવા ઈશ્વરે

મોક્ષલેલો ભક્ષ્ય તત્કાળ ગડપ કર્યો. ગરોળીનું 'અચ્યુ' પોપણ મળવાથી ટટાર થયું, સૂર્યનાં કિરણોમાં વધારે હાલવા ચાલવા લાગ્યું અને ધીમે ધીમે ચાલતાં ચાલતાં થાંભલાની કોરમાં ભરાયું અને સાંજ પડતાં જાપરાના એક ખૂણામાં લપાયું.

આ બનાવ જોઈને શ્રીધર સ્વામીના હૃદયમાં એકદમ પ્રકાશ પડ્યો અને ભગવાનની ચિંતા માટે ધન્ય ધન્યના ઉદ્દગાર તેમના મુખમાંથી નીકળી પડ્યા. એક અત્યંત ક્ષુદ્ર જીવ માટે આ વિલક્ષણ યોગાયોગ બન્યો અને તેના યોગક્ષેમની ગોઠવણુ જે જગત્ચાલક વિશ્વંભર કરે છે તો તેની અચિંત્ય અહ્ભુત શક્તિ આખા જગતનું આવી રીતે સંરક્ષણુ નહિ કરે શું? પ્રભુનેજ જીવાડવા હશે તો અન્ય શું કરી શકનાર છે? આ ગરોળીનું 'અચ્યુ' માખાપવિનાનું હતું અને અર્ધ ક્ષણમાં મૃત્યુના મુખમાં પડે એવી તેની દશા હતી; છતાં તેના રક્ષણુ માટે શ્રીહરિ જે અચાનક મદદ મોકલે છે, તો મારે 'મારા પુત્રનું શું થશે?' એમ એક-સરખી ચિંતા રાખીને ખેસી રહેવું એ શું ડહાપણુભયુ છે? હું આટલો મોટો પંડિત કહેવાઉં; ઈશ્વરના જ્ઞાન સંબંધમાં આટલો મોટો ધમંડ રાખું; છતાં સત્ય નારાયણુને તો ઝોળખતો નથી! ખરેખર એવીજ સ્થિતિ શું મારી નથી? પરમેશ્વરનો મહિમા હું ગાઉં છું, પણ તેનાં કર્તૃત્વની મહત્તા નહિ સમજતાં મારા પોતાના કર્તૃત્વની કિંમત વધારે આંકું છું. એથી શું પરમેશ્વર ઉપર મને વિશ્વાસ નથી એવું નથી જણાતું? ગીતાના શ્લોકોને ળીગને ઉપદેશ કરું છું ખરો, પણ મને પોતાને તેના ઉપર કેટલો વિશ્વાસ છે? મારા બાળકની સંભાળ રાખવાનો ખોજો મારા ઉપર છે, એવું મને લાગ્યા કરે છે; પરંતુ અનાથના નાથ દીનઅંધુ તરીકે જે જગદાત્માની આપણે પ્રાર્થના કરીએ છીએ, તેને શું મારા કરતાં વધારે ચિંતા નથી થતી કે? ગરોળીનું 'અચ્યુ' મરે નહિ તે માટે તેના સંરક્ષણુની ગોઠવણુ જેણે કરી રાખી; દરેક બાળક માટે જે પરમાત્મા માતાના સ્તનમાં દૂધની ગોઠવણુ પ્રથમથી કરી રાખે છે; તેને સર્વભાવે હું શરણે જાઉં તો તે મારા આ અનાથ બાળકનું સંરક્ષણુ પણ કરશેજ કરશે. મારે શામાટે નકામી કોઈની ચિંતા રાખવી? આવા ગરોળીના અચ્યુ જેવાનું યોગક્ષેમ તે પરમાત્મા કરે છે, તો ભક્ષાજનનું યોગક્ષેમ તે શામાટે ન વડન કરે? ધન્ય છે પ્રભુની લીલા! મારા હૃદયની હવે સર્વ ગાંઠો છૂટી ગઈ છે અને મારા સર્વ સંશયો નષ્ટ થયા છે. હું હવે બીજા સર્વ ધર્મોને લજી તેને એકનેજ શરણે જાઉં છું, તેજ મારો મોક્ષ કરશે અને સર્વ પાપમાંથી મુક્ત કરશે.

શ્રીધર સ્વામીના મનમાં આવા પ્રકારના વિચારો આવ્યા અને તેમની સંશયવૃત્તિ નાશ પામી. તેમના મનનું સમાધાન થઈ ગયું અને શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણુ કરી તેમણે ગૃહત્યાગ કર્યો. પછી તેઓ કાશી ગયા તથા ત્યાં ભાગવત, ગીતા વગેરે ગ્રંથો ઉપર ટીકાઓ રચી; જે આજસુધી

પ્રખ્યાત છે. તેમણે સંન્યાસ લીધા પછી તેમના આશ્રયદાતા રાજ્યે તેમના પુત્રને રાજદરબારમાં લાવી તેના લાલનપાલન અને શિક્ષણની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી.

આ બંધ્યાના બનાવે શ્રીધર સ્વામીના મન ઉપર વિલક્ષણ પરિણામ કયું, અને તેમના અંથોમાંથી પરમેશ્વર ઉપર અટલ શ્રદ્ધા-ભક્તિ રાખવાના જે અનેક ઉદ્દગારો મળી આવે છે તે એના પૂરાવારૂપ છે.

જેણે પરમેશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો છે, જેનું અંતઃકરણ પરમેશ્વરની અંદર પરોવાઇ ગયું છે, તેનો યોગક્ષેમ ગીતા પ્રમાણે શ્રીહરિજ ચલાવે છે—અરે પોતે જાતે વહન કરે છે, એમાં જરાએ શક નથી. આ શ્લોક ઉપરની એક કથા સ્વ. ઇચ્છારામ સૂ. દેશાઇએ સ્વરચિત “અંદ્રકાન્ત” નામના વેદાંતના અંથમાં આપી છે, તે જિજ્ઞાસુએ અવશ્ય વાંચવી અને તેવા અનેક દાખલાઓ તેમાંથી આપણને મળી શકે તેમ છે. પરમેશ્વર આ યોગક્ષેમ શી રીતે ચલાવે છે, તે ક્યાંથી અને ક્યા રૂપે સદાય મોકલી આપે છે; તેની કદપના આપણને અગાઉથી આવી શકેજ નહિ. ઘણી વખતે એવો ચમત્કારજ બને છે. પ્રસંગ મોટો કઠિન અને અણીનો હોય છે ત્યારે ભક્તને ઇશ્વર તરફથી અચાનક સદાય મળવાથી તે દુઃખ દૂર થાય છે અને કદર નારિતક પણ આસ્તિક બની જાય છે. આ તો સાધારણ બનાવો વર્ણવ્યા; પણ જે જ્ઞાની ભક્તના અંતઃકરણમાં જ્ઞાનદીપ પ્રજ્વલિત હોય છે, જેનું ચિત્ત વિશ્વમય થયેલું હોય છે, જે પરમેશ્વરના આપણે બાળક છીએ તેનાં પ્રાણીમાત્ર પણ બાળકો છે, એવી સર્વાવાસુદેવમય ભાવના જેની થાય છે અને તે પ્રમાણે સર્વ વર્તન કરે છે, તેના ઉપર સંકટ આવે ત્યારે પરમેશ્વર સુદર્શન આપી રક્ષણ કરે છે. આ પ્રમાણે શ્રીભાગવતના ટીકાકાર શ્રીધર સ્વામીની બોધપ્રદ જીવનકથા છે, અને તે અમારા વાંચનારાઓને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મામાં અધિકાધિક ભક્તિમાન કરવા પ્રેરો એવી પ્રાર્થના છે.

(“ગુજરાતી” પ્રેસના ભાગવત-ભાષાંતરની ચોથી આવૃત્તિમાંથી સંક્ષેપ અને શોધનપૂર્વક સાભાર ઉદ્ધૃત)

એ તો વ્યર્થજ છે. આર્યસમાજીઓ કેટલીક વાર આને માટે ‘સત્યાર્થ-પ્રકાશ’ રજુ કરે છે; પરંતુ તેઓ ભૂલી જાય છે કે, સત્યાર્થ પ્રકાશનો ધણોખરો ભાગ માત્ર આર્યાવર્તનેજ માટે છે અને તે ખીજાઓને રુચિકર થાય તેમ નથી.”

“ખીજી તરફ ગીતાને જુઓ, એમાં એક પ્રકારની ખાસ સુંદરતા અને આકર્ષણશક્તિ દેખાઈ આવે છે. વિદેશોમાં પણ એવાં ધણાં સ્ત્રીપુરુષ મળી આવે છે કે જેમને આખી ગીતા કંઠસ્થ હોય છે. માટે ગીતાજ એક એવું ધર્મપુસ્તક છે, કે જે આર્ય ધર્મના પ્રચારમાં ખાસ ઉપયોગી થઈ શકે. કેમકે એક આખી હિંદુ જાતિ તેને પોતાના ધર્મ-પુસ્તકતરીકે માને છે; અને ઋષિમુનિઓ તથા દાર્શનિકો માને છે તેમ તેમાંજ ધૈદિક જ્ઞાનનો અર્ક મોજીદ છે. આથી એને આર્ય ધર્મનું પ્રમાણભૂત પુસ્તક કહેવું એ સર્વથા ઉચિત છે.”

ગીતાનું મૂળ ઝરણુ ક્યાં છે ?

“કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માને છે કે, ગીતાનું શિક્ષણ બહુ પવિત્ર છે અને અંજલના શિક્ષણને મળતું છે; તેથી ગીતા જરૂર અંજલ ઉપરથી રચાઈ હશે. પણ આ યુક્તિ તો કૂવામાંના દેડકાને સમુદ્રના તોફાનથી કૂવામાં આવી પડેલી માછલી સાથે થયેલી વાતના જેવી છે. એ દેડકાએ તે માછલીને પૂછ્યું કે, સમુદ્ર કેવડોક મોટો હોય છે ? માછલીએ કહ્યું:— એ તો ખૂબ મોટો હોય છે. પછી દેડકો પાછો હાલો જાય ને વારવાર પૂછતો જાય કે આવડો ? આવડો ? એમ કરતો કરતો તે કૂવાની ખીજી બીંત સુધી જઈ પહોંચ્યો, તો પણ માછલીએ એમજ કહ્યું કે એથી પણ બહુ મોટો. આ સાંભળીને તે આશ્ચર્યપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે એ તો અસંભવિત છે. કેમકે સંસારમાં આથી મોટું કશું હોય નહિ.”

“ગીતાજ જેવું અદ્વિતીય પુસ્તક કાંઈ અકસ્માત પેદા થતું નથી. એના પહેલાં તો ઘણા કાળની જ્ઞાનોન્નતિ આવશ્યક છે. જ્યાં ઉપનિષદો અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તત્ત્વજ્ઞાન હયાત ન હોય ત્યાં ‘ગીતા’ જેવો ગ્રંથ રચી શકાયજ નહિ. માત્ર એક મહાભારતમાંજ ગીતાને વિસ્તારથી સમજાવનારાં દૃષ્ટાંત મળી શકે છે, નહિ કે ખીજા ખીજા કિસ્સા-કહાણીઓમાં. ગીતાનું શિક્ષણ તો કેવળ ગંગાતટેજ સંભવે, ખીજે નહિ.”

“મહાભારતની કથામાં ‘ગીતા’ એ એક ઝગમગતા હીરા સમાન છે. મહાભારતના રચનાર મહર્ષિ વ્યાસ સાચેજ થઈ ગયા છે. ગીતા-જ્ઞાન એ તેમની માનસિક શક્તિનું પરિણામ હોય કે શ્રીકૃષ્ણઅર્થે અર્જુનને આ જ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ કર્યો હોય, એ વિષે તર્કવિતર્ક કરવા નકામા છે. કેમકે એથી ગીતાની પવિત્રતામાં કોઈ પ્રકારનો ફેર પડતો નથી, કે જે પવિત્રતા કેવળ ગીતામાંજ જણાય છે. ૧૮ મા અધ્યાયના શ્લોક ૭૫-૭૬ માં સંજય કહે છે કે ‘આ પ્રમાણે મહર્ષિ વ્યાસજીની કૃપાથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના મુખથી કહેવાતો આ

ઉત્તમ યોગ મેં સાંભળ્યો છે. એ પવિત્ર કરનારા સંવાદને હું જેટલો યાદ કરું છું, તેટલો હું વિશેષ આનંદમાં મસ્ત થતો જાઉં છું.”

“કલ્પના કરો કે, વ્યાસજીએ સ્વયમેવ લખીને તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાજ મુખથી કહેવરાવવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે; તો એ વાત તો શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના મહિમાને અને જ્ઞાનને માનુષી સીમાથી બહુજ આગળ વધારી દે છે કે, વ્યાસ જેવા મહર્ષિ પણ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર શ્રીકૃષ્ણનેજ નામે કરવો ઉચિત અને આવશ્યક સમજતા હતા.”

x

x

x

x

‘ગીતા’ એ શક્તિનો ખજાનો છે.

“મનુષ્યો અને જાતિઓના જીવનમાં કેટલીક વાર એવો સમય આવી પહોંચે છે કે તેને ધર્મ અને અધર્મની કંઈ સમજણ પડતી નથી. એવે સમયે એક મહાકઠિન અને ગૂઢ પ્રશ્ન સામે આવી ખડો થાય છે અને બંને પક્ષની યુક્તિઓ રજુ થાય છે; પરંતુ તેનો કશો ઉકેલ દેખાતો નથી. મોટા મોટા શૂરવીરો અને ત્યાગીઓની બુદ્ધિ પણ એવે પ્રસંગે ગોચું ખાઇ જાય છે અને તેમને અધર્મજ ધર્મના વેશમાં દેખાવા લાગે છે. જેને સંસાર ઉપર એટલો બધો વૈરાગ્ય ઉપજ્યો હોય કે તેણે પોતાનું સર્વસ્વ તજી દીધું હોય; છતાં કેાઇ વાર તેની બુદ્ધિ પણ ભયવશ થઇને અવળા વિચારોમાં ફસાઈ પડે છે. પરંતુ ભગવદ્-ગીતામાં એવું જ્ઞાન મળી આવે છે કે જેને સારી પેઠે સમજી લીધા પછી મનુષ્યમાં એવી શક્તિ પેદા થાય છે કે જેથી તે ધર્મને અને અધર્મને સારી રીતે ઓળખી શકે છે. આ શક્તિને અર્જુને ૧૮ મા અધ્યાયના ૭૩ મા શ્લોકમાં માન્ય રાખી છે. તેનું મન એક ગૂઢ અને કઠિન સંશયમાં પડીને અધિકારમાં ફસાયલું હતું તેને માટે તે છેવટે કહે છે કે ‘તમારી કૃપાથી મને સત્ય જ્ઞાન લાખ્યું છે, મારો મોહ દૂર થઈ ગયો છે, મારા સંશયો છિન્નબિન્ન થઈ ગયા છે, હવે હું આપ કહો છો તેમજ કરીશ.’”

કર્મ વિના સર્વ કાંઈ નિરર્થક છે.

“કહેવાય છે કે, એક નૌકામાં ત્રણ વિદ્વાન પુરુષો જતા હતા. તેમાંનો દરેક જુદી જુદી વિદ્યામાં નિપુણ હતો. એક સંગીત જાણતો હતો, બીજો જ્યોતિષ અને ત્રીજો ન્યાય. સૌ પોતપોતાના ગુણની પ્રશંસા કરતા હતા. સંગીતવાળાએ બીજાઓને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, તમે કંઈ સંગીત જાણો છો કે નહિ? જવાબ મળ્યો, ના. તેણે કહ્યું:—તમે તમારી ઉંમરનો ચોથો ભાગ એળે ગુમાવી દીધો. જ્યોતિષીએ પણ એવોજ પ્રશ્ન પૂછ્યો, જ્યારે તેને પણ એવોજ ઉત્તર મળ્યો. એટલે તેણે કહ્યું કે, તમે અર્ધી ઉંમર નકામી ગાળી. આ પ્રમાણે ત્રીજાએ પ્રશ્ન કર્યો અને એજ ઉત્તર મળતાં તેણે કહ્યું કે, જે તમે ન્યાય ના ભણ્યા તો તમે જીવનના ત્રણ ભાગ ફેગટ ગુમાવ્યા. એટલામાં વંટો-

બીજો આવ્યો અને નૌકા ડોલવા લાગી. ખલાસી વાતો સાંભળી રહ્યો હતો તેણે બધાને પૂછ્યું કે, તમે તરવાનું જાણો છો? બધાએ ના પાડી, એટલે તેણે કહ્યું કે:-ત્યારે તમે તો બધાએ આખી જીંદગી ખરબાદ કરી. કર્મની પણ એવીજ દશા છે. જે આપણે ગીતાએ શીખવેલો નિષ્કામ કર્મરૂપી સંસાર તરવાનો હુનર શીખીએ નહિ, તો આપણું પણ ખીન્નું બધું નકામું (અને લોભલાલચમાં વધુ ફસાવનાર) થઇ પડે છે.”

x x x x

મૌલાના રમણું દર્શાવે

“મૌલાના રમે એક શ્લોક લખ્યો છે કે:-

દિલ હાથમેં લા યહ બડા હજ હૈ,

હજરો કાખોં સે એક દિલ હાસિલ કરના બહેતર હૈ.”

“ધર્મશાસ્ત્રી મૌલવીઓએ તેને નાસ્તિક ઠરાવ્યો અને તેના વિરુદ્ધ ફતવો કાઢવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. આથી બચાવમાં તેણે કહ્યું કે:-

“હું એક વાર કાખાની યાત્રાએ ગયો હતો, પણ ત્યાં મને પવિત્ર કાખાનાં દર્શન થયાં નહિ. પછી ખરાખર પત્તો શોધીને કાખા તરફ હું ચાલી નીકળ્યો. રસ્તામાં કાખા મળ્યા. તેમને પૂછતાં જણાવ્યું કે, તે એક ડોશીનો સત્કાર કરવા ગયા હતા. પછી તે ડોશી પાસે જઇ મેં પૂછ્યું કે, જે કાખામાં લાખો માણસો જાય છે ત્યાંના લોક તને ક્ષેવા કેમ આવ્યા? ડોશીએ કહ્યું કે, મને કંઈ ખબર નથી. મેં પૂછ્યું કે ‘તમે કંઈક શુભ કાર્ય કર્યું હશે?’ ડોશીએ કહ્યું કે ‘મારાથી તો એવું કશું બન્યું નથી. હમણાં રસ્તામાં આવતાં એક ફૂતરાને ફૂવા ઉપર ફરતો જોયો; તેને ખૂબ તરસ્યો જોઇ લાગણી થવાથી મેં પાંદડાંનો પડીઓ બનાવ્યો અને માઈં કપડું ફાડીને દોરી બનાવી; પરંતુ ફૂવો ઉડેા હોવાથી તે દોરી જળને પહોંચી શકી નહિ. પાસે એક પણ વસ્ત્ર ના રહ્યું ત્યારે મેં માયાના વાળ ઉખાડીને ખૂટતી દોરી બનાવી અને પાણી કાઢી ફૂતરાને પાવું.’ આ વાત સાંભળીને મેં કહ્યું કે, જ્યારે જંગલમાં એક ફૂતરા ઉપર દયા કરવાથી કાખાએ તને આટલું માન આપ્યું તો તો મનુષ્યે મનને વશ કરવું એ કાખાની યાત્રા કરવા કરતાં ધણુંજ શ્રેષ્ઠ છે.”

ગીતા અને મનુમદાર

“‘ગીતા મે હૃદયં પાર્થ!’ અહો! ગીતા તો ભગવાનનું પોતાનું હૃદય છે! શું તમે એ ભગવાનના હૃદયને સ્પર્શ કરવા ઇચ્છો છો? ઇચ્છતા હો તો તેને જેમ તેમ નહિ અડતાં પવિત્ર થઇને અડજો. નાહીને શુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરવાથી તો માત્ર બહારની પવિત્રતા આવશે; પરંતુ એટલાથી કામ નહિ ચાલે. અંતરની પવિત્રતા તો ખાસ જોઈશે. કેમકે વિચાર તો કરો કે, તમે જે શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માને સ્પર્શ કરવા ધારો છો, તે કેટલા બધા પવિત્ર છે? અને તમે પોતે કેવા છો? લોકો ભલે

તમને નથી જાણતા, પરંતુ તમે પોતે તો તમને જાણો છોને? વળી સર્વજ્ઞ પરમાત્મા તો તમને તમારાથી પણ વધારે જાણખે છે. જરા જુઓ તો ખરા કે તમારામાં કેટલા દોષો છે? કેટલા અપરાધ થઇ ચૂક્યા છે? કેટલાં પાપ કરી ચૂક્યા છો અને કેટલી મલિનતાઓએ તમારા હૃદયમાં ધર કરેલાં છે? કહો ત્યારે એવી અયોગ્ય સ્થિતિમાં શ્રીહરિના હૃદયરૂપ ભગવદ્ગીતાને તમે કેવી રીતે સ્પર્શ કરી શકશો?”

“પરંતુ અહો! ભયભીત થઇને એક વાર શ્રીહરિનો સ્વભાવ તો યાદ કરો! તેઓ કેવા મહાન ક્ષમાસાગર છે! તેઓ કોઇના પણ અપરાધ જોતા નથી. તેઓ તો તેમના તરફ મોં ફેરવતાંજ તમારા તરફ હાથ ફેલાવીને છાતી સરસા ચાંપે છે. કેમકે એ દીનાનાથ કંગાળનું સર્વસ્વ છે. એ તો પાપી અને તાપીના આશ્રયસ્થાન છે. એ તો દીનબંધુ છે. એ તો જેનું કોઇ નથી તેનું સર્વ કંઇ છે. એ તો પોતાના જનોને નિર્મળ બનાવી દઇ ખોળામાં બેસાડવા સદાય તલસી રહ્યા છે અને યાચે તેને શ્રદ્ધા પણ આપી રહ્યા છે. માટે આવો, પ્રિય ભાઇઓ! આવો. તે પરમાત્માના આ ગીતારૂપી હૃદયને સદાનો સાથી બનાવો; ગીતાનો નિત્યપાઠ કરી તેનો પ્રવાહ તમારા હૃદયમાં અને તેટલો વધુ વહેવરાવવાનો પ્રયત્ન કરો; અને પછી જોઈ લ્યો કે શું થાય છે? અવશ્ય તમારું ખૂબ કલ્યાણ થશે. દીકળ કલું છે કે:—

“કૃષ્ણો જાનાતિ વૈ સમ્યક્ કિञ્ચિત્ કુન્તિસુતઃ ફલમ્ ।
વ્યાસો વા વ્યાસપુત્રો વા યાજ્ઞવલ્કયોઽથ મૈથિલઃ ॥”

“શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા ગીતાને સમ્યક્ પ્રકારે જાણે છે; અર્જુન તેમાંનું થોડુંક જાણે છે; અને વ્યાસ, વ્યાસપુત્ર શુકદેવ, યોગી યાજ્ઞવલ્કય તથા રાજા જનક તેમાંનું કંઈક કંઈક જાણે છે. જે ગીતાસંબંધી આવું આવું કહેવાયું છે, તે ગીતાને સંસ્કારરહિત અજ્ઞાની મનુષ્ય શું સમજી શકશે? છતાં પણ બનતો પ્રયત્ન કરો, જેટલો પ્રયત્ન તમે કરશો તેથી વધારે ઝડપે તે ગીતાગ્રંથ અને તેના ગાયક શ્રીહરિ તમને અપૂર્વ પ્રકાશ આપી આંતરિક રહસ્ય સમજાવ્યા કરશે. કેમકે યાદ રાખો કે, તે કરુણાસિંધુ છે; તેની કૃપાની કંઈ હલ્લજ નથી; અને તેથી ગમે તેવો મનુષ્ય ઉન્નત થવાની આશા રાખી શકે છે.”

ગીતા અને દેશભક્ત માલવીયાજી

“મને સંપૂર્ણ ખાત્રી છે કે, માનવજાતિના ઇતિહાસમાં સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાન અને અલૌકિક શક્તિસંપન્ન પુરુષ એકમાત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણજ થઇ ગયા છે; અને સમસ્ત પૃથ્વીમંડળની પ્રચલિત ભાષાઓમાં એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની કહેલી ભગવદ્ગીતા જેવા નાનકડા કદનો આટલા બધા વિપુલ જ્ઞાનથી ભરપૂર હોય એવો ખીજો કોઇ પણ ગ્રંથ નથી.”

“વેદો અને ઉપનિષદોનો સાર; આ લોક અને પરલોક બન્નેમાં

મંગળમય માર્ગ દેખાડનાર; કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિના ત્રણે માર્ગો-
દ્વારા મનુષ્યને પરમ શ્રેયના સાધનનો ઉપદેશ આપનાર; સૌથી ઉચ્ચ
જ્ઞાન, સૌથી નિર્મળ ભક્તિ, સૌથી ઉજ્જ્વળ કર્મ, યમ, નિયમ,
ત્રિવિધ તપ, અહિંસા, સત્ય અને દયાના ઉપદેશની સાથે સાથે ધર્મને
ખાતર ધર્મનું અવલંબન કરીને તથા અધર્મના ત્યાગપૂર્વક યુદ્ધ
કરવાનો ઉપદેશ કરનારો આ ગ્રંથ એવો અદ્ભુત છે કે જેમાં ૧૮ નાનકડા
અધ્યાયોમાં એટલું બધું સત્ય, એટલું બધું જ્ઞાન અને એટલા બધા
ઉચ્ચ પ્રકારના ગંભીર તથા સાત્ત્વિક ઉપદેશો ભર્યા છે, કે જે મનુષ્ય-
માત્રને નીચામાં નીચી દશામાંથી ઉપાડીને દેવતાઓના સ્થાનમાં
ખેસાડવાની શક્તિ ધરાવે છે. ગીતાશ્રી ધર્મનો ભંડાર માત્ર હિંદુ-
ઓનોજ નહિ પરંતુ સમસ્ત જગતના માનવોનો ભંડાર છે.”

“જગતના અનેક દેશોના વિદ્વાનોએ ગીતા વાંચીને લોકોની
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર કરનારા પરમ પુરુષનું શુદ્ધ સર્વોત્કૃષ્ટ
જ્ઞાન અને તેનાં ચરણોમાં નિર્મળ નિષ્કામ પરાભક્તિ પ્રાપ્ત કરેલી છે.”

“તે પુરુષ અને સ્ત્રી મહાભાગ્યશાળી છે, કે જેમને આ સંસાર-
ના અધકારથી ભરેલા સાંકડા માર્ગોમાં પ્રકાશ દર્શાવનાર આ નાન-
કડો પરંતુ અખૂટ તેલથી ભરેલો ધર્મપ્રદીપ પ્રાપ્ત થયો છે.”

“જેને આ ધર્મપ્રદીપ (ધર્મનો દીવો) પ્રાપ્ત થયો છે તેમનો એ
પણ ધર્મ છે કે, તેઓ મનુષ્યમાત્રને આ પરમ પવિત્ર ગ્રંથનો લાભ
આપવાનો પ્રયત્ન કરે.”

“મારી અભિલાષા અને જગદાધાર જગદીશ્વરને પ્રાર્થના છે કે,
હું મારા જીવનમાંજ એવા સમાચાર સાંભળું કે મોટામાં મોટા
માણસથી તે નાનામાં નાના સુધીના પ્રત્યેક હિંદુ સંતાનના ધરમાં
એક એક ભગવદ્ગીતાની પોથી ભગવાનની મૂર્તિની પેઠે ભક્તિભાવ-
પૂર્વક રાખવામાં આવે છે. અને હું એ પણ સાંભળું કે, અન્યાન્ય
ધર્મોને માનનારા આ દેશના તથા પૃથ્વીના સમસ્ત દેશોના નિવાસી-
ઓમાં ભગવદ્ગીતાના પ્રચારનો તેની મહત્તાને લાયકનો વિચારપૂર્ણ
અને ભક્તિ, જ્ઞાન તથા ધનથી સારી રીતે સમર્થન કરાયલો પ્રયત્ન
થઈ ગયો છે. શ્રીકૃષ્ણઃ પ્રસન્નોઽસ્તુ।”

ગીતા અને લોકમાન્ય તિલક મહારાજ

લોકમાન્ય તિલક મહારાજ કહે છે કે:—“સમસ્ત સંસારના
સાહિત્યમાં ગીતા જેવો કોઈ પણ ગ્રંથ નથી.” એ ઉપરાંત ઐહીના
ત્રિપીટક અને ધર્મપદ તથા ખ્રિસ્તીઓના બાઈબલ સાથે પણ ગીતાની
તુલના કરીને તેમણે એજ નિષ્કર્ષ કાઢ્યો છે કે “દુઃખી આત્માને શાંતિ
આપનાર, આધ્યાત્મિક પૂર્ણદેશાની ઓળખાણ આપનાર અને દુઃકામાં
ચરાચર જગતનાં ગૂઢ તત્ત્વોને સમજાવી દેનાર ગીતાના જેવો બીજો કોઈ

ગ્રંથ સમસ્ત વિશ્વની કોઈ પણ ભાષામાં નથી. વર્ણનો, આશ્રમનો, જ્ઞાતિ-
નો, દેશનો, સ્ત્રીનો કે શૂદ્રાદિનો ભેદ ન રાખતાં સર્વ કોઈ માટે એકસરખી
સદ્ગતિ સમજવનાર અને ઇતર ધર્મ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા દર્શાવનાર એવી જે
જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મયુક્ત ગીતા, એ તો સનાતન વૈદિક ધર્મરૂપી વિશાળ
વૃક્ષનું એક અત્યંત મધુર અને અમૃતપદને પમાડનારું અમર ફળ છે.”

“આ ગીતાધર્મમાં વૈદિક ધર્મનો જે સમગ્ર સાર સમાયલો છે, તે
સારભૂત નિત્યધર્મને જાણીને કેવળ કર્તવ્યતરીકે સર્વભૂતહિતાર્થે પ્રજાળ
પ્રયત્નો કરીને વિજયો મેળવનારા કર્મવીરો તથા ધર્માત્માઓ જ્યારે આ
ભારત ભૂમિને અત્રકૃત કરતા હતા, ત્યારે આ દેશ ઈશ્વરકૃપાને પાત્ર થઇ
જ્ઞાનને અનુસરતા ચારિત્ર્ય ઉપરાંત અશ્વર્યને પણ શિખરે પહોંચેલો હતો;
અને જ્યારથી એ બંને લોકમાંથી તારનારો તથા પરમ શ્રેયસ્કર એવો પૂર્વ-
તર ધર્મ છૂટતો ચાલ્યો ત્યારથી ભારતવાસીઓની દુર્દશા શરૂ થઇ છે.”

“હિંદુધર્મ અને નીતિશાસ્ત્રનાં મૂળ તત્ત્વ જેણે જાણવાં હોય તેણે
આ અપૂર્વ ગ્રંથનું અવશ્ય અને પ્રથમ અધ્યયન કરવું જોઈએ. કારણ
કે યોગ, સાંખ્ય, ન્યાય, મીમાંસા, ઉપનિષદો, વેદાંત વગેરેના રૂપમાં
ક્ષરાક્ષર સૃષ્ટિનો તથા ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞાના જ્ઞાનનો વિચાર કરનારાં પ્રાચીન
શાસ્ત્રો યથાશક્ય પૂર્ણાવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી વૈદિક ધર્મને જે જ્ઞાનમૂલક
ભક્તિપ્રધાન તથા કર્મયોગપરાયણ એવું છેવટનું સ્વરૂપ અપાયું; અને
જે સ્વરૂપ હાલના પ્રચલિત વૈદિક ધર્મના મૂળરૂપ છે; તેજ સ્વરૂપ આ
ભગવદ્ગીતામાં પ્રતિપાદન કરેલું છે; અને તેથીજ કહી શકાય કે, હિંદુ-
ધર્મનાં તત્ત્વો સંક્ષેપમાં અને નિઃસંદેહ રીતે સમજાવી શકે એવો
ગીતાના જેવો બીજો કોઈ પણ ગ્રંથ સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં નથી.”

ગીતા અને ઇંગ્લેન્ડનો એક યહુદી એફ. એચ. મોલેમ

x x x “હું પૂરેપૂરી રીતે એક ઇસાઇતરીકે ઉછરેલો છું અને મારી
શક્તિ મુજબ બાઈબલનો મેં યથાર્થ અભ્યાસ કર્યો છે; છતાં મને
કહેતાં હર્ષ થાય છે કે, એમાં જે લખવામાં આવ્યું છે તે માત્ર ભગ-
વદ્ગીતાના સારરૂપે છે, એમજ મને લાગે છે. સાથે એ પણ મારે
કહેવું પડે છે કે, x x x જે જ્ઞાન ગીતામાંથી મળે છે તે ઇસાઇ કે
યહુદી ધર્મનાં બાઈબલોમાં મળતું નથી.”

“મને એજ આશ્ચર્ય થાય છે કે, ભારતીય નવયુવાનો શામાટે અહીં
સુધી વિજ્ઞાન શીખવા આવે છે? નિઃસંદેહ એનું કારણ તેમનો પાશ્ચા-
ત્ય દેશો પ્રત્યેનો મોહજ છે. તેમનાં બોળાં હૃદયોએ હજુ નિર્દય અને
અવિનયી પશ્ચિમવાસીઓનાં હૃદય ઓળખ્યાં નથી. વિદેશી શિક્ષણથી
મળતી લપકાદાર પદવીઓની લાલચે તેઓ એ સ્વાર્થીઓની ઈર્ષ્યા-
માં ફસાય છે; બાકી જે દેશ યા સમાજને ગુલામીમાંથી છૂટવું હોય
તેને માટે તો એ માર્ગ અઘોષિતનોજ છે.”

“હું ઇસાઇ હોવા છતાં પણ ગીતાપ્રત્યે આટલું બધું માન શામાટે ધરાવું છું તે વિષે બે શબ્દ લખીશ. જે પ્રશ્નોનો નિકાલ હજી પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકો નથી લાવી શક્યા, તેવા ગૂઢ પ્રશ્નોનો નિકાલ એ ગીતા-ગ્રંથમાં શુદ્ધ અને સરળ રીતે આપેલો છે.”

x x x x

“એમાંનાં કેટલાંય સૂત્રો અમૂલ્ય ઉપદેશોથી ભરપૂર જણાયાં તેથીજ હું ગીતા પર મુગ્ધ થયો. મને માલમ પડ્યું કે, ગીતા તો સર્વોત્તમ જ્ઞાનથી ભરપૂર ખજાનો છે અને દરેકના જીવનને માટે માર્ગદર્શક બોમીઆરૂપ છે. ટુંકામાં કહું તો તે સૂર્ય કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે સૂર્ય જીવન-દાતા છે, તેમ સંહારકર્તા પણ છે; ત્યારે ગીતા તો પરમાનંદ આપનારી અને અનંત જીવન બક્ષનારી મહાન દેવી છે. મારે માટે તો એ સાક્ષાત્ યોગેશ્વરી માતા છે. એ ગીતા દુનિયાની અઢળક સંપત્તિવડે પણ ખરીદી શકાય નહિ, એવો ભારતવર્ષનો અમૂલ્ય-અલૌકિક ખજાનો છે.”

ગીતા અને મહાત્મા થૌરો તથા એમર્સન

મહાત્મા ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે, તેમના હૃદયમાં સત્યાગ્રહના ભાવો ઉત્પન્ન થવામાં મુખ્ય કારણરૂપ અને આદર્શતરીકે અમેરિકાના રહેવાસી મહાત્મા થૌરો છે. તેઓ એકાંતસેવનને માટે જંગલમાં રહેતા હતા, ત્યારે તેમના પદશિષ્ય એમર્સન એક દિવસ તેમની ઝુંપડી પાસે જઈને જીએ છે તો થૌરો એક પાટ ઉપર સૂઈ રહ્યા છે અને નીચે બે ત્રણ સાપ અને વિંછીઓ પડ્યા છે ! થોડી વાર પછી એ સાપ વિંછી ચાલ્યાં ગયાં અને થૌરો જાગ્યા, ત્યારે એમર્સને અભિવંદનાદિ કર્યા પછી સંકોચપૂર્વક કહ્યું કે:—“મેં કેટલાંક ઝેરી જાનવર પાટની નીચે જોયાં હતાં. મને ડર લાગે છે કે, તેઓ કદાચ આપને હેરાન કરશે; તેથી આજ્ઞા હોય તો આપનું બિહાનું બીજી જગાએ કરી આપું.”

આ સાંભળીને મહાત્મા થૌરોએ ખડખડાટ હસીને કહ્યું કે “એમર્સન ! એમાં તે ભયની શી વાત છે ? જ્યાંસુધી મારી રક્ષા કરનાર શ્રીગીતામાતા હયાત છે ત્યાંસુધી મને કોઈ પણ ભય નથી.” મહાત્મા થૌરો એક જગાએ ગીતાની બાબતમાં વધુ કહે છે કે:—

“પ્રાચીન યુગની સર્વ સ્મરણીય વસ્તુઓમાં ભગવદ્ગીતાથી શ્રેષ્ઠ કોઈ પણ વસ્તુ નથી. x x ભગવદ્ગીતામાં એટલું ઉત્તમ અને સર્વ-વ્યાપી જ્ઞાન છે કે તેના લખનાર દેવતાને અગણિત વર્ષ થઈ જવા છતાં તેના જેવો બીજો એકે ગ્રંથ હજીસુધી લખાયો નથી. x x ગીતાની સાથે સરખાવતાં જગતનું હાલનું બીજું બધું જ્ઞાન મને તુચ્છ જણાય છે અને વિચાર કરતાં આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ મને એટલું બધું જણાય છે કે કોઈ કોઈ વાર તો એવોજ વિચાર થઈ આવે છે કે આ તત્ત્વજ્ઞાન કોઈ જુદાજ યુગમાં લખામલું હોવું જોઈએ. x x x x હું રોજ પ્રાતઃકાલે

મારા હૃદય અને બુદ્ધિને ગીતારૂપી પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરાવું છું.”

મહાત્મા ઘોરોના પદ્મશિષ્ય એમર્સન:—અમેરિકાનો આ સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર ગીતાનું પુસ્તક હમેશાં પોતાની નજર સામે રાખતો. કેમકે ગીતાને તે સમગ્ર વિશ્વના સાહિત્યમાં સર્વોત્તમ ગ્રંથ, ચિંતનની સર્વશ્રેષ્ઠ સામગ્રી તથા માનવજાતિના અનુભવની સૌથી મહાન સંપત્તિ માનતો હતો. જ્યારે તે એમાંનો ‘સર્વભૂતેષુ ચાત્માન્તં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ’ એ શ્લોક વાંચતો, ત્યારે તેનું આખું શરીર પુલકિત થઈ રહેતું; હૃદય નાચી ઉઠતું અને કલાકોના કલાકોસુધી તે આનંદાશ્રુ વહાવતો! પોતાના ગીતા પુસ્તકને તે ઇષ્ટદેવની મૂર્તિસમાન ગણતો.

સાધુ ડી. એલ. વસવાણી:—“ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વિચાર ભરેલા છે. એ ગ્રંથ એટલો અમૂલ્ય અને આધ્યાત્મિક ભાવોથી ભરેલો છે કે હું વખતોવખત પરમાત્માને એજ પ્રાર્થના કર્યા કરું છું કે, તે મારા ઉપર એની દયા કરે અને શક્તિ આપે કે જેથી હું મૃત્યુપર્યંત આ સંદેશને એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં પહોંચાડી શકું.”

ડી. વી. શેષગિરિ અચ્યર:—“હું ગીતાનો નિત્યપાઠ એટલા માટે કરું છું કે તેમાં સંસારના સર્વ ધર્મોનાં સર્વોત્તમ તત્ત્વ છે; તે ગૃહસ્થનાં કર્તવ્યોનું એક પૂર્ણ ધર્મશાસ્ત્ર છે; તે સૌથી મહાન અવતારની વાણી છે; અને અમારા ધાર્મિક તથા સામાજિક જીવનનો સર્વોત્તમ સાર છે.”

મહર્ષિ દ્વિજેન્દ્રનાથ ઠાકુર:—“પાશ્ચાત્ય દાર્શનિક ગ્રંથો ભક્ષેને ખૂબ ચમકે; પરંતુ અમારા આ નાનકડા દીપકનો પ્રકાશ તેથીયે વિશેષ જળકાને તેમને જાંખા પાડી દેશે.”

જસ્ટિસ કે. ડી. તલંગ:—“શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશોમાં શાસ્ત્રકથિત લગભગ બધા ધાર્મિક વિષયોનું તત્ત્વ આવી ગયું છે. તેની ભાષા એટલી ગંભીર અને ઉત્કૃષ્ટ છે કે જેથી તેનું ભગવદ્ગીતા અથવા ઈશ્વરીય સંગીતના નામથી પ્રસિદ્ધ થવું યોગ્ય છે.”

ડૉ. મેકનિકલ:—“ભારતવર્ષના ધર્મમાં ગીતા ગ્રંથ બુદ્ધિની પ્રખરતા, આચારની ઉત્કૃષ્ટતા અને ધાર્મિક ઉત્સાહનું એક અપૂર્વ મિશ્રણ રજુ કરે છે.”

ડી. સી. કેશવાલુ પિલ્લે:—“ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પ્રસાદીરૂપ શ્રીભગવદ્ગીતા પ્રત્યેક ધરમાં હોવી અત્યંત આવશ્યક છે. સર્વ સ્ત્રી-પુરુષોએ તેનું અધ્યયન કરીને તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતોને અનુકૂળ કર્મ કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. આપણે આપણાં બાળકોને શરૂઆતથીજ ગીતાનો પાઠ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. આપણી નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે ગીતા સિવાય બીજા કોઈ શિક્ષક કે માર્ગદર્શકની આવશ્યકતા નથી.”

પ્રો. રંગાચાર્ય કહે છે કે:—“હિંદુઓને સાંપ્રદાયિકતાથી રહિત એવું ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ આપવા માટે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાથી વધારે સારો ખીજો કોઇ ગ્રંથ નથી. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના સંબંધમાં આ ઉક્તિ સર્વથા સત્ય છે કે, તે સમસ્ત માનવી સાહિત્યમાં એક ઉત્કૃષ્ટ કેટિલું દાર્શનિક કાવ્ય છે. હિંદુ ધર્મમાં ત્રિશ્વાસ રાખનારા સઘળાઓને માટે એ પ્રસિદ્ધ પ્રામાણિક ધર્મગ્રંથ છે. તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા સઘળા નૈતિક અને ધાર્મિક આદેશ પરમાત્માની આજ્ઞારૂપ છે.”

શ્રી. ભક્તરામજી શર્મા કહે છે કે:—“હાલમાં જે કોઇ એક એવી વસ્તુ હોય કે જેનો સર્વ લોકો સ્વીકાર કરી શકે તો તે માત્ર ગીતાજ છે. વ્યાસમુનિએ ગીતાશાસ્ત્રની આ રૂપમાં રચના કરીને હિંદુઓને એક તંતુથી ખાંધી દીધા છે. જે આપણે ગીતા તરફ પૂરતું ધ્યાન આપીએ તો આજથીજ સંસારમાંથી સમસ્ત વેર-વિરોધ નાશ પામે.”

“હાલમાં કેવળ હિંદુઓમાંજ નહિ પરંતુ હિંદુ-મુસલમાનોમાં પણ પરસ્પર કલહ અને વિરોધ વધી રહ્યા છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તો તેનો પ્રતીકાર બતાવ્યો છે કે:—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

ममवर्तमानुवर्तन्त मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ (गी० ૪-૧૧)

“ આ શ્લોક સુવર્ણમય અક્ષરોમાં લખવા યોગ્ય છે. ભગવાને તો એટલે સુધી કહી દીધું છે કે ‘ જેટલા માર્ગો દેખાય છે તે બધા મારાજ છે. જેઓ જે રસ્તેથી મને મળવા આવે છે તેમને હું તે રસ્તે આવી મળું છું.’ હું માનું છું કે, આથી વધારે સહિષ્ણુતા ખીજા કોઇપણ ધર્મમાં મળી શકતી નથી. વસ્તુતઃ ગીતાદ્વારા પ્રતિપાદિત સંગઠનનો એજ આદર્શ છે. ગીતામૃત પ્રાણીમાત્રને માટે સુખતું સાધન છે.”

પંડિતવર શ્રીલક્ષ્મણજી શાસ્ત્રી કહે છે કે:—“ગીતા માનવજીવનનું સર્વસ્વ, અસાર સંસારનો સાર, શાસ્ત્રસાગરનું નવનીત, ઉપનિષદોનું સત્ત્વ અને સમસ્ત વેદોનો નિષ્કર્ષ છે. સૃષ્ટિના પ્રારંભથી આજસુધીમાં ગીતાના જેવું કોઈ પણ પુસ્તક રચાયું નથી. સનાતન ધર્મનાં ગૂઢ રહસ્યોને સરળ અને સરસ એવા થોડાક શબ્દોમાં પ્રકટ કરવાની અપૂર્વ શક્તિ શ્રીગીતાજીમાંજ છે. અને એમ કહેવામાં પણ અતિશયોક્તિ નથી કે, ગીતાજીના જેવું પુસ્તક પૃથ્વી ઉપર ન મૂતો ન મધિષ્યતિ અર્થાત્ થયું પણ નથી અને થશે પણ નહિ.”

“વિલ્હેલ્મ ફ્રાન્ક હુમ્બોલ્ટ કહે છે કે—“સંસારમાં જેટલા ગ્રંથો છે તેમાંથી ક્યાંય પણ ભગવદ્ ગીતા જેવા સૂક્ષ્મ અને ઉન્નત વિચારો પ્રાપ્ત થતા નથી. જ્યારે મેં ગીતા વાંચી ત્યારથી હું વિધાતાનો સહાનો ઋણી બની ગયો છું; કેમકે તેણેજ મને આ ગ્રંથનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવા જીવતો રાખ્યો છે.”

(ઉપરોક્ત કથનથી એ સમજાઈ ગયું હશે કે, ભગવદ્ગીતામાંથી જર્મનીના એ ધણાજ મોટા માણસને કેટલું બધું પ્રેરણાહીન મળ્યું છે. ભગવદ્ગીતા સંબંધી તેના એ વિચારો દૂર દૂર સુધી પ્રતિધ્વનિત થઈ ચૂક્યા છે અને તેથીજ આજે ભગવદ્ગીતા દુનિયામાં સૌથી વધારે વંચાતા ગ્રંથતરીકે જર્મનીમાં સૌથી વિશેષ વંચાય છે.—મૂળલેખક)

મહેરબાબાજી કહે છે કે—“આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ સમસ્ત માનવજાતિ ઉપર ભગવદ્ગીતાનો ધણો વધારે પ્રભાવ પડ્યો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો હિંદુજાતિમાં જન્મ થવાથી ગીતાને લોકો ધણે ભાગે હિંદુઓનોજ ધર્મગ્રંથ માને છે; પરંતુ વાસ્તવમાં આ ગ્રંથ માત્ર હિંદુઓનોજ નહિ પરંતુ સમસ્ત માનવજાતિનો છે. એમાં જે ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે તે માત્ર ભારતવર્ષ માટેજ નહિ પરંતુ સમસ્ત જગતને માટે છે. માનવજાતિ તેના ઉપદેશ અનુસાર આચરણ કરે એટલીજ માત્ર વાર છે. પછી તો સમસ્ત માનવસમાજમાં બંધુત્વ(પ્રેમ)ની સ્થાપના અવશ્ય અને આપોઆપોજ થઈ જશે. જેઓ શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણપુરુષ હતા એ વાતમાં શંકા કરે છે તેઓ જાણી-સમજીને એવું નથી કરતા. શ્રીકૃષ્ણ અવશ્ય ઈશ્વરના અવતાર હતા અને સ્વયં સદ્ગુરુ (પૂર્ણપુરુષ) હોવાથી તેમણે આધ્યાત્મિક ભાવ અને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ઉપદેશોની અમૃતવર્ષાથી જગતને તરબોળ કરી દીધું છે.”

એફ. ટી. બ્રુક્સ—“શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ભારતવર્ષના બિન્નબિન્ન મતોને એકત્ર કરનારી દોરી તથા રાષ્ટ્રીય જીવનની અમૂલ્ય સંપત્તિ છે. ભારતવર્ષના રાષ્ટ્રીય ધર્મગ્રંથનું સ્થાન લેવામાં જે જે નિયમોની આવશ્યકતા છે તે બધા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં મળી આવે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ભાવી વિધધર્મનો એક સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મગ્રંથ છે. ભારતવર્ષના ઉજ્જવળ ભૂતકાળનું એ મહાન દાન એવું અસરકારક છે કે માનવજાતિનું એથીયે વધારે ઉજ્જવળ ભવિષ્ય નિર્માણ કરનારું થશે.”

શ્રીનિવાસરાવ કૌજલગી કહે છે કે—“ગીતા એ જ્ઞાનનો એવો રતનાકર સાગર છે કે જેમાં ડૂબકી લગાવીને પ્રત્યેક મનુષ્ય સિદ્ધાંતરૂપી અનેક બહુમૂલ્ય મુક્તામણિઓ કાઢીને પોતપોતાની યોગ્યતાનુસાર તેમને પોતાના ગળાના હારરૂપ અને સ્વજીવનના અંગરૂપ બનાવી શકે છે.”

સાહિત્યસમ્રાટ્ બંકિમચાણુ કહે છે કે—“ગીતાને ધર્મનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ માનવાનું એજ કારણ છે કે તેમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ, ત્રણેને એવો યોગ્ય ન્યાય આપવામાં આવ્યો છે કે જેવું સામંજસ્ય બીજા કોઈ પણ ગ્રંથમાં નથી!” x x “આવો અપૂર્વ ધર્મ, આવું અપૂર્વ ઐક્ય કેવળ ગીતામાંજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવી અદ્ભુત ધર્મવ્યાખ્યા કોઈ પણ દેશમાં ને કોઈપણ કાળે કોઈએ કરી હોય એમ જણાતું નથી.” x x “આવો ઉદાર અને ઉત્તમ ભક્તિવાદ જગતમાં બીજે ક્યાંય નથી.”

ચીની અનુવાદક કિષનજી—ચીનનો આ અનુવાદક શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાન ઉપર એટલો આસક્ત હતો કે તે દરરોજ ત્રણચાર વાર પ્રેમ-રુદન કરતો. ચીનાઓએ તો એનું જ નામ “કિષનજી” (કૃષ્ણજી) પાડ્યું હતું; અને અત્યારે ત્યાં એનું મૂળ નામ તો કોઈ પણ જાણતું નથી.

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ કહે છે કે—“કોઈ પણ જાતિને ઉન્નતિના શિખરે ચઢાવવામાં ગીતાનો ઉપદેશ અદ્વિતીય છે.”

મહાન અકબરનો પ્રપૌત્ર “દારા શિકોહ” કહે છે કે:-

“આ ગીતાગ્રંથ આનંદ આપનાર, સાચો માર્ગ દર્શાવનાર, બ્રહ્મજ્ઞાનથી ભરપૂર, ઉંડા બેદોને ખોલનાર, એકતાને દર્શાવનાર અને બધા જ્ઞાતીઓના શિરોમણિ એવા મહર્ષિ વ્યાસજીએ રચેલ છે; એનાં પૂરતાં વખાણ કરવાની શક્તિ મારી જીભમાં અને કલમમાં નથી.”

મ૦ ગાંધીજી કહે છે કે:—“એક વખત મારો અંતકાળ પાસે આવેલો જણાયો, તે વખતે ગીતા મને બહુજ આશ્વાસનરૂપ થઈ હતી.”

સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે કે—“શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ એ ઉપનિષદ-રૂપી બગીચાઓમાંથી વીણી કાઢેલાં આધ્યાત્મિક સત્યોરૂપી પુષ્પોની ગુથેલી સુંદર છડી કિંવા કલગી છે.”

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે:—“ભગવદ્ગીતામાં વેદોના ત્રણે કાંડ સ્પષ્ટ કરેલા છે; એટલુંજ નહિ પણ તે મૂર્તિમાન વેદરૂપ હોઇને ઔદાર્યમાં તો વેદથી પણ વધારે છે. x x જે કોઈ ગીતાગ્રંથ ખીન્ન-ઓને આપે તેણે લોકોને માટે મોક્ષસુખનું સદાવ્રત ખોલેલું જાણવું. x x ગીતારૂપી માતા અને મનુષ્યોરૂપી બાળકો છૂટાં પડેલાં ભટકે છે; તેમનો મેળાપ કરાવી આપવો, એ તો સર્વ સજ્જનોનો મુખ્ય ધર્મ છે.”

ભગવાન શંકરાચાર્ય કહે છે કે:-

“નેયં ગીતા નામસહસ્રં ધ્યેયં શ્રીપતિરૂપમજ્જનમ્ ।

નેયં સજ્જનસંગે ચિત્તં દેયં દીનજનાય ચ વિત્તમ્ ॥

ભાવાર્થ:-દુ:ખમાત્રની આત્યંતિક નિવૃત્તિ અને સચ્ચિદાનંદમય પરમધામની નિત્યપ્રાપ્તિ માટે ગાન તો એક માત્ર ગીતાનું અને વિષ્ણુ-સહસ્રનામનું ગાવા યોગ્ય છે; ધ્યાન તો વારંવાર શ્રીપતિના સ્વરૂપનું ધરવા યોગ્ય છે; ચિત્તને તો સાચા સાધુજનોના સંગમાં પરોવવું યોગ્ય છે અને વિત્તને તો દીન-દુ:ખીઓને આપવું યોગ્ય છે.”

ગીતાના દ્રષ્ટા મહર્ષિ વ્યાસ વદે છે કે:-

“ગાતા સુગીતા કર્તવ્યા કિમન્યૈઃ શાસ્ત્રવિસ્તરૈઃ ।

યા સ્વયં પશ્ચનામસ્ય મુક્ષપદ્માદિનિઃસૃતા ॥

ભાવાર્થ:-સ્વયં વિષ્ણુ ભગવાનના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલા ગીતા-શાસ્ત્રને ગાવા જેવું અને પાળવા જેવું (મહાકળદાયક સર્વોત્તમ) કર્તવ્ય હોવા છતાં અન્ય શાસ્ત્રોની ગડમથલમાં પડવાની શી જરૂર છે ?”

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે કહે છે કે:—

“ગીતા મે હૃદયં પાર્થ ગીતા મે સારમુત્તમમ્ ।
ગીતા મ જ્ઞાનમત્યુગ્રં ગીતા મે જ્ઞાનમવ્યયમ્ ॥
ગીતા મે ચોત્તમં સ્થાનં ગીતા મે પરમં પદમ્ ।
ગીતા મે પરમં ગુહ્યં ગીતા મે પરમો ગુરુઃ ॥

અર્થાત્ ગીતા એ માઈ હૃદય છે; ગીતા મારો ઉત્તમ સાર છે; ગીતા માઈ અતિ ઉગ્ર જ્ઞાન છે; ગીતા માઈ અવિનાશી જ્ઞાન છે; ગીતા માઈ શ્રેષ્ઠ નિવાસસ્થાન છે; ગીતા માઈ પરમ પદ છે; ગીતા માઈ પરમ રહસ્ય છે અને ગીતા મારો પરમ ગુરુ છે.”

વળી વિશેષમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે:—“ હે અર્જુન! આપણા આ ધર્મમય સંવાદરૂપ ભગવદ્ગીતાનું જે કોઈ પદન કરશે, તેણે જ્ઞાનયજ્ઞવડે માઈ-પરમાત્માનું પૂજન કરેલું સમજશ.”

ગીતાજી એટલે ?

ગીતાજી એટલે—માનવજીવનની નૌકાને આ અસાર ભવસાગરના દુર્ઘટ ખડકો વચ્ચેથી પસાર કરાવી સદાને માટે સમ્વિદ્યાનંદમય સાચા સ્વદેશમાં પહોંચાડનાઈ હોકાયત્ર.

ગીતાજી એટલે—જીવનરથનાં વ્યવહાર-પરમાર્થરૂપ પૈડાને વિકટ સ્થળે પણ ગતિમતિ આપનારી અખૂટ દિવ્ય શક્તિ.

ગીતાજી એટલે—ઉપનિષદોરૂપી ગૌમાતાઓનું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જેવા અદ્ભુત ભરવાડે દોહેલું, અને વ્યાસ જેવા અસામાન્ય મહર્ષિએ મહાભારતમાં સંગ્રહીને સર્વભોગ્ય બનાવેલું સર્વ શાસ્ત્રોનું સારામૃત.

ગીતાજી એટલે—મનુષ્યોને વહેમ અને ઉપલક્રીઆ આચાર-વિચારની ગલીકુંચીઓમાં રવડતા રોકીને જ્ઞાનચારિત્રની સીધી સડકે ચઢાવનારો જુગજૂનો અનુભવી ભોમીઓ.

ગીતાજી એટલે—દૂરથી સાચા ને સુખપ્રદ જણાતા ઝાંઝવાંના જળ જેવા જૂઠા પદાર્થો તરફ જીવને અનેક જન્મોથી તરસાવી-ભટકાવીને દોડાવી મારનારી, તથા ‘વિદ્યા’નું સાવ ખોટું નામ ધારણ કરીને લોકોને મોહજાળમાં ફસાવી રહેલી એવી પ્રપંચની પૂતળીરૂપ જે અવિદ્યા તેને ઉડાવી દઇ મોક્ષદારની સરલ સુંદર ચાવીઓ સીધી જિજ્ઞાસુનાજ હાથમાં સોંપી દેવા સાર પ્રભુએ પોતેજ પ્રેરેલી ભોળી ભટક બ્રહ્મવિદ્યા.

ગીતાજી એટલે—નાશવંત શરીરને જીવાત્માના કપડા જેવું, અને જન્મમરણને જૂનું કપડું બદલી નવું પહેરવા જેવું સમજાવીને તેમાં રહેનારા જીવાત્માને નિત્ય, શસ્ત્રથી ન છેદાય તેવો, અગ્નિથી ન બળે તેવો, પાણીથી ન ભીંજાય તેવો, વાયુથી ન શોષાય તેવો તથા મૃત્યુથી મરે નહિ તેવો હોવાની ખાત્રી કરી આપનારું અભય શાસ્ત્ર.

ગીતાજી એટલે—પોતપોતાની પ્રકૃતિને-ગુણસ્વભાવને-અનુસરતાં શુભ કર્મો ફલાકાંક્ષા ન રાખતાં માત્ર કર્તવ્યદષ્ટિથી બળવવામાં રહેલો ખરો માનવધર્મ શીખવીને સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો તથા પાપીઓ માટે પણ મોક્ષપંથનો અધિકાર જાહેર કરનારો, તથા પ્રત્યેક આતુર મુમુક્ષુને અટળ સાચા સ્વરાજ્યનો નિરંકુશ હુકમ આપનારો ઈશ્વરી ઠંઢેરો.

ગીતાજી એટલે—વેદોરૂપી વિશાળ પહાડોનાં ઉચ્ચતમ અધ્યાત્મ-શિખરો ઉપર પૂર્ણ સ્વતંત્રતાએ વિહરીને જ્ઞાનરૂપી દિવ્ય ગર્જનોવડે જગતને મોહનિદ્રામાંથી જગાડવા મથી રહેલી અલૌકિક વીજળી.

ગીતાજી એટલે—સામાન્ય લોકોના ત્રણે તાપ-અને પાંડિતોના છએ તાપ-ને દૂર કરી વ્યવહાર તથા પરમાર્થના પંથોને શીતળ તથા ટુંકા બનાવનારી અમૃતવૃષ્ટિ.

ગીતાજી એટલે—પાખંડી પ્રપંચીઓએ પાથરેલી ભ્રમજળમાંથી છોડાવી સત્યરૂપી આકાશમાં વિહરાવનારું વિમાન.

ગીતાજી એટલે—બસ ગીતા ! ગીતા !! અને ગીતા !!!

સજ્જનોને સૂચના

૧-પોતેજ પૂર્ણ જ્ઞાની થઇને ખીજાઓને જ્ઞાન આપવું એ તો કોઈકથી બને; પરંતુ અસામાન્ય મહાપુરુષોના જ્ઞાનચારિત્રથી ભરપૂર ઉત્તમ ગ્રંથો તો સર્વ કોઇ ખીજાઓને ભેટ અથવા દાન તરફકે આપી શકે.

૨-દેશની સ્થિતિ એવી છે કે, લખી-વાંચી જાણુનારામાં પણ સેંકડે નેવું માણસો પૈસા ખર્ચાને સારા ગ્રંથોનો લાભ લઇ શકતા નથી. આથી તેઓમાં ઉપયોગી સારભૂત અને જ્ઞાન-ચારિત્રવર્ધક ચોપડી-ચોપાનિયાં વિનામૂલ્યે ફેલાવવાં એ પણ સમજી દાતાઓની ફરજ છે.

૩-એવાં પુસ્તક-પુસ્તિકા મફત મળવાથી તેને નકામાં નહિ ધારતાં જેઓ વારંવાર વાંચવા-વિચારવા કાળજી રાખે અને જ્ઞાન સાથે ચારિત્ર પણ ખીલવતા-સુધારો વધારો કરતા ચાલે તેમના બંને લોક સુધરી તેઓ કલ્યાણપદ પણ પામે એમાં સંશય નથી.

૪-ધરનાં તેમજ બહારનાં જે મનુષ્યો વાંચી ન જાણતાં હોય તેમને સારાં ચોપડી-ચોપાનિયાં વાંચી સંભળાવવાં, એ પણ લોકસેવા અને ઈશ્વરસેવાનો એક ઉત્તમ માર્ગ છે. પરંતુ સ્ત્રીવર્ગમાં તો સ્ત્રીઓ-એજ એ કાર્ય બજાવવું જોઇએ.

૫-નાનામોટા પ્રસંગો ઉપર થોડો વધુ ખર્ચ કરીને અથવા ધી ઝોણું વાપરીને કિંવા ખીજા ખર્ચમાં કસર કરીને પણ સ્થૂળ ભોજનની સાથે તેનાથી બહુ અગત્યના માનસિક ભોજનની પત્રાવલિઓરૂપ જ્ઞાન-ચારિત્રવર્ધક ચોપડી-ચોપાનિયાં પણ મહેમાનો, પડોશીઓ, મિત્રો, ઝાતિજનો, આજ્ઞીઓ, વિદ્યાર્થીઓ, ગામલોકો વગેરેને દાન-દક્ષિણારૂપે કિંવા ભેટ કે લહાણીરૂપે વહેંચવાં જોઈએ. વળી તેમને ત્યાં એવા પ્રસંગ આવે ત્યારે તેમને પણ તેમ કરવા પ્રેરવા જોઈએ. કેમકે અનેકવિધ મિષ્ટાન્નો અને ખીજી વસ્તુઓ કરતાં ઉત્તમ વાંચન બહુ વધારે ઉપકારક હોવાથી આ પ્રકાર ક્રમે ક્રમે એક ઉમદા રીતરૂપ બની રહે તો જન-સમાજમાં સહજે સહજે સાચી સેવા, નિષ્કામતા અને ઉન્નતિદાયક જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય વધારનારા આચાર-વિચાર ખૂબ ફેલાય એ ખુલ્લી વાત છે.

૬-ઈચ્છા હોય તો “ અમુક વ્યક્તિના અમુક પ્રસંગ ઉપર અથવા તે વ્યક્તિના સ્મરણુ નિમિત્ત અમુક તરફથી ભેટ ” કે એવું કાંઈ મુખપૃષ્ઠ પર છપાવીને, લખીને, અથવા રબરસ્ટાંપથી છાપીને આપી શકાય.

૭-માટે સસ્તા સાહિત્યદ્વારા નીકળેલાં અથવા ખીજાં જે પણ પોતાને પસંદ પડે તે તે ખાસ ઉપકારક પુસ્તકો પોતાને ત્યાં આવતા પ્રત્યેક નાનામોટા પ્રસંગે વહેંચીને ધનના સદુપયોગનું તેમજ જ્ઞાનચારિત્ર જેવી સર્વોપરિ વસ્તુના પ્રચારનું શ્રેય દરેક સમજીએ મેળવવું ઉચિત છે.

૮-છૂટથી ખર્ચ કરવા ઈચ્છનાર સજ્જન ધારે તો કોઈએક ઉપ-કારક પુસ્તકની ખાસ આવૃત્તિ પણ છપાવીને વહેંચી-વહેંચાવી શકે; અને મધ્યમ કે ઓછો ખર્ચ કરવાનો હોય તો પોતાને પસંદ પડે તેવા કોઈ એક ઉત્તમ પુસ્તકની સામગ્રી પ્રતો ખરીદીને લહાણી કરી શકે. જે એકથી વધુ જાતનાં સારાં સારાં પુસ્તકો લીધાં હોય તો તે ભેટ લેનારને તેમાંથી પોતાને મનગમતું પુસ્તક ઉપાડી લેવાની સગવડ પણ આપી શકાય. માત્ર પાંચ દશ રૂપિયા આ રસ્તે ખર્ચવા હોય તો પણ ગીતાનો ૧૮ મો અધ્યાય અથવા તો ખીજી કોઈ સારી અસો-ચારસો પુસ્તિકાઓની લહાણી વહેંચી શકાય. છેવટે એકાદ રૂપિયો ખર્ચવા હોય તો તેટલા વડે પણ ધર્મગ્રંથોનાં અથવા ખીજાં અસરકારક શિખા-મણી ઈં નાં સો-અસો હસ્તપત્ર સુખેથી વહેંચી શકાય.

૯-અન્નવિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાનવિનાનું મન નિર્માલ્ય છે અને ચારિત્રવિનાનું જ્ઞાન અને જીવતર પણ વૃથા અને દુર્ગતિદાયક છે; માટે જ્ઞાન અને ચારિત્રની શુદ્ધિવૃદ્ધિ અર્થે છેવટ રોજ પાઠ પૈસો પણ અલગ કાઢીને દરેકે સારાં પુસ્તકો વસાવવાં જોઈએ. કેમકે વારસારૂપે પણ ખીજા પદાર્થો કરતાં જ્ઞાન-ચારિત્રવર્ધક ગ્રંથો બહુ મહત્વની, લાભકારી અને દેવતાઈ વસ્તુ છે.

સારાં પુસ્તકોના ફાયદા

અનુભવીઓના ઉદ્દગાર

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्शभाग्यं, किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदैः ॥

અર્થાત્ જેનું ભાગ્ય સારા ગ્રંથ વાંચવાવિચારવા જેટલું ઉત્તમ હોય, તેના આગળ અંચળ લક્ષ્મીના આ શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમાં છે ?

“જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે ને પુસ્તકો તે લાલ લઇ શકાય તેવાં વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને આપણા ધરમાં આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ તે પુસ્તકો છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો તે તેમાંથી ખનાવેલા આપણને અંધબેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટો છે અને પુસ્તકો તે આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચક્રણી સિક્કાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ખેંચી લાવી ઠંડક આપનાર પંખાઓ છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે એ અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો તે આપણને રહેવાલાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો તે રોટલા છે; જ્ઞાન તે મેષ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ધરમાં રહી શકે તેવાં પાણીભરેલાં માટલાં છે; અને જ્ઞાન તે સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે અને પુસ્તકો તે એનો રસ્તો દેખાડનાર પૂજનીય દેવો છે.”

સ્વ૦ પઢિયાર

“મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમાં ખીજ કોઈ પણ કામથી નથી મળતો. x x x માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જ્ઞાતીય ભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ જાગી શકતી નથી. x x x બધી જ્ઞાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે. પશુ આદિના જેવી ઈન્દ્રિયતૃપ્તિ સિવાયનું ખીજું કોઈ પણ એવું સુખ તમે નહિ ખતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય. x x x સાહિત્ય-ઉદ્ધાનના ચતુર માળી થવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યસરોવરનાં કમળોની મધુર સુગંધથી મસ્ત ખનવા લાગ્યું હોય, તેને તેો સાહિત્યસિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છ લાગે છે.”

“અંકિમચંદ્ર”

“ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી ઊડાવવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો થાક ઉતારવાની અને માંદાંઓનું દર્દ ભૂલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ધણું કરીને ખીજ કોઈ ચીજમાં નથી.”

“મારડન”

“સહવાસથી જેમ માણસના ગુણ અને પ્રકૃતિની પરીક્ષા થાય છે, તેમ જે પુસ્તકોનો જેને શોખ હોય તે ઉપરથી પણ તેને ઓળખી શકાય.”

“એકાદ ઉત્તમ ગવૈયો ઇચ્છે ત્યારે પોતાના વાજાંત્રમાંથી ચઢાય તે સ્વર કાઢી આનંદ લે છે; તેમ વાંચનાર પણ જ્યારે ઇચ્છે ત્યારે એકાદ

ઉત્તમ અંથમાંથી પોતાને મનગમતો અવાજ કાઢી આનંદમગ્ન થઇ શકે છે.”

“અવકાશની એકાદ ક્ષણનો પણ ઉપયોગ કરી લેવા માટે ઝલ્લડરટન જેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ પણ ગજવામાં સદાય એકાદ પુસ્તક લઇને ફરે; તો પછી આપણા જેવાઓએ તો વૃથા જતી કિંમતી ક્ષણોને વાપરવા માટે શું ન કરવું જોઇએ ?”

એક વિદ્વાન કીકજ કહે છે કે, “વાંચવાની હોંશ છોડી દેવાના બદલામાં કોઇ આખા હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તોપણ હું તેને છોડું નહિ.”

“પુસ્તકો તરુણાવસ્થામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં મનરંજન કરે છે અને ઉદાસીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન નકામું લાગવા દેતાં નથી. વળી તે ચિંતા તથા ક્રોધાદિને શાંત કરી નિરાશા પણ ટાળે છે.”

“એક પાશ્ચાત્ય પંડિતને તો એટલે સુધી મત છે કે ‘માણસને લૂગડાં-લત્તાની જેટલી જરૂર નથી, તેટલી પુસ્તકોની છે.’ તે પોતે પણ જરૂરનાં પુસ્તકો ખરીદી લેતાં સુધી લૂગડાં લેવાનું મુલતવી રાખતો. x x x તે વાંચતો ત્યારે ત્યારે ‘હું વધારે સારો થયો છું’ એમ તેને લાગતું.”

“ઉત્તમ અંથો, તેનું સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, ચાતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા પરોપકારવૃત્તિ વિસ્તારે છે; અને જેમ જેમ એ દેવી ગુણોની સત્તા જામતી ચાલે છે, તેમ તેમ દુનિયાને પીડારૂપ આસુરી ભાવોની જડ નાશ પામતી જાય છે.”

“અંથોની ઓરડીમાં ગયા પછી તમે એને હાથ નહિ લગાડો તો એ અંથોજ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે ‘અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાનભયુ’ છે તે લ્યો અને વાપરો, એટલે તમારૂં કલ્પલુ થશે.’ શું આ માનસવાણી ઓછી કિંમતી છે?”

“સદ્અંથો પર રનેહ, એ પ્રભુના રાજ્યમાં જવાનો પરવાનો છે.”

“ખરાબ ચોપડીઓનું વાંચન એ ઝેર પીવા સમાન છે.”

“મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સુખ સંતોષ નહિ મળે તે સુખ સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી મળશે.”

“લીલા વનમાં ભૂખે મરનાર પશુમાં અને આટલા બધા જ્ઞાનદાયક અંથો હોવા છતાં જ્ઞાનહીન રહે, તે મનુષ્યમાં શું ફેર ?”

“સદ્અંથવિનાનું ધર મડદાની ધોર જેવું છે.”

“અંથસંપ્રદરૂપી કદપવૃક્ષ પાસે જે માગશો તે મળશે.”

“ઉત્તમ પુસ્તકો, એ વિચારરત્નોનો અમૂલ્ય ભંડાર છે.”

“આ જગતમાં બીજી વસ્તુઓ જે કાંઇ લાભ આપી શકે, તેના કરતાં સદ્અંથો ધણો ઉત્તમ અને વધારે લાભ આપે છે.”

“માણસને લૂગડાંલત્તા કરતાં પુસ્તકોની વધારે જરૂર છે.”

“મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્રો સાફ સમજાવે છે કે, મહુત્તાનો ફરવાળો સર્વ માટે સદાકાળ ઉઘાડો છે.”

સ્વામી વિવેકાનંદજી કહે છે કે “તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને

ખીજું જે આવ્યું તે વાંચવા માંડો છો; પણ એવું તમે થોડું વાંચો એટલું સારું. ગીતાજી વાંચો, વેદાંતનાં અને ખીજાં (જ્ઞાન-ચરિત્રવર્ધક) સારાં પુસ્તકો વાંચો; કેમકે તેની તમારે આખી જીંદગી સુધી જરૂર છે.”

મં ગાંધીજી કહે છે કે “ પુસ્તકોમાં હું ગુંથાયલો રહી શકતો તેથી મને વધારે જેલ મળત તોપણ હું કાયર નહિ થાત, એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉલટો વધારે સુખચેનમાં રહેત. હું માનું છું કે, જેને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે; તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઈથી વેડી શકે છે. x x એક પછી ખીજું, એમ સારાં પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે અંતરવિચાર પણ કરી શકશો.”

“અચપણમાં પડેલા શુભ અશુભ સંસ્કારો બહુ ઉંડાં મૂળ ધાલે છે એમ હું ખૂબ અનુભવું છું અને તેથી કેટલાક ઉત્તમ ગ્રંથો સાંભળવાનું મને તે વયે ન મળ્યું એ સાલે છે.”

સદ્ગ્રંથસામર્થ્ય

સોરઠા

માનવ મોહું ભાગ્ય, જે તું ઇચ્છે તાઠીરું;
તો તો ઝટપટ જાગ્ય, સદ્ગ્રંથો હાકલ કરે.
મહાપુરુષનો સંગ, માનવ મળવો દોશલો;
આપે એનો રંગ, આદેશોના ગ્રંથ શુભ.
અંધકાર-અજ્ઞાન, તે દૂર કરવા ઉગીચા,
જ્ઞાન-સૂર્ય એ જાણુ, તુજ પૂર્વજનો વારસો.
લોહ સમું જે મન, માટીમાં માટી બને;
કર એનું કાંચન, પારસગ્રંથ સમાગમે.
માનવ માંધો દેહ, ખેહ થવા નવ ખો વૃથા;
અમરપણું લે એહ, જ્ઞાન લજન ચરિત્રથી.
વેહેવા ચાહો વીર, મહોટા જનને મારગે;
ધારો જ્ઞાનચરિત્ર, ચરિત્ર વાંચી તેમનાં.
જીવન ઉત્તમ થાય, ચરિત્ર ઉત્તમ વાંચતાં;
એ અર્થે વંચાય, ચરિત્રગ્રંથો ચાહથી.

દોહરા

પરમ શ્રેયને પામવા, રાજી કરવા રામ;
ઉત્તમ ગ્રંથો વાંચવા, કરવાં રૂડાં કામ.
ભગવત ભેટે ભાવથી, કંપે કાળ કરાળ;
ભાવ થકી ભાઈ ભજો, ભલી ગ્રંથની માળ.
વૃથા વહેતા સમયની, લેવા શુભ સંભાળ;
વાંચો વીર વિવેકથી, વિવિધ ગ્રંથની માળ.

ઉત્તમ ચરિત્રોના ફાયદા

(અનુભવોએના ઉદ્દગાર)

“જીવનચરિત્ર એ એક પ્રકારનું દર્પણ છે. જેમ ચરીસામાં મનુષ્ય પોતાની મુખાકૃતિમાં આંપણ જુએ છે, ત્યારે તે આંપણને કાઠી નાખવા અને ક્રાંતિમાં વધારો કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, તેમ ચરિત્રરૂપી આરસીવડે પોતાના સ્વભાવમાં વળગેલાં ભૂપણ્યુદ્ભવ—ગુણદોષ વગેરે તેના જોવામાં આવે છે; અને તેમ થતાં દૂષણનો ક્ષય અને ભૂપણ્યુદ્ભવ વૃદ્ધિ કરવાને તે જાગ્રત થાય છે. વળી જે કમ ઉપદેશ અથવા બોધ કરવાથી નથી બનતું, તે કામ જીવનચરિત્ર સહેલાઈથી પાર પાડી શકે છે. અતિશ્રમ લઈ વિદ્યા લણો, દેશાટન કરો, સ્વદેશહિતેચ્છુ થાઓ, પ્રેમશૌર્ય દાખવો. એવા એવા ઉપદેશો મુખે અથવા પુસ્તકદ્વારા કરવાથી જેવી અને જેટલી અસર થાય છે, તેના કરતાં એવા ગુણોથી અંકિત થયેલાં અસામાન્ય માનવીએનાં ચરિત્ર વાંચવા સમજવાથી ધણીજ વધારે અસર થાય છે—અર્થાત્ અંતઃકરણમાં તેની આબાદ અને ઉંડી છાપ પડે છે, અને પછી તે દિવ્ય માનવી બનવાને ઉત્તેજિત થઈ આગળ વધે છે.”

* * *
“ચરિત્રોના વાચનથી આપણું ચૈતન્ય સતેજ થાય છે, આપણી આશામાં જીવન આવે છે; આપણામાં નવું કૌવત, હિંમત અને શ્રદ્ધા આવે છે; આપણે આપણા ઉપર તેમજ બીજાઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ; આપણામાં મહત્વાકાંક્ષા જાગે છે; આપણે રૂડાં કાર્યોમાં જોડાઈએ છીએ; અને મોટાએનાં કામોમાં તેમની સાથે જોડાઈ ભાગીદાર થવાને ઉત્તેજાઈએ છીએ. આ પ્રમાણે ઉત્તમ જીવનચરિત્રોના સહવાસમાં રહેવું, જીવવું અને તેમના દાખલાદષ્ટાંત જોઈને સ્ફૂર્તિમાન થવું, એ તે તે ઉત્તમ આ-માએના સમાગમમાં આવવા બરાબર અને ઉત્તમ મંડળના સહવાસમાં રહેવા બરાબર છે.”

* * *
“ઉત્તમ ચરિત્રો તેના વાચકને બતાવી આપે છે કે, એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાનું જીવન કેટલી હદસુધી ઉત્તમ બનાવી શકે તથા કેવાં ઉચ્ચ કાર્ય કરી શકે અને જગતમાં કેટલી બધી સારી અસરો ફેલાવી શકે.”

* * *
“મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું ચિંતન કરાય છે, ત્યારે આ વાત બરાબર સમજી શકાય છે કે, મહત્તાને દરવાજે સર્વ કોઈ માટે ઉઘાડો છે.”

* * *
આવું છે તેથીજ આ સંસ્થા તરફથી ઉત્તમ ચરિત્રો નીકળેલાં છે, જેની વિગત અન્યત્ર આપી છે.

વિજ્ઞાન, યુક્તિ અને અનુભવનાં પુષ્કળ દર્શાંતો સાથે ઉત્તમ
સિદ્ધાંતો સચોટ રીતે સમજાવી અનુબંધને અસાધારણ જ્ઞાન,
ઉત્સાહ અને મનોબળથી ભરપૂર બનાવી મૂકનાર તથા
અનેકોનાં જીવન પલટાવી નાખનારા ઉત્તમ મંથો.

સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશ

ગ્રંથ ૧ લો-ભાગ ૧ થી ૫

ક્રમ પા||X||૮૧ પૃષ્ઠ ૫૮૦, મૂલ્ય ૨)

આમાંના કેટલાક વિષયો:-આત્મકૃપા, બ્રહ્મચર્ય, નગદધર્મ,
ભારતનો ભવિષ્યકાળ, હિંદની જરૂરીઆતો, યજ્ઞનું રહસ્ય, રાષ્ટ્રીય ધર્મ,
ઉત્કર્ષનું રહસ્ય, પાપત્તું નિદાન, આપણું સત્ય સ્વરૂપ, ધર્મનું લક્ષ્ય-
ખિંદુ, માનસિક શક્તિઓ, સ્વર્ગનું રાજ્ય, પવિત્ર પ્રણવ, હૃદયસ્થ હરિ,
સાક્ષાત્કારનો વિધિ, પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ, સર્વ ધર્મનું સમાધાન.

ગ્રંથ ૨ જો-ભાગ ૬ થી ૯

ક્રમ પા||X||૮, પૃષ્ઠ ૫૮૦, મૂલ્ય ૨૧

આમાંના કેટલાક વિષયો:-સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનો
માર્ગ, વિજયી આધ્યાત્મિક શક્તિ, હજરત મુસાનો દંડ, જગત ક્યારે
અને શામાટે? કુટુંબ શી રીતે સુખી કરવાં? દુઃખમાંથી ઇશ્વરમાં,
રામનો સંદેશ, આર્યાવર્તની પ્રાચીન દિવ્ય દૃષ્ટિ, જગતપર હિંદનું
ઝલુ, હિમાલયનાં દર્શ્યો, સ્વામીશ્રીના પત્રો ઇ૦ ઇ૦

ગ્રંથ ૩ જો-ભાગ ૧૦ અને ૧૧

ક્રમ પા||X||૮, પૃષ્ઠ ૫૨૮, મૂલ્ય ૨)

આમાંના કેટલાક વિષયો:-રામપરિચય, આનંદ, જીવતો કોણુ?
લોકોને વેદાંત કેમ નથી ગમતું? ઉન્નતિનો માર્ગ, અદ્વૈત, પત્રમંજુષા,
સુલેહ કે જંગ? -ગંગાતરંગ, સુધારણા, વિદેશના અનુભવ ઇત્યાદિ.

ગ્રંથ ૪ થો-ભાગ ૧૨ અને ૧૩

ક્રમ પા||X||૮૧, પૃષ્ઠ ૬૪૦, મૂલ્ય ૨)

આ ગ્રંથમાં સ્વામી રામતીર્થજીના વિસ્તૃત અને અસરકારક
ચરિત્ર ઉપરાંત ખોધપ્રદ ૧૫ લેખો અને ભાષણો છે.

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય { અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

શ્રીવાલ્મીકિ રામ યજ્ઞ

ઉત્તમ ભાષાંતર—આવૃત્તિ ત્રીજી

કદ ૬૧૧૧×૧૦, ચિત્ર ૩૨, પૃષ્ઠ ૧૩૪૦, મૂલ્ય ૬)

આમાં રામાયણના ઉત્તમે ભાષાંતર ઉપરાંત હનુમાન ઇલાદિ વાનર હતા કે મનુષ્ય ? રાવણને માથાં દશ હતાં કે એક ? હનુમાન સમુદ્ર કૂદીને ગયેલા કે તરીને ? વગેરે અનેક બાબતોપર નવોજ પ્રકાશ પાડનારા તથા રામાયણનો અદ્ભુત પ્રભાવ અને ઉપકારકતા દર્શાવનારા મહત્ત્વપૂર્ણ લેખો છે.

શ્રીય ગવાસિષ્ઠ મારામાયણ

મોટા બે ભાગમાં—ત્રીજી આવૃત્તિ

આવા મોટા અક્ષર, વેદધર્મસભાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર,
કદ ૬૧૧૧×૧૦, પૃષ્ઠ ૧૬૦૦, મૂલ્ય ૧૦)

શ્રી ગિરધરકૃત રામાયણ

આવા મોટા અક્ષરમાં છપાયેલી શુદ્ધ આવૃત્તિ
પૃષ્ઠ ૭૮૦, કદ ૫૧૧૧×૬, પાકું પૂંકું, મૂલ્ય ૨૧

શ્રી તુલસીકૃત રામાયણ

પુસ્કળ સુધારેલી ત્રીજી આવૃત્તિ

મૂળ દોહાયોપાઈ આવા ગુજરાતી અક્ષરમાં છે,
અને ગુજરાતી ટીકા આવા અક્ષરમાં છે.

ચિત્રો ૩૨, કદ ૬૧૧૧×૧૦, પૃષ્ઠ ૧૩૫૨, મૂલ્ય ૩૧

આ આવૃત્તિમાં રામાયણ સંબંધી અનેકાનેક લેખો ઉપરાંત ક્ષેપક કથાઓ, લવકુશકાંડ, વૃલસીદાસ ઇત્યાદિ મહાત્માઓનાં ચરિત્ર, હનુમાન-આલીસા, અષ્ટક, તિથિપત્ર, શલાકાપ્રશ્ન, રામાયણમાહાત્મ્ય હોઈ નવી પણ અનેક બાબતો ઉમેરાઈ છે.

સંસ્કૃત સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ અને મુંબઈ

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાઓ

ગુજરાતી સરસાર્થ સાથે-મધ્યમ અક્ષર

एमां श्लोकना अक्षर आवा छे.

तथा टीकाना अक्षर आ लीटी प्रभाषे छे. कइ उ॥१५॥, पृष्ठ २५६, साङ्ग पूंहुं ०)८, पाकुं ०)८, शब्दियुं ०।

गुजराती सरसार्थ साथे-भोटा अक्षरमां

एमां श्लोकना अक्षर आवा छे. अने

टीकाना अक्षर आ प्रभाषे छे.

प५६॥॥ नां पृष्ठ २५६, साङ्ग पूंहुं ०।, पाकुं ०)८

श्रीधरी अनुसार गुजराती टीका साथे

उ॥१५॥ नां पृष्ठ ४८०, पाकुं पूंहुं ०।

मूलमूल भगवद्गीताये

मध्यम अक्षर, कइ उ॥१५॥, पृष्ठ १८५, पाकुं पूंहुं ०।, साङ्ग ०)८

भोटा अक्षर ,, प५६॥॥, ,, २२० ,, ,, ०॥, ,, ०)८

पंचरत्न गीताओ

पंचरत्न गीता गुजराती सरसार्थ साथे

भोटा अक्षर, प५६नां पृष्ठ ५२५, पाका पूंहुं साथे ०॥

मध्यम अक्षर, उ॥१५॥नां पृष्ठ ७२०, पाका पूंहुं साथे ०॥

मूलमूल पंचरत्न गीताये

नाना अक्षरमां, उ॥१५॥नां पृष्ठ २००, पाकुं ०।, साङ्ग ०)८

मध्यमाक्षरमां, ,, ,, ३२५ ,, ०)८ ,, ०।

भोटा अक्षरमां, प५६॥॥ ,, ३७५ ,, ०॥ ,, ०॥

श्रीरामायण चित्रावलि-७॥१०॥नां चित्रो ३६, पाकुं पूंहुं १)

श्रीमहाभारतचित्रावलि- ,, ,, ३०, ,, १)

श्रीकृष्णसुरारीनुं त्रिरंगी चित्र कइ १४५२२, मूल्य ०।

श्रीद्वैपदीवसादरलु ,, ,, ,, ,, ०।

सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालय-अमवाह अने मुंजर्ष

શ્રી જ્ઞાનશ્વરી ભગવતીતા

આવૃત્તિ ચોથી, પૃષ્ઠ ૮૦૦, કદ ૫૧૧×૯૯, મૂલ્ય ૨)
એમાં ગીતાના શ્લોક, અર્થ, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું ચમત્કારી
ચરિત્ર તથા તેમણે ૬૦૦ વર્ષપર રચેલી અસરકારક દર્શાવોથી
ઉભરાતી ઉત્તમ ટીકા ગુજરાતીમાં અપાઈ છે.

શ્રીશાંતિપર્વ-મહાભારતનું

ઉત્તમ ભાષાંતર-નવી આવૃત્તિ

પૃષ્ઠ ૯૨૦, કદ ૬૧૧×૧૦, મૂલ્ય ૫)
આમાં પિતામહ લીલમ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, દેવર્ષિ નારદ તથા
અનેક ઋષિમુનિઓના કલ્યાણકારી સંવાદ અને ઉપદેશ છે.

શ્રીમદ્ ભગવતી ભગવત

અથવા દેવી ભાગવત

વેદધર્મ સભાવાણું શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર
આ લીટીમાં છે તેવા મોટા અક્ષર, કદ ૬૧૧×૧૦, પૃષ્ઠ ૮૬૪,
ઉત્તમ કાગળ, પાકાં પૂઠાં, સુંદર છપાઈ, મૂલ્ય ૪૧૧

શોધક વૃત્તિવાળા વિદ્વાનોને આ પુરાણમાંથી જગતના અતિ-
પ્રાચીન ઇતિહાસને લગતી ખાસ જાણવા જેવી માહિતી મળશે; જિજ્ઞા-
સુ જનોને અનેક ઠેકાણે વેદ અને ઉપનિષદના ગૂઠ આખ્યાત્મિક ઉપદેશો
તથા ધર્મ, નીતિ, યોગ, જ્ઞાન અને ભકિતથી ભરપૂર અનેક અસર-
કારક આખ્યાનોનો લાભ સરલ રૂપમાં મળશે. સતીસાધ્વીઓનાં અનેક
આખ્યાન સ્ત્રીઓ માટે બહુ બોધદાયક અને અસરકારક છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર

એન્ટિક કાગળમાં નવી-સાતમી આવૃત્તિ
વેદધર્મસભાનું ઉત્તમ ભાષાંતર, આવડા મોટા અક્ષર,
સુંદર ૧૯ ચિત્રો, પૃષ્ઠ ૧૦૫૦, પાકું પૂઠું, મૂલ્ય ૩)
સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

નીચલા સંતવાણીના અથેમાં આવા મોટા અક્ષર છે.

શ્રીછેટમની વાણ

- ગ્રંથ પહેલો { આમાં ઉત્તમ ૩૪૭ કીર્તન, ઘોળ, છપ્પા વગેરે છે. કદ ૫૫૯ પૃષ્ઠ ૨૬૪, મૂલ્ય ૧)
ગ્રંથ બીજો { આમાં બોધદાયક અનેક આખ્યાન વગેરે છે. કદ ૫૫૯ પૃષ્ઠ ૪૦૦, રૂ. ૧૧
ગ્રંથ ત્રીજા { જ્ઞાનકકેકો, છાંદોગ્યસાર, ભક્તિભારકર. ભક્તિકલ્પતરુ, અક્ષરબાવની, સાંખ્યસાર, ઇં ૦ પૃષ્ઠ ૨૭૦, ૧)

શ્રીપ્રાતમ નસને વાણી

આમાં પ્રીતમદાસનું વૃતાંત, રસિક અને બોધદાયક ભજન, ઘોળ, ગરબા, ગરબી, સાખી, છપ્પા, કક્કા, મહિના, તિથિઓ, વાર, ભગવદ્ગીતા ઇં હોષ કદ ૫૫૯, પૃષ્ઠ ૪૨૦, મૂલ્ય ૧૧.

શ્રીઅરવલી વાણ

પુષ્કળ ઉમેરા સાથે બીજી આવૃત્તિ.
પૃષ્ઠ ૫૦૦, કદ ૫૧૫, મૂલ્ય ૧૧

શ્રીભજનસગર

કદ ૫૫૬, પૃષ્ઠ ૨૩૦, સાદુ પૂંજુ, ૦૧૨ પાકું ૦૧૧

શુભ સંગ્રહ-જુદા જુદા ભાગોમાં

- ભાગ પહેલો { આમાં ધરગતુ દવાઓ, ઉપયોગી સૂચનાઓ ઇં ૦૬૬ બાબતો, પૃષ્ઠ ૨૦૦, મૂલ્ય ૦૧, રૂ ૧ ની ૫
ભાગ બીજો { વિવિધ વિષયના ૨૬૦ ઉપયોગી લેખ હોષ કદ ૬૧૧x૧૦, પૃષ્ઠ ૫૮૪, મૂલ્ય ૨૧
ભાગ ત્રીજો { ખાસ ઉપકારક ૧૯૮ લેખો હોષ કદ ૬૧૧x૧૦, પૃષ્ઠ ૪૩૨, મૂલ્ય ૧૧
ભાગ ચોથો { અતિ ઉપયોગી ૧૮૯ લેખો, કદ ૬૧૧x૧૦, પૃષ્ઠ ૪૧૬, મૂલ્ય ૧૧
ભાગ પાંચમો { ખાસ ઉપયોગી ૧૭૨ લેખો, કદ ૬૧૧x૧૦, પૃષ્ઠ ૪૦૦, મૂલ્ય ૧૧
ભાગ છઠ્ઠો { ખાસ જાણવા જેવા ૧૫૯ લેખો, કદ ૫૫૯, પૃષ્ઠ ૬૬૬, મૂલ્ય ૧૧૧

आ संस्थाना उत्तम ग्रंथो

धार्मिक ग्रंथो

मूल्य

श्रीमहाभारत-संपूर्ण भाषांतर-७ भागमां...	३६)
श्री वाल्मीकि रामायण-३२ चित्रोसाथे ...	६)
श्रीतुलसीकृत रामायण-नवी आवृत्ति, ३२ चित्रो	३॥
श्रीगिरधरकृत शुद्ध रामायण	२॥
श्रीयोगवासिष्ठ महारामायण-७ भागमां....	१०)
महाभारतनुं शांतिपर्व-नवी आवृत्ति....	५)
श्रीमद्भगवती भागवत-(नवी आवृत्ति)	४॥
श्रीमद्भागवत-नवी आवृत्ति ३३) ७ भागमां	३॥
श्रीज्ञानेश्वरी भगवद्गीता-नवी आवृत्ति	२)
श्रीरामकृष्ण कथामृत-७ भाग भागा ...	२॥
श्रीमहाभारत अने रामायणविषे विचारो(साहु)	०॥
श्रीमहाभारतविषे-जणुवाजोग विचारो ...	१॥
धर्मतत्त्व-अंकिभयरित्र साथे ०॥१, योगतत्त्व...	१॥
स्वामी रामतीर्थ-२२ ग्रंथोमां १३ विभाग छे.	८)
भाग १ थी ५.... २) भाग १०-११, २)	
भाग ६ थी ६.... २) भाग १२-१३.... २)	
स्वामी विवेकानंद-२४ ग्रंथोमां १३ विभाग छे.	
भाग १-२-३, २) भाग ६ भो यरित्र २॥	
भाग ४-५.... २) भाग १० भो-राजयोग १)	
भाग ६-७.... १) भाग ११ भो-ज्ञानयोग १॥	
भाग ८ भो.... २) भाग १२-१३ पत्रो, उपदेशो १॥	
भगवद्गीता-सरलार्थ साथे साहु पूंहु ०) =, पाकु ०) =	
भगवद्गीता-सरलार्थ साथे मोटा अक्षरमां ०, ० =	
भगवद्गीता-श्रीधरी टीकानुसार अर्थसहित...	० =
भगवद्गीता भूषमात्र-मध्यमाक्षर ०, मोटा अक्षर ०॥	
पंचरत्न गीता-गु० सरलार्थ साथे ०॥, मोटा अक्षर ०॥	

પંચરત્નગીતા-મૂલમાત્ર-ત્રણ પ્રકારની ૦, ૦, ૦	૦
શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ-ગુજરાતી અર્થ સાથે,...	૦)-૧૧
પ્રભુમય જીવન-સુધારેલી નવી આવૃત્તિ	૦૧
શ્રીસુખોદ રત્નાકર-અસરકારક દૃષ્ટાંતો સાથે....	૦૧૧
અખાની વાણી-મનહર પદ સાથે	૧૧
પ્રીતમદાસની વાણી-ચરિત્ર સાથે મોટા સંગ્રહ	૧૧
છોટમની વાણી-અંથ પહેલો ૧), બીજો ૧૧, ત્રીજો ૧)	
શ્રીભજનસાગર-સાદુ પૂંકું ૦૧, પાકું પૂંકું	૦૧-
ઉપદેશ સારસંગ્રહ-ભાગ ૧, ૨ ભાગ ...	૧)
સ્વર્ગનું વિમાન ૧૧	સ્વર્ગનો ખબરો ૧૧
સ્વર્ગની કુચી ૧૧	સ્વર્ગનો પ્રકાશ ૧૧

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

આર્યોના સંસ્કાર અથવા હિંદની વિધાકળા	૦૧
શુભસંગ્રહ-ભાગ ૧ લો ૦, ભાગ બીજો ૨૧, ભાગ ૩જો ૧૧	
ભાગ ૪ થો ૧૧, ભાગ ૫ મો ૧૧, ભાગ ૬ હો ૧૧, ૭ મો છપાય છે.	
આગળધસો	૧૧૧
ભાગ્યના સૃષ્ટાઓ	૧૧
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા-ભાગ ૧ લો ૧) , ભાગ બીજો ૧	
બંકિમ નિબંધમાળા-ધર્મતત્ત્વ સાથે ...	૧૧૧

બોધદાયક ઉત્તમ જીવનચરિત્રો

પરમહંસ શ્રીરામકૃષ્ણનું ચરિત્ર અને ઉપદેશો	૧૧
ભાસ્કરાનંદ અને વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી	૧૧
ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-ત્રણ અંથોમાં નવી આવૃત્તિ... ૬)	
મહાન સાધ્વીઓ-અતિ ઉત્તમ ૧૫ ચરિત્રો ...	૧૧
શ્રી ભક્તચરિત્ર અથવા ભક્તિરસામૃત...	૧૧
નેપોલિયન બોનાપાર્ટ ૩) વીર દુર્ગાદાસ....	૦૧૧
મુસ્લીમ મહાત્માઓ ૧૧૧ સમ્રાટ અકબર	૧૧
ભારતના વીરપુરુષો ૧) દાનવીર કાર્નેગી	૧૧
શ્રી શિવાજી છત્રપતિ ૨ કાઉન્ટ ટાલ્સ્ટોય	૨૧

इतिहास अने वैदकसंबंधी पुस्तका

राजस्थाननो इतिहास-मे मोटा अथिमां १०)
 आर्यलिपि-नवी आवृत्ति छपाई वधारे सस्ती नीकणशे.
 आरोग्यविषे सामान्य ज्ञान-गांधीलकृत... ०१-

बोधप्रद टुंकी वार्ताओ

टुंकीवार्ताओ-भाग १ थी ४ लेगा-६६ वातो... २)
 टुंकीवार्ताओ-भाग ५ मे-२८ वातो ०११-
 टुंकीवार्ताओ-भाग ६ हो-२७ वातो ... १)
 टुंकीवार्ताओ-भाग ७ मे-अनेक वातो ... १११
 दयालु माता अने सहगुणी पुत्री ०१

बाळको माटे खास उपयोगी पुस्तको

सहगुणी आणके-६६ टुंकां आणयत्रि ... ०१
 आणसहभोध-वार्ताओइपे धार्मिक शिक्षण ०१
 आणकेनी वातो-रसिक वातयितइपे २१ पाठ ०)≡
 दुःखमां विधाळ्यास-सचोटे सायां दृष्टांते ०१
 सुभोधक नीतिकथा-श्री. भीरवलनी लभेडी ०१

चित्रो अने चित्रावलीओ

श्रीमहाभारत चित्रावली-२६ चित्रो, पाकां पूंठां १)
 श्रीरामायण चित्रावली-३६ " " " १)
 श्रीकृष्णमुरारीनुं त्रिरंगी मोटुं चित्र ... ०१-
 श्रीद्रौपदी-वस्त्राहरण " " ... ०१-
 ज्ञानपट-सोपानपट ... ०)

१-पोस्टअर्थ दरेकनुं लुहुं. २-मंगावेलांमाथी जे पुस्तको न आवे
 ते पलास समजवां. ३-पूजं मूढ्य प्रथम मोकली ८-१० इनां पुस्तको
 रेलरस्ते मंगाववाथी पेकींग वगेरेना ०१ यदवा छतां कुल अर्थ पड
 ओछो आवशे. ४-अमदावाहना कार्यालय माटे किंमत घटाडेली, ते
 धणांपरां पुस्तको माटे हळ जरी छे. तेनुं सूचिपत्र जीनुं मणशे.
 ५-सामटां इ. १००)नां पुस्तको लेवाथी जे किंदायती किंमतमां पथु ६।
 टका कपाशे. ६-मुंअधना कार्यालयमां पहारगाम मुज्जनी किंमत लेवाशे
 अने कममां कम २५)नां लेवाथी इपिये दोढ आना कपाशे.

सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालय { अमदावाद
 अने मुंअध-२

गीता विषे जाणवा जेवा विचार-२

गीता मे हृदयं पार्थ गीता मे सारमुत्तमम् ।
गीता मे ज्ञानमत्युग्रं गीता मे ज्ञानमव्ययम् ॥
गीता मे चोत्तमं स्थानं गीता मे परमं पदम् ।
गीता मे परमं गुह्यं गीता मे परमो गुरुः ॥

“गीता ओ भाई हृदय छे; गीता भाई उत्तम सार छे; गीता भाई अति उग्र ज्ञान छे; गीता भाई अविनाशी ज्ञान छे; गीता भाई उत्तम स्थान छे; गीता भाई परमपद छे; गीता भाई परमरहस्य छे अने गीता भाई परम गुरु छे.” ७० श्रीकृष्ण

“गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥

“स्वयं विष्णुना मुष्णारविन्दमांथी तीक्ष्णैवा गीताशास्त्रेने गावा अने पाणवा जेपुं भद्राङ्गदायक कर्तव्यहोवा छतां अन्य शास्त्रानी गडभयलभा पडवानी शी नर ?” महर्षि व्यास

“गेयं गीता नामसहस्रं ध्येयं श्रीपतिरूपमजस्रम् ।

नेयं सज्जनसंगे चित्तं देयं दीनजनाय च वित्तम् ॥

“दुःखमात्रनी आत्मतिक निवृत्ति अने समिधदानदपदनी नित्यप्राप्ति भाटे गान तो ऐक मात्र गीतानुं अने विष्णुसहस्रनामनुं गावा योज्य छे; ध्यान तो वारंवार श्रीपतिना स्मरणनुं धरवा योज्य छे; चित्त तो साधुसंगमां पराववा योज्य छे अने वित्त तो दीन-दुःखीयोने देवा योज्य छे.” ७० शंकराचार्य

“कृष्णो जानाति वैसम्यक् किञ्चिन् कुन्तीसुतः फलम् ।
व्यासो वा व्यासपुत्रो वा याज्ञवल्क्योऽथ मैथिलः ॥

“ऐक भगवान श्रीकृष्ण गीताने यथावत् जणै छे; अर्जुन, व्यास, व्यासपुत्र शुक्रदेव, योगी याजवल्क्य, राजन जनक ऐओ तो तेमांनुं कर्षक जणै छे.” गीताभाषाट्य

मोह को मिटाती प्रकटाती आत्मबोध शुद्ध ।

भीरुता भगाती युद्धवीरता जगती है ॥

क्षणमें छुडाती अकर्मण्यता से निष्कर्षी को ।

कौन तू है, विश्व क्या है तथ्य समझाती है ॥

प्यारी योगियोंकी आं वियोगियोंकी भांगियोंकी ।

मरणोपरान्त मोक्षद्वार दिखलाती है ॥

जीवनमें विश्वविजयी का है पढाती पाठ ।

शान्ति सुखदात्री एक गीता कहलाती है ॥

(विद्याभारकर शुभ)

ગીતા વિષે જાણવા જેવા ૧૧૫ નાં પ્રશ્નો

(સારાસરૂપે)

“ ‘ગીતા’ એ ઉપનિષદો અને સાંપ્રદાયો સર્વ છે. x x ધર્મ-પ્રચારનું ઉત્તમ સાધન છે. x x શક્તિનો પ્રત્યક્ષ છે. x x માત્ર એક મહાભારતમાં જ ગીતાને વિસ્તારથી સમગ્રવનારા દર્શાવે મળી શકે છે.”

ભાઈ પરમાનંદજી

“એ ગ્રંથ એટલો અમૂલ્ય અને આધ્યાત્મિક ભાવોથી ભરેલો છે કે હું વખતોવખત પરમાત્માને એજ પ્રાર્થના કરી કરું છું કે, તે મારા ઉપર એવી દયા કરે અને શક્તિ આપે કે જેથી હું મૃત્યુ-પર્યંત ગીતાનો સદેશ એક સ્થાનથી ખીજા સ્થાનમાં પહોંચાડી શકું.”

સાધુ ડી. એલ. વસવાણી

“શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશોમાં શાસ્ત્રકથિત લગભગ બધા ધાર્મિક વિષયોનું તત્ત્વ આવી ગયું છે. તેની ભાષા એટલી ગંભીર અને ઉત્કૃષ્ટ છે કે જેથી તેનું ‘લગવદ્ગીતા’ અથવા ‘દેશ્વરીય સંગીત’ના નામથી પ્રસિદ્ધ થવું યોગ્ય છે.”

ડે. ડી. તૈલંગ

“આપણે આપણા જાળકોને પ્રથમથી જ ગીતાનો પાઠ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. આપણી નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે ગીતા સિવાય ખીજા કોઈ શિક્ષક કે માર્ગદર્શકની જરૂર નથી.”

ડી. સી. કેશવાલુ પિલ્લે

“વ્યાસમુનિએ ગીતાશાસ્ત્ર આ રૂપે રચીને વિદુઓને એક તંતુથી બાંધી દીધા છે. ગીતા તરફ આપણે પૂરતું ધ્યાન આપીએ તો આજથી જ સંસારમાંથી બધાં વેરકેર નાશ પામે.”

ભક્તરામ શર્મા

“ધર્મનાં ગૃહ રહસ્યોને થોડાક મરણ અને સુરસ શબ્દોમાં પ્રકટ કરવાની અપૂર્વ શક્તિ શ્રીગીતાજીમાં જ છે.”

લક્ષ્મણજી શાસ્ત્રી

“તે ગૃહસ્થનાં કર્તવ્યોનું એક પૂર્ણ ધર્મશાસ્ત્ર છે.”

ડી. વી. અચ્યર

“સંસારભરમાં ગીતા જેવો કોઈ પણ ગ્રંથ નથી.”

લોતિલક

“ગીતાને ધર્મનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ માનવાનું કારણ કે, તેમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ, ત્રણેને એવો યોગ્ય ન્યાય આપાયો છે કે જેવું સામંજસ્ય ખીજા કોઈ ગ્રંથમાં નથી! x x આવો અપૂર્વ ધર્મ, આયુ અપૂર્વ વ્યેક્ય, કેવળ ગીતામાં જ દેખાય છે. આવી અદ્ભુત ધર્મવ્યાખ્યા કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ કાળે કોઈએ કરી નથી.”

સાહિત્યસમ્રાટ બાંકિમ

“ ‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ એ ઉપનિષદોની બગીચાઓમાંથી વીણી કાઢેલાં આધ્યાત્મિક સત્યોદ્ધી પુષ્પોથી ગુથેલી એક અતિ સુંદર છદ્મી કિંવા કલગી છે.”

સ્વામી વિવેકાનંદ

“જે કોઈ ગીતાગ્રંથ ખીજાને આપે તેણે લોકોને માટે મોક્ષ-સુખનું સદાવત જોલણું જાણવું. x x ગીતારૂપી માતા અને મનુષ્યોરૂપી બાળકો છૂટાં પડેલાં ભટકે છે; તેમની મેળાપ કરાવી આપવો, એ તો સર્વ સંજ્ઞાનો મુખ્ય ધર્મ છે.”

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર

